

Оксана Кісь

УКРАЇНКИ В ГУЛАГ: ВИЖИТИ ЗНАЧИТЬ ПЕРЕМОГТИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Institute of Ethnology

Oksana Kis

**UKRAINIAN WOMEN
IN THE GULAG:
THE VICTORY
OF SURVIVAL**

Lviv 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут народознавства

Оксана Кісь

**УКРАЇНКИ В ГУЛАГУ:
ВИЖИТИ
ЗНАЧИТЬ
ПЕРЕМОГТИ**

Дорогому Сашку
Дмитро
з вдячністю
Оксана

Львів 1917

УДК 94(477) "1940/1956": 343.82-055.2
К 44

Оксана Кісь

Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. — 288 с., бібл., іл.

Книга є першим історико-антропологічним дослідженням повсякденного життя українок-політв'язнів ГУЛАГу. Авторка застосовує феміністський підхід до вивчення жіночого минулого, аналізує особисті спогади колишніх невільниць та офіційні документи, докладно висвітлюючи різні сторони табірного повсякдення українських жінок. У книзі приділено увагу таким аспектам: національне питання, релігійні практики, жіноча творчість, прояви людяності і жіночності, жіноча взаємодопомога, жіноче тіло і сексуальність, проблема материнства за ґратами. Книга розкриває малопомітні, проте ефективні жіночі способи пристосування, виживання та протидії руйнівному впливові режиму на в'язнів, що допомагали невільницям зберігати основні соціальні ідентичності, залишаючись людьми, жінками, українками.

Для дослідників/ць у галузі історії України, жіночої історії, історичної антропології, історії тоталітаризму, історії повсякдення, правозахисників та активісток жіночих громадських організацій, а також усіх тих, хто цікавиться минулим українського жіноцтва та гендерними студіями.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту народознавства НАН України (Протокол № 9 від 1 листопада 2016 року)

Науковий редактор **Степан Павлюк**,
академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Марта Богачевська-Хом'як, докторка історичних наук, професорка-емеритка

Гелінада Грінченко, докторка історичних наук,
професорка кафедри українознавства філософського факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Олена Стяжкіна, докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України

Роман Гузій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу
етнології сучасності Інституту народознавства НАН України

Видання здійснено коштом малого видавничого гранту від благодійної організації "Українське фулбрайтівське коло" та за фінансової підтримки Представництва Фонду Імені Гайнріха Бьоля в Україні

ISBN 978-966-02-8268-1

© 2017 Оксана Кісь

© 2017 Інститут народознавства НАН України

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
------------	---

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕМІНІСТСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЖІНОЧОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

1.1 Жіноча історія як напрям історичних студій	19
1.2 Особисті спогади жінок як історичне джерело	33
1.3 Жіноче повсякдення в ГУЛАГу в дослідженнях і особистих наративах.....	48

Розділ 2

УМОВИ УТРИМАННЯ У В'ЯЗНИЦЯХ І ТАБОРАХ У 1940-1950-Х РР.

2.1 Повоєнні зміни у складі в'язнів ГУЛАГу	87
2.2 Житло та санітарно-гігієнічний стан	90
2.3 Умови праці та виробничі норми	98
2.4 Харчування, стан здоров'я та медична допомога.....	105

Розділ 3

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ХРИСТИЯНСЬКА ВІРА У НЕВОЛІ

3.1 Національна солідарність у таборах	123
3.2 Зв'язок з батьківщиною	129
3.3 Міжетнічні стосунки у середовищі невольниць.....	136
3.4 Молитва та релігійні практики	143

Розділ 4

ЖІНОЧА ТВОРЧІСТЬ І ДОЗВІЛЛЯ В ТАБОРАХ І В'ЯЗНИЦЯХ

4.1 Спів народних і невольницьких пісень.....	155
4.2 Поетична творчість жінок-політв'язнів	159
4.3 Театралізовані постановки і святкування	161
4.4 Вишивання і його соціальні функції	170
4.5 Малювання та інші заняття	172

Розділ 5

ЖІНОЧІСТЬ І ЖІНОЧНІСТЬ У НЕВОЛІ

5.1 (Де)гуманізація ув'язнених і прояви гуманності	183
5.2 Взаємодопомога, солідарність, сестринство	189
5.3 (Не)жіночий зовнішній вигляд.....	198
5.4 Упорядкування житла як практика жіночності	205

Розділ 6

ПЛІЕСНІСТЬ, СЕКСУАЛЬНІСТЬ І ОСОБИСТІ СТОСУНКИ НЕВІЛЬНИЦЬ

6.1 Руйнування і збереження жіночого тіла за ґратами	213
6.2 Сексуалізоване насильство	218
6.3 Сексуальність як ресурс і фактор ризику	220
6.4 Стосунки з чоловіками	225

Розділ 7

МАТЕРИНСТВО ЗА ҐРАТАМИ

7.1 Жінки з дітьми у в'язницях і на етапі	235
7.2 "Мамки" у таборах	237
7.3 Невільницькі діти	240
7.4 Розлука з дітьми	246

ВИСНОВКИ	253
----------------	-----

Перелік колишніх невільниць ГУЛАґу, чиї спогади використано у книзі	258
---	-----

Перелік ілюстрацій	260
--------------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	265
---	-----

Іменний покажчик	284
------------------------	-----

Тематичний покажчик	285
---------------------------	-----

CONTENTS

INTRODUCTION.....	9
-------------------	---

Chapter 1

THEORETICAL FRAMEWORK OF FEMINIST INQUIRY INTO WOMEN'S HISTORICAL EXPERIENCE

1.1 Women's history as a field of research.....	19
1.2 Women's personal testimonies as a historical source.....	33
1.3 Everyday life in the GULAG as portrayed in current research and as told through women's personal narratives	48

Chapter 2

LIVING CONDITIONS IN THE PRISONS AND LABOR CAMPS OF THE GULAG IN THE 1940s AND 1950s

2.1 Post-war changes in the composition of the GULAG prisoner population	87
2.2 Sanitation and living conditions in the GULAG	90
2.3 Working conditions and production norms	98
2.4 Issues of nutrition, health and medical care in the GULAG	105

Chapter 3

NATIONAL IDENTITY AND FAITH IN THE GULAG

3.1 National solidarity among the imprisoned	123
3.2 Keeping in touch with the homeland.....	129
3.3 Interethnic relations among female prisoners	136
3.4 Prayer and other Christian religious practices.....	143

Chapter 4

WOMEN'S CREATIVE AND LEISURE TIME PURSUITS DURING IMPRISONMENT

4.1 Singing behind bars : the songs of women prisoners	155
4.2 Poetry composed by female political prisoners	159
4.3 Staged plays and celebrations of religious holidays.....	161
4.4 Embroidering and its social functions	170
4.5 Drawing and other artistic activities	172

Chapter 5

MAINTAINING HUMANITY AND FEMININITY DURING IMPRISONMENT

5.1 The dehumanization of prisoners and expressions of humanity	183
5.2 Mutual aid, solidarity, and sisterhood among the prisoners	189
5.3 Struggling against one's own de-feminization by the prison regime	198
5.4 The woman's touch: making a home in a prison cell and a barrack	205

Chapter 6

WOMEN PRISONERS' EXPERIENCES OF BODY AND SEXUALITY AND THEIR PERSONAL RELATIONSHIPS

6.1 Deterioration vs. Preservation of the female body behind bars	213
6.2 Sexualized violence	218
6.3 Sexuality as a resource and as a risk factor	220
6.4 Relationships with men.....	225

Chapter 7

MOTHERHOOD BEHIND BARS

7.1 Women with their infant children during transport to and in prison quarters.	235
7.2 Labor camp "Mommies".....	237
7.3 Children born into and raised in the prison of the GULAG.....	240
7.4 Separation from one's children.....	246

CONCLUSIONS.....	253
------------------	-----

List of the women-political prisoners whose testimonies are used in this book	258
---	-----

List of the illustrations	260
---------------------------------	-----

BIBLIOGRAPHY.....	265
-------------------	-----

INDEX.....	284
------------	-----

ВСТУП

Історія України XX століття містить чимало трагічних сторінок, серед яких — масові політичні репресії та ув'язнення, що їх зазнали сотні тисяч українців у радянський час. Протягом усього періоду існування СРСР влада уживала заходів для придушення будь-якої опозиції, спротиву, критики, нещадно переслідуючи й караючи своїх реальних та уявних ворогів. Пік політичних репресій — за їх масовістю та рівнем жорстокості — припадає на часи правління Сталіна, особливо на кінець 1930-х рр., і триває аж до смерті диктатора у 1953 р.

Попри те, що репресії проти українців за їх національні, політичні та релігійні переконання є однією з найбільш трагічних сторінок новітньої української історії, вітчизняна історична наука досі не запропонувала жодного ґрунтовного дослідження повсякденного життя українських політв'язнів ГУЛАґу. Цілковито невивченим залишається невідомий досвід українських жінок, тисячам з яких довелося відбутися роки в радянських таборах та в'язницях. Нині, коли немає жодних політичних перешкод для розгляду навіть найбільш контроверсійних аспектів минулого, а в розробленні науковців є різноманітні історичні джерела, настав час всебічно дослідити життя українських жінок-політв'язнів.

Хоча потреба вивчення історії українського жіноцтва була визнана ще у другій половині XIX ст. і ця ділянка активно розвивалася на початку XX ст.¹, у пізнішій радянській науці вона занепала. Історики, поновивши дослідження з жіночої історії у незалежній Україні, зосередили свій інтерес насамперед на дорадянській добі, а саме — на біографіях видатних українок та історії жіночого руху². Натомість тема жіночого повсякдення часів соціалізму доби все ще належить до найменш розвинутих та маргінальних ділянок історико-антропологічних студій.

Українська історична наука досі мало використовує теоретико-методологічний апарат сучасних історичних студій Заходу. Не становить винятку й феміністичний підхід до аналізу минулого. Попри те, що гендерні студії ще від 1970-х рр. мають міцне коріння і здобули належне визнання у суспільно-гуманітарних науках Європи та Північної Америки, в Україні ці підходи досі малознані і рідковживані. Недостатню увагу до гендерних вимірів навіть найбільш знакових явищ і

подій минулого, з поля зору дослідників випадають цілі пласти історичного досвіду українців. Без належного доглибного вивчення того, як пережили радянський період українські жінки — а це половина населення, — новітню історію України не можна вважати ані повною, ані всебічною, ані достовірною.

Жіночий досвід доби сталінізму досі майже не привертав уваги дослідників, хоча масові політичні репресії — питома риса сталінізму — мали величезний вплив на повсякденне життя сотень тисяч українок. Страх, переслідування, звинувачення і покарання за уявні та реальні злочини проти радянської влади спонукали жінок певним чином реагувати на ситуацію, обирати нестандартні рішення, виробляти і застосовувати певні стратегії пристосування, виживання і спротиву у кризових обставинах. Окрім численних людських втрат, досвід багаторічного ув'язнення в таборах і в'язницях ГУЛАГу докорінно змінив життя величезної кількості українок. На часі — дослідження, яке б не лише висвітлило обставини й умови їхнього щоденного життя у неволі, а й показало, як самі жінки сприймали те, що з ними відбувалося, що допомагало їм виживати в нелюдських умовах і витримувати найкритичніші моменти, завдяки чому їм вдалося зберегти своє тіло і психіку від руйнування, і як цей досвід вплинув на їхнє життя, світогляд, систему цінностей та життєві траєкторії.

Про кого і про що ця книга

Це дослідження розкриває різні аспекти повсякденного життя звичайних українських жінок, які у 1940–1950-х рр. опинилися у таборах та в'язницях системи ГУЛАГу за політичними звинуваченнями. Зосереджена головним чином на аналізі особистих спогадів жінок про пережите, книга поступово висвітлює насамперед загальні умови утримання в'язнів — житло, харчування, працю, стан здоров'я тощо. Жінки докладно розповідають про те, що означало для них життя у переповнених бараках, без належного опалення, освітлення та вентиляції, де через відсутність можливості підтримувати належну гігієну панувала страшенна антисанітарія (блощиці, воші та гризуни були звичним явищем). Незадовільне харчування (непоживна, неякісна і недостатня їжа) та голод у поєднанні з виснажливою працею (надважкі, ризиковані і шкідливі види робіт, завищені норми виробітку, 12-годинний робочий день, брак відпочинку тощо) у надзвичайно складних кліматичних і погодніх умовах (критичні температури, висока вологість, вічна мерзлота, полярна ніч тощо) за відсутності відповідного одягу та належної медичної допомоги (нестача кваліфікованого медперсоналу та медичних засобів) призводили до стрімкого виснаження, руйнування здоров'я невільників, гострих і хронічних захворювань (тиф, кишкові інфекції, туберкульоз, цинга, пелагра, дистрофія та ін.), травматизму, інвалідності та високої смертності серед невільників.

Репресивна система (чи не найяскравішим втіленням якої був ГУЛАГ) була покликана карати і перевиховувати тих, хто насмілювався протистояти радянському режимові. У таборах в'язні мали відчувати свою мізерність і безсилля, розкаятися, відмовитися від спротиву, підпорядкуватися і прийняти тоталітарний режим як єдиноможливий

спосіб існування. Одним із головних завдань радянської репресивної машини було руйнування особистості в'язнів та перетворення невільників на однорідну аморфну людську масу, позбавлену будь-яких ідентичностей, ціннісних принципів, моральних орієнтирів чи соціальних норм. Позбавляючи невільників можливості задовольняти базові потреби, відмовляючи у людських правах, суттєво обмежуючи доступ до ресурсів, система змушувала їх спуститися до рівня основних інстинктів задля елементарного виживання.

Ізоляція від решти суспільства (заборона листування, відсутність доступу до ЗМІ тощо), знеособлення (використання номерів замість імен, уніформа, заборона особистих речей), повний контроль (суворий режим утримання та розпорядок дня, заборона звичних занять, обшуки, неможливість усамітнення), повсюдне насильство з боку адміністрації та інших в'язнів (фізичне, психологічне, сексуальне тощо), загальна деморалізація (туга, зневіра, відчай, втрата людяності, боротьба за існування, моральне падіння, розмивання соціальних норм) підривали психічне здоров'я жінок не менше, ніж нестерпні побутові умови руйнували їхні тіла, спричиняючи серйозні психічні розлади.

То як у цих нелюдських умовах частині жінок все ж вдалося не загинути? Що допомогло їм зберегти власне життя, врятувати тіло, особистість і психіку від повного розпаду? Як змогли вони не просто вижити і дочекатися звільнення, а й потім створити родини, народити і виховати дітей, здобути фах і працювати усе життя, дожити до старості, щоб розповісти про пережите? Саме про це книга "Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти".

Чи було місце для людяності в тих нелюдських обставинах? У чому вона проявлялась? Як жінки протистояли тотальній дегуманізації? Що означало для жінок залишатися людиною? Як притаманні українкам уявлення про традиційну жіночність (те, як має виглядати, що робити і як поводитися справжня жінка) допомагали їм зберігати людяність, протистояти деморалізації? Як звичайні побутові жіночі функції допомагали підтримувати усталену систему цінностей і норм?

Що відбувалося з жіночим тілом у неволі? Як жіноча сексуальність ставала фактором ризику і водночас ресурсом виживання у таборах? Чому жінки воліють мовчати про сексуальне насильство і наскільки воно було поширеним? Чи було місце для дружби і романтичних почуттів за ґратами і колючим дротом? Що таке "таборове кохання" і чого воно призводило?

Чим оберталось для жінки материнство у неволі? Хто вони — бажані і небажані, втрачені і віднайдені невільницькі діти?

Що означало бути "своєю" і "чужою" у середовищі невільників? У чому проявлялась жіноча солідарність поміж в'язнів? Як листування з рідними та близькими за межами таборів і таємна "табірна пошта" всередині ГУЛАГу відновлювали в українок відчуження від належності до нації як уявленої і реальної спільноти? Якими способами

українки розбудовували власні соціальні мережі та формували стосунки з представницями інших національностей?

Якою була роль християнської віри та молитви у житті жінок-політв'язнів? Яким чином традиційні релігійні практики допомагали невільницям не лише не занепадати духом, а й здобувати новий досвід? Чому для жінок було вкрай важливо, всупереч заборонам, належно підготувати та повноцінно відзначити Різдво і Великдень?

Чому, загнані на межу життя і смерті, жінки співали? Як їм вдавалося творити і зберігати поезію? Чому, попри виснаження, жінки охоче брали участь у таборовій самодіяльності? Чому у в'язницях і таборах, де заборонено було мати голки, нечуваного поширення набуло вишивання? Як вишивка змінила свій смисл в умовах неволі? Що і чому малювали невільниці? Чому українки мали потребу у творчості, віднаходячи для цього час, сили та ресурси?

У полі особливої уваги — способи підтримання та репрезентації ключових соціальних ідентичностей (гендерної, національної, релігійної) та системи цінностей (моральних, політичних) у повсякденних практиках і поведінці українських невільниць. У роботі простежено, як в умовах ув'язнення актуалізувалися і набували особливого значення традиційні уявлення про жіночність та гендерноозначені власне-жіночі знання, вміння, навички, поведінкові патерни і практики. Головним завданням цього дослідження було виявити і проаналізувати малопомітні, однак ефективні прояви жіночої дієздатності (стратегії пристосування, виживання і спротиву), завдяки яким жінки протистояли руйнівному впливові системи та виживали в умовах критичного обмеження можливостей, прав і ресурсів.

Про джерела

Дослідження ґрунтується головню на аналізі особистих усних і письмових спогадів українок-колишніх політв'язнів про їхній досвід перебування у таборах та в'язницях системи ГУЛАГу. Абсолютна більшість тих, чиї свідчення використано у книзі, — це етнічні українки, здебільшого на час арешту молоді жінки (народжені у 1920-х рр.), родом із Західної України. Однак і свідчення жінок інших національностей (чи росіянок та єврейок родом з території України, чи іноземок, у спогадах яких йдеться про досвід українок) є невід'ємною частиною цього дослідження. Спогади написані чи викладені в усній формі у різний час: деякі, розлогіші мемуари, були створені за ініціативою колишніх невільниць таємно, ще в радянський час, та оприлюднені спочатку за межами України; інші — порівняно короткі історії, у формі листів, написаних у відповідь на прохання активістів чи дослідників поділитися пережитим; усні свідчення про досвід перебування у таборах записані як інтерв'ю з дослідниками, що вивчають різні аспекти радянського минулого. Деякі спогади набули форми літературизованих документальних повістей; частина — це транскрипти інтерв'ю, що дослівно передають розповідь, але вирізняються уривчастістю наративу; опубліковані спогади здебільшого відредагували упорядники під час підготовки до друку, через що

(вірогідно) втратили деякі автентичні ознаки жіночого наративу. Спогади дуже різняться між собою не лише за обсягом і деталізацією, а й за наративними стратегіями, структурою, стилем викладу, рівнем відвертості, тематичними акцентами і лакунами. Такі відмінності зумовлені почасти тим, що й самі колишні невільниці — дуже різні люди: серед них є і високоосвічені жінки з помітним літературним хистом та схильністю до саморефлексії, і селянки, для яких наративізація власного життєвого досвіду та осмислення пережитого є незвичним заняттям і непростим завданням.

Спогади були створені в різних обставинах, і ці загальні контексти не могли не позначитися на риториці жіночих наративів, де часто можна простежити вплив панівних політичних дискурсів та офіційної політики пам'яті (особливо у спогадах 1990–2000-х рр.). Та хоч якими б різними не були спонуки, способи та обставини створення жіночих спогадів про політичне ув'язнення, усі вони — свідомо чи ні — набували статусу особистого свідчення про пережите, адресованого нащадкам як застереження і як урок. Хай які різні, у сукупності ці жіночі історії, взаємно доповнюючи та підсилюючи одна одну, вимальовують складну мозаїку повсякденного життя українок у ГУЛАГу. У цьому історико-антропологічному дослідженні поза розглядом залишено, безумовно, важливі питання про різні контексти пригадування (політичні, географічні, часові тощо), натомість завдання полягало в пошуку загальних закономірностей жіночого досвіду неволі, виявленні наскрізних тематичних акцентів, типових сценаріїв виживання, повторюваних сюжетів і характерних практик, які, власне, й дозволяють реконструювати більш-менш цілісну картину специфічно жіночого повсякдення у неволі та водночас бодай частково осягнути особистий смисл пережитого.

Попри те, що спогади чоловіків-політв'язнів ГУЛАГу загалом більш відомі, їх використання у цій книзі обмежене. Таке рішення зумовлене однією з ключових настанов феміністських засад жіночої історії: дослідження про жінок мають спиратися насамперед на джерела, створені самими жінками, що дає змогу адекватніше реконструювати різні сторони жіночого досвіду, краще збагнути смисл пережитого з точки зору самих жінок, пізнати їхнє власне бачення свого минулого. Чоловічі свідчення про ГУЛАГ залучено лише в тих випадках, коли жіночі спогади виявляються неінформативними — щодо тих сторін невільницького повсякдення, про які жінки воно не хотіли писати, оминаючи їх у своїх спогадах (тілесність, сексуальність, сексуальне насильство тощо).

Встановити загальний контекст утримання жінок-політв'язнів допомагають офіційні документи, накази, розпорядження і звіти, які регламентували і характеризували діяльність в'язниць і таборів ГУЛАГу; використано дані про демографію, правові, економічні, структурні та інші аспекти функціонування цієї інституції, а також результати низки сучасних досліджень з історії ГУЛАГу як державної інституції. Загалом ці джерела вимальовують тло, на якому увиразнюється картина повсякдення у неволі, представлена в особистих спогадах.

Про час та місце

У 1929 р. за особистим наказом Й. Сталіна була створена спеціальна структура для виконання покарань — Головне управління таборів (ГУЛАГ)³. За деякими підрахунками, загальна кількість громадян, які зазнали репресій у вигляді позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х рр. до 1953 р. становить не менше 25–30 млн осіб⁴. Хоча точна кількість жертв ГУЛАГу невідома, складні демографічні розрахунки допомогли дослідникам встановити орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях — 13,2 млн осіб⁵. Установи ГУЛАГу (загалом близько 30 тис. місць ув'язнення) були розташовані на всій території СРСР, значна їх частина — з особливо суворими умовами утримання — зосереджувалася у Сибіру, Центральній Азії, у північних регіонах та на Далекому Сході⁶. Виклад матеріалу не зосереджений на певному регіоні і не розкриває особливостей режиму, умов утримання, норм чи видів праці в конкретній групі таборів. Натомість, дослідження зфокусоване на суб'єктивному переживанні жінками кожної зі сторін своєї неволі в різних контекстах (інституційних, кліматичних, побутових, виробничих тощо). Авторки спогадів відбували ув'язнення в різних місцях у різний час, їх неодноразово переводили з табору в табір, тож у їхніх наративах переплелися згадки про різні місця ув'язнення. Складені разом, ці спогади творять певний метанаратив про жіночий досвід ГУЛАГу, в якому простежуються явні наскрізні сюжети, проявляються характерні тематичні акценти, типові ситуації, змальовуються вкрай подібні досвіди, безвідносно до конкретної географічної прив'язки. Найважливішим було простежити жіночі способи пристосування, виживання і спротиву в різних умовах, щоб зрозуміти, що саме і яким чином допомагало їм рятувати своє тіло і психіку у найкритичніші моменти.

Потребує пояснення ще один момент. З формальної точки зору в'язниці (окрім пересильних тюрем) не належали до структури ГУЛАГу, а перебували у підпорядкуванні Головного тюремного управління НКВС (з грудня 1939 р.); з квітня 1943 р. частина цих установ була передана у підпорядкування МДБ. Спогади засвідчують, що для репресованих особливості адміністрування в'язниць, таборів і колоній не були особистозначущими, хоча жінки усвідомлювали відмінності підпорядкування (стосовно режиму утримання, правил внутрішнього розпорядку, ставлення до невільників тощо) та змін свого статусу до і після винесення вироку. Натомість куди важливішим у жіночих спогадах є протиставлення свободи і неволі, а переломною подією вони вважають саме арешт, який розмежовував усе їхнє життя на “до” і “після”. Таким чином, дослідження жіночого досвіду політичного ув'язнення охоплює увесь період позбавлення волі — від арешту до звільнення, включно з перебуванням у слідчих в'язницях (протягом усього періоду слідства), у пересильних тюрмах (після винесення вироку), дорогою до місць позбавлення волі (на етапі, у транспорті), у спеціальних в'язницях і таборах, де жінки відбували основний період ув'язнення. Звісно, час перебування та досвід

пережитого жінками на кожному з цих етапів дуже різняться, але у своїй сукупності вони становлять окремий особливий період життя жінок-політв'язнів, який окреслюється словом *неволя*.

Книга “Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти” висвітлює головним чином період від 1939 р. до 1956 р., з огляду на низку причин. По-перше, цей період вирізнявся зростанням частки засуджених за так званими “політичними” статтями. Спершу, після приєднання до УРСР теренів Західної України та Буковини, політичні репресії проти місцевого населення зумовили зростання у ГУЛАГу частки політв'язнів-українців з цих регіонів. Пізніше, після витіснення німецьких окупантів з теренів України та поразки нацистської Німеччини, стрімко зріс потік репресованих за звинуваченнями у колаборації, зраді батьківщині та інших подібних “політичних злочинах”. Загалом від 1939 р. частка політв'язнів у ГУЛАГу стрімко зросла — від 18,6 % у 1938 р. до 40,7 % у 1944 р.⁷, а вже через два роки засуджені за політичними статтями становили 60 % невільників⁸. По-друге, серед засуджених за політичними звинуваченнями було чимало жінок (колишніх остарбайтерок, мешканок окупованих територій). До того ж, саме наприкінці війни та в повоєнні роки, коли радянські каральні органи розпочали масовий наступ на українське націоналістичне підпілля, до ГУЛАГу потрапила величезна кількість дівчат і жінок, звинувачених у співпраці з повстанцями. Отже, в цей час змінювався і гендерний склад ув'язнених. Якщо у 1930-х рр. частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу була порівняно невеликою, то у воєнні та повоєнні роки вона значно зросла: в 1941 р. жінки становили 16,6 % від загальної кількості, до літа 1944 р. — їх було вже 26 %⁹, а на 1 січня 1945 р. частка сягнула 30,6 %¹⁰. По-третє, саме тоді простежується зростання частки українців серед в'язнів ГУЛАГу: безпосередньо у довоєнні роки їх було близько 14 % від усіх невільників¹¹, а вже у 1944–1947 рр. кількість українців у таборах зросла у три рази і надалі вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу невільників. На початку 1950-х рр. кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем¹². Таким чином, значні зміни у складі в'язнів ГУЛАГу саме під час Другої світової війни та у повоєнне десятиліття (одночасне збільшення і частки політв'язнів, і частки українців, і частки жінок) дають підстави сфокусуватися саме на цьому періоді, доклавши особливості невільницького досвіду українок-політв'язнів.

Вибір часової межі обумовлена тим, що в лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому було викрито та засуджено культ особи Сталіна. Наслідком цього став масовий перегляд справ, звільнення та реабілітація значної частини політв'язнів (зокрема українців). ГУЛАГ як державна структура досяг свого максимального розвитку саме в останній період сталінізму. І хоча в СРСР аж до його розпаду існувала чимала кількість сумнінь, саме від 1956 р. розпочалися масштабні реорганізації системи ув'язнення, порем та виправних таборів, після чого значно змінилися їхня структура та умови утримання і праці в'язнів тощо. Увага до зазначеного періоду зумовлена

також і особливостями джерельної бази: нині доступні насамперед спогади жінок-політв'язнів, які опинилися в ГУЛАГу у 1940-х та на початку 1950-х рр., тоді як мемуарів тих, яких було репресовано раніше (у період “великого терору” середини-кінця 1930-х рр.), значно менше.

Про етичні питання

Вивчення жіночих спогадів про ГУЛАГ ставить мене — як дослідницю феміністського спрямування і як українську жінку — перед низкою етичних дилем, пов'язаних із труднощами встановлення достатньої емоційної дистанції до предмета мого дослідження¹³. Мої власні соціальні ідентичності (насамперед гендерна і національна) мимоволі змушують відчувати спорідненість з цими жінками, тож процес опрацювання джерельного матеріалу вимагає постійної саморефлексивності. Доводиться свідомо зрівноважувати спонтанну емпатію стосовно українок-політв'язнів та потребу відстороненого незаангажованого погляду, без якого годі критично аналізувати джерела. Окрім того, нелегко позбутися відчуття, що холоднокривне “препарування” надзвичайних страждань тих жінок є, до певної міри, експлуатацією їхнього болю та приниження задля цілей пізнання. Саме тому я свідомо вирішила зосередитися не на жахіттях та найтемніших сторонах табірної системи, а, власне, на способах виживання і подолання руйнівного дегуманізуючого впливу ГУЛАГу. Усвідомлюючи обмеження та ризики такого селективного підходу (зі зміщенням фокусом уваги), я все ж вважаю його виправданим. Мені близька позиція єврейських дослідниць-феміністок, яку дуже влучно висловила Джанет Лібман Якобс, зіткнувшись із подібним моральним вибором у своїх студіях жіночого досвіду Голокосту: “Оскільки я говорю від імені та представляю померлих жінок, з якими почуваю зв'язок через спільний гендер та етнічність, я особливо чітко розумію, як моє дослідження формує пам'ять про цих людей... Я гостро усвідомлюю власну відповідальність за те, щоб підтримувати гідну пам'ять про жінок, які загинули”¹⁴. Я переконана, що досліджуючи та висвітлюючи жіночі практики пристосування, спротиву та виживання у нелюдських обставинах ГУЛАГу, можна і варто засвідчити, що ці жінки не були покірними жертвами, які пасивно корилися своїй долі. Навпаки, вони відчайдушно протистояли смерті, і багатьом таки вдалося її перемогти. Це дослідження покликане сприяти відновленню людської гідності і тих, які загинули, і тих, які вижили.

Подяки

Ця книга не з'явилася б на світ, якби не допомога багатьох людей, які в різний спосіб спричинилися до її творення.

Моя найбільша вдячність — простій українській жінці Марії Шагутовій (1923 р. н. з села Денеші на Житомирщині. У 2002 р. я записувала її спогади про примусову працю в Німеччині під час Другої світової війни для одного міжнародного усноісторичного проекту. Як виявилось, після повернення на батьківщину жінку звинуватили в співпраці з ворогом, засудили і відправили в табори. Її коротка розповідь про роки

перебування в ГУЛАГу була справжнім одкровенням і вперше спонукала мене задуматися про неоднозначність жіночого досвіду політичного ув'язнення. Ця старенька згорблена жінка згадувала про свою неволю як про досвід успішного протистояння тій руйнівній системі, а те, що вона вижила всупереч усім жахіттям, сама Марія оцінювала як особисту перемогу над режимом. Попри все, вона не почувалася жертвою. Відтоді мене не полишала думка, що звичне сприйняття жінок-політв'язнів лише як безправних жертв політичних репресій, чий досвід числиться насамперед у категоріях страждань і втрат, може бути однобічним і навіть хибним. Врешті, коли 10 років потому я занурилася у жіночі спогади про неволю, то не лише віднайшла численні підтвердження своїм сумнівам, а й виявила, що жіноче повсякдення у таборах було наповнене щоденними непомітними, але дієвими практиками спротиву дегуманізуючому впливові режиму. Вони перемагали щоразу, коли знаходили спосіб — всупереч людським обставинам — залишатися людьми, залишатися жінками, українками, християнками, зберігаючи власні соціальні ідентичності та систему цінностей.

Окремим викликом для мого дослідження стало збирання жіночих розповідей про ГУЛАГ. Як виявилось, окрім кількох відомих мемуарів, більшість спогадів була опублікована приватно (найчастіше — родич(к)ами жінок-політв'язнів чи місцевими активіст(к)ами), мізерними накладками, або оприлюднена в локальних газетних виданнях. Позаяк ці публікації годі було віднайти у вітчизняних бібліотеках, то їх пошуки іноколи перетворювались на майже детективні історії. Тому я надзвичайно вдячна моїм колегам, які в різний спосіб допомагали мені у цій справі. Я свідома, що найвірогідніше чимало свідчень залишилося мені невідомими, однак я зробила все можливе, щоб максимально розширити джерельну базу цього дослідження.

Мені особлива подяка співробітникам і співробітницям музеїв, у фондах та експозиціях яких зберігаються особисті речі жінок-політв'язнів (листи, світлини, малюнки, фотографії, одяг, власноруч виготовлені речі тощо). Доступ до цих пам'яток дав змогу використовувати те, про що йшлося у жіночих наративах, і збагатити книгу надзвичайно багатими ілюстраціями. Що важливіше — ці речі подекуди промовляють про відчуте і пережите жінками краще, ніж їхні розповіді, допомагають глибше зрозуміти особливі аспекти жіночого буття у неволі.

Велику подяку моїм колегам — фахівцям і фахівчинь у царині історії, соціальної антропології, етнології, фольклористики, філології, літературознавства, студій пам'яті, усної історії, гендерних студій, україністики, книговидання та ін. — на різних етапах дослідження мені в роботі над книгою. Їхні вдумливі коментарі, доброзичливі зауваження, конструктивна критика, професійні поради, дискусії стали визначальними для формування і багатогранного висвітлення теми, вираження головних ідей, зміцнення аргументації, вдосконалення структури і покращення мови викладу. Окрема подяка моїм друзям, які звернули мою увагу на важливі наукові публікації за межами України, до яких мені було важко до них доступитися.

Значний обсяг роботи над теоретичною частиною дослідження було здійснено завдяки дослідницькій стипендії Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта під час наукового стажування в Інституті Гаррімана Колумбійського Університету (США) у 2011–2012 рр. Ця книга опублікована коштом малого видавничого гранту від благодійної організації “Українське Фулбрайтівське Коло” та за фінансової підтримки Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні.

¹ Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.). — Київ : Національна академія управління, 2010. — 368 с.

² Про основні тенденції розвитку жіночої історії в незалежній Україні див.: Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? // Критика. — 2013. — № 1-2. — С. 18-21.

³ Первісна назва — Управління виправно-трудових таборів у структурі ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління); у жовтні 1930 р. його перетворено на Головне управління виправно-трудових таборів ОДПУ, тоді й закріпилася звична назва структури ГУЛАГ; у липні 1934 р., після створення НКВС СРСР, ГУЛАГ перейшов у його підпорядкування.

⁴ Вишневский А. Общее число репрессированных [Електронний ресурс] // Демоскоп. — 2007. — № 313-314. — Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#_FN_91.

⁵ Blyth S. The dead of the Gulag: an experiment in statistical investigation // Journal of the Royal Statistical Society. Series C (Applied Statistics). — 1995. — Vol. 44(3). — P. 319.

⁶ Інтерактивна мапа виправно-трудових таборів ГУЛАГу дозволяє отримати інформацію про кожну установу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/maps/ussri.htm>.

⁷ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. — 1991. — № 7. — С. 4.

⁸ Barnes S. A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society. — Princeton : Princeton University Press, 2011. — P. 157-159.

⁹ Иванова Г. М. ГУЛАГ: государство в государстве // Советское общество: возникновение: развитие: исторический финал / под общей ред. Ю. Н. Афанасьева. — Москва: РГУ, 1997. — Т. 2. — С. 216-217.

¹⁰ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР [Електронний ресурс] // Новая Газета. — 2009 р. 8 квіт. — Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.

¹¹ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 10-11.

¹² Земсков В. Н. ГУЛАГ... — 1991. — № 6. — С. 3.

¹³ Дослідниці, які вивчали жіночий досвід Голокосту, стикалися з подібними етичними проблемами: Weitzman L. J., Ofer D. The Role of gender in the Holocaust // Women in the Holocaust / ed. by Lenore J. Weitzman and Dalia Ofer. — New Haven: Yale University Press, 1998. — P. 18; Jakobs J. L. Women, genocide and memory. The ethics of feminist ethnography in Holocaust research // Gender and Society. — 2004. — Vol. 18(2). — P. 223-238.

¹⁴ Jakobs J. L. Women, genocide and memory... — P. 235.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕМІНІСТСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЖІНОЧОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

1.1 ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ

Феміністська критика класичних досліджень з історії жінок

Попри те, що так звана “жіноча проблематика” посіла значне місце в історичних науках різних країн віддавна, власне жіноча історія як відносно самостійний напрям досліджень виокремилася та почала здобувати визнання в академічному середовищі порівняно нещодавно, а саме — на початку 70-х рр. XX ст. До цього суттєво змінилося піднесення жіночого руху (так звана “друга хвиля фемінізму”) в Європі та США у другій половині 1960-х рр. Поштовхом стало усвідомлення: навіть попри те, що жінки здобувають рівні із чоловіками політичні та громадянські права, гендерна нерівність та дискримінація жінок у країнах Заходу залишаються повсюдними та невідчужимими, набуваючи нових, прихованих форм. Легітимація цих нерівностей ґрунтувалася на панівних уявленнях про природні засадничі відмінності між чоловіком та жінкою різної статі, які й зумовлюють “доцільність” розділення сфер та способів життя чоловіка та жінки, а також чоловічої самореалізації та виправдовують існування гендерних ієрархій. Для викриття цієї тези про “одвічність” жіночої підлеглості чоловікові і в такий спосіб піддати її під сумнів її “довічність”, необхідно було провести ґрунтовні історичні дослідження та виявити, коли, як і чому жінки стали “другою статтю” (за влучним висловом Сімони де Бовуар).

Важливо, від початку жіноча історія була не тільки науковим, а й політичним напрямом. Її завдання не зводилися лише до суто пізнавальних інтересів у певній темі. Зокрема, дослідниці-феміністки ставили собі за мету виявити витоки, процеси трансформації та проаналізувати дію різноманітних механізмів і форм дискримінації жінок у різних культурно-історичних контекстах¹. Узагальнені результати

таких студій мали б викрити сконструйованість та несправедливість чинного гендерного ладу та здобути аргументи для усунення численних (часто невидимих) гендерних нерівностей. “Як науковці-феміністки, — писала згодом Джудіт Беннет, — ми маємо подвійну мету: по-перше, викоринити усі форми мізогіністської традиції в науці, а по-друге, сприяти розумінню (та відтак остаточному викориненню) пригноблення жінок (...) Встановивши природу та причини гноблення жінок у минулому, ми можемо безпосередньо посилити феміністські стратегії на майбутнє”². Так, дослідниці-феміністки розглядали жіночу історію як засіб для подальших соціальних трансформацій — зміни суспільного статусу жінок.

Перше, на що вони звернули увагу: існує величезний дисбаланс в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, з перевагою на користь тих царин, де тисячоліттями домінували виключно чоловіки. Саме чоловіки посідали владу (політика), силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія). Фактично, чоловіки ухвалювали доленосні рішення на усіх рівнях: від сім’ї та сільської громади — до міського магістрату, князівства чи імперії. І саме цю діяльність насамперед описували у своїх історичних хроніках літописці та історики. Отже, жінки не лише не мали доступу до влади, сили, ресурсів та ідеологій, а й життя їхнє фактично минало непоміченим у царині нецікавого для істориків приватного простору. У “велику історію” було вписано лише тих жінок, яким вдалося увійти в одну зі згаданих чоловічих сфер та успішно реалізувати себе в ній.

Однією з піонерок жіночої історії вважають Герду Лернер: у її статті 1969 р. вперше було викладено феміністські принципи історичного дослідження³. Приймаючи той факт, що чоловіки та жінки справді різні, учена наголошувала: “Ролі жінок і чоловіків у суспільстві різні, але їхнє значення однаково важливе. Тому й їхні досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити і застосувати такі мірки складно доти, доки наші прогалини у знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити”⁴.

У іншій своїй статті “Більшість віднаходить своє минуле” Герда Лернер розвиває своє бачення предмета та методології жіночої історії, вказуючи на, здавалося б, цілком очевидний факт: “Жіночий досвід охоплює усе, що належить до сфери людського; жінки поділяють — і завжди поділяли — світ нарівні з чоловіками у тому сенсі, що як мінімум половина досвіду людства належить жінкам”⁵. Продовжуючи цю логіку міркувань, вчена визначає завдання жіночої історії: “Жінки завжди творили історію такою ж мірою, як і чоловіки, а не просто “робили свій внесок” у неї, але вони не знали, що вони створили та не мали інструментів для інтерпретації власного досвіду. Особливість нинішнього моменту полягає у тому, що жінки заявляють про свої повні права на власне минуле та виробляють засоби, щоб його інтерпретувати”⁶.

Згодом Герда Лернер поставила питання гостріше: “Однією з фундаментальних помилок патріархальної думки було заявляти про універсальність досвіду малої

елітної групи білих чоловіків привілейованих верств. Традиційні історики описували діяльність цієї групи та називали це історією людства. Вони включили усіх жінок у категорію “чоловіки” та проігнорували фактичні відмінності, що існують поміж людьми, стверджуючи, що мала група, діяльність якої вони описують, представляє нас усіх. Але так не є. Відкидаючи це андроцентричне викривлення минулого, ми відкриваємо новий шлях для інших підходів та викликів”⁷. Таким чином Герда Лернер та її послідовниці не лише акцентували на необхідності вивчення специфіки знехтуваного історичного досвіду половини людства, але й поставили питання про перегляд самої аксіологічної і гносеологічної рамки таких студій.

Дослідниці феміністського спрямування жорстко розкритикували традиційні історичні дослідження *про жінок*, послідовно викриваючи системні хиби таких студій та показуючи ключові проблеми класичної історіографії, яка послідовно маргіналізувала жіночу тематику, нехтувала жіночий історичний досвід, однобічно висвітлювала лише життя жінок, знецінювала ті сфери людської діяльності, де, власне, й розгорталося життя абсолютної більшості жінок, ігнорувала джерела, які створили жінки тощо.

Однією з таких системних хиб історичної науки був *андроцентризм* — спосіб мислення, в межах якого саме чоловіка розглядають як норму, точку відліку та мірило цінностей⁸. Герда Лернер писала: “Історія жінок має особливість, а саме — викривлення (...) Все, що нам відомо про минулий досвід жіноцтва, дійшло до нас почасти через роздуми чоловіків; наше бачення та інтерпретації того, що ми знаємо про жінок, були сформовані чоловічою системою цінностей”⁹. Під впливом феміністської практики науки прийшло усвідомлення того, що досі історію жінок розповідали лише чоловіки: “Офіційні літописці, маючи власний критерій відбору, формували лише записи про те, що робили та говорили жінки. Цих чоловіків, цілком байдужих до приватного життя, цікавила виключно сфера громадська, де жінки не відіграли жодної ролі. (...) Жінки найчастіше виявляються представлені кимось, їх описують, а не рідше вони самі про себе розповідають”¹⁰.

Маргіналізація та знецінення так званої “жіночої тематики” в історичних студіях стало наслідком андроцентричного характеру цієї науки. Як писала свого часу Лернер, “традиційна історіографія не просто прогавила жінок у “всезагальній” чи “офіційній” історії — їх було виключено цілеспрямовано”¹¹. Саме цей факт дозволяло американським феміністкам говорити про “невидимість” жінок в історії як знанні. Джозан Скот, одна з найбільших теоретиків гендерних досліджень в історичних науках, констатувала: “Історія розвитку людства була розказана головним чином з точки зору участі: ідентифікація чоловіка з людством головним чином спричинила виключення жінок з записів минулого (...) Жінки забуті чи проігноровані, невидимі в історії”¹².

Враховуючи над значенням збірника “Стаючи видимими: жінки в європейській історії” за редакцією Ренати Брайденталь і Клавдії Кунз¹³, Дж. Скот писала:

“Якщо підлеглість жінок — колись і тепер — бодай частково утримувалася завдяки їх невидимості, тоді їх визволення може здійснитися через їх оприявнення у наративах про соціальну боротьбу та політичні досягнення (...) Зробити жінок видимими — це не лише питання пошуку нових фактів, це питання запровадження нових інтерпретацій”¹⁴. Завдання реконструкції власне жіночої історії, як виявилось згодом, було лише першим кроком на шляху до зміни історичної парадигми. Джоан Келлі зазначала: “Від самого початку жіноча історія визнавала, що так звана “компенсаторна” історія є недостатньою”¹⁵. Просте додавання жінок до існуючих історичних текстів не змінювало маргінального статусу жіночої історії як ділянки пізнання.

Головними борцями супроти засилля андроцентричного дискурсу в соціальних та гуманітарних науках стали дослідниці-феміністки. Ось як оцінила значення їхньої діяльності Елізабет Мінніх: “Те, що ми [феміністки] робимо, можна порівняти зі справою Коперника, що спростував гео-центричність людського мислення чи Дарвіна, що зруйнував нашу духо-центричність. Ми руйнуємо андро-центричність і це є зміна, що має справді фундаментальне значення”¹⁶. Герда Лернер наголошувала на тому, що феміністський підхід в історичних дослідженнях має підливний, революційний характер: “Жіноча історія кидає виклик історичній науці, вимагаючи докорінного перегляду аксіом та методології традиційної історії. Вона підважує підставове припущення, що чоловік є мірилом всього значущого і що діяльність чоловіків є за визначенням важлива, тоді як жіноча — другорядна (...) Нова історія має ґрунтуватися на усвідомленні, що жінки становлять половину людства і завжди були невід’ємними учасницями процесу творення історії”¹⁷.

Ще однією проблемою традиційної історіографії історики-феміністки вважали тенденцію узагальнювати усе розмаїття жіночого досвіду, зводячи його до однієї універсальної категорії “жінка”. У працях багатьох традиційних істориків жіноцтво було представлене так, ніби життя і доля усіх жінок однакові та зумовлені їхніми спільними вродженими характеристиками. Подібна генералізація створювала враження, що жінка є якоюсь позаісторичною сутністю, її буття залишається незмінним крізь епохи, країни і верстви, попри усі економічні, культурні чи політичні трансформації. Шейла Йогансон писала: “Жінка як загальна назва хоч і зручна, але це пастка; як одиниця аналізу в історичному наративі вона недоречна і небезпечна (...) У майбутніх спробах написання жіночої історії слід позбутися поняття “Жінка”. Історики мають розглядати жінок, і що дуже важливо — цілком конкретні групи жінок”¹⁸.

Чи не від початку систематичного дослідження жіночої історії стало очевидно, що досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних, освітніх та інших груп також може бути дуже різним¹⁹. Гізела Бок цілком слушно вказувала: “Відмінність між жіночою та чоловічою історією не означає, що історія жінок була ідентичною для усіх жінок: не всі жінки мають однакову історію. Усвідомлення інакшості, відмінності, нерівності поміж чоловічою та жіночою історією слід доповнити:

усвідомленням інакшості, відмінностей та нерівностей поміж самими жінками (...) Інакше кажучи, історію жінок можна досягнути лише у множині, а не в однині, однак це розмаїття існує у контексті цілісної історії жіночої статі”²⁰.

Увага до відмінностей поміж різними групами жінок дозволила історикам-феміністкам уникнути необґрунтованих і помилкових узагальнень через безпідставну екстраполяцію висновків окремих вузьких досліджень на ширше коло жінок. Ця настанова — урахування розмаїття жіночих досвідів у тих самих історичних контекстах — стала однією з підвалин методології жіночої історії: “Щоразу, коли вивчаємо групу жінок, у минулому чи нині, мусимо брати до уваги не лише подібності, але й відмінності поміж ними (...), бо інакше ми викривляємо реальність”²¹.

Попри визнання специфіки досвіду різних груп жінок, чи не усіх їх незмінно об'єднувала одна спільна риса — їхня другорядність та підлеглість по відношенню до чоловіків. Аналізуючи зміни і тяглість у становищі європейських жінок у приватній та публічній сферах, Джудіт Беннет дійшла висновку про, так би мовити, “відсутність прогресу”, таку собі “застиглість історії” для жінок. Підсумовуючи критичний огляд фундаментальних історичних досліджень про жіночу працю у різних країнах та у різні епохи, вона писала: “Беручи до уваги незмінність низького статусу робітниць — у доіндустріальних та індустріальних умовах, в сільському та міському середовищі, на півдні та на півночі Європи — основним поясненням мусить бути риса, яка була для досвіду усіх цих жінок — *патріархат*. Підпорядковані на приватному житті чоловікам, жінки працювали на користь домогосподарств, підконтрольних чоловікам. Підпорядковані у публічній сфері чоловікам, які контролювали політичні та економічні інституції, жінки працювали на умовах, визначених іншими. Наскрізність статусу у приватному і в публічному житті жінок гарантувала, що поступ в одній сфері обертався втратою в іншій”²².

Введення поняття патріархату стало важливим інструментом критики дискримінації жінок як у суспільстві, так і в дослідженнях. Одне з найбільш влучних визначень патріархату дала Адрієн Річ у своїй знаковій праці “Народжена жінкою” (1986): “*Патріархат* — це сімейно-соціальна, ідеологічна, політична система, у якій чоловіки, за допомогою сили і прямого тиску, або через ритуали, традиції, право, економіку, етикет, освіту та розподіл праці, визначають, яку роль повинні чи не повинні виконувати жінки, при чому жіноче є повсюдно підпорядковане чоловічому”²³. Патріархат і андроцентризм — взаємопов'язані категорії, і якщо перше поняття пов'язане з соціальними гендерними ієрархіями, інституціоналізованими відносинами чоловічості-домінування, структурними формами дискримінації і т.п., то андроцентризм до системи уявлень, цінностей і норм та проявляється в іншуванні жіночості і маргіналізації жінок. Герда Лернер пояснювала: “Система чоловічого домінування над жінками, яку називають патріархатом, для свого існування потребує створення категорії “інакших”, “відмінних”. Такі групи, сформовані

по-різному в різні епохи та в різних місцях, завжди визначаються як “відмінні” від гегемонної групи та оцінюються як неповноцінні. Ієрархія формується та підтримується саме на підставі припущення про неповноцінність групи “інакших”. Ієрархія інституціоналізується у державних структурах, законах, військовій справі, економіці, освіті, релігії, ідеології, та в культурних продуктах, створених панівною групою”²⁴.

Дискусія, яка розгорнулася навколо доцільності використання поняття патріархату в історичних дослідженнях, засвідчила значне зростання теоретико-методологічного рівня жіночої історії²⁵. Чи не найпалкішою захисницею доцільності застосування поняття патріархату в феміністських студіях з історії була Дж. Беннет, яка докладно обґрунтувала продуктивність цього поняття за умови його використання у ширшому сенсі слова²⁶. Загалом, дослідники дотримувалися думки, що патріархат як поняття дозволяє “зрозуміти, яким чином чоловіча влада змінювалася, а не зникала”²⁷. Тому завдання істориків-феміністок, на думку Дж. Беннет, є “чітким: нам належить історизувати патріархат не лише для того, щоб ідентифікувати його головні механізми (як особливі, так і всезагальні), але також щоб з’ясувати, яким чином йому вдалося вижити та потривати. Щойно дослідивши історичну дію патріархату, ми напишемо багато історій багатьох патріархатів — чи то власне багатьох проявів та систем, почерез які він розростався. Крім того, варто мати на увазі ще два аспекти: нам слід не лише простежити, як механізми певного різновиду патріархату змінилися в часі, але також — як оті механізми вплинули на різних жінок у різний спосіб”²⁸.

Таким чином, розуміючи патріархат як базовий організаційний принцип формування та підтримання суспільних ієрархій, завдяки багатовимірній дії якого дискримінація жінок набуває найрізноманітніших форм (зокрема й невидимих), історики повинні виявляти та досліджувати його джерела, механізми, прояви і наслідки в конкретних культурно-історичних та соціально-політичних контекстах, розкриваючи витoki гендерної нерівності та деконструювати їх.

Критикуючи тематичні напрями і підходи, що домінували у попередніх дослідженнях “про жінок”, Герда Лернер наголосила на таких їх проблематичних аспектах:

Вивчення “історії видатних жінок”, що полягає у відтворенні біографій визначних особистостей, чиї досягнення мали загальнонаціональне чи глобальне значення, хоч і важливе, але недостатнє. Найчастіше такі згадки стосуються виняткових випадків особливої жіночої успішності та висвітлюють діяльність представниць привілейованих суспільних верств і ніяк не віддзеркалює досвіду ширших груп жіноцтва чи значення жіночих ролей у суспільстві загалом;

Вивчення “історії жіночих внесків та досягнень” у суспільно важливих сферах не може задовольнити потреби жіночої історії, оскільки в такій перспективі ролі жінок оцінюються у відповідних рамках та категоріях і за тими стандартами, що задані чоловічим дискурсом у відповідних (чоловічих) сферах, тоді як поза увагою залишаються сфери і види діяльності, у яких домінують власне жінки;

1.1 Жіноча історія як напрям історичних студій

Дослідження історії пригноблення та боротьби жінок за свої права також віддзеркалює лише досвід незначної частини жіноцтва, ігноруючи той факт, що більшість не тільки не усвідомлювала власної безправності та не чинила спротиву дискримінації, а й сама була залучена у творення ієрархічних систем та нерівностей²⁹.

Дослідниця пропонує натомість вивчати минуле жіноцтва із залученням двох основних концептів — жіночий досвід та *автономія*, де остання означає вивчення жінок у світі, заданому координатами жіночих цінностей та жіночої діяльності³⁰. Хоча саме поняття автономії не стало популярним серед дослідників, такий підхід отримав підтримку в середовищі жіночої історії.

Відмежовуючись від попередніх досліджень *про жінок* (із властивими їм маскулінними стратегіями, що мали на меті не стільки пояснити, скільки обґрунтувати *status quo*), історики-феміністки винесли в центр наукового дослідження новітні жіночі студії, засновані на залученні жіночого життєвого досвіду в різних сферах соціальної та культурної дійсності. Це не лише змінило тип аргументації, а й внесло в неї інший моральний інтерес³¹. Прихильники цього напрямку підкреслювали, що завдяки новій перспективі, через безпосереднє вивчення особливих жіночих спільнот, досвіду, цінностей, ідей та інтересів можна повернути жінкам те місце і вартість в загальному процесі, що їм належить³². Ще у 1976 р. Гільда Сміт наголошувала: “Нам потрібно переоцінити роль жіноцтва у загальному поступі людства (...) Історичну термінологію переглянути з огляду на феміністське розуміння життя жінок. Поняття про цивілізацію, навіть класу можуть відрізнятися від їх звичного вжитку, якщо на них поглянути з перспективи жіночої історії”³³. Отже, задля включення жіночої історії в загальний історичний наратив, пошук нових інформативних історичних джерел невідмінно поєднуватися зі зміною інтерпретативних схем та аналітичного підходу в історичних студіях загалом.

Жіночі категорії та завдання жіночої історії

Борьба з андроцентризмом підштовхнула феміністично-налаштованих істориків до розробки альтернативної — *гіноцентричної* — версії історії, так званої “*her-story*” — “її історії” — протиположної тій *history* — “його історії”, яку людство знало досі. Дослідниці, які зосередились на історії жінок, переслідували подвійну мету: повернути жінкам їх місце в історії людства, а також повернути жінкам власне жіночу історію, усвідомити досвід своїх попередниць або маючи неповне чи спотворене уявлення про минуле, жінки не можуть адекватно усвідомити та оцінити свій нинішній стан та перспективи ефективні стратегії на майбутнє. Тож створення так званої “жіночої генезисної історії” є одним з першочергових завдань істориків. Для цього, на їхню думку, варто усвідомити існуючий дисбаланс у знаннях про минуле, і лише потім приступити до створення інтегральної історії людства, у якій фактор гендерної специфічності в різних сферах життєдіяльності був би наскрізно врахований.

Історики-феміністки усвідомлювали, що, як писала Лінда Гордон, метою жіночої історії має бути “розвиток теоретичних рамок нашої науки, що долають дуалізм жертви/героїні, панування/спротиву та охоплюють найрізноманітніші прояви жіночого досвіду”³⁵. Важливо не забувати, що майже повсюдно і завжди жінки також були залучені у підтримання системи гендерних нерівностей, оскільки і самі засвоювали патріархальні ідеологію та цінності, а також передавали їх у спадок дітям. “Слід позбутися шаблону “пригнобленої групи” при обговоренні жіночої ролі у політичному житті нації, — закликала Герда Лернер. — Натомість варто відштовхуватися від того факту, що спільною рисою жіноцтва є те, що вони довше за усі інші групи були позбавлені політичної та економічної влади. Чи це означає, що вони не посідали жодної влади чи вони володіли іншою формою влади?”³⁶. Зрештою, важко не погодитися з Джудіт Беннет, яка підкреслювала, що “це розділення поміж жінками як жертвами та жінками як дієвими суб’єктами є фальшивим: жінки завжди були одночасно і жертвами, і дієвими суб’єктами”³⁷. На думку вченої, вибудовуючи штучну дихотомію між віктимізацією та дієздатністю, історики інколи впадають у крайнощі, ідеалізуючи або знецінюючи становище жінок певної епохи, культури чи верстви.

Традиційно історики схильні були представляти досвід жінок у категоріях жертв, страждань і втрат, особливо у контексті переломних історичних подій. Йшлося про те, що, розглядаючи життя жінок виключно крізь призму їх безправності та залежності, дослідники мимоволі об’єктивували їх, часто не помічали чи недооцінювали активну і дієву (хоча й не завжди помітну на перший погляд) участь жінок у певних подіях та здатність долати несприятливі обставини.

Зосередження уваги головно на дискримінації жінок у минулому призводило до конструювання образу *Жінки* як одвічної безпомічної і пасивної *жертви* Історії, а це автоматично виключало саму можливість визнання та вивчення інших сценаріїв. Важливо пізнавати також і жіночі стратегії виживання та практики активного чи пасивного спротиву або пристосування до критичних обставин навіть в умовах тотального обмеження прав і можливостей (як от під час війн, масового голоду, актів геноциду, у концтаборах і в’язницях тощо). Однобічний погляд на жінок як пасивних об’єктів історії є й некоректним, і несправедливим.

Ключовою категорією нових досліджень з жіночої історії стала *жіноча дієздатність* — термін, який дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб’єктів історичного процесу, агентів зміни, повноцінних учасниць Історії. “Осердям цього підходу є виключне зосередження на жіночій дієздатності, на визначальній ролі, яку жінки відігравали у їхній власній історії, та на рисах жіночого досвіду, які докорінно відрізняють його від досвіду чоловічого”, — писала Дж. Скот³⁸. Учена переконана, що історикам необхідно “зробити жінок центром пізнання, суб’єктом історії, діючою особою наративу (...), завдання полягає у тому, щоб сконструювати жінок як історичних суб’єктів”³⁹.

У широкому розумінні *дієздатність* (англ. — *agency*) означає здатність індивіда діяти незалежно та робити вільний вибір, на противагу до *структури*, що включає такі фактори (соціальна верства, гендер, релігія, вік, етнічність тощо), які радше обмежують або визначають можливості діяти⁴⁰. Між *структурою* та *дієздатністю* існує діалектичний зв'язок, оскільки вони взаємно визначають одна одну, і таким чином “можна краще зрозуміти структури домінування, якщо вдасться досягнути, як ми залишаємося дієвцями навіть тоді, коли ми глибинно, жорстко пригноблені”⁴¹. Під *структурою* належить розуміти комплекс суспільних правил та ресурсів, які водночас обмежують дієздатність індивідів, але також створюють можливості для неї⁴². Тому дослідження мають розглядати дієвців та їхні дії в межах відповідних структурних контекстів. Оскільки люди водночас є дієвцями (від англ. *actor* — суб'єкт дії) і перебувають під впливом інших дій, особливу увагу варто приділяти взаємодії поміж дієздатністю та контекстом.

Більшість учених сходиться на тому, що дієздатність характеризує радше активність, аніж пасивність, і має стосунок до досвіду діяння, творення подій, буття суб'єктом подій та здатності контролювати їх перебіг⁴³. Поняття дієздатності на різних етапах розвитку соціальної теорії асоціювалося з індивідуальністю, свободою, мотивацією, волею, вибором, ініціативою, дією, творчістю, цілеспрямованістю, навмисністю тощо⁴⁴. Засадничими характеристиками дієздатності є: а) цілеспрямованість дій (умисність); б) можливість діяти (наявність ресурсів та здатність); в) раціональність дій (продуманість, спланованість)⁴⁵. Дієздатність проявляється у різних сценаріях дій, які відрізняються на практичному рівні: реалізація сценарію дій А на відміну від сценарію Б; причому можливості усіх доступних сценаріїв дій вже задані соціально (існуючими структурними контекстами)⁴⁶.

Теоретики наголошують, що дієздатність є динамічним явищем, яке характеризується комплексом різноспрямованих темпоральних орієнтацій дієвців одночасно (або переважно) на минуле, майбутнє чи сучасність. Минуле визначає дієздатність через набір доступних звичних взірців дій та сценаріїв, які можуть повторювати дієвці; цілі і наміри, яких прагнуть досягти дієвці, спрямовують їхні дії у майбутнє; водночас дієвці змушені постійно зважувати та оцінювати актуальний контекст своїх дій, що утримує їхню увагу на сучасному моменті. Структурні контексти, у яких діє індивід, також змінюються в часі і їхній темпоральний вимір динамічно взаємодіє з дієздатністю. Тому, щоб досягнути дієздатність як комплексне явище, його потрібно аналітично розглядати і в часовому розрізі⁴⁷.

У межах жіночої/гендерної історії та феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду поняття дієздатності виявилось винятково важливим з огляду на потребу виходу за межі шаблонного представлення жінок як пасивних об'єктів історичних процесів та подолання стереотипного образу жінок як безпомічних жертв нездоланих обставин. Привабливість та пізнавальний потенціал цього поняття полягали в тому,

що його застосування дозволяло побачити, як звичайні люди — навіть найбільш маргіналізовані та пригноблені — виявляли здатність змінювати своє життя і робити світом навколо більш справедливим та неупередженим. На думку Лин Томас те, що поняття дієздатності міцно і надовго закріпилося у студіях з жіночої історії, обумовлено принаймні трьома причинами. По-перше, дослідниці феміністського спрямування оперували ним для подолання стереотипного представлення жіночого історичного досвіду головно у категоріях безпомічності, віктимності та спрощеного уявлення про жіночі ролі, натомість показуючи світові винахідливість, силу, гнучкість, впливовість жінок у різних контекстах. По-друге, активне застосування усної історії та аналізу еґо-документів спонукало дослідниць бачити в респондентках та авторках цих джерел ключових дієвців і минулих подій, й історичних нарацій про них. По-третє, дієздатність виявилася безпечною і виграшною категорією: засноване на ній дослідження складно критикувати чи ставити під сумнів⁴⁸.

Історики феміністського спрямування у своїх студіях показували складність, рухливість і неоднозначність поняття жіночої дієздатності у різних культурно-історичних контекстах. Гострою була дискусія навколо співвідношення дієздатності та структури, що привела до усвідомлення їх взаємовизначеності: хоча структури і визначають та задають можливості для певних дій, але самі ці дії врешті-решт призводять до змін у структурах.

Дж. Скот чимало уваги приділила осмисленню категорії дієздатності, доцільності та способів її застосування. Насамперед, вона застерігала істориків від надмірної уваги до ролі структури, яка задає і визначає ситуації та статуси для реалізації дієздатності, бо такий підхід не дає змоги побачити в історичних суб'єктах автономних індивідів, які чинять власну вільну волю⁴⁹. З іншого боку, дослідники визнавали й те, що окремі фізичні речі (об'єкти) і їхні специфічні властивості також впливають на дієвців та можуть визначати напрямок та спосіб дій⁵⁰.

Дж. Скот підкреслює, що просте нагромадження історичних фактів на підтвердження жіночої дієздатності є недостатнім, потрібне глибше осмислення її мотивів, механізмів, наслідків⁵¹. Прагнучи до комплексного розуміння категорії дієздатності, необхідно враховувати різні та мінливі її елементи. Дієздатність варто визначити як значущу діяльність, у якій соціальні і політичні структури взаємодіють з особистими мотивами та бажаннями індивідів: чітко сформульовані наміри, неартикульовані прагнення та потреба виживання можуть бути рушіями дії⁵². Дж. Скот наголошує на урахуванні позасвідомих спонук дієздатності: "Люди не є лише раціональними цілеспрямованими істотами, а й суб'єктами несвідомих бажань (...) Людей мобілізують не лише суто об'єктивні інтереси, але й інтереси, сформовані колективними уявленнями"⁵³. Тому вчена закликає при вивченні дієздатності бути відкритими до різних, історичнообумовлених типів мотивацій — очевидних і неочевидних — які визначають рішення і вчинки дієвців. Цю позицію поділяє також Лорен Берлант, яка

також пропонує відійти від нормативного бачення дієздатності та відмовитися від погляду на дієвця як “гіперзнаючого історичного актора”. Вона наголошує, що “дієздатність може бути діяльністю, спрямованою на підтримання, а не творення; вона може бути мрією, позбавленою амбіцій; заснованою на відчуттях, а не намірах”⁵⁴. Таке ширше розуміння дієздатності дозволяє вивчати її різноманітні чинники, прояви і наслідки на рівні повсякденних практик. Дж. Скот та Л. Берлант сходяться на тому, що варто мати на увазі усе різноманіття мотивів, на яких ґрунтуються значущі дії: ці мотиви можуть виходити за межі раціонального розрахунку чи чітко сформульованих намірів, натомість включати колективні фантазії/уявлення, фізичні потреби чи прагнення вижити. Осмислюючи дієздатність, варто вбачати в ній також історичну категорію: у минулому її могли розуміти і застосовувати в інший і несподіваний спосіб, аніж нині⁵⁵.

Численні історико-антропологічні дослідження жіночого досвіду у різних культурно-історичних контекстах недвозначно засвідчили, що у різних країнах та у різні епохи жінки знаходили способи протидіяти насильству, долати обмеження, протистояти тискові, виживати у вкрай складних обставинах, діючи на низовому рівні, гнучко та нестандартно використовуючи вкрай обмежені ресурси, часто — впливаючи на ситуації непомітно, поза легальними сценаріями, однак ефективно. Зокрема, вивчення жіночого досвіду Голокосту показало, що жінки демонстрували повсякденну низову дієздатність навіть у найбільш несприятливих обставинах (у гетто чи концентраційному таборі), коли їхні права, можливості та ресурси були зведені до мінімуму⁵⁶. Джудіт Т. Баумель, яка проаналізувала поведінку єврейських жінок і чоловіків в різних умовах під час Голокосту, змогла виявити принаймні чотири різні типи жіночої дієздатності та гендерно-маркованих стратегій виживання, що проявлялися в конкретних контекстах (під час переслідувань євреїв у довоєнній нацистській Німеччині, у гетто під час війни, у єврейських підпільних організаціях та концтаборах)⁵⁷. Серед таких гендерних особливостей жіночих стратегій виживання у гетто і таборах смерті, на думку вченої, простежуються, зокрема, швидший процес формування жіночих груп взаємопідтримки, більші розміри та довговічність цих груп, а також нижчий рівень внутрігрупових конфліктів (у порівнянні з чоловіками), що, з огляду на більшу вразливість жінок, підвищувало рівень їх безпеки⁵⁸. При цьому, Дж. Т. Баумель наголошує: “Нині замість обговорення, чи були жіночі навички [виживання] “кращі” за чоловічі, слід дискутувати про *відмінності* у тактиці та інтенсивності дієздатності і стратегій виживання двох груп (...) Жіночі стратегії виживання у порівнянні з чоловічими не були кращими чи гіршими, але часто *інакшими*, зумовленими їх становищем у гендерованому єврейському суспільстві”⁵⁹. Саме вивчення таких особливостей дозволяє краще зрозуміти жіночий історичний досвід у надзвичайних історичних обставинах. Як наголошувала Роніт Лентін, “ми зобов’язані виходити за межі шаблону жінки-жертви, розглядаючи те, яким чином

масштабні політичні проекти чи катастрофи (природні чи спричинені людьми) впливають на жінок (...) — підходити до жертвності та дієздатності слід у тандемі, окреслюючи шляхи спротиву, які були доступними для жінок навіть в умовах найбільших загроз”⁶⁰.

Рішуче відмовившись від вивчення жіночого минулого крізь призму шаблонних образів жертви/героїні, визнаючи обмеженість і однобічність історії видатних жінок чи організованого жіночого руху, історики-феміністки шукали ті реалії, де найбільш повно розгорталося життя абсолютної більшості жінок. Так, у поле уваги жіночої історії потрапило повсякдення, вивчення якого саме набувало популярності в історичних дослідженнях загалом. У середині ХХ ст. в історичній науці відбувся так званий “поворот до Людини” — учасника, свідка, суб’єкта Історії. Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду особи як головного дієвця історії спонукало дослідників поглянути на Історію “знизу” — крізь призму щоденного життя людей нижчих верств, які раніше рідко ставали об’єктом історичного пізнання та історієписання. Прихильники такого підходу у своїх дослідженнях показували, що навіть раби, робітники чи селяни творили свій власний особливий життєсвіт, а отже — були дієвцями історичного процесу, мали той чи інший вплив на розвиток подій, і саме тому їхнє повсякдення заслуговує на прискіпливе вивчення⁶¹.

Фахівці різних ділянок — історики, соціологи, філософи, етнологи — наприкінці 1960-х рр. активно розробляли поняття “повсякденності”, прагнучи дати йому визначення та окреслити предмет у межах своїх дисциплінарних полів⁶². Норберт Еліас у статті “Про поняття повсякдення” (1977 р.) пропонував вважати повсякденням те, що не є святковим, надзвичайним чи винятковим, розкішним, елітарним, величним, офіційним, мистецьким, інтелектуальним, свідомо відрефлексованим⁶³. Юрій Лотман, розробляючи семіотичний підхід для осягнення смислу побутової культури “зсередини”, також відокремлював повсякденне (звичайне, побутове), яке самі носії культури сприймають як звичайне, нормальне, від небуденного (незвичайного, урочистого, ритуального, офіційного), яке сприймають як виняткове і надають йому окреме значення⁶⁴. З іншого боку, Петер Боршайд пропонує вважати суттєвою ознакою повсякденної діяльності її *повторюваність*, яка й творить фундамент для усіх людських думок та дій⁶⁵.

Характерно, що хоча повсякденне життя часто визначають через протиставлення до надзвичайних ситуацій, деякі дослідники вважають, що за певних обставин такі надзвичайні ситуації можуть перетворитися на повсякдення⁶⁶. Б. Ванденфельс стверджує, що “повсякденне життя не існує само собою, а виникає в результаті процесів *оповсякденювання*, яким протистоять процеси *подолання повсякдення*”⁶⁷. Йдеться про те, що як тільки виняткове чи надзвичайне стає повторюваним, регулярним, воно “*оповсякденюється*”, тобто стає частиною щоденного життя і відтак — входить до предмета вивчення історії повсякдення⁶⁸. В такому розрізі історія

повсякдення може включати вивчення життя у надзвичайних історичних обставинах (війна, революція, терор, голод тощо), зосереджуючись не стільки на самій події, скільки на повсякденних практиках, для яких ця подія слугувала радше контекстом⁶⁹. У такому разі в полі зору істориків повсякдення мають бути “ті практики, тобто форми поведінки і стратегії виживання та поступу, які виробляють люди, щоб впоратися з особливими соціальними та політичними ситуаціями”⁷⁰. Власне, дослідники повсякденного життя в тоталітарних режимах часто зосереджуються на активній чи пасивній протидії режимові, на “повсякденному спротиві”, тобто на звичних і буденних способах, якими люди у залежному становищі виказують непокору своїм господарям”⁷¹.

Попри значну кількість теоретичних праць та прикладних досліджень повсякдення, дослідникам не вдалося виробити уніфікованої дефініції цього поняття⁷². Альф Людтке, один з провідних істориків-теоретиків цього напрямку⁷³, визнав, що хоча термін “історія повсякдення” не ідеальний і дискусійний, однак він “має право на існування як найбільш лаконічне та змістовне формулювання, спрямоване проти тієї історіографічної традиції, яка виключала повсякдення зі свого поля зору”⁷⁴. При цьому чи не усі представники аналізованого напрямку — попри відмінні теоретичні моделі — сходяться на думці, що фіксація і опис матеріальних деталей побуту (житла, одягу, харчування, господарських знарядь і занять тощо) є лише початковим — хоч і необхідним — етапом дослідження повсякдення. Натомість головне завдання дослідника полягає у намаганні зрозуміти триб життя і спосіб мислення людей досліджуваної групи — їхні мотиви, прагнення, тривоги, сподівання, щоб досягти ті смисли, якими вони наповнювали свої щоденні дії, вчинки, практики⁷⁵. Якщо етнограф відтворює побут, то історик повсякдення аналізує емоційні та поведінкові реакції, переживання людей з приводу того, що їх оточує у побуті; в центрі уваги історика повсякдення — не просто побут, а життєві проблеми та те, як їх осмислювали люди минулого⁷⁶. З огляду на це, продуктивним видається визначення історії повсякдення, яке запропонувала Наталія Пушкарьова: “Історія повсякдення — галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. В центрі уваги історії повсякдення — комплексне вивчення повторюваного, “нормального” звичного, що конструє стиль і спосіб життя представників різних соціальних верств, включно з емоційними реакціями на життєві події та мотиви поведінки”⁷⁷.

Вивчення історії повсякдення повинно бути гендерночутливим з огляду на те, що історичний досвід чоловіків та жінок — їхнє повсякдення — може суттєво відрізнятися навіть за умови збігу усіх інших соціальних, культурних та історичних параметрів і контекстів. А. Людтке вважав, що у будь-якому факті чи явищі “можна розпізнати специфічні способи проживання досвіду, характерні для чоловіків та жінок”⁷⁸. Власне, сам розвиток жіночої історії з її прискіпливою увагою до так

званих “жіночих” сфер життєдіяльності (приватності, побуту, сім’ї, сексуальності та ін.) чимало сприяв розвитку історії повсякдення, змістивши дослідницький фокус на ті (часто невидимі стороннім) практики, які раніше вислизали з уваги істориків. Нині історики визнають, що не лише на рівні гендерного розподілу сфер діяльності, соціальних ролей, прав та обов’язків, форм і способів самореалізації тощо можна простежити суттєві відмінності того, що називають жіночим і чоловічим у певній культурі. Глибоко гендерованими були і є чи не усі найдрібніші і малопомітні та неусвідомлювані сторони повсякденного життя людей — від догляду за тілом і повсякденного етикету до узвичаєних форм дозвілля, вербальних і невербальних способів взаємодії з іншими тощо. Фактично, “повсякденне життя організоване у спосіб, який постійно відрізняє жінок від чоловіків”⁷⁹.

Гендер є одним з наскрізних, структуруючих принципів у будь-якій етнічній культурі. В традиційних суспільствах кожна сфера діяльності так чи інакше маркована як чоловіча чи жіноча, відповідно чоловікам та жінкам приписані різні соціальні ролі і функції, норми поведінки, сфери та способи самореалізації. Відомо, що в українських селянських сім’ях та сільських громадах існував чіткий гендерний розподіл праці, прав та повноважень, діяли подвійні норми моралі, а гендерні стереотипи незмінно приписували чоловікам та жінкам докорінно різні риси вдачі, компетенції, нахили і здібності⁸⁰.

Фактично, реакції чоловіків і жінок на історичні обставини, спосіб їхньої залученості у відповідні ситуації і процеси відрізняються тією мірою, якою відрізняються їхні гендерні ролі. З огляду на таку гендерну диференціацію усіх сторін повсякденного життя, жінки та чоловіки набували дещо різних гендернообумовлених знань, умінь і навичок, формували різні стилі поведінки і соціальних взаємодій, їхні реакції на певні ситуації також були гендернодетерміновані. Через це жінки і чоловіки по-різному досвідчують історичні події та зазнають різного впливу тих самих історичних явищ.

Уважніший безсторонній погляд на події української історії протягом ХХ ст. дозволяє помітити, що вони по-різному заторкнули жінок і чоловіків, бо, з огляду саме на оцей усталений гендерний лад, люди бували залучені у ті самі події в різний спосіб, по-різному реагували на те, що відбувалося навколо, здобули різний історичний досвід, обумовлений саме гендерним укладом та панівною гендерною ідеологією.

Фахівці з жіночої історії часто базують свої дослідження на вивченні саме повсякденного життя жінок різних верств і епох, ретельно аналізуючи гендерну специфіку жіночого досвіду в конкретних культурно-історичних контекстах. Анна Белова пропонує розглядати жіноче повсякдення як “способи проживання і переживання всіх різновидів, форм, сфер, проявів неінституціалізованого жіночого досвіду (і відрефлексованого, і ментального, вербального, тілесного, емоційного, культурно-символічного, господарського, релігійного, сексуального тощо)”⁸¹.

1.2 ОСОБИСТІ СПОГАДИ ЖІНОК ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Заклик істориків-феміністок “зробити видимими”⁸² усіх невідомих досі статисток світової історії і надати голос всім безмовним досі свідкам та учасницям історичних подій мав своїм результатом численні розвідки, які базуються на аналізі архівів, документів, автобіографій, листів, щоденників окремих жінок та жіночих громад (монастирських та ін.), що заклали підвалини “жіночої історії”. Майже відразу дослідниці наштовхнулися на доволі серйозну перешкоду — чи не повну відсутність інформації про жінок у традиційних історичних джерелах. Гільда Сміт констатувала: “Якщо історик шукатиме матеріалів про жінок в такий самий спосіб, як і про чоловіків, вона вірогідно мало що знайде. Якщо жіноче існування було відокремлене, то й пошук матеріалів має відбуватися з усвідомленням цієї окремішності. Історичні матеріали зберігаються тоді, коли хтось зацікавлений їх зберігати. Щодо жінок, вкрай рідко суспільні інституції були зацікавлені у збереженні жіночих документів (...) Слід також усвідомлювати, що зазвичай вважалося непристойним для жінок писати для широкого загалу, а навіть коли так, то підписувати власні праці”⁸³. Справді, приватні та інституційні архіви вкрай рідко містили якісь письмові свідчення про жінок — їх просто не вважали за потрібне зберігати. Дослідниці-феміністки не просто викривали та критикували обмеженість, андроцентричність джерельної бази, а й активно шукали альтернативні емпіричні матеріали, які б походили саме з тих сфер, де століттями реалізувала себе більшість жінок і де їхнє життя та діяльність могли би бути задокументовані.

Усна жіноча історія як феміністська методологія

Період становлення жіночої історії співпав у часі з піднесенням усної історії, яка саме переживала радикальну зміну свого фокусу та пріоритетів⁸⁴. Усна історія — інтерв’ювання людей задля документування їхніх особистих спогадів про події, свідками чи учасниками яких вони були — могла надати необхідний дослідницький інструментарій для формування джерельної бази жіночої історії. Якщо у 1930-1950-х рр. метою усноісторичних проектів було документування особистих спогадів відомих діячів та впливових осіб, то у 1960-х рр. спрямування усної історії докорінно змінилося: тепер дослідники вбачали особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос звичайним людям, насамперед тим маргіналізованим та дискримінованим соціальним групам і верствам, які досі були “невидимі” для істориків, чия історія тривалий час залишалась поза увагою історичної науки (етнічним та расовим меншинам, жінкам, робітникам та ін.)⁸⁵. Відтак, цілі та завдання усної історії і жіночої історії співпали, тож дослідниці-феміністки звернулися до методології усної історії з тим, щоб за її допомогою дослівно повернути жінкам минулого їх власний голос.

Засновницею усної жіночої історії як феміністської методології вважають Шерну Глюк: її стаття *“Що особливого у жінках? Жіноча усна історія”* (1977 р.) стала першою методичкою для практики усної жіночої історії⁸⁶. Ш. Глюк наголосила кілька аспектів усноісторичного інтерв'ю, які згодом стали центральними темами наукових дискусій щодо феміністської (усної) історії та усної історії загалом. Вона звернула особливу увагу на процес інтеракції поміж дослідницею та оповідачкою у процесі творення спогаду, підкреслила нерівноправне становище співрозмовниць по відношенню до подальшої долі створеного під час інтерв'ю джерела, докладно зупинилась на психологічних та етичних моментах процесу інтерв'ювання, на необхідності бути чутливим до соціальних характеристик і навичок, особистості оповідачки (вікові, соціальні, освітні характеристики тощо)⁸⁷.

Як і більшість істориків-феміністок того часу, Ш. Глюк зосереджувалася насамперед на пошуку спільного і наскрізного у жіночому досвіді, вбачаючи свою місію у відновленні історичної справедливості та тяглості між жінками минулого і сьогодення. “Не має значення, яких жінок ми обираємо для інтерв'ю, незалежно від того, наскільки типовим чи нетиповим є їхній життєвий досвід, існують певні спільні риси, які поєднують усіх жінок (...) З нашими праматерями ми творимо новий тип жіночої історії, новий тип жіночої літератури. Це завдання ми маємо виконувати з усвідомленням того, що ми не лише творимо нові джерела, але також утверджуємо життя жінок, які йшли попереду нас та вибудовуємо безпосередні зв'язки з нашим власним минулим”⁸⁸. Саме у той період було сформульовано головне кредо феміністської жіночої історії: *“жінки вивчають жінок, задля жінок”*⁸⁹.

Саме у писанні власної жіночої історії, що мала б стати не лише засобом для відновлення історичної справедливості, а й знаряддям у боротьбі за права жінок, вбачали свою місію історики-феміністки. Пояснюючи сутність феміністських студій з жіночої історії, Марія Майс наголошувала: “Для жінок систематичне документування їхніх життєвих історій має такий ефект, що їхні суб'єктивні біографії набувають об'єктивного характеру. Вони більше не є у полоні власних минулих і сучасних страждань та помилок, а можуть — якщо захочуть — винести уроки з власного минулого заради майбутнього (...) Лише коли жінки можуть використати їх власну задокументовану, проаналізовану, осмислену і опубліковану історію як зброю у боротьбі за себе і за усіх жінок — лише тоді вони стануть суб'єктами своєї власної історії”⁹⁰.

Окреслюючи ознаки, які характеризують феміністську дослідницьку методологію, Сандра Гардінг визначила три такі ключові риси: 1) фокус на власне жіночому досвіді; 2) прагнення і націленість на виробництво знання для жінок; 3) постійна саморефлексивність у процесі дослідження⁹¹. Уточнюючи характеристики суто феміністського дослідження у своїй програмній статті *“Що такого феміністського в усній жіночій історії?”* (1990 р.) Сюзан Гейгер чітко розмежовує і пояснює два поняття, наголошуючи: не кожна усна жіноча історія є питомо *феміністською*, як і не кожна дослідниця в цій

ділянці є апріорі феміністкою. Більше того, розказування жінками власних історій чи записування усних історій жінок не можна автоматично вважати феміністським актом. Усна історія, вважає вчена, може стати феміністською методологією лише тоді, коли її застосування відповідає бодай одному з принципів і завдань феміністських студій, серед яких С. Гейгер виокремлює такі: гендер має бути центральною (хоч і не єдиною) категорією аналізу; проблематика досліджень постає з різних аспектів і вимірів життя жінок; дослідження допомагає подолати андроцентричні уявлення і норми; дослідження враховує надані самими жінками інтерпретації своїх ідентичностей, досвіду, соціального простору⁹². “І так само, як центральною і основоположною ціллю феміністського дослідження є вивчення жінок і надання їм ваги, феміністська методологія немислима без виробництва ідей, які корисні для жінок тим, що розкривають їхній історичний досвід”⁹³.

Феміністки бачили своє покликання у тому, щоб жінки мали змогу говорити самі за себе, досліджуючи такі гендерно-забарвлені реалії, як ідентичність, сім'я, сексуальність, материнство, політика, релігія, маючи на увазі величезне розмаїття жіночого досвіду⁹⁴. Власне, очевидна *гіноцентричність* вирізняє усну жіночу історію — як феміністську методологію — від інших історичних чи усноісторичних досліджень: “Усне інтерв'ю не лише дозволяє жінкам артикулювати їхній досвід, але й рефлексувати щодо значення того досвіду для них самих. Це дає картину того, як жінка розуміє себе саму у своєму світі, що і чому становить для неї цінність, і якого значення вона надає своїм вчинкам і своєму місцю у світі”⁹⁵.

Вочевидь, завдання не зводилося лише до документування різних аспектів жіночого досвіду, як не обмежувалося воно лише спонуканням жінок до розповіді та записом жіночих голосів і свідчень. “Метою усної історії як феміністської методології, — писала Марі Шанфро-Дюше, — є проаналізувати і зрозуміти, що саме жінки — як соціальні актори історії — вважали важливим у минулому, і як вони сприймали та інтерпретували це крізь призму засвоєних ними ідеологій”⁹⁶.

Особливо важливим у межах жіночої усної історії було відновлення так званої “жіночої генеалогії” — міжпоколінневого зв'язку жінок, вивчення жіночих практик спротиву і пристосування до несприятливих для жінок соціальних умов, відновлення тяглості їхнього історичного досвіду емансипації у її різних формах і проявах. Вивчаючи історію феміністського активізму, Луїза Пасеріні пояснювала: “Для політики пам'яті важливо визнати тяглість з матерями та іншими неpolітичними жінками минулого, якщо ми прагнемо збудувати історичне знання, яке не ізолюватиме жіночий політичний рух від життя неpolітичних жінок (...) Можливо, слід зменшити наголос на новаторстві і першозасновництві кожного нового початку [жіночого руху], щоб не заперечувати усіх попередниць, і перестати поводитися так, ніби жінки завжди і всюди були пригнобленими і обмеженими, нездатними творити свої власні культури і практики”⁹⁷.

Прагнучи пізнати життя жінок крізь призму їхнього власного бачення, найважливішим для істориків феміністського спрямування було довідатися, які саме сторони свого життя самі жінки вважають особливо значущими, як осмислюють свій досвід, як жінки самі розуміють пережите. Таким чином фокус усної історичної дослідження зсувався з встановлення фактів та реконструкції подій на виявлення значення пережитого та інтерпретацій минулого. Дослідниці зійшлися на позиції, що “1) усні історики повинні вивчати емоційний і суб’єктивний досвід нарівні з фактами і діяльністю; 2) усні історики мають скористатися тим, що інтерв’ю є єдиним історичним документом, який дозволяє запитати людину, що вона має на увазі (...) Нам потрібні загальні питання, які дозволяють жінкам розмірковувати про власний досвід і самостійно обирати, який досвід та почуття є центральними для їх розуміння власного минулого (...) Маємо навчитися допомагати жінкам розповідати їхні власні історії настільки повно, вичерпно і чесно, наскільки вони хочуть”⁹⁸.

Традиційні історики критикували жіночі наративи за надмір емоційності та фактографічну бідність, однак історики-феміністки не вважали це вадою жіночої розповіді, а її особливістю, яка заслуговувала на вивчення. Дослідниці вивели почуття і ставлення у центр наукового пізнання, зосередившись на прагненні збагнути значення і смисли пережитого для самих жінок. “Усна історія є основним засобом включити життя, діяльність та почуття жінок, яких раніше не помічали, у наше розуміння минулого і сьогодення. Коли жінки говорять про себе, вони розкривають приховані реальності: на поверхню виходять новий досвід і нові аспекти, які підважують “істинність” офіційних оцінок та ставлять під сумнів усталені теорії (...) Як історики, ми маємо заохочувати жінок розказати те, що не було сказано”⁹⁹.

У методологічних дебатах того часу феміністки критикували усталені практики польових досліджень (інтерв’ювання) за їхній засадничо ієрархічний характер та експлуататорське ставлення до респондентів, яких звично сприймали як носіїв чи трансляторів певної інформації. Натомість йшлося про необхідність перетворити досліджуваних жінок у повноправних співучасниць дослідницького процесу та потребу вибудовувати зі своїми співрозмовницями егалітарні, партнерські стосунки в процесі інтерв’ювання, ґрунтовані на довірі, взаємообміні, взаємодії, емпатії, підтримці¹⁰⁰. Р. Дуелі Клейн була переконана, що “методологія, яка дозволяє жінкам вивчати жінок через взаємодію, покладе край експлуатації жінок як об’єктів дослідження”¹⁰¹.

Сформовані в усній історії методики інтерв’ювання зазнали критики за нездоланну внутрішню суперечність, яка стала на перешкоді реалізації феміністських цілей усної історії. Енн Оуклі зазначала, що класичне інтерв’ю нагадує “гру в одні ворота”, адже дослідник просить інформацію та отримує її, але нічого не пропонує натомість; на респондента дивляться по-споживацькому, а головну цінність приписують змістові запису, а не міжособистісній взаємодії. Усе це суперечить принципам феміністських

студій. Більше того, від інтерв'юера одночасно вимагають буквально протилежних речей: відстороненості від співрозмовниці як об'єкта дослідження і зближення з нею задля сприяння довірливій розповіді¹⁰². Е. Оуклі назвала це “маскуліністською вигадкою”, закликаючи будувати феміністське дослідження на співпереживанні та взаємності дослідниці і респондентки у практиці інтерв'ювання¹⁰³.

Перші декілька років розвитку усної жіночої історії показали труднощі реалізації її феміністських завдань. На зміну первісному оптимізму та ентузіазму прийшли сумніви у засадничій можливості дотримання засад партнерства і егалітарності в проєктах з усної жіночої історії. Загальну фрустрацію артикулювала Джудіт Стейсі¹⁰⁴, яка вказала на різні проблемні аспекти практики усної жіночої історії, зумовлені різними позиціями і можливостями, які мають дослідниці та оповідачка під час проведення дослідження та у відношенні до його результатів (приватність, втручання, етичні моменти, майбутнє використання матеріалів тощо). Через це дослідниці мають бути свідомі, що навіть у феміністських усноісторичних практиках неможливо уникнути нерівноправності та використання досліджуваних¹⁰⁵.

Етичні дилеми дослідниць ставали ще гострішими, коли їм доводилося вивчати болісний і травматичний досвід жінок, які пережили певні трагічні події. Чи не найбільш гостро це проявилось у студіях з історії Голокосту. Дослідниці (чимало з них — єврейки за походженням та нащадки тих, хто пережив цю трагедію) гостро усвідомили неможливість зберегти емоційну дистанцію і безсторонність дослідниці щодо предмета дослідження, особливо вивчаючи те, що пережили жінки. Деякі не лише відмовлялися вдавати власну незаангажованість, а навпаки — свідомо декларували свою громадянську відповідальність за те, який вплив матиме результат їхньої праці на колективну пам'ять про жінок, які зазнали Голокосту. Найбільш відверто цю позицію сформулювала Джанет Якобс: “Оскільки я є жінкою, яка говорить від імені і представляє жінок, з якими відчуваю зв'язок через гендер та етнічність, я особливо уважна до того, як моє дослідження формує пам'ять про них... Я гостро усвідомлюю власну відповідальність за підтримання гідної пам'яті про жінок, які загинули”¹⁰⁶.

Гендерні особливості пам'яті

Вивчаючи жіночі спогади, важливо знати, чи існують суттєві відмінності у тому, що саме фіксують у пам'яті, зберігають і пригадують чоловіки та жінки? Чи існують гендерні особливості жіночої пам'яті? Коли так, то в чому саме вони полягають і чим зумовлені? В останні декілька десятиліть дослідники чимало уваги приділяють з'ясуванню того, що і як запам'ятовують чоловіки та жінки про події, які їм довелося досвідчити особисто (бачити на власні очі чи брати участь). Що чоловіки і жінки вважають важливим чи другорядним, що фіксується у їхніх спогадах, а що минає непомітно і поринає у забуття? Йдеться про дослідження так званої *автобіографічної пам'яті*¹⁰⁷, тобто “суб'єктивного відображення пройденого людиною відрізка

життєвого шляху, що вирізняється фіксацією, збереженням, інтерпретацією і актуалізацією автобіографічно значущих подій і станів”¹⁰⁸.

Історики усвідомили, що усна розповідь про особистий досвід не є прямим віддзеркаленням того досвіду, а певним конструктом минулого, репрезентацією, яка значною мірою задана контекстами життя жінок. На цьому наголосила в одному з програмних текстів усної жіночої історії Джоан Сангстер: “Нам слід вивчати конструювання жіночої історичної пам’яті. Запитуючи, чому і як жінки пояснюють, раціоналізують та осмислюють власне минуле, ми отримуємо ключі до розуміння соціальних і матеріальних рамок, у яких вони діяли, культурних матриць і варіантів вибору, з якими вони стикалися, та складних взаємозв’язків між індивідуальною свідомістю та культурою”¹⁰⁹.

Попри чималу кількість студій з гендерних аспектів пам’яті у світі, в Україні таких досліджень обмаль. Виняткове значення для розуміння гендерної специфіки запам’ятовування, зберігання та відтворення спогадів про минулі події має дослідження Олени Іванової¹¹⁰. У ньому на прикладі спогадів людей (різного віку і статі) про Другу світову війну дослідниця виявила низку закономірностей, які власне й віддзеркалюють характерні для чоловіків та жінок особливості пам’яті.

Що стосується структури наративу, то для чоловіків і жінок однаково властиві причинно-наслідкові зв’язки, однак чоловіки ще й демонструють схильність досить чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій. Жіночі спогади містять прогалини у часовій подієвості, натомість вони частіше заповнені власними міркуваннями, рефлексіями, оцінками значення тих подій¹¹¹. У чоловічих спогадах оцінки подій однозначні та лаконічні (перемога-поразка, ворог-союзник), тоді як жінки схильні розмірковувати про людську ціну перемоги та оцінювати війну (а не воюючі сторони) як негативне явище, що приносить страждання¹¹². У чоловічих наративах про війну частіше міститься конкретна інформація (назви бойових операцій, типи зброї, прізвища командирів тощо). У жінок натомість війна постає як загальнонаціональна трагедія, виходить за межі фронту та охоплює її різні прояви і верстви (окупацію, тил, партизани, концентраційні табори тощо)¹¹³. Також чоловіки більш точно, докладно та масштабно подають географічну локалізацію подій, тоді як жінки значно менше уваги приділяють цьому аспектові — простір їхніх розповідей порівняно звужений, але натомість щільно заселений людьми¹¹⁴. Таку специфіку підтверджують й інші дослідження: чоловіки частіше за жінок схильні включати опис місцевості у свої автобіографічні розповіді¹¹⁵.

Іншою важливою прикметою є те, що у спогадах про події жінки частіше представляють їх через особисту залученість (розповідають про те, що бачили чи досвідчили особисто), їхня розповідь вибудовується навколо значущих подій особистого життя чи через сімейну історію¹¹⁶. Вмонтованість жінок у сімейне життя може навіть формувати їхнє бачення світу та сприйняття історичного часу. Часто жінки використовують

значущі сімейні події як віхи, за якими реконструюють минуле¹¹⁷. Дійовими особами (головними персонажами) жіночих спогадів є звичайні люди, тоді як у чоловічих наративах акторами стають визначні діячі чи інституції (держави, армії, владні структури тощо). Пам'ять жінок більш емоційно насичена та особисто значуща, вона містить більше оцінкових суджень (моральних оцінок, узагальнюючих висновків), тоді як чоловіча акцентує на фактах про події минулого¹¹⁸. Висновки О. Іванової значною мірою суголосні результатам подібних студій в інших країнах, що дозволяє говорити про можливі збіги гендерної специфіки пам'яті й за іншими параметрами та з достатньою мірою впевненості залучати висновки іноземних учених для вивчення української історії.

Результати численних психологічних досліджень та експериментів з вивчення гендерних особливостей пам'яті перехресно показали деякі повторювані закономірності: з автобіографічних спогадів жінки більше орієнтовані на минуле, тоді як чоловіки — на майбутнє; обсяг жіночих спогадів (з метою наративної побудови ідентичності та підтримання інтимності) відносно більший; окрім власного життєвого досвіду, жінки частіше включають хроніку життєвого досвіду інших осіб; жіночі спогади яскравіші, лексично багатші та емоційно насиченіші; жінки частіше покликаються на емоційний стан інших осіб¹¹⁹.

Дослідники гендерних аспектів пам'яті переконують, що абсолютно некоректно було б ставити питання про те, у кого — чоловіків чи жінок — пам'ять краща, чи хто здатен точніше відтворити у спогадах подробиці пережитого. Елізабет Лофтус з колегами, проаналізувавши результати кількох десятків різноманітних психологічних експериментів та досліджень щодо гендерних відмінностей пам'яті, дійшли висновку, що нема жодних підстав стверджувати про кращі здібності до запам'ятовування у жінок чи чоловіків, натомість існують відмінності у тому, який *тип інформації* чоловіки та жінки пам'ятають (зберігають і відтворюють) краще¹²⁰. Виявилося, що жінки і чоловіки звертають більше уваги на ті сторони явищ і подій, які відповідають їхнім інтересам, і, відповідно, зберігають краще і більше інформації саме про близькі їм речі. У результаті експерименту виявилось, що чоловіки і жінки є точнішими у пригадуванні і стійкішими до навіювання хибної думки саме у спогадах про ті речі, які є для них ближчими (співвідносяться з чоловічими та жіночими інтересами відповідно)¹²¹.

Пояснення таких відмінностей потрібно шукати у гендерній соціалізації. Виявилось, що жінки точніше фіксують у пам'яті деталі і події повсякденного життя і побуту (облаштування житла, одяг, зачіски, час доби, погода, випадкові перешкоди та обставини події)¹²². До того ж, жінки мають кращі від чоловіків рухові та мануальні навички, чудово запам'ятовують розташування речей у приміщенні, особливості інтер'єру та одягу¹²³. У тому, що стосувалося пам'яті на обличчя, жінки також засвідчили кращі здібності до впізнавання людей, яких бачили раніше¹²⁴.

Поняття *комунікативної пам'яті*, яке запропонував Ян Ассман, може виявитися особливо продуктивним у дослідженнях історичного досвіду жінок. "Концепт

комунікативної пам'яті охоплює ту частину колективної пам'яті, яка ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні (...) Індивідуальна пам'ять проявляється у спілкуванні з іншими, і оті інші — це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини, сусідів, співробітників і аж до цілих націй”¹²⁵. Така пам'ять, що функціонує на рівні неформальних повсякденних взаємодій, найменше зазнає впливу домінантних політичних дискурсів. Переповідання історій є невід'ємною частиною спілкування близьких друзів, родичів та сусідів, яким довіряєш. Саме в такому середовищі у радянський час формувалися та зберігалися історичні контрнаративи (політичні, релігійні, етнічні та ін.), що віддзеркалювали опозиційні дискурси тоталітарного суспільства. Замовчувані в межах офіційної історії події, явища та факти зберігалися у колективній пам'яті значною мірою завдяки таким неформальним інститутам “комунікативної пам'яті”. Якщо ж зважити на те, хто саме підтримував такі неформальні комунікативні мережі, стає очевидною виняткова роль жінок у цих практиках. Справді, репертуар звичних жіночих розмов включає значну частку особистих історій, у яких віддзеркалені різні події, ситуації, випадки та досвід інших осіб. Завдяки особистому (часто приватному, а не політично-забарвленому) характеру таких історій вони вірогідно зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини повсякденного життя в ГУЛАГу.

Концепт комунікативної пам'яті може виявитися також продуктивним в контексті творення та циркулювання групових наративів в межах так званих “спільнот пам'яті”. Такі спільноти — групи людей, яких об'єднує пережитий у минулому унікальний спільний досвід, найчастіше травматичний за своїм характером¹²⁶. Наголошуючи на спільному *переживанні* травми як основному чиннику формування таких спільнот, Івона Ірвін-Зарецька стверджує: “Така спільнота пам'яті не може бути створена штучно, через примусове приписування “об'єктивно” травматичного значення подіям, які суб'єктивно не були пережиті як травма”¹²⁷. Основним засобом артикулювання та активного підтримання пам'яті у таких спільнотах вчена вважає переказування минулого, яке надає йому реальності, тому вивчення пам'яті у такій активній комунікації вкрай важливе. Зважаючи на те, яку згуртовану і значною мірою герметичну спільноту становлять колишні політв'язні, можемо з великою вірогідністю припускати, що у її представниць збереглися досить детальні спогади про ув'язнення у таборах ГУЛАГу, які надаються до вивчення.

Попри позірну буденність жіночих спогадів, їхнє політичне значення не можна недооцінювати, особливо коли мова йде про знакові й трагічні історичні події, які довелося досвідчити жінкам. Р. Лентін, яка вивчала жіночий досвід Голокосту, застерігала: “Офіційні дискурси пам'яті про катастрофу часто виключають неофіційні таємні спогади жінок. Через акт пам'ятання жінки перетворюють приватні спогади про віктимізацію у виразний політичний акт спротиву. Важливість пам'яті

у конструюванні офіційної історії полягає не у прагненні об'єктивності, а радше в можливості розповісти про минуле крізь призму сьогодення, щоб вплинути на майбутнє шляхом включення жіночих наративів у всій їхній розмаїтості, суперечливості і складності”¹²⁸. Отож, жіночі спогади про національні трагедії можуть розкрити такі сторони, які недоступні для вивчення в інший спосіб, показуючи не лише глибину страждань і втрат, а також невидиму дієздатність звичайних жінок в найскрутніших обставинах.

Узагальнюючи викладене, можемо виділити такі риси жіночої пам'яті:

- дійовими особами жіночих спогадів є люди (а не інституції); жінки часто у свої спогади включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності та вдачі;
- жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих чи сімейних подій (а не історичних — політичних, військових тощо);
- жіночі спогади повніше і точніше відтворюють обставини та деталі повсякденного життя;
- жіночі спогади насичені роздумами про значення та оцінками впливу певних подій на різні групи людей;
- жіночі спогади емоційно насичені, містять інформацію про психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації учасниками події.

Отже, від жіночих спогадів варто очікувати більшої інформативності з тем, які ближчі жінкам з огляду на притаманні їм інтереси чи характерну діяльність. Якщо чоловічі спогади містять більше фактів, то жіночі — інформують радше про смисл пережитого; на противагу до властивих чоловічим наративам описів перебігу подій, жінки розповідають про особисте значення та дають оцінку подій. Загалом, менший масштаб, характерна “заземленість” жіночих спогадів та більша конкретизація різних аспектів повсякденного рівня проживання історії дозволяє довідатися про власне отой суто повсякденний вимір минулого, якого так бракує іншим типам історичних документів.

Отже те, що запам'ятала жінка, може суттєво відрізнитися від картини тієї самої події, що постала у пам'яті чоловіка. Саме тому Дж. Сангстер наполягала на необхідності ретельно контекстуалізувати кожне інтерв'ю, звертаючи увагу на особу оповідачки і її можливі мотиви й наміри, суспільну значущість порушених тем, дослухатися не лише до артикульованих описів, але й зважати на замовчувані теми, підтексти, закодовані повідомлення. “Усні історії слід сприймати як прояви ідеологій — чи то панівних, чи невидимих, чи опозиційних — які нам пропоновані у формі особистих свідчень (...) І щоб контекстуалізувати усні історії, ми маємо уважно спостерігати панівні ідеології, що формують світ жінок; слухаючи жіночі розповіді, ми можемо побачити, як жінки розуміли панівні ідеали, пристосовувались до них або навіть кидали їм виклик (...) Розуміння ідеологічного контексту може допомогти розплутати очевидні суперечності поміж ідеологією та досвідом”¹²⁹.

Гендерні особливості жіночих наративів

На початку 1990-х рр., в контексті так званого “лінгвістичного повороту” у суспільно-гуманітарних науках¹³⁰, історики-феміністки щораз більше уваги почали звертати на такі аспекти жіночих спогадів, як мова, дискурси, репрезентації. Це зумовило щораз пильнішу увагу до мови і структури жіночих усних автобіографічних наративів, аналіз яких дозволяв тонше зрозуміти складні взаємозв’язки між окремою жінкою та культурою/суспільством, в якій вона живе. “Усне інтерв’ю дозволяє нам почути, якщо захочемо, особливі значення мови, яку використовують і чоловіки, і жінки, але кожне перекладає по-своєму (...) Пильна увага до мови та специфічного змісту важливих слів, які використовують жінки для опису свого досвіду, дозволяє нам зрозуміти, як жінки пристосовуються до культури, в якій живуть (...) Дослідження мови та значень, які жінки використовують, щоб артикулювати власний досвід, веде нас до усвідомлення соціальних сил та ідей, які на них впливають”¹³¹, — підкреслювали Кетрін Андерсон, Сюзан Ермітаж, Дана Жак та Джудіт Вінтер.

Гендерна лінгвістика довела, що існують суттєві гендерні відмінності у мові та мовленні чоловіків і жінок як усній, так і письмовій¹³². Жіночі наративи про минуле мають свої виразні особливості порівняно з чоловічими. Таким чином жіночий спосіб репрезентації спогадів — те, як жінки розповідають про пережите — відрізнятиметься від чоловічого за низкою параметрів.

Першою увагу до гендерних аспектів мови привернула Робін Лакофф у статті “Мова та місце жінки” (1973 р.)¹³³. Вона показала, що спосіб використання мови жінками і чоловіками є різним через особливості гендерної соціалізації — хлопчиків та дівчаток змалку вчать в різний спосіб орудувати мовою, висловлюватись та говорити по-різному, підпорядковуючи це різним цілям виховання дітей різної статі. Одночасно свою теорію гендерних відмінностей мови запропонувала Сента Трьомель-Плюц¹³⁴, яка вважала, що жіноча усна і письмова мова є до певної міри “дефіцитною” — їй бракує низки власне “чоловічих” рис (впевненості, домінантності, агресивності тощо). Згодом цю теорію розкритикували, а натомість Ю. Самель і Б. Барон запропонували концепцію “диференціації” чоловічої та жіночої вербальної поведінки, доводячи, що усне і письмове мовлення чоловіків та жінок є різним, містить відмінності, які не дозволяють звести одні мовні практики до інших¹³⁵. Черіз Крамаре переконана, що “жінки сприймають світ інакше, ніж чоловіки через відмінності у їхньому досвіді і діяльності, заснованих на розподілі праці”. Саме тому “чоловіки та жінки говорять різними мовами”. У публічному мовленні жінкам доводиться ретельніше добирати слів і пристосовуватись, оскільки, на думку Крамаре, “те, що жінки прагнуть сказати і про що можуть говорити найкраще, нелегко висловити, бо існуючі чоловічі мовні форми не підходять для цього”¹³⁶. Жінки (та інші підпорядковані групи) не мають такої свободи чи можливості вільно висловлювати

те, що хочуть, бо слова та норми їх використання, вироблені панівною групою, тобто чоловіками¹³⁷.

Дебора Таннен розвивала ідею відмінностей у мові чоловіків і жінок, зумовлену різницею їхніх (суб)культур. Для позначення цього феномену вона запровадила поняття *гендерлекта*¹³⁸. На її думку, хоча люди говорять однією мовою, чоловіки та жінки вживають різних її, сказати б, “діалектів” — *гендерлектів*. При цьому ані чоловічий, ані жіночий спосіб говорити не варто вважати правильним або помилковим, кращим чи гіршим, вони просто різні. При цьому кожна стать оперує своїм словниковим набором та віддає перевагу певній тематиці, вживаючи розмовну мову для різних цілей: чоловіки говорять, щоб досягти результату (інструментальний підхід); жінки говорять, щоб взаємодіяти з іншими (стосунковий підхід). Сутність відмінності криється в тому, що у спілкуванні з іншими жінки прагнуть встановити зв’язки, а чоловіки — досягти статусу. Через це жінки будуть радше говорити про почуття, стосунки та людей, включатимуть більше емоційних елементів. Натомість чоловіки уникають проявів емоцій як ознаки слабкості, віддаючи перевагу фактам та відстороненій позиції, вони радше повчатимуть інших з позиції знавця і авторитета.

На основі низки досліджень зроблено важливі висновки, що загалом підтверджують теорію гендерлекту та засвідчують наявні відмінності у використанні мови жінками і чоловіками¹³⁹. При вивченні спілкування виявилось, що жінки частіше покликаються на власний досвід і послуговуються конкретними прикладами з життя; асоціативні поля у розповідях чоловіків та жінок співвідносяться з різними сегментами картини світу; жіноче мовлення виявилось також більш експресивним (з уживанням відповідних гіпербол та вигуків)¹⁴⁰.

Криміналісти також оперують низкою ознак для розпізнавання жіночої статі авторки тексту¹⁴¹. Вони зважають головню на: використання нейтральних слів та евфемізмів для позначення непристойних явищ; схильність вживати престижні та стилістично підвищені форми, кліше, книжну лексику; більша образність мови при описі почуттів, сильне емоційне забарвлення мови загалом; наявність численних вступних слів, а також конструкцій, які вказують на певну міру непевності, невизначеності (*можливо, напевно, вочевидь*). Ті самі характерні риси жіночого мовлення виділяють й інші дослідники, які вивчали жіночу комунікативну поведінку та мовлення¹⁴². Сучасні лінгвісти вважають, що жіночий стиль на письмі вирізняється спонтанністю, природністю і легший для сприймання, на відміну від чоловічого, який рясніє складнопідрядними реченнями¹⁴³.

Дослідники, які вивчали гендерні особливості мовлення у різних культурних контекстах, сходяться на думці, що принаймні кілька прикмет є характерними саме для жіночої мови, а жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Однією з них є більше, порівняно з чоловіками, емоційне наповнення жіночих текстів. Жінки використовують більше емоційнозабарвленої лексики

та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок. Жіноча мова містить більше емоційних оцінок, порівнянь, гіпербол, вона також багатша на синоніми¹⁴⁴. При вербалізації спогадів жінки краще, ніж чоловіки, користуються словами та образами для “реєстрації” факту переживання чи самої події¹⁴⁵. Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві, ніж чоловічі¹⁴⁶. Загалом, жінки схильні включати у свої автобіографічні розповіді більше емоційнонасичених елементів, описуючи психологічний стан та реакції учасників подій, вербально передаючи загальну емоційну атмосферу того, що відбувалося¹⁴⁷. При цьому дослідникам, які працюють у форматі усної історії, важливо мати на увазі ще одну важливу відмінність: жіночому емоційному мовленню властива фонетична експліцитність, тоді як для чоловіків характерна лексична, тобто жінки передають свої емоції головню через інтонації, а чоловіки — словами¹⁴⁸.

Питомою прикметою чи не кожної жіночої розповіді є те, що вона часто містить пряму мову та діалоги. Узагальнені результати експериментів вказують на перевагу жінок у вербальній пам’яті — дівчатка та жінки краще фіксують сказане і почуте, можуть дуже точно відтворити діалог (включно з інтонацією); чоловіки і хлопчики натомість запам’ятовують суть справи в загальному вигляді, і саме в такій узагальненій формі відтворюють інформацію згодом¹⁴⁹. Настанова прислухатися до слів оточуючих, яку дівчатка засвоюють змалку, є вірогідно одним із чинників, які обумовлюють цю рису жіночої розповіді.

Ще однією характерною рисою жіночих автобіографічних наративів є те, що у своїх спогадах жінки частіше асоціюють себе із сім’єю чи колективом, ведучи розповідь наче від імені групи (ми), представляючи спільний досвід. Натомість чоловіки, навіть усвідомлюючи свою належність до певної групи, у розповіді наголошують власне окреме “я” — їх розповіді більш індивідуалістичні¹⁵⁰. До того ж, жінки менше, ніж чоловіки, схильні ставити себе у центр подій, у своїх спогадах вони применшують значення власної діяльності та наголошують роль інших¹⁵¹.

У справі адекватного представлення жіночого історичного досвіду дослідників чекають певні виклики, що криються в структурі андроцентричної мови. Усталені у мові назви різних видів діяльності часто не співвідносяться з жіночим досвідом. Наприклад, труднощі викличе застосування таких звичних понять, як “праця” і “відпочинок” до опису жіночого повсякдення, бо низка суто жіночих занять не вкладаються чітко в жодну з цих категорій, тоді як інші види жіночої діяльності (у сім’ї, громаді чи у справах доброчинності) можна описати як “невидиму працю”. Подібно ж проблематичним є поділ на “приватне” і “публічне”, який штучно протиставляє ці сфери, маскуючи той факт, що для жінок ці межі є рухливими, гнучкими і нерідко перехрещуються¹⁵². Як, скажімо, категоризувати спів народних українських пісень у таборах Гулагу: вважати це жіночим дозвіллям чи формою ненасильницького спротиву режимові, спрямованого на руйнування ідентичності в’язня? Або ж інше: відомо,

що у таборах непоодинокими були випадки умовно-добровільних сексуальних стосунків жінок із чоловіками, які наділені владою (охоронцями, представниками адміністрації), винагородою за які ставали їжа, гроші чи певні пільги (легші види робіт у таборах, кращі житлові умови тощо). Та чи можемо ми дозволити собі назвати цю практику проституцією, морально тавруючи отих “нищих” жінок за вимушено обрану у критичних для життя обставинах саме таку стратегію виживання? Справді, як вже давно усвідомили дослідниці-феміністки, “називання є політичним актом, бо ярлик, навішаний на певний вид діяльності, встановлює та обґрунтовує її соціальну цінність; жіночі заняття часто отримували назви, які слугували справі контролю та підпорядкування жінок”¹⁵³. Через це історикам потрібно бути гендерно чутливими і до мови власних текстів, прискіпливо добираючи слів, з огляду на потенційні наслідки практики найменування”¹⁵⁴.

Андроцентризм мови спричиняє труднощі при вербалізації специфічно жіночого досвіду. “Невідповідність поміж жіночим життям і словами, доступними для того, щоб говорити про цей досвід, створює для звичайних жінок справжні труднощі самовираження у їх повсякденному житті. Позаяк слова часто не підходять, то жінка, яка хоче розповісти про свій досвід, змушена “перекладати” — чи то описуючи щось не зовсім правильно, чи то вдаючись до нестандартного вживання мови”, — зауважує Мерджорі Деволт¹⁵⁵. Історики, які працюють із особистими спогадами жінок, мають бути чутливими до мови, орієнтуючись не стільки на пряме значення слів, скільки намагаючись збагнути *смысл* того, що вони висловлюють. І що особливо важливо — помічати, що залишилося неказаним, що неспроможено, замовчаним, бо саме воно може виявитися значущим.

Як слушно відзначила Дана Жак, у жіночій усній автобіографії часто присутній конфлікт поміж особистим досвідом жінки, її почуттями і думками, та тими панівними культурними стереотипами, які диктують, як саме належало б поводитися чи мислити жінці¹⁵⁶. тож жіноче мовлення віддзеркалює постійний процес узгодження особистісного і загальнокультурного, пристосування специфічножіночого досвіду до андроцентричної норми. Фахівці стверджують, що у жіночих біографічних наративах завжди так чи інакше порушуються питання гендерних відносин у суспільстві, бо для жінок ця тема є особливо чутливою, значущою. “Гендерна динаміка більш виразно розкривається у наративах жінок, аніж у чоловіків. Жіночі особисті наративи є, поміж іншим, розповідями про те, як жінки долають свій “винятковий” гендерний статус”¹⁵⁷.

Розповідь про власне життя — це завжди певна декларація позиції, поглядів, цінностей, що у випадку жінок часто виходять за межі усталених норм, умовностей, традицій. Це особливо слушно, коли мова йде про *написані* жінками автобіографії та мемуари. Сідоні Сміт вважає, що автобіографія є певним життєвим *маніфестом*. В автобіографії жінка створює майданчик, де вона може представити і обстояти свої

(революційні) погляди і свою (емансиповану) ідентичність. Отже, автобіографія є одним з проявів жіночої дієздатності (англ. *agency*), тому цей жанр відіграє особливу роль в емансипації жінок¹⁵⁸. Для вивчення такого емансипаційного досвіду, закованого між рядками жіночих спогадів, важливими є висновки Луїзи Пасеріні, яка вважає, що “стереотип бунтівниці, який часто повторюється в жіночих автобіографіях, не стільки описує реальну поведінку, скільки виконує важливу алегоричну функцію. Він може бути способом показати проблеми ідентичності в межах дискримінаційного для жінок соціального устрою”¹⁵⁹, дозволяючи пояснити і обґрунтувати власні дії всупереч усталеним гендерним нормам і приписам, виправдати нетиповий для жінки вибір чи нетрадиційний життєвий сценарій. Це особливо актуально для жінок, активні роки життя яких припали на період радикальних соціокультурних і політичних трансформацій та суспільних інновацій ХХ ст.

Донна Стентон, одна з найбільш авторитетних дослідниць і теоретиків жіночого автобіографічного письма (автобіографій, мемуарів, щоденників і листів), глибоко переконана, що воно докорінно відрізняється від чоловічих наративів. Щоб підкреслити цю засадничу відмінність від чоловічого автобіографічного канону, вона ще у 1980-х рр. запропонувала навіть застосовувати окремий термін “*авто-гіно-графія*”. Для неї жіноча автобіографія є способом артикулювати власне жіноче Я, надати йому існування, через автобіографію жінка власне стає *суб’єктом*¹⁶⁰. У ситуації, “коли патріархальна культура категоризує жінку як *об’єкта*, автобіографія надає їй можливість виразити себе як *суб’єкта*, зі своєю власною самістю”¹⁶¹. Термін *автогінографія* покликаний підкреслити, що жінки вільні писати про себе безвідносно до якоїсь наперед заданої точки відліку чи “правди”.

Потреба розуміння смислів, а не прямих значень того, що говорять жінки, повертає дослідниць до роздумів про невідповідність між стандартними техніками і прийомами інтерв’ювання та завданнями феміністського дослідження. Крістіна Міністер звертає увагу на те, що усталена методика проведення усноісторичного інтерв’ю віддзеркалює андроцентричну маскулінну соціокомунікативну норму, оскільки націлена насамперед на стимулювання оповідачки до спогадів про факти, події, діяльність. Такий формат суперечить узвичаєним практикам жіночої розмови, оскільки, як показують дослідження, “жінки традиційно говорять одна з одною про особисті справи і стосунки, зосереджуючись на тому, хто вони є; чоловіки зазвичай говорять про цілі і владу, зосереджуючись на тому, що вони роблять”¹⁶². Значні відмінності у комунікативних стилях і навичках чоловіків і жінок, які за певних обставин можуть призвести до повного провалу комунікації, визнають навіть найбільш авторитетні учені в галузі усної історії¹⁶³.

Для практики усної жіночої історії ми маємо змінити соціокомунікативну рамку, даючи жінкам змогу говорити у звичному для них форматі. У “жіночій розмові” найважливішим моментом, вважає К. Міністер, є зв’язок, співпраця, взаємопідтримка

поміж співрозмовницями. Щоб усноісторичне інтерв'ю було справді феміністським, дослідниця має свідомо докласти зусиль, допомагаючи оповідачці “омовити” свій досвід. Тому інтерв'юерками мають бути саме жінки, бо вони знають, як застосовувати жіночі комунікативні моделі та менш схильні до побудови ієрархічних відносин з іншими жінками; інтерв'юерка має бути відкритою до часових і тематичних пріоритетів оповідачки, не лише надати їй свободу структурувати власні спогади, а й заохочувати її пояснювати та інтерпретувати розказане; приділяти увагу невербальним елементам комунікації; зберігати постійну саморефлексивність та свідомо докладати м'яких зусиль з підтримання розповіді¹⁶⁴. Занурення у звичний для жінок світ жіночої розмови, як вважає дослідниця, дозволить пізнати жіноче буття більш адекватно: “Ми не зможемо почути та збагнути, що жінки цінують, якщо ми не знаємо як бачити, слухати і говорити з жінками як жінки. Ми маємо свідомо пізнати, як жінки наодинці спілкуються одна з одною”¹⁶⁵.

Потреба і доцільність (від)творення ситуації традиційної неформальної жіночої розмови (англ. *woman talk*), де обидві співрозмовниці — однієї статі, палко підтримує Мерджорі Деволт, оскільки такий формат інтерв'ю дозволяє ближче підібратися до розуміння жіночого досвіду, слухати і говорити з жіночої перспективи (англ. *women's standpoint*), почути і осягнути те, що не може бути розказане чи почуте у гендерно змішаному середовищі. Серед її аргументів такі: жінки більш схильні серйозно сприймати історії одна одної; подібний досвід та фонові знання жінок сприяють кращому взаєморозумінню; жінки поважають емоції як важливу складову спілкування; жінки мають кращі навички слухання; жінки спираються на традицію “жіночої бесіди”, яка є частиною повсякденних комунікативних практик; поміж жінками ієрархічні відносини менш виражені¹⁶⁶. Через опанування і запозичення елементів традиційної жіночої розмови, вважає вчена, дослідниці можуть виробити ефективні феміністські стратегії інтерв'ювання.

Прохання/потреба розповісти про особливий жіночий досвід може викликати у жінок певні мовні труднощі і психологічну незручність. Тому дослідниці пропонують зважити на те, що жінки комфортніше почуваються при висловлюванні власної думки саме у непублічних розмовах: у неформальних обставинах їм легше розвинути думку вглиб, докладніше висвітлити предмет обговорення¹⁶⁷. Селма Лейдесдорф також наголошує, що не лише жіночі способи висловлювання відрізняються від чоловічих, на жінок тиснуть панівні уявлення про прийнятні для жінок час і місце на висловлювання. Саме тому інтерв'ю у близькій жінкам приватній обстановці дає їм більше відчуття природності і свободи говорити про приховані та інтимні сторони свого життя¹⁶⁸.

Таким чином, в межах феміністської усної жіночої історії жіноча (роз)мова не лише була реабілітована як валідний матеріал для повноцінних наукових досліджень, але й традиційні жіночі комунікативні практики стали для багатьох взірцем для побудови методики інтерв'ювання жінок.

1.3 ЖІНОЧЕ ПОВСЯКДЕННЯ В ГУЛАГУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І ОСОБИСТИХ НАРАТИВАХ

Вивчення жіночого досвіду політичного ув'язнення періоду сталінізму

Протягом кількох десятиліть інформація про умови утримання радянських політв'язнів практично не виходила за межі системи ГУЛАГ: навіть ті, кого звільняли, змушені були під страхом покарання утримуватися від розголошення будь-яких відомостей про місця позбавлення волі¹⁶⁹. Табірна цензура невтомно перлюструвала усі листи невільниць, а охорона таборів стежила за тим, щоб не збереглося жодних особистих нотаток про умови утримання в'язнів чи функціонування таборів. Керівництво ГУЛАГу періодично нагадувало про ці вимоги начальникам таборів і колоній. У черговому спеціальному розпорядженні МВС СРСР (№ 396 від 16 травня 1950 р.) було, серед іншого, зазначено таке: “2) Категорично заборонити ув'язненим займатися збиранням відомостей і створенням різних описів, в яких відображається побут, виробнича діяльність, та інші дані про виправно-трудова табори (ВТТ) та колонії МВС. 3) Організувати роботу цензорського апарата так, щоб повністю виключити проникнення на волю від ув'язнених відомостей, які характеризують діяльність ВТТ і колоній. 4) Виявлені у в'язнів літературні твори та інше листування, що містять відомості про режим утримання, охорону ув'язнених, а також про характер робіт, які виконує табір-колонія, та інші відомості, негайно вилучати та проводити ретельне розслідування на предмет притягнення винуватців до відповідальності”¹⁷⁰. Такі заходи фактично унеможливили будь-який витік інформації. тож перші розвідки про становище політв'язнів в СРСР з'явилися лише тоді, коли хоч якась інформація про установи ГУЛАГу стала доступною дослідникам¹⁷¹.

З дослідницької перспективи, однією з перших звернула увагу на становище жінок у таборах ГУЛАГу українка Марта Чиж. У 1962 р. була надрукована її оглядова праця, збудована значною мірою на опублікованих особистих свідченнях та спогадах колишніх політв'язнів¹⁷². Зважаючи на обмаль та малодоступність (а також труднощі верифікації) інформації про радянську репресивну систему, за кілька десятиліть на Заході з'явилося буквально кілька розвідок на цю тему, і лише одна з них безпосередньо стосувалася долі жінок-політв'язнів¹⁷³. Щоправда, оті перші публікації не вирізнялися глибиною чи систематичністю аналізу, їхнє завдання полягало радше у постановці проблеми, вони порушували питання про необхідність уважнішого вивчення саме жіночого досвіду політичного ув'язнення та аналізу гендерної специфіки табірної повсякдення. Окреслюючи проблемно-тематичне поле таких студій, авторки водночас вказували на наявність і демонстрували потенціал джерел (насамперед, особистого походження), що дозволяють таке дослідження реалізувати.

Чималу роль у поширенні інформації про політичні репресії (зокрема і проти жінок) відіграли українські громадські організації на Заході. Велику цінність

представляють окремі спеціальні видання, присвячені проблемі жінок-політв'язнів в СРСР, підготовлені та опубліковані силами жіночих організацій та інших осередків діаспори¹⁷⁴. Видані англійською мовою, вони мали на меті насамперед привернути увагу світової демократичної громадськості до фактів порушення політичних і громадянських прав в СРСР, репресій щодо українських жінок, розкрити жахливу правду про нелюдські умови утримання політв'язнів та викрити, як жорстоко експлуатував людину радянський режим.

Серйозні спроби публічного обговорення та осмислення історії політичних репресій загалом і каральної системи ГУЛАГу зокрема на теренах колишнього СРСР з'явилися лише наприкінці 1980-х рр. в контексті процесів загальної лібералізації часів Перебудови. На початку 1990-х рр., у час радикальних політичних змін, суспільний інтерес до цієї теми стрімко зріс, її почали активно обговорювати у ЗМІ. У пострадянських країнах вивчення історії радянської репресивної системи посіло одне з центральних місць в історичній науці.

Від початку 1990-х рр. поступово стають доступними архіви КДБ та МВС, що дало змогу історикам вперше опрацювати офіційні документи та проаналізувати діяльність системи ГУЛАГу як державної інституції¹⁷⁵. Дослідники намагалися з'ясувати насамперед кількість жертв радянської репресивної системи (ув'язнених і загиблих у таборах), дослідити її розвиток протягом років існування, вивчити механізм функціонування, оцінити економічну ефективність системи примусової праці тощо. У цих роботах містяться важливі документи та дані про кількість жінок-політв'язнів, регламенти та умови їх утримання і роботи, смертності тощо. Ще одним, донедавна практично недоступним для дослідників, джерелом стали его-документи, насамперед листи політв'язнів: серед них — і клопотання до різних державних інституцій у пошуках справедливості, і звернення до міжнародних правозахисних організацій, і приватне листування з родиною та близькими¹⁷⁶.

Протягом останніх двадцяти п'яти років опубліковано значну кількість фундаментальних монографічних праць, які розкривають історію виникнення, структуру, функціонування системи ГУЛАГ, представляють деталізовану вивірену статистику щодо кількості в'язнів, їх соціальних характеристик (статі, етнічності, походження, освіти, фаху тощо), рівня смертності та захворювань у таборах, колоніях і в'язницях, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти наслідків існування цієї системи та її вплив як на самих репресованих і їхні родини, так і на радянське суспільство загалом¹⁷⁷.

Початок 2000-х рр. позначений тим, що в Росії та Україні набувають інституційної форми відповідні комеморативні практики - з'являються меморіальні музеї, присвячені досвідові жертв політичних репресій¹⁷⁸. Окрім того, окремі колекції та експозиції з особистих речей і документів політв'язнів формуються у місцевих історичних та краєзнавчих музеях. Артефакти і документи, що у них зберігаються, становлять

виняткову цінність для дослідників, які прагнуть вивчити саме таборове повсякдення. Значну частку у них становлять вишиванки (від малих серветок-пам'яток до християнських ікон), що були невід'ємною частиною жіночого невольницького досвіду¹⁷⁹.

Важливо, що протягом останнього десятиліття дослідники щораз більше уваги звертають саме на людський вимір цього історичного явища, прагнучи осмислити особистий та колективний досвід тих, хто пройшов через систему ГУЛАГ¹⁸⁰. Чи не найуспішнішим зразком такого дослідження є праця американської дослідниці Енн Епплбом¹⁸¹. Авторка поставила собі за мету описати життя людей, які опинилися у лещатах системи.¹⁸² Тримаючи це у фокусі своєї уваги, дослідниця успішно залучає та поєднує архівні матеріали, дані найновіших досліджень, і спогади самих жертв, завдяки чому книга водночас є переконливою з точки зору фактів та гуманістичною за своєю суттю. Унікальність її праці полягає у тому, що авторка чимало уваги приділила специфіці саме жіночого досвіду у в'язницях і таборах (зокрема темі материнства, сексуального насильства, тілесності). Утім, у своєму дослідженні Е. Епплбом (як, до слова, й інші дослідники жіночої долі в ГУЛАГу) зовсім не використовувала спогадів українок-політв'язнів (навіть тих, які доступні англійською мовою)¹⁸³.

Останні десятиліття позначені поступовим зростанням наукового і суспільного інтересу до жіночої історії загалом і гендерних аспектів політичних репресій та невольницького повсякдення зокрема¹⁸⁴. У США було видано низку книжкових видань (авторських мемуарів і збірників), перекладених англійською мовою спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу — жінок різної національності, віку, соціального походження, яких було репресовано в сталінські часи¹⁸⁵. Це, вочевидь, підвищило зацікавлення такою тематикою серед істориків та антропологів і спричинилося до появи низки студентських досліджень та наукових статей¹⁸⁶. Проте свідчення українок-політв'язнів до цих збірників також не увійшли (за винятком фрагмента спогадів Надії Суровцової).

У той самий час в Росії, на тлі динамічного розвитку та інституціоналізації студій з жіночої історії, з'являються наукові розвідки про життя жінок у таборах¹⁸⁷. Дослідники зазвичай звертаються до кількох найбільш знакових тем жіночого досвіду ГУЛАГу, а саме: жіноча тілесність та сексуальне насильство у таборах і в'язницях, материнство в умовах неволі, виснажлива праця, нестерпні побутові умови, хвороби. Практично кожне дослідження, яке порушує питання про гендерні особливості перебування у ГУЛАГу, не оминає увагою болісну тему материнства за ґратами, яка стійко асоціюється саме з жінками¹⁸⁸. І хоча цей вибір вповні обґрунтований, нерідко тема материнства заступає собою усі інші сторони життя жінок у таборах, створюючи дещо хибне враження, що саме материнство є чи не єдиним проявом такої гендерної специфіки. Значно меншою мірою російські дослідники висвітлюють (або й зовсім залишають поза увагою) питання національної ідентичності та міжетнічних стосунків, релігійних практик, творчості та дозвілля невольниць, комунікації серед в'язнів та з вільним світом.

Тема гендерно забарвленого насильства щодо жінок у неволі хоч і перебуває у фокусі досліджень жіночого досвіду ГУЛАГу, але часто історики спираються не стільки на особисті свідчення жінок, які про це повідомляють вкрай скупі або обходять мовчанням взагалі, скільки оперують спогадами політв'язнів-чоловіків¹⁸⁹. Такий підхід не дозволяє повноцінно пізнати цю сторону таборового досвіду жінок. Водночас, в інших національних контекстах подібні студії вже розвиваються. Зокрема, у Румунії Траціан Кормос зосереджує особливу увагу на сексуалізованому насильстві щодо політичних невільників та злочинному порушенні їхніх репродуктивних прав¹⁹⁰.

Серед наукових публікацій на основі спогадів колишніх політв'язнів дещо особіше стоять тексти, авторки яких не стільки реконструюють табірне повсякдення, скільки прагнуть проаналізувати самі наративи та виявити особливості цього специфічного жанру¹⁹¹. Простежуючи тематичні акценти, наративні прийоми, структуру "ГУЛАГівських наративів", дослідники звертають увагу також і на гендерні відмінності усних спогадів та письмових мемуарів. Зокрема, це помітно у сегменті письмових мемуарів, адже мемуаристи часто — свідомо чи ні — орієнтуються на панівні літературні взірці та намагаються слідувати канонам цього жанру.

Історики та антропологи з інших постсоціалістичних країн переконливо демонструють обґрунтованість гендерного підходу. Як свідчать дослідження досвіду політичного ув'язнення представниць балтійських націй, одночасне урахування гендерного і етнічного виміру дозволяє краще осягнути специфіку побуту різних груп жінок-політв'язнів, зрозуміти логіку та особливості тих стратегій виживання, які вони обирали, моделей поведінки в критичних обставинах, де їхні права та можливості були вкрай обмеженими¹⁹². Утім, єдиним прикладом комплексного, всебічного і ґрунтовного дослідження гендерних особливостей саме жіночого досвіду політичних репресій на прикладі однієї національної спільноти, є книга Кетрін Джоллук про польських жінок у таборах ГУЛАГу та на засланні¹⁹³. Авторка використала не лише значний масив архівних джерел, а й проаналізувала чималу кількість особистих спогадів польських невільників, щоб зрозуміти значущість та поєднання національного і гендерного чинників у їхньому досвіді політичного ув'язнення та заслання.

Українські дослідники історії ГУЛАГу поки що мало уваги приділяли гендерним аспектам табірної життя. Чи не єдиним винятком є доробок Тамари Вронської: учена першою в Україні звернула увагу на гендерні аспекти репресивної політики періоду Великого Терору. Т. Вронська ретельно з'ясовує кількість та розкриває долі жінок, які були засуджені як дружини і члени родин "зрадників батьківщини" (ЖИР, ЧСИР), висвітлює умови утримання жінок і дітей у таборах¹⁹⁴. Дослідниця проаналізувала величезний масив архівних матеріалів (насамперед, офіційних документів репресивних органів), що дозволило досить точно встановити чинники репресій проти жінок, їх масштаби та відновити хронологію перебігу відповідних подій. Однак без залучення спогадів колишніх жінок-політв'язнів (зокрема українок)

цілісна реконструкція особливостей жіночого повсякдення у таборах виявилася проблематичною. Специфічна група жінок-політв'язнів та обмежений період, на якому сфокусоване це конкретне дослідження, не дозволяє робити ширші узагальнення та висновки про гендерні особливості політичних репресій періоду сталінізму загалом. Інші українські історики, які доглибно вивчали певні сторони життя політв'язнів, також не приділяли окремої уваги саме гендерним аспектам. Зокрема, Лариса Бондарук, яка досліджувала український рух опору та повстання в'язнів у таборах ГУЛАГу, у своїх публікаціях не виокремлює жіночу участь у цих процесах і не аналізує їх з гендерної перспективи, хоча й усвідомлює особливості становища жінок¹⁹⁵. Подібно й інші дослідники, які вивчають повсякдення таборів, умови утримання і праці політв'язнів, не фокусуються спеціально на гендерних відмінностях досвіду саме жінок¹⁹⁶.

Нинішнє удоступнення закритих раніше для дослідників архівних ресурсів у поєднанні з особистими спогадами колишніх невільників ГУЛАГу відкривають нові перспективи для вивчення та аналізу табірної повсякденності крізь призму категорії гендеру.

“Табірні мемуари” як особливий тип джерел

Для пізнання та розуміння повсякденного життя українських жінок в умовах політичного ув'язнення (насамперед у радянських концентраційних таборах та в'язницях системи ГУЛАГу) найважливішими та найбільш інформативними джерелами є документи особистого походження: мемуари, автобіографії, усні та письмові спогади колишніх політв'язнів. У них міститься не лише фактична інформація про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі (частково її можна почерпнути з офіційної документації ГУЛАГу — нормативних документів, наказів, інструкцій, циркулярів, звітів тощо). Цінність особистих свідчень полягає насамперед у тому, що з них довідуємося про суто людський вимір такого досвіду — як сприймали жінки-політв'язні своє становище і умови перебування, як облаштовували своє повсякдення, яким чином виживали, як пристосовувалися, в який спосіб боронилися від руйнівного впливу системи, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на їх здоров'ї та психіці, на подальших життєвих траєкторіях.

Ірина Щербакова, проводячи межу поміж офіційними документами та особистими свідченнями в'язнів, наголошує: “Людина в цих архівних документах наче щезає, вона насправді перетворюється в табірний пил. В цьому отруйність і навіть небезпека цих документів. Вони наче намагаються довершити те, що не вдалося до кінця зробити репресивній машині — знищити людину реальну, залишити лише безіменного в'язня”¹⁹⁷. На пострадянському просторі, де не було повної довіри до органів влади та продукуваних нею офіційних документів, історики, які вивчають табуйовані раніше

сторінки минулого, часто віддають перевагу особистим спогадам як більш надійному історичному джерелу¹⁹⁸.

Мемуари про ГУЛАГ навіть вважають окремим жанром текстів: їх створювали не професійні письменники (або ті, для кого це був першою у житті літературною спробою), і зосереджені головню навколо теми табірного досвіду, тоді як усі інші теми є допоміжними та другорядними¹⁹⁹. Дослідники переконані, що у жанровому сенсі мемуаристика була і залишається нерозривно пов'язаною з художньою літературою: мемуарист завжди, свідомо чи ні, орієнтується на літературні взірці і приклади²⁰⁰. З іншого боку, усне свідчення також значною мірою задане конвенціями розповідання (зокрема інтерполяції — запозичення з пізніших текстів), що особливо помітне в наративах з теренів Східної Європи, де національність та література були щільно переплетені упродовж тривалого часу. Прискіпливий аналіз великих масивів табірних мемуарів показує, що “більшість текстів, які належать до цього корпусу, мають гібридну природу, оскільки включають у себе і переробляють елементи різних традиційних наративних жанрів”²⁰¹.

У мемуарах про ГУЛАГ тісно переплетені особисте і громадське: власна доля оповідачки так чи інакше вписана у контекст долі ширшої групи невільниць. З іншого боку, дослідники пам'яті на пострадянському просторі підкреслюють, що тут персональні спогади частіше включають офіційну версію історичних подій. Це зобов'язує дослідників особливо ретельно пересіювати інформацію в особистих спогадах²⁰². Для аналізу спогадів, особливо письмових (мемуарів), вкрай важливо зважати на час їх появи, на датування, бо, як слушно наголошують дослідники, “людська пам'ять не висічена з каменя, (...) з роками часто спогади змінюються, оскільки всотують у себе сторонні елементи, (...) які їх спотворюють: психологічні травми, вплив інших “конкуруючих” спогадів, репресії, витіснення. Сам процес пригадування — це аж ніяк не фотографічне відтворення минулого”²⁰³.

Найбільшою цінністю особистих спогадів про ГУЛАГ є деталі повсякденного життя невільниць, конкретні епізоди, які вони описують, окремі випадки з їх життя, бо саме від таких позірних дрібниць часто залежало виживання²⁰⁴. Серед таких типових епізодів неволі мемуаристи чи не найкраще пам'ятають і докладно описують момент свого арешту, першу камеру, перший допит, бо це було найбільшим шоком і переломним моментом для звичайної людини, яка не мала подібного досвіду²⁰⁵.

Власне суб'єктивність особистих свідчень є їхньою великою перевагою: людина розкриває такі сторони минулого, які можна пізнати лише через особисті переживання, через емпіричний досвід, їх не передають жодні офіційні документи чи інші джерела. “Мемуари — це незамінне джерело “суб'єктивної історії” (...) Наратив такого типу не просто описує те, що відбулося (у цьому сенсі мемуаристика вірогідно менш інформативна за інші джерела), а й забезпечує емоційну співпричетність з минулим. Спогади дозволяють побачити зсередини реконструйовану авторами

соціальну реальність цілих поколінь і відчуті повсякдення минулого через співпереживання мемуаристові”²⁰⁶.

Вероніка Шаповалова переконана, що “особисті спогади є історичними свідченнями. Це не означає, що їх фактографічна точність є безсумнівною: у них містяться розбіжності в деталях щодо дат, місцевостей і чисел. Більше того, особисті спогади є суб’єктивними, упередженими та викривленими через самоцензуру, а також через індивідуальне та колективне сприйняття минулого і майбутнього. Однак саме ці особливості можуть виявитись найбільш корисними для вивчення поглядів самих мемуаристів та людського смислу їхнього досвіду ГУЛАГу”²⁰⁷. Найбільш знана дослідниця ГУЛАГу Е. Епплбом поділяє цю думку, вона вважає: суб’єктивність не означає, що “авторські мемуари є неправдою чи перебільшенням (...) Мемуари не є надійним джерелом щодо імен, дат чи статистики, але вони — безцінне джерело інформації іншого плану. Тонші аспекти таборового життя — відносини поміж в’язнями, стосунки з адміністрацією та зв’язки поза межами табору — можна досягнути лише через такі спогади. Немає кращого джерела для вивчення психології в’язня і психології охоронців. Дивна мораль ГУЛАГу і специфічний моральний кодекс представлений лише у спогадах. Не існує жодного офіційного документа, який показує емоції невольників. Мемуари про ГУЛАГ продовжують розкривати людську природу і різні зрізи життя у таборах”²⁰⁸.

Врешті, не можна виключати вірогідності появи в особистих спогадах сюжетів, запозичених з досвіду інших колишніх політв’язнів чи публічних джерел²⁰⁹. До всього іншого, самоцензура, а також сучасні події накладають помітний відбиток на те, що і як люди розповідають про власне минуле. Для ранніх мемуарів про ГУЛАГ характерно також вибіркове висвітлення чи замовчування певних фактів з міркувань безпеки інших в’язнів, які залишилися у неволі²¹⁰. Крім того, при оформленні спогадів у вигляді тексту їх структурують і редагують відповідно до установок автора в конкретний момент їх написання. тож мемуари — не безпосереднє передавання пережитого досвіду, а результат його тривалого та обумовленого безліччю факторів осмислення. Та попри таку суб’єктивність і часто мозаїчність кожного окремого спогаду, при критичному неупередженому прочитанні, вони у своїй цілості дають достатньо матеріалу для пізнання різних сторін власне людського виміру і реконструкції суто жіночого досвіду й ГУЛАГу та є багатим джерелом для аналізу наративних стратегій колишніх невольниць. Саме тому, аналізуючи спогади жертв ГУЛАГу, історик прагне не стільки встановити хронологію подій, перелік імен та інші факти, скільки досягнути суб’єктивне сприйняття минулого у ретроспективі, виявити ті особисті та колективні смисли пережитого, які мемуаристки намагаються донести до нащадків. При цьому, вивчаючи гендерні виміри табірної повсякдення, особливо слухними видаються слова дослідниці жіночого досвіду Голокосту Роніт Лентін, яка наголошувала: “Зосереджуючись на жіночому досвіді, ми мусимо розглядати власні свідчення жінок як першорядні джерела інтерпретації їхнього життя”²¹¹.

Етнологія спогадів про ГУЛАГ

Дослідники спогадів про ГУЛАГ виділяють кілька етапів табірної мемуаристики, розглядаючи як загальний контекст, так і за низкою характеристик самих текстів. Фактично, у період від 1920-х рр. до смерті Сталіна з'явилася невелика кількість знакових свідчень про радянські табори та в'язниці, які були опубліковані виключно за кордоном СРСР. Їх авторами були переважно іноземці, яким в різний спосіб вдалося виїхати з Союзу. Вже перебуваючи у безпеці, деякі з них виявили бажання поділитися пережитим. Зі зрозумілих причин, ці поодинокі публікації залишалися невідомими для радянських громадян. На теренах СРСР не те що публікувати, але навіть розповідати досвідчене у таборах було злочином: перед звільненням з табору кожен ув'язнений мусив підписати зобов'язання про нерозголошення будь-якої інформації про життя позбавлення волі, а за порушення карали ув'язненням ще на 3 роки²¹³.

Перший період масового "пригадування" про ГУЛАГ почався вже після XX з'їзду КПРС у 1956 р. і тривав до винесення тіла Сталіна з мавзолею у 1961 р. Критика сталінських репресій, масова реабілітація та загальна політична "відлига" стали потужним стимулом для мемуаристів. Спогадам цього періоду притаманне, з одного боку, детерміноване самими авторами прагнення надати суспільству свідчення злочину, задокументувати правду про ГУЛАГ, а з іншого — часто неусвідомлена авторами потреба реабілітуватися, виправдатися, довести свою невинність та хибність звинувачень.

Другий період масового творення спогадів про ГУЛАГ веде свій відлік від публікаціїповідання О. Солженіцина "Один день Івана Денисовича" у журналі "Новый мир" у 1962 р. Цей твір дав поштовх багатьом колишнім невільникам чи то почати писати, чи завершити написання власних спогадів та надіслати їх до редакцій різних часописів. Особливістю цього періоду стало те, що до широкого загалу доходили не стільки автобіографічні мемуари, скільки літературизовані спогади колишніх в'язнів, які були надзвичайно творчого спрямування.

Третій період табірної мемуаристики співвідносять з публікацією роману О. Солженіцина "Архіпелаг ГУЛАГ" у 1972 р. Цей твір, як і спогади інших політв'язнів (Євгенії Гінзбург, Ольги Адамової Сліозберг, Євгенія Гнедіна, Варлама Шаламова та ін.) активно поширювався у форматі самвидаву, спонукаючи інших звир'ятися особистий досвід з тим, що описували автори знакових текстів. Для спогадів цього періоду вже не властиві розлогі політичні роздуми про комуністичних лідерів/режим чи пафос само виправдання. Натомість, автори більше зосереджуються на деталях табірної побуту і повсякдення в'язнів, власних переживаннях того досвіду, прагнучи залишити пам'ять про себе для нащадків. Саме наприкінці 1970-х рр. у лондонському виданні "The Ukrainian Review" було вперше опубліковано англійською мовою спогади багаторічної невільниці ГУЛАГу Оксани Мешко, які незабаром побачили світ окремим виданням²¹⁴.

Цілком новим етапом табірної мемуаристики стають часи Перебудови. Це — четвертий період "пригадування" ГУЛАГу, коли зникає заборона на критичне

обговорення політичних репресій: у цей час суспільство демонструє величезний інтерес до раніше табуйованих аспектів минулого, а спогади стають єдиним джерелом інформації про ГУЛАГ (адже архіви все ще закриті). Виявляється, що чимало знаних людей побували за ґратами, формується певний комплекс провини перед тими, кого було незаслужено покарано. Образ політв'язня-мученика дещо ідеалізується, і попри публікацію величезної кількості різнорідних свідчень про табори, критичного осмислення досвіду політичних репресій в останні роки радянської влади не відбулося.

Наступний, *п'ятий, період* — перша половина 1990-х рр. — позначений спадом інтересу до теми політичних репресій, певним суспільним збайдужінням до досвіду політв'язнів: через вкрай складну економічну ситуацію колишні невільники (потенційні мемуаристи) та їхні читачі зайняті радше питаннями власного виживання в скрутних обставинах. Водночас поступове розкриття архівів спонукає інтерес істориків до вивчення офіційних документів ГУЛАГу.

Лише у другій половині та наприкінці 1990-х рр. ситуація дещо вирівнюється: протягом *шостого періоду* інтерес до табірної тематики стає менш політично забарвленим, менш емоційним та менш кон'юнктурним, аніж у часи Перебудови, а сама постать політв'язня дещо втрачає свій романтичний ореол. Поступово публікуються все нові спогади про ГУЛАГ, хоча їх наклад порівняно невеликі. Водночас знов зростає інтерес істориків до его-документів та особистих свідчень про радянське минуле, що поступово веде до критичного осмислення досвіду ГУЛАГу та пам'яті про нього. Ця періодизація віддзеркалює розвиток табірної мемуаристики в СРСР та пострадянській Росії, однак спогади українців про ГУЛАГ мають свої особливості у тому, що стосується динаміки появи мемуарів та їх особливостей на різних етапах.

Зважаючи на високу засекреченість офіційних відомостей про ГУЛАГ в СРСР, першим чи не єдиним джерелом стали спогади та розповіді тих, кому вдалося вирватися за “залізну завісу”. Поодинокі свідчення про нелюдські умови життя та експлуатацію в'язнів у таборах почали з'являтися на Заході лише наприкінці 1940-х і на початку 1950-х рр., коли з ГУЛАГу було звільнено певну частину іноземних громадян²¹⁵. Саме вони першими оприлюднили свої спогади, які містять згадки і про специфіку жіночої долі в таборах та окремі свідчення власне про українок. Особливо цінними щодо висвітлення особливостей жіночого досвіду в ГУЛАГу є, вочевидь, спогади саме жінок-іноземок, які перебували у таборах поруч з українками. Такі публікації побачили світ на межі 1940-1950-х рр. На цьому тлі особливо вирізняються свідчення німкені Валлі Шліс, яка після звільнення свідомо записала та надіслала до Союзу Українок Америки свої спогади про п'ять років перебування у таборі у Воркуті разом з українками, яким вона пообіцяла розповісти світові про їхнє життя²¹⁶. Спогади інших іноземок (насамперед німкені Еліно́р Ліпер та польки Беати Обертинської) також багаті на відомості як про гендерну специфіку неволі, так і власне про українок-політв'язнів

ГУЛАГу — їхнє повсякдення, поведінку, заняття тощо²¹⁷. Росіянки та єврейки у своїх мемуарах також нерідко згадують українок, а оскільки російськомовних спогадів жінок про ГУЛАГ незрівнянно більше, аніж україномовних, то вони слугують не лише цінним матеріалом для порівняння, а й багатим джерелом інформації про жіноче таборове повсякдення загалом²¹⁸.

Очевидно, що на пострадянському просторі оприлюднення спогадів про перебування у політичному ув'язненні стало можливим лише після розпаду СРСР. Тоді для тисяч колишніх політв'язнів чи не вперше з'явилася можливість розповісти про свій десятиліттями замовчуваний і часто травматичний досвід. Саме цим можна пояснити хвилю різних за жанром та форматом публікацій (коротких спогадів, розлогих мемуарів, щоденників, автобіографій тощо), які розкривають внутрішній світ табірної життя крізь призму особистих доль тих, хто вижив. Серед цих видань немало й жіночих спогадів. У Росії, зокрема, на особливу увагу дослідників заслуговують мемуари Євгенії Гінзбург, Олени Глінки та Ольги Адамової-Сліозберг, що вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш травматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення того досвіду для нащадків²¹⁹.

Унікальною за формою репрезентації особистих спогадів жінки-невільниці ГУЛАГу та за дослідницькою цінністю джерельного матеріалу стала книга колишньої бессарабської дворянки родом з Одеси Єфросинії Керсновської. У ній авторка представила численні епізоди свого таборового життя, що найглибше закарбувалися в пам'яті, у вигляді власноруч виконаних малюнків, доповнивши їх короткими поясненнями-коментарями²²⁰. Згодом побачило світ шеститомне видання її розлогих мемуарів, що розкривають жіноче повсякдення невольниць у всіх його жорстоких деталях²²¹. Згадані спогади росіянок є важливі не лише тому, що у них авторки виткали щільну тканину власне життя в неволі, а й тому, що містять чимало згадок та сюжетів про українських невольниць, що дозволяє доповнити наші знання про роль фактора етнічності у таборах.

Від початку 2000-х рр. спостерігається нова хвиля зацікавлення жіночим досвідом політичного ув'язнення, що засвідчує низка публікацій спогадів колишніх невольниць. У 2002 р. виходить друком унікальна збірка спогадів жінок-політв'язнів, підготовлена і видана силами Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО)²²². У ній представлено фрагменти спогадів понад сотні українок, яких було засуджено у різні роки. Цінність цього видання полягає в тому, що воно містить короткі біографічні довідки про цих жінок та світлини, а це допомагає скласти більш цілісне уявлення про життєвий шлях кожної з них та роль табірної досвіду у долі конкретної жінки. Розташовані у хронологічній послідовності (за роками винесення вироку), ці матеріали дозволяють простежити також динаміку змін в умовах табірної режиму та повсякдення політв'язнів.

Іншим винятково цінним джерелом про досвід жінок-політв'язнів є видана у 2009 р. збірка спогадів понад двадцяти учасниць повстання в'язнів у таборах Норильська у 1953 р.²²³. Ініціатором збирання таких свідчень і рушієм цього процесу став колишній політв'язень Іван Кривуцький. Основу опублікованих у збірці матеріалів становлять листи до нього від колишніх невольниць, у яких ті діляться особистими спогадами про пережите. Ці розповіді (різного обсягу та рівня деталізації) доповнено численними світлинами, що можуть слугувати додатковим візуальним матеріалом для аналізу.

Значно рідше з'являються друком повноформатні мемуари та автобіографії жінок-політв'язнів, з яких можемо почерпнути цінну інформацію про повсякденне життя у таборах ГУЛАГу, про стосунки поміж невольницями та адміністрацією, про працю і дозвілля, про стратегії виживання та пристосування, врешті — про долі багатьох інших каторжанок, які загинули, не залишивши по собі власних спогадів. Унікальними за обсягом, деталізацією та літературною якістю оповіді є спогади Надії Суровцової. Вперше їх було опубліковано у щорічному альманасі "Україна: наука і культура" (1990 р.), а згодом її спогади та листи було видано окремими книгами²²⁴. Більше того, Надія Суровцова стала чи не єдиною українкою, чиї спогади увійшли до збірників жіночих свідчень про ГУЛАГ, опублікованих російською та англійською мовами²²⁵. І хоча доля і творчість цієї непересічної жінки стали предметом окремого наукового дослідження²²⁶, досвід тисяч українських невольниць ГУЛАГу залишається на загал невивченим і неосмисленим. У збірниках жіночих спогадів про ГУЛАГ, що були перекладені та опубліковані англійською мовою, свідчення українок (за винятком Н. Суровцової) не увійшли²²⁷.

Докладніше довідатися про пережите українками у таборах можна з мемуарів та автобіографій колишніх невольниць, які опубліковано вже у 2000-х рр. (Ганни Позняк-Скрип'юк, Ганни Заячківської-Михальчук, Галини Коханської, Оксани Мешко, Анастасії Закидальської, Олександри Слободян-Ковалюк, Марії Вагули, Євгенії Андрусяк, Дарії Корчак, Марії Потикевич-Заболотної)²²⁸. У цих більш розлогих наративах авторкам вдається розгорнути різні сюжетні лінії, деталізувати окремі епізоди, описати конкретні випадки та ситуації, розповісти про долі інших людей (зокрема жінок), а не лише лаконічно змалювати загальну картину чи фрагментарно викласти певні факти. Спогади жінок-політв'язнів про перебування в радянських концентраційних таборах доповнюють спогади українок, які у той самий період були засуджені за співпрацю з українськими націоналістами на території Польщі. Розлогі мемуари Анни Карванської-Байляк дають більше живого матеріалу для порівняльного аналізу в'язничного повсякдення українок²²⁹.

Виняткову цінність для дослідження повсякденного життя жінок-політв'язнів представляють матеріали усноісторичних досліджень. Запис особистих спогадів зна-них і цілком звичайних жінок, які пройшли через систему таборів та каторги ГУЛАГу,

став можливим лише у роки незалежності. Усна історія динамічно розвивається від початку 1990-х рр. та демонструє виняткову ефективність саме вивчення найбільш табуованих у радянський час сторінок історії ХХ ст. (Голодомору, Голокосту, національно-визвольних змагань, політичних переслідувань, примусової праці, депортацій тощо)²³⁰. Важливу роль у цьому процесі, окрім науковців (істориків, етнологів, фольклористів) відіграють місцеві ініціативи, громадські і правозахисні організації, краєзнавці. Формат усної історії особливо підходить для запису спогадів звичайних людей — “для тих, хто не міг чи не вмів писати, жанр усної розповіді виявився більш спонтанним і природним. У розмові, як показала практика, людина може торкнутися таких болючих і важких тем, які вона не наважилася б передати на папері (...) В усному мовленні людина більше схильна передавати легенди і міфи табірної життя”²³¹.

Вже 1993 р. у збірнику “Літопис нескореної України”, виданому Інститутом української історії НАН України у Львові, опубліковано низку особистих свідчень жінок, яким довелося пережити ув’язнення за політичними звинуваченнями²³². Спогади жінок про ГУЛАГ у форматі усноісторичного інтерв’ю записували в межах тематично різних проектів, тому найчастіше вони становлять лише частину ширшої розповіді, що включає також інші сюжети²³³. При цьому дослідники переважно не мали на меті вивчення саме гендерних аспектів жіночого повсякдення, то ж, вочевидь, не спонукали жінок до деталізації саме цих сторін їхнього життя у неволі. Окрім опублікованих спогадів, нині доступні також архіви аудіо- та відеоінтерв’ю з колишніми політв’язнями. співробітникам Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору” вдалося записати кілька десятків таких біографічних інтерв’ю, що нині зберігаються в архіві цієї інституції²³⁴. Проблемою цих свідчень, однак, є їхня націленість на широке коло питань, а не фокус саме на специфіці жіночого досвіду неволі. Окрім того, на окремі спогади українок про їхнє перебування у ГУЛАГу можна натрапити і в електронних архівах спогадів спеціалізованих незалежних осередків вивчення історії політичних репресій поза межами України²³⁵. Нові інформаційні та комунікаційні технології дозволяють також розвивати і впроваджувати освітні медіапроекти, щоб донести до широкого загалу знання про те, як жили та виживали жінки-в’язні і каторжанки: електронні бази даних (фотодокументи, спогади, відеозаписи інтерв’ю тощо), віртуальні виставки, документальні фільми²³⁶, а також джерельні матеріали (мапи, документи, статистика тощо) розкривають різні аспекти жіночого повсякдення в таборах²³⁷.

На початку 2000-х рр. в Україні було реалізовано декілька усноісторичних проектів в руслі власне усної жіночої історії, які завершилися публікацією збірників жіночих спогадів²³⁸. Записані головним чином у форматі біографічного наративного інтерв’ю, розповіді частини респонденток містять також й інформацію про ГУЛАГ. Попри фокус саме на вивченні жіночого історичного досвіду, ці проекти не були позбавлені певних методологічних вад, що позначилося на якості створених наративів, які, утім, стали цінним джерелом для вивчення жіночого досвіду політичного ув’язнення²³⁹.

Найчастіше такі матеріали усної історії опрацьовують шляхом реконструктивного перехресного аналізу, коли усне свідчення стає основою побудови аргументації щодо моделей поведінки людей чи специфіки соціальних подій і явищ минулого. При такому методі інформацію, що міститься в особистих наративах, перехресно зіставляють з відомостями з інших джерел, що дає підстави для відтворення певної ситуації, події, стосунків, динаміки соціального середовища тощо²⁴⁰. Подібний підхід цілком виправдовує себе й при аналізі жіночих наративів про пережите в ГУЛАГу.

Мемуаристки та їхні завдання: хто і чому залишає спогади

Як слушно зауважила Е. Епплбом, доступні нині спогади належать доволі специфічній групі мемуаристок і не віддзеркалюють досвіду усіх невільниць. Найважливіше те, що усі авторки спогадів вижили, і при цьому стан їхнього фізичного та психічного здоров'я був задовільним, тож вони змогли достатньо дистанціюватися від пережитого, щоб поділитися своїми спогадами²⁴¹. Крім того, частина мемуаристок отримала достатню освіту, яка дозволила їм докладно наративізувати події минулого (у письмових мемуарах), тоді як усні розповіді чи короткі нотатки менш освічених жінок найчастіше є доволі стислими, схематичними, і не розкривають усіх деталей їхнього досвіду. Практично відсутні спогади тих, хто належали до вищих суспільних верств дореволюційного періоду, селян (незважаючи на чисельне домінування цієї соціальної верстви у загальній масі репресованих), а також винуватців сталінських злочинів (керівництва НКВС, ГУЛАГу, слідчих, начальників та охоронців таборів тощо)²⁴². Відсутність свідчень усіх тих, хто не змогли вижити, чий спосіб виживання був дещо проблематичним з морально-етичного погляду, кого система зламала фізично чи психічно, хто не змогли чи не захотіли залишити по собі спогадів про пережите у таборах фактично окреслює обмеженість такого дослідження і ставить під питання можливість надто широких узагальнень щодо жіночого досвіду політичної неволі.

З іншого боку, необхідно розуміти, що з огляду на політичні обставини, абсолютна більшість колишніх в'язнів волею-неволею мовчала протягом десятиліть — люди не могли ані описувати пережите у спогадах, ані переповідати це іншим через реальний ризик переслідувань і покарання. Саме цей страх, як вважає Ірина Щербакова, є причиною величезної різниці поміж кількістю колишніх невільників і доступних нині спогадів про ГУЛАГ: за її оцінками, загалом таких текстів не більше 3 тисяч²⁴³. Поеднання страху публічного пам'ятання з тим фактом, що чи не в кожній родині були власні живі важкі спогади про політичні репресії мало не лише політичні наслідки, а й глибокий вплив на індивідуальну пам'ять громадян СРСР²⁴⁴.

Ірина Щербакова, яка ще у 1970–1980-х рр. здійснила запис понад 250 спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу методами усної історії, умовно поділяє їх на дві групи: перша — це ті, які воліли б забути усе, що з ними сталося; друга — ті, хто (свідомо чи несвідомо) вирішили пам'ятати. Якщо представники першої групи, як правило, не

відповідають про пережите нікому, навіть членам своїх родин, то інші ще під час ув'язнення сформували твердий намір зберегти в пам'яті та передати нащадкам (у широкому сенсі) свій досвід²⁴⁵. Почуття морального обов'язку свідчити від імені цілої групи (невільників ГУЛАГу) часто перепліталось з різними особистими мотивами, що спонукали поділитися своєю історією. Для частини в'язнів рішення цілеспрямовано записувати у пам'яті якнайбільше деталей стало способом спротиву тому тотальному контролю над інформацією, який існував у таборах. Таким чином "з жертви людина перетворювалася на свідка-підричника: нагромадження матеріалу для майбутнього свідчення збільшувало мотивацію до боротьби за виживання, а написання мемуарів було логічним продовженням такої боротьби"²⁴⁶.

Вероніка Шаповалова пропонує дуже умовно розділити усіх мемуаристок на декілька груп. До першої групи належать жінки, для яких літературна праця була невід'ємною частиною життя до ув'язнення. Це насамперед жінки з вищих суспільних верств, які свого часу здобули добру освіту і чия професійна праця була так чи інакше пов'язана інтелектуальною діяльністю. Такі мемуаристки добре володіють словом, їхні спогади розлогі і детальні, вирізняються не лише гарним літературним стилем, а й містять численні рефлексії про смисл пережитого та філософські роздуми на різні екзистенційні теми. Для цієї групи мемуаристок їхній табірний досвід став матеріалом для автобіографічної літератури. Серед авторок такого типу найяскравішим прикладом є Н. Суровцова²⁴⁷.

Другу групу мемуаристок становлять жінки, які професійно не були пов'язані з літературною творчістю, але здобули добру освіту і прагнули залишити свої свідчення чи то через опозиційність до радянської влади, чи то з прагнення виправдати себе особливо притаманне для "дружин зрадників батьківщини"). Спогади О. Мешко є характерним прикладом такого типу мемуарів²⁴⁸. Третя, нечисельна група мемуаристок — це ті, які на момент засудження не мали виразних політичних переконань, тож у неволі швидко перейняли кримінальні табірні закони виживання²⁴⁹.

Вочевидь, така класифікація не охоплює усе розмаїття українських жіночих табірних мемуарів, де не знайдемо жодного спогаду, який би відповідав характеристикам третьої групи, та, водночас, маємо низку спогадів, які не вкладаються у жодну із запропонованих категорій. Йдеться про групу мемуаристок, які походили з сільської місцевості та свого часу були активними учасницями націоналістичного підпілля, за що й засуджені до багаторічного ув'язнення; при цьому їхня освіта, зазвичай, вичерпувалася середньою школою чи середнім спеціальним навчальним закладом. Цим жінкам вдалося написати порівняно розлогі спогади, які охоплюють обидва періоди (підпільну діяльність і перебування в ГУЛАГу) та вирізняються чіткою антирадянською політичною позицією (Галина Коханська, Ганна Заячківська-Михальчук, Олександра Слободян-Ковалюк, Марія Вагула, Анастасія Закидальська та деякі інші). Хоча літературна вартість таких мемуарів незначна, та їх цінність як історичного джерела (особистого свідчення)

важко переоцінити. Інша справа, що час творення цих спогадів (1990–2000-ні рр.), відповідний політичний контекст та спрямування державної політики історичної пам'яті позначилися на риторичній, до якої вдаються мемуаристки. Не варто залишати поза увагою і медійні впливи на колишніх політв'язнів. Ненсі Адлер, яка записувала спогади про ГУЛАГ методом усної історії, звертає увагу, що після величезної хвилі публікацій мемуарів про ГУЛАГ наприкінці 1980-х рр. і в першій половині 1990-х рр., ландшафт пам'яті значно змінився: чимало людей переповідають спогади інших як свої власні. “Спогади про репресії набули настільки колективного характеру, що дослідник має дуже ретельно і критично вивчати досвід кожної особи”²⁵⁰.

На думку В. Шаповалової, колишні невольниці — свідомо чи несвідомо — писали спогади, маючи на меті самоствердження, а також щоб подолати розрив із суспільством, з якого їх було надовго вилучено, відновити порушені зв'язки²⁵¹. Більше того, оскільки тоталітарний режим був націлений на позбавлення в'язнів ГУЛАГу їх ідентичностей, то для декого з них “писання стало одним зі способів збереження власної ідентичності та гідності”²⁵². Ці спостереження цілком виправдовують себе у стосунку до українських мемуаристок.

Аналізуючи особисті спогади (зокрема письмові) потрібно враховувати також і особисту мотивацію мемуаристок розповідати про пережите — що спонукало їх ділитися пережитим, кому в першу чергу вони адресовані і як усе це вплинуло на форму та зміст самих наративів. Для інтерпретації спогадів дослідникові варто комплексно аналізувати особистість автора/ки мемуарів у найширшому соціокультурному контексті, необхідно враховувати ситуацію і час створення наративу. “Мемуарист пише, усвідомлюючи завдання, якому підпорядкований його текст. Він, вірогідно, навіть розуміє, що цей текст буде прочитано, і таким чином орієнтується на потенційного читача”²⁵³. Вочевидь, деякі мемуаристки ставили перед собою певну мету дидактично-виховного плану, їхні спогади можуть бути повчальними та містити моральні настанови; інші — щиро прагнули задокументувати пережите, описати те, свідками чого вони були; деякі спогади мають дуже виразне політичне забарвлення і є фактично свідченням-звинуваченням радянського (тоталітарного) режиму²⁵⁴.

Українки, чиї мемуари про ГУЛАГ нині доступні, у більшості випадків пояснюють, що спонукало їх записати пережите і у чому вони бачать мету оприлюднення таких спогадів. Проте між заявленими (авторками чи упорядниками) мотивами та завданнями написання і публікації мемуарів та їхнім змістом не завжди спостерігається повна відповідність. Спробуймо розглянути задекларовані авторками найбільших за обсягом мемуарів мотиви написання та зіставити їх з основними тематичними пріоритетами їхніх наративів.

Ганна Позняк-Скрип'юк (1925 р.н.), яка провела 11 років у таборах, у 1999 р. завершує свою “автобіографічну оповідь” прямим зверненням до усієї нації: “Дорогий мій Український народ! Звертаюсь до вас і благаю, любіть свій край, свою Батьківщину,

...ніщо не замінить (...) Пам'ятайте, що таке воля, щоби ні ви, ні ваші діти ніколи не зазнали цього страхіття. Тільки братня любов і єдність допоможуть уникнути такої трагедії!”²⁵⁵. Заклик до патріотизму та національної солідарності засвідчує, що місію спогадів вона бачить саме у дидактичному ключі: її досвід має стати уроком для майбутніх українців. З іншого боку, сам її наратив (який починається арештом і завершується моментом повернення в Україну) аж ніяк не можна назвати політизованим: авторка описує переважно різні сторони табірного повсякдення, не рефлексуючи на тему влади, ідеології, тоталітарного режиму тощо. тож можна припустити, що причина, яку вона задекларувала, є радше приводом, вивіскою, яка дозволяє розповісти про цілком особисту історію пережитого, на що, окрім іншого, натякає і назва книжки “Мені було 19...”.

Інша мемуаристка, Анастасія Закидальська, з 10-літнім досвідом таборів позиціонує свої спогади (написані на межі 2000 р.) як свідчення-повчання та історичний документ для прийдешніх поколінь: “Залишаю ці спогади своїм нащадкам не заради помсти, а щоб розуміли, що наша незалежність не впала нам з неба, а виборювалась протягом століть (...) Ми повинні знати нашу власну історію, написану кращими її [України] синами (sic!), а не нашими поневолювачами”²⁵⁶. Патріотичний пафос останніх рядків табірних мемуарів тут не випадковий: авторка починає свій наратив короткою розповіддю про свою родину, освіту, формування національної свідомості та участь у націоналістичному підпіллі, пояснюючи свою чітку політичну позицію проти радянського режиму. У тексті спогадів регулярно зринає тема ідеологічного протистояння українських політв'язнів з представниками режиму та національної солідарності у таборах.

Авторка мемуарів з промовистою назвою “Заручниця імперії” Ганна Заячківська-Михальчук (1919 р.н.) свою розповідь (написану у 2002 р.) починає роздумами про цільність спогадів: “Не думала я писати про те, як прожила свій вік, чого зазнала і пізнала у своєму житті, але може й треба, щоб хоч хтось з цієї молоді, яка підростає, зрозумів і нас, і той час, у якому ми жили, чому і чого ми добивались”²⁵⁷. У такий спосіб Ганна виказує цілком іншу мотивацію — пошук розуміння у суспільстві, яке не мало досвіду репресій, і прийняття колишніх політв'язнів. Хоча у її наративі періодично зринає тема патріотизму, національної самосвідомості та політичного протистояння з режимом, у ньому не знайдемо надмірного пафосу чи епічних розповідей про героїзм і самопожертву.

Донести правду про сталінські політичні репресії до нових поколінь, щоб запобігти повторенню подібних злочинів, — у цьому вбачають мету публікації спогадів колишньої невільниці Поліни Беноні (1923 р.н.) автори передмови та післямови. Сама мемуаристка, натомість, у прикінцевій примітці стверджує, що її спогади — то свідчення про злочин супроти цілого народу і водночас моральний обов'язок перед тими, хто загинув у таборах: “Для чого це описую? Але чи маю право мовчати, терпіла не я одна, терпіли

тисячі (...) Тим, що відійшли у вічність — віддаю останню шану їх світлій пам'яті”²⁵⁸. Те, що авторка почувається уповноваженою свідчити від імені спільноти жертв ГУЛАГу підтверджує і назва спогадів — “Така наша гірка правда” (виділення О.К.).

Подібну місію і відповідальність перед Богом і нащадками за те, щоб зберегти особисті свідчення про пережите почувала й Марія Вагула (1926 р.н.) — про це вона чітко говорить у короткій преамбулі до власних спогадів “Моя дорога”²⁵⁹ (виділення О.К.). Утім, наприкінці викладу мемуаристка застерігає, що спогади призначені лише для вузького кола рідних і друзів, а не для широкого загалу, вважаючи власну участь в історії боротьби за незалежність України “дуже мізерною частинкою, що (...) не вартує особливої уваги”²⁶⁰.

Спогади “Побачене і пережите” Дарії Корчак (1933 р.н.) написані, як зазначено у передмові упорядниці, на прохання її дітей та за активної участі рідних і близьких, які “радилися, сперечалися, прискіпливо вдумувалися в кожне слово”²⁶¹. Фактично, через оцю колективність процесу творення тексту автентичність спогадів опиняється під сумнівом: селекція тем і сюжетів, структура і детальність оповіді, смислові акценти, добір лексики та побудова речень — усе це потенційно зазнало сторонніх впливів і не є чистою авторською репрезентацією власного досвіду, тобто не є першоджерелом. З іншого боку, ці мемуари за своєю структурою, змістом (наповненням) та стилем викладу дуже близькі до інших подібних наративів.

Автор переднього слова до спогадів Марії Потикевич-Заболотної (1924 р.н.) “Нам дуже треба жити” береться пояснювати мотивацію та значення її наративу замість самої мемуаристки: “Вона переконана, що в'язням сумління треба жити довго, аби на-решті щиро, відверто і правдиво розказати про все...”²⁶². Визнаючи неможливість ви-класти у мемуарах усе пережите, автор передмови все ж констатує величезну цінність таких спогадів, які “в сукупності складають свідчення очевидців, які колись використає Суд Історії”²⁶³. Колишня невільниця — авторка чималої кількості віршів та пісень, написаних в ув'язненні, які фактично частково перетворилися на табірний фольклор (їх відтворюють у своїх спогадах інші політв'язні). тож позиціонування мемуаристки як представниці (голосу) цілої невільницької спільноти видається цілком виправданим.

Спогади, опубліковані у збірці під заголовком “За Україну! За її волю!”, авторка Олександра Слободян-Ковалюк (1922 р.н.), 10-річна невільниця ГУЛАГу потрохи пи-сала від 1998 р. до 2010 р. Це фактично збірка сюжетних зарисовок про епізоди пере-житого, окремі події та осіб часів національного підпілля та ув'язнення, які не ста-новлять хронологічно цілісної розповіді. Книга пронизана національним пафосом, рясніє патріотичними закликами та гаслами, і цей дискурс добре підтримує візуаль-ний ряд: в оформленні обкладинки використано зображення пам'ятника С. Бандері, національний стяг і чорно-червоний прапор ОУН. Попри все це, передмову авторка починає зовсім з іншого — з особистих переживань про спрямованість та вибірковість власних спогадів про минуле: “У своїх скромних спогадах, писала вже в похилому віці,

Я старалась згадувати щось бодай трохи приємне. Шукала у ворогів якісь позитивні риси характеру. Я не згадувала про життєві сторінки болючі, тривожні, страшні, щоб не забу і знову не травмувати психіку (...) Дорогі нащадки! Залишаю вам свій заповіт: Нехай не спокушує вас багатство, ані юдині срібляки за зраду Батьківщини і друзів. Бороніть і любіть Україну всім серцем і душею, як любили її Тарас Шевченко, Леся Українка (...) та всі відомі і невідомі Герої визвольних змагань!”²⁶⁴.

Євгенія Андрусак (1919 р.н.), колишня підпільниця і 10-літня бранка таборів, дружина одного з легендарних сотників УПА Василя Андрусяка (“Різуна”), пояснює своє рішення поштовхом ззовні: “Свої спогади я писала 1990 року на прохання сина, якого я шукала довгих 11 років. Мені хотілося, щоб про мого чоловіка Василя Андрусяка знали більше як про людину, а не тільки воїна (...) Коли у 1989 р. я розповіла синові все про його батька, він сказав: “Напиши все, нехай для внуків останеться.” Це для мене була велика радість”²⁶⁵. Насправді ж історія “Різуна” є далеко не єдиною і не головною сюжетною лінією спогадів, вона органічно вплетена в автобіографічний наратив авторки. Жінка розповідає про власне життя: родину, освіту та виховання, романтичні стосунки з коханим і одруження у підпіллі, описує про власну участь у націоналістичному русі та перипетії повстанського життя тощо. Та основна частина мемуарів не має безпосереднього стосунку до чоловікаповстанця: розповідь про перебування в неволі (майже 1/3 обсягу тексту) та історія пошуків і повернення сина, якого у жінки забрали немовлям у слідчій в’язниці (1/5 обсягу тексту) становлять трохи більше половини наративу. Отже, задекларований мотив та мета написання спогадів мають для мемуаристки характер радше формальний, аніж фактичний.

Невеликі за обсягом (близько 25 сторінок) невідільницькі спогади колишньої підпільниці Анни Гошко-Кіт (1926 р.н.), які вперше були оприлюднені ще у 1990 р. і з того часу неодноразово передруковувались у різних періодичних виданнях та збірниках, не містять жодної вказівки про мотиви їх написання та публікації²⁶⁶. Водночас ця мемуаристка вирізняється своєю активною громадянською позицією та твердими націоналістичними поглядами: уже в 1990-х рр. вона активно публікувала свої дописи на патріотичні теми у пресі, писала і публікувала відкриті листи до політичних і духовних лідерів України, а також спогади про членів національного підпілля, з якими її зв’язувала доля. На цьому тлі було б цілком природно очікувати патріотичної риторики у її спогадах про ГУЛАГ. Натомість провідним мотивом її наративу є розповідь про драму материнства, яке жінка досвідчила за ґратами, доповнена зарисовками про табірне повсякдення та портретами посестер по нещастю.

Авторка одного з найбільших за обсягом жіночих мемуарів Галина Коханська (1926 р.н.), колишня підпільниця, що відбула 11 років у таборах ГУЛАГу, свої спогади почала писати вже після проголошення незалежності України у 1991 р., незадовго до своєї смерті у липні 1993 р. У дуже короткому “Вступі” мемуаристка аргументує своє рішення: “Історичні події тих літ різні люди оцінюють за особистими почуттями, часто

не розуміючи і не бажаючи розуміти ідей і причин, які змушували діяти так чи інакше цей важкий час нашої боротьби (...) Без сумніву, хтось оцінить правдиво, а хтось буде перечувати і осуджувати. Якщо мені вдасться правдиво висвітлити фрагменти боротьби нашого народу за свою волю і незалежність, то вважатиму, що я виконала своє звання, сплатила хоч мізерну частку обов'язку честі щодо тих, хто в цій боротьбі віддав своє життя"²⁶⁷. На майже 150 сторінках її історії про неволю — докладні розповіді про різні сторони життя у таборах. Навіть згадка про смерть Сталіна не спонукала авторку до якихось рефлексій на політичні чи ідеологічні теми — натомість вона розповідає про пов'язані з цією подією зміни у табірному режимі та становищі в'язнів. І це при тому, що перша (і більша за обсягом) частина спогадів Галини Коханської — свідомої і переконаної націоналістки — присвячена її участі в діяльності збройного підпілля, включно з роздумами про боротьбу двох течій — “мельниківців” і “бандерівців” тощо.

У порівнянні з іншими мемуаристками, спогади Н. Суровцової та О. Мешко стоять дещо особно. Надія Суровцова (1896 р.н.) — високоосвічена жінка, яка здобула ступінь доктора наук у Віденському університеті. Переконана марксистка, вона свідомо повернулася в СРСР у 1925 р. і працювала у низці керівних органів системи культури і освіти, була заарештована у 1927 р. і до 1954 р. перебувала в ув'язненні. Маючи хист до красного письменства і деякий досвід літературної творчості, Н. Суровцова створила чи не найбільші за обсягом, найдокладніші за ступенем деталізації і найскладніші за рівнем авторської рефлексії спогади про ГУЛАГ. На відміну від більшості українок, які залишили по собі письмові чи усні спогади про ГУЛАГ, Н. Суровцова не поділяла націоналістичних переконань, тож у її наративі така риторика відсутня взагалі. Пояснюючи своє рішення написати спогади, Н. Суровцова пише у вступі: “Щоб писати, треба знати те, про що пишеш. Знати з досвіду особисто і — якнайбільшого числа людей. І тоді твій твір буде корисним. Кому? Та коли не боятися гучних слів, просто людству, і насамперед найближчим — людям твого краю. Тільки тоді можна, а можливо, й потрібно писати (...) Доля послала мені три-чотири роки відрядження в це життя, і мені хочеться, щоб у кінцевому підсумку воно було творчим, і щоб лишилося закарбоване очевидцем і учасником те, що назавжди буде чужим для тих, хто його знає збоку (...) Я не філософствую в моїй роботі. Я просто фіксую все побачене, пережите. І якщо тут є основна лінія, то це тільки показати, як крізь тридцять тяжких років в людині збереглася гаряча любов до ідеї, як можна лишитися комуністом, перенісши усе це, про що я пишу...”²⁶⁸. Тут можна розрізнити принаймні три чинники, які спонукали жінку писати спогади: потреба творчої самореалізації через літературну творчість (на тлі змарнованих десятиліть у ГУЛАГу), потреба засвідчити перед людством/співгромадянами злочини режиму та потреба продемонструвати свою моральну позицію щодо відданості власним переконанням. Попри заперечення “філософствування”, мемуаристка чимало місця присвятила екзистенційним роздумам про свій досвід, про побачене і пережите, про людину

з екстремальних життєвих обставинах тощо. Натомість розмірковувань про комуністичні ідеали чи політичних рефлексій у спогадах (зокрема у тій частині, що стосується досвіду ув'язнення) вкрай мало.

Історія Оксани Мешко (1905 р.н.) є особливо цікавою тим, що вперше жінку було заарештовано у 1947 р. за цілком надуманим звинуваченням (підготовка замаху на Л. Крущова), за що жінка відбула сім років таборів. Зі спогадів стає зрозуміло, що на момент першого арешту жінка не мала якихось твердих політичних переконань, але згодом — від початку 1970-х рр. — вона перетворилася на одну з найбільш активних правозахисниць, знаних у світі дисиденток та опоненток тоталітарного режиму, на декілька літ стала співзасновницею Української Гельсинської Групи. Її спогади вперше було оприлюднено англійською мовою на Заході (у 1979 р. частинами у журналі "The Ukrainian Review", відтак окремою книгою²⁶⁹) і лише у 1991 р., після смерті авторки, вони з'явилися українською мовою²⁷⁰. Особливістю цих мемуарів є те, що вони не обмежуються лише періодом першого ув'язнення, а містять також розповідь про подальший період дисидентської діяльності авторки. У прикінцевому слові О. Мешко пояснює своє рішення розповісти про своє життя іншим: "Свої спогади писала з усвідомленням громадянського обов'язку зафіксувати бодай схематично мною пережите. Пережите за не таке довге, як тяжке моє життя, в якому я не знала ні щасливої молодости, ні спокійної старости. Не маю я ні хисту, ні снаги і, мабуть, ніколи не наважилась би писати із самоповаги і самовимогливости та почуття сорому, якого людям ніколи не слід втрачати (...) Мій задум є задум, на який мене штовхнули перманентні напади і репресії властей і найбільше органів КГБ. Умови, у котрих мені доводилось писати, визначили поспіх і слабкість роботи. Я пишу все з пам'яті своєї і пам'яті людей однакової долі (...) я стала писати чистісіньку правду і щиросердне почуття людей однакової зо мною долі і наперекір лихій долі"²⁷¹. Самокритично оцінюючи свої письменницькі здібності, О.Мешко пояснює намір описати пережите прагненням захищати особисте чесне (на чому наголошує сама мемуаристка) свідчення супроти режиму, з яким перебуває у відкритому протистоянні. Таким чином її автобіографічна розповідь набуває характеру публічного політичного акту. Політичні переконання та успішна позиція мемуаристки у період написання спогадів (1980-ті рр.) наклали свій відбиток на її дискурсивні стратегії: у наративі раз у раз з'являється критика радянського режиму і звинувачення на адресу каральних органів в контексті розповіді про конкретні ситуації, випадки, персоналії тощо.

На тлі жіночих спогадів про радянський ГУЛАГ дуже вирізняються мемуари українки Анни Карванської-Байляк (1924 р.н.), яка брала участь в національному підпіллі на теренах Польщі, де й була засуджена за політичними звинуваченнями і відбувала покарання у польській в'язниці. Свої спогади вона розділила на три співмірні за обсягом блоки: дитинство і участь у національному підпіллі, неволя та життя після звільнення. На відміну від більшості мемуаристок, вона досить докладно описує не лише

пережите у підпіллі та у неволі, а й детально розповідає, як складалася її доля згодом. У вступі А. Карванська-Байляк пояснює, що до запису спогадів її спонукали й заохочували друзі, які також допомагали відновити в пам'яті призабуті епізоди і факти, але не формулює чітко мети чи завдання своїм мемуарів. Жінка зауважує: “Усе таки наважуюся: ступаю на оту, як пам'ять людини тендітну, стежину спогаду. Повертаюся, іду, як і колись, во ім'я Твоє — Україно!”²⁷² наче присвячуючи свої мемуари Україні. Однак її наратив аж ніяк не вирізняється надмірною патріотичною риторикою, а містить головню автобіографічні подробиці життєвого шляху жінки з невеликими вкрапленнями рефлексій на національну тему.

Узагальнюючи, можна помітити такі характерні риси мемуарів українок-політв'язнів про ГУЛАГ. По-перше, мотиви та цілі написання спогадів, які вони декларують (переважно політично чи ідеологічно-забарвлені), у більшості випадків не підкріплені змістом наративів, натомість кожен текст (незалежно від політичних переконань авторок) представляє насамперед автобіографічну (більш або менш детальну і рефлексивну) розповідь про власне життя, про особисто пережите, про свою долю та тих, хто зустрілися на життєвому шляху. По-друге, чи не кожна мемуаристка так чи інакше розглядає свої спогади як особисте свідчення, як документальне підтвердження того, про що десятиліттями доводилося мовчати і про що більшості звичайних громадян було невідомо, та, водночас, спосіб порозумітися з ними, відновити зв'язок з суспільством, з якого цих жінок було вирвано і у яке їм вкрай складно повернутися саме через те, що широкий загаль не розуміє того, що довелося пережити цим жінкам. По-третє, мемуаристки (свідомо чи ні) ставлять літературну вартість своїх текстів нижче за їхню цінність як історичного джерела, окремо наголошують на правдивості своїх свідчень, своїй чесності як свідка подій і автора історичного документа.

Тематичні фокуси жіночих наративів про ГУЛАГ: про що розказують/мовчать невольниці

Дослідники звертають увагу на певну однотипність спогадів про ГУЛАГ, через що вони “з певними коригуваннями географічного та часового плану, ніби зливаються в один гіпертекст — з доповненнями, уточненнями, продовженнями, а інколи навіть з тими самими героями”²⁷³. Більше того, у спогадах нерідко трапляються так звані “мандрівні сюжети” — доволі схожі історії про вкрай подібні ситуації, переказані ледь не дослівно. І хоча фольклористи схильні вбачати у таких повторюваних сюжетах ознаку фольклоризації наративу, у випадку з колишніми невольницями ГУЛАГу є всі підстави припускати, що насправді усі ці жінки пережили той самий чи вкрай подібний досвід, опинялися в тих самих обставинах, ставали свідками подібних сцен, їх вражали та запам'ятовувалися ті самі типові події. Це особливо помітно у спогадах про деталі табірної повсякденності: етап, пересилка, житлові умови, праця, побут, гігієна, обшуки, харчування — усе це стало невід'ємною частиною їх життя на багато

мечів. Завдяки такій повторюваності і високій частотності певних деталей створюється ефект верифікації, адже кожна наступна оповідь підтверджує чи спростовує інші²⁷⁴. З іншого боку, однотипність пережитого мільйонами людей могла проявитися і в такий спосіб: впізнаючи у прочитаних чи почутих історіях про ГУЛАГ власний досвід, колишні невільники (свідомо чи ні) використовували чужі слова, щоб розповісти про власне життя в ГУЛАГу, послуговуючись уже готовими формулюваннями для наративації свого особистого досвіду²⁷⁵.

Леона Токер, проаналізувавши великий масив табірних мемуарів, виокремлює деякі традиційних повторюваних тем, які зринають у спогадах колишніх невільників. Причому, як стверджує дослідниця, в кожному окремому тексті можна віднайти щонайменше сім з них²⁷⁶.

1. *арешт* — сцена чи ситуація арешту є невід'ємною частиною усіх спогадів про політичне ув'язнення; ця тема зазвичай розкривається через опис жорстокості з боку працівників репресивної системи, включає сюжети про прояви доброти і людяності та завершується моментом винесення вироку і початком етапування до місця позбавлення волі;
2. *гідність* — мемуаристи вказують на ті сторони в'язничного і табірної досвіду, які принижували їх людську гідність, не лише описуючи фізичне насильство, а й неприйнятні умови утримання невільників та зневажливе ставлення до них персоналу, таким чином дистанціюючись від етичної культури тоталітарного режиму та вказуючи на ницість самих катів;
3. *етапи* — під впливом літературної традиції, спогади зазвичай складаються з розділів, що відповідають періодам перебування у певних локаціях (в'язницях чи таборах) і переїздам (етапам) поміж ними. Регулярне переведення з місця на місце було звичайною практикою, і кожен такий момент ставав переломним у табірному досвіді — означав розрив з друзями, тривалу виснажливу дорогу, нестерпні умови перебування "на пересилках" і болісне пристосування до нових умов. Наративи, де кожен етап відтворений окремо, є більш детальними.
4. *втеча* — мрія про фізичну втечу з табору є переважно у спогадах чоловіків, і притаманна головню спогадам в'язнів 1920-х — початку 1930-х рр., коли такі спроби були реалістичними. Натомість втеча у переносному значенні — втеча у власну уяву, спогади, мрії, творчість — властива спогадам невільників обох статей. Чи не усі в'язні вважають збереження психічного здоров'я і світлого розуму справжньою втечею від режиму; для багатьох способом збереження здорового глузду стало свідоме запам'ятовування і нагромадження фактів про топографію і функціонування таборів для майбутніх свідчень;
5. *втішні моменти* — увага наратора до дрібних приємних чи радісних моментів у таборовому житті (несподіваний перепочинок, нагода помитися, шматок хліба чи вияв доброти, лист з дому чи важлива розмова); риторичною функцією

таких включень є нейтралізація загрози звикання аудиторії до жорстокості, що дозволяє підтримувати сталий емоційний відгук у читачів. Наратив ніби “пульсує” — від виснаження до одужання, від гострих страждань до полегшення і радості. Незалежно від того, чи такий риторичний прийом було обрано навмисно чи інтуїтивно, він пов’язаний з самою природою табірної досвіду;

6. “кімната 101” (за Орвелом) або “невидимі зони” — ті найжахливіші для мемуариста реалії таборів і в’язниць (певні типи страждань, нищотності, звірства тощо), які він/вона не може “бачити”, відвертає від них свій “погляд” і не описує. Такі уникання найчастіше пов’язані з ситуаціями, де йшлося про відчайдушну спробу автора вижити чи його/її часткову/непрямую співучасть, що риторично проявляються у мовчанні/малослівності, але дозволяє відчуті існування прогалини у розповіді. Інколи свідчення одних в’язнів заповнюють “невидимі зони” у розповідях інших, в такий спосіб доповнюючи та висновуючи більш цілісну картину таборового життя. Що “вдаліше” складається табір на долю в’язня, то більше лакун містить таке свідчення. Тому гулагівські мемуари ніколи не є самодостатніми і завершеними, у них завжди залишаються прогалини поміж текстом і контекстом, і деякі з них ніколи не будуть заповнені;
7. *щасливий випадок* — в очах невольників виживання так само сильно залежало від щасливого випадку, як і від фізичної витривалості чи моральної стійкості: те, що пощастило саме цій особі, підживлювало її/його самосприйняття як людини засадничо особливої, обраної. Характерно, що несподівана допомога чи порятунок у спогадах часто є проявом національної солідарності.
8. *зона в зоні* — сюжети у спогадах, де мемуаристи порівнюють правила і практики в інституціях ГУЛАГу з реаліями життя в СРСР, що вказують на загальну подібність тоталітарного режиму в таборах і за їх межами, з тією лише різницею, що у таборах це набуває більш концентрованого і гострого характеру. Прикладом для таких рефлексій є найчастіше охоронці таборів та населення прилеглих населених пунктів: прояви людяності і милосердя серед перших часто протиставляються випадкам жорстокості та безсердечності серед тих та інших;
9. *втома звільнення* — чимало мемуарів завершується епізодом звільнення, а повернення додому та реінтеграція або описані вкрай стисло, або витіснені, або залишені для іншої нагоди. Невільники погано пам’ятають і скупі описують останні тижні чи місяці перед звільненням: якщо перші місяці після арешту змальовують детально, то останній період позначений радше нетерплячим очікуванням звільнення і тривогою через можливе продовження строку.

Специфіка жіночого досвіду ув’язнення значною мірою пов’язана з особливостями жіночого тіла. Тема жіночої тілесності та сексуальності належить до найбільш табуованих у жіночих спогадах — вона серед отих “невидимих зон”, які мемуаристи воліють оминути. Згадки про втрату недоторканості власного тіла, досвід сексуалізованого

жестівства (у формі примусового оголення, особистих обшуків, вуаєризму тощо) дуже неприємні і наповнені негативними емоціями. Жінки вкрай рідко розповідають про свій табірний досвід у цій сфері, і навіть звертаючись до такої тематики, застосовують певну самоцензуру, найчастіше обмежуючись кількома скупими фразами, натяками та евфемізмами. З одного боку, це почасти зумовлене традиційними етичними нормами, згідно яких публічне обговорення жінками таких інтимних питань є неприйнятним і у мемуаристок виникають проблеми вербалізації пережитого. З іншого боку, можемо припустити, що табірний досвід жінок, пов'язаний з їхнім тілом, є надто болючим, супроводжувався приниженнями, почуттям сорому та провини, що змушує жінок уникати його висвітлення²⁷⁷. Дослідники зазначають, що практично жодна невольниця у таборах не була застрахована від згвалтування, але у жодному із доступних мені спогадів українок немає згадки про такий факт як особистий досвід: мемуаристки обмежуються описом випадків, свідками яких вони стали, або ж невдалих спроб захисту на їхнє власне тіло. Можна вповні обґрунтовано припустити, що чимало українських жінок зазнали згвалтування, однак ця тема залишається прогалиною у спогадах про ГУЛАГ — чи то витісненою з пам'яті, чи то свідомо замовчуваною з огляду на травматичність пережитого.

Доволі проблематичною темою жіночих спогадів про ГУЛАГ є досвід материнства у неволі. Жінки, які потрапили за ґрати вагітними чи з немовлятами на руках, зазвичай досить докладно описують пережиті труднощі, і такі розповіді є емоційно вкрай напруженими, передають почуття і переживання жінок, їхні зусилля щодо турботи про малятко та розпач через неможливість належно подбати про дитину. Жіночі спогади містять низку типових сюжетів про труднощі етапу, неприйнятність умов утримання матерів і немовлят, незадовільну медичну допомогу та драму розлучення. Натомість ті невольниці, чиї діти залишилися на волі, доволі скупо говорять про своє тогочасне материнство, яке для них, вочевидь, залишається болючою темою з огляду на пережиті колись почуття провини перед дітьми, туги, вболівання за їхню долю, безпомічність тощо. Невільниці, яким в силу обставин довелося зіткнутися з цим явищем у таборах зблизька, у своїх спогадах багато і деталізовано розповідають і про умови утримання та догляду малюків, і про регламенти спілкування матерів із немовлятами, і про подальші долі цих жінок і їхніх дітей. Бездітні жінки доволі докладно пишуть про матерів та дітей, з якими їх звела доля за ґратами, їхній погляд дещо відсторонений і прагматичний, хоча й не позбавлений співчуття. Загалом, оскільки доглядом дітей у таборах та в'язницях займалися виключно жінки, то жіночі спогади є фактично унікальним джерелом для вивчення становища дітей невольниць, а також функціонування ясел та дитбудинків при установах виконання покарань.

Наскрізною темою чи не усіх жіночих спогадів є дружба поміж невольницями, їхня взаємопідтримка та допомога. Жінки часто і детально описують своїх близьких

посестер по неволі, з вдячністю згадують конкретні випадки, коли подруги допомогли пережити найважчі моменти чи навіть врятували життя. Для спогадів українок характерним є наголошення солідарності жінок на національному ґрунті. В умовах ув'язнення жіноча солідарність була ефективним способом виживання та протистояння режиму, і жінки з гордістю згадують, як спільно долали труднощі та здобували моральні перемоги над ворогами (яких уособлювали представники табірної адміністрації). Окрім цього, характерною рисою жіночих спогадів є включення у них історій інших жінок: розповіді про долі невольниць, які навіть на короткий час зустрілися на шляху мемуаристики, посідають значне місце у спогадах про ГУЛАГ.

Ще однією особливістю жіночих спогадів про ГУЛАГ є наявність у них численних мікроісторій інших жінок-посестер по нещастю, з якими їх звела доля. Мемуаристики часто описують їхню зовнішність, соціальні характеристики (національність, вік, причини арешту, сімейний стан тощо), а також вдачу, стосунки з іншими ув'язненими, різні корисні у таборі вміння і навички, подальшу долю. Читаючи автобіографії і мемуари жінок чи слухаючи їхні усні спогади про минуле, неможливо не помітити, що й справді значну їхню частину займають розповіді не про себе, а про інших людей. Жінки охоче і докладно розповідають не лише про найближчих родичів (батьків, братів та сестер, подружжя і дітей), а й про інших людей, з якими їх звела доля, щедро переповідаючи їхні життєві історії. Яскравим прикладом є спогади Надії Суровцової, у яких колишня невольниця ГУЛАГу знаходить місце навіть для тих, з ким довелося провести всього кілька днів в одній камері. Для її мемуарів характерні численні короткі зарисовки про інших ув'язнених жінок, які загалом не відіграли якоїсь значної ролі в долі авторки. Ось лише два такі епізоди про короткі зустрічі у свердловській та іркутській в'язницях:

“Зустрілася мені ще маленька циганочка. Була заарештована вся її родина: танцівниця-мати, батько — мандрівний актор, і, здається, ще брат. Було їй літ сімнадцять. Чорні очі, тендітна постать і кучеряве волосся. Вона тужила, і я переконувала її, що вона неодмінно зустрінеється з матір'ю. “Моя мама така гарна, вона так танцює і співає. А на руці в неї широкий срібний браслет. Зустрінетесь, скажи, що я жива.” Потім ринув людський потік і циганка зникла. Виїхали ми, здається, другого дня...”²⁷⁸.

“Софа Паухель, німкеня з Кенігсберга, політемігрантка. Її чоловік був редактором якоїсь газети на Уралі, також комуніст. Вона кидалась в очі яскравою, незвичайною красою і чорною з сивиною буйною стриженою шевелюрою (...) Паухель походила з заможної сім'ї і вийшла за комуніста, порвавши з ріднею, що не прийняла її світогляду. Вони обоє емігрували в Радянський Союз, були дуже сердечно прийняті і чоловіка направили на партійну роботу на Урал, де й застала їх негода...”²⁷⁹.

Такі галереї “портретів” інших невольниць не лише дозволяють скласти повніше уявлення про демографію в'язнів, про життєві траєкторії тих, хто спогадів не залишив. Найважливіша роль таких сюжетів — “збереження історій цих людей від забуття, всупереч зусиллям влади стерти імена жертв з пам'яті. Однак чи не в кожному спогаді

можна простежити напруження поміж персоніфікованими в'язнями та загальною масою безіменних невільників, які слугують тлом до цієї картини у переповнених товарниках, камерах та бараках”²⁸⁰.

Для більшості спогадів про життя в таборах властиві роздуми на морально-етичні та екзистенційні теми: автори розмірковують про фізичне виживання та збереження моральних стандартів, про ціну життя, про взаємодопомогу і егоїзм, про сором і компроміси з сумлінням, про “закони джунглів” по відношенню до інших і до себе самих²⁸¹.

Ще однією важливою прикметою спогадів українських жінок про ГУЛАГ є наскрізність теми протистояння та спротиву табірному режимові: чи не у кожній розповіді-спогаді знайдемо згадки про окремі випадки прямої непокори, зумисного порушення правил, організованих протестів тощо, зумовлених чи то надмірною суворістю адміністрації, чи то нестерпними умовами, чи то зухвалим порушенням тих мізерних прав, що мали в'язні, різними зловживаннями тощо. Апогеєм таких спогадів є розповіді про табірні повстання 1953–1954 рр., у яких українки брали щонайактивнішу участь. Це суттєво відрізняє український масив жіночих спогадів про табори від російськомовних мемуарів (обсяг яких значно більший), для яких тема спротиву нетипова. Цю різницю пояснюють соціальними відмінностями поміж двома групами мемуаристок: якщо росіянки, які залишили свої спогади про табори, були засуджені ще в 1920–1930-х роках і значна їх частина не була в опозиції до радянської влади (“дружини зрадників батьківщини” або представниці інтелігенції чи партійні працівниці), то серед українок-мемуаристок абсолютну більшість становлять жінки, яких було засуджено за антирадянську діяльність (різні форми співпраці з націоналістичним підпіллям), вони часто мали тверді політичні та світоглядні переконання і у таборах позиціонували себе відповідно. Чи не єдиним винятком з цього правила є спогади Н. Суровцової (1896—1985), переконаної марксистки. Особливим є випадок О. Мешко (1905—1991), яку хоч і було заарештовано за вигаданими політичними звинуваченнями, насправді лише в таборах стала активною опоненткою радянського режиму.

Жіночі спогади про ГУЛАГ (письмові та усні) значною мірою засвідчують слушність висновків про жіночий спосіб вербалізації пережитого. Дослідники значних масивів “табірних мемуарів” вказують на помітні гендерні відмінності жіночих і чоловічих наративів. В. Шаповалова помітила, що “мемуаристи-чоловіки більшою мірою, ніж жінки, орієнтовані на глобальні події і пов'язують оцінку власного життя з великими політичними катаклізмами”²⁸², тоді як жіночі письмові спогади мають радше сповідальницький характер та певний відтінок інтимності. Така відмінність, як вважає дослідниця, зумовлена двома чинниками: з одного боку, у жіночій табірній мемуаристиці не було усталених канонів, а з іншого — її первісно не було призначено для публікації²⁸³. І. Щербакова зауважує, що “жіночі мемуари вирізняються, як правило, більшою емоційністю”²⁸⁴, “як правило, жінки значно детальніше описують щоденну рутину таборів і в'язниць, одяг, вигляд і вдачу людей; вони спокійніше і відстороненіше говорять про

катування і страждання, яких зазнали; і вони значно відвертіші щодо емоційного стану і сексуального життя у таборах. (...) Чоловіки, натомість, більш стримані. Вони частіше висвітлюють випадки особистого приниження. Чоловіки надають більш деталізовані і розгорнуті описи праці, інколи проілюстровані малюнками; і часом вони краще пам'ятають імена людей, яких зустрічали, і дати”²⁸⁵. Зважаючи на такі гендерні особливості спогадів про ГУЛАГ, І. Щербакова вважає доцільним одночасне інтерв'ювання чоловіків та жінок у парах, коли вони могли б доповнювати одне одного чи поправляти у разі помилки²⁸⁶. Такий підхід, утім, видається дещо проблематичним зважаючи на відомі вже спостереження про особливості комунікації у гендернозмішаних групах, де жіночі голоси часто виявляються маргіналізованими, а чоловічі домінують. Загалом, ці висновки дослідниць особистих спогадів про ГУЛАГ відповідають гендерним особливостям жіночої пам'яті та наративізації автобіографічного досвіду, що їх простежують учені в різних культурно-історичних контекстах²⁸⁷.

У всіх своїх спогадах жінки постають головними дієвцями і активними учасницями життя в таборі. Їх представлено як таких, які в різний спосіб чинили спротив режимові, прагнули зберегти людську гідність та цілісну особистість у нелюдських умовах виснажливої праці, голоду, холоду, хвороб, фізичного і психологічного насильства²⁸⁸. В. Шаповалова вважає, що “у більшості випадків жінки писали з метою самоствердження (хоча й не завжди ясно усвідомлювали це)”²⁸⁹. Фактично, свідомо чи ні, жінки пишуть про різні форми і прояви своєї дієздатності: від окремих спонтанних вчинків до відтворення традиційних гендерно забарвлених норм та ролей, і до вироблення певних групових сценаріїв поведінки чи свідомого обрання конкретних стратегій, які у різний спосіб допомагали їм вижити, і водночас були формами спротиву руйнівному впливові режиму. “Жінки вважають себе такими, які здатні краще пристосовуватися до ув'язнення, вони також значно частіше наголошують на винятковій важливості дружби та людських стосунків у цьому”²⁹⁰.

Попри усю мозаїчність жіночих наративів про ГУЛАГ, у своїй сукупності та у поєднанні з іншими типами документів (офіційного та особистого походження, статистичних та демографічних даних) вони становлять цінне джерело для реконструкції жіночого досвіду ГУЛАГу. Наявні нині дослідження з історії ГУЛАГу як державної інституції творять певне тло, в контексті якого можна розглядати жіноче повсякдення у в'язницях і таборах. Гендерну специфіку життя жінок у неволі можна пізнати лише через особисті свідчення колишніх невольниць. Незалежно від того, звідки походив імпульс поділитися спогадами (прохання ззовні чи внутрішня потреба), спосіб їх представлення (письмово чи усно) та часу створення, незалежно від обсягу і детальності автобіографічного наративу, його літературної досконалості, задекларованих намірів чи підсвідомих мотивів, ці жіночі спогади є особистими свідченнями про пережите і унікальними історичними джерелами для вивчення жіночого досвіду життя у неволі.

- ¹ Докладніше про це див.: Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 159-172.
- ² Bennett J. M. Feminism and history // Gender and History. — 1989. — Vol. 1(3). — P. 256, 266.
- ³ Lerner G. New approaches to the study of women in American History // Journal of Social History. — 1969. — Vol. 3(1). — P. 53-62.
- ⁴ Lerner G. New approaches... — P. 62.
- ⁵ Lerner G. The majority finds its past // Current History. — 1976. — Vol. 70(416). — P. 231.
- ⁶ Lerner G. The majority finds its past... — P. 193.
- ⁷ Lerner G. Reconceptualizing differences among women // Journal of Women's History. — 1990. — Vol. 1(3). — P. 107.
- ⁸ Humm M. Słownik teorii feminizmu. — Warszawa : Semper, 1993. — S. 20-21; Докладніше про це див.: Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії. 2001 Спецвипуск. — Київ : Стило, 2001. — С. 43-58.
- ⁹ Lerner G. The majority... — P. 193.
- ¹⁰ Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин // История женщин на Западе : в 5 т. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. — Т. 1: От древних богинь до христианских святых / под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро ; пер. с англ. — С. 10-11.
- ¹¹ Bock G. Women's history and gender history : aspects of an international debate // Gender and History. — 1989. — Vol. 1(1). — P. 7.
- ¹² Scott J. Wallach. The Problem of invisibility // Retrieving Women's History. Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society / ed. by S.J.Kleinberg. — UNESCO, 1992. — P. 5-6; вислів "сховані від історії" належить Шейлі Ровботам, яка саме так назвала свою книгу, у якій спробувала показати роль жінок в процесах становлення капіталізму в Європі: Rowbotham S. Hidden from History. Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present. — London : Pluto Press, 1973. — 183 p.
- ¹³ Becoming Visible : Women in European History / ed. by R.Bridenthal and C.Koonz. — Boston : Houghton Mifflin Company, 1976. — 510 p.
- ¹⁴ Scott J.W. Introduction // Feminism and History / ed. by J.W. Scott. — New York : Oxford University Press, 2000. — P. 2-3.
- ¹⁵ Kelly J. Women, History and Theory : The Essays of Joan Kelly. — Chicago : The University of Chicago Press, 1984. — P. 2.
- ¹⁶ Minnich E. F. Devastating conceptual error : how can we not be feminist scholars? // Change. — 1982. — Vol. 14(3). — P. 7.
- ¹⁷ Lerner G. The majority finds its past... — P. 231.
- ¹⁸ Johanson S.R. "Herstory" as history : a new field or another fad? // Liberating Women's History : Theoretical and Critical Essays / ed. by B.A. Carroll. — Chicago : University of Illinois Press, 1976. — P. 402-403.
- ¹⁹ Lerner G. New approaches... — P. 60, 56.
- ²⁰ Bock G. Women's history and gender history... — P. 8.
- ²¹ Lerner G. Reconceptualizing differences... — P. 107.
- ²² Bennett J.M. "History that stands still" : women's work in the European past // Feminist Studies. — 1988. — Vol. 14(2). — P. 280.
- ²³ Rich A. Of Woman Born. — London : Virago, 1976. — P. 57; див. також: A Glossary of Feminist Theory / ed. by S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. — New York : Oxford University Press, 2000. — P. 193-194.
- ²⁴ Lerner G. Reconceptualizing differences... — P. 111.
- ²⁵ Shoemaker R., Vincent M. Gender history : the evolution of a concept // Gender and History in Western Europe / ed. by R.Shoemaker and M.Vincent. — London : Arnold, 1998. — P. 3-4.
- ²⁶ Bennett J. M. Feminism and history... — P. 260-262.
- ²⁷ Shoemaker R., Vincent M. Gender history... — P. 3-4.
- ²⁸ Bennett J. M. Feminism and History... — P. 266, 263-64.
- ²⁹ Lerner G. The majority finds its past... — P. 193-194.
- ³⁰ Lerner G. The majority finds its past... — P. 195.
- ³¹ Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура : Немецкие и русские исследования / под. ред. Э.Шоре и К.Хайдер. — Москва : РГГУ, 1999. — С.27.

- ³² Theories of Women's Studies / ed. by G.Bowles and R.Duelli Klein. — London-Boston : Routledge, 1983. — 277 p.
- ³³ Smith H. Feminism and the methodology of women's history // *Liberating Women's History : Theoretical and Critical Essays* / ed. by B.A. Carroll. — Chicago : University of Illinois Press, 1976. — P. 383.
- ³⁴ Kelly J. The social relation of the sexes. Methodological implications of women's history // Kelly J. *Women, History and Theory : The Essays of Joan Kelly*. — Chicago : University of Chicago Press, 1984. — P. 1.
- ³⁵ Gordon L. What's new in women's history // *Feminist Studies / Critical Studies* / ed. by T. de Lauretis. — Madison : Palgrave MacMillan, 1986. — P. 25.
- ³⁶ Lerner G. New approaches... — P. 60-61.
- ³⁷ Bennett J. M. Feminism and History... — P. 262.
- ³⁸ Scott J.W. Women's history // *Gender and the Politics of History*. — New York : Columbia University Press, 1999. — P. 20.
- ³⁹ Scott J. W. Women's History... — P. 17.
- ⁴⁰ Barker C. Cultural Studies : Theory and Practice. — London : Sage, 2012. — P. 219-251; докладний критичний огляд різних теорій дієздатності в історичній ретроспективі див.: Emirbayer M., Mische A. What is agency? // *American Journal of Sociology*. — 1998. — Vol. 103(4). — P. 962-1023.
- ⁴¹ Many L. Multiple mediations : feminist scholarship in the age of multinational reception // *Knowing Women : Feminism and Knowledge* / ed. by H.Crowly and S.Himmelweit. — Cambridge : Polity Press, 1992. — P. 320.
- ⁴² Giddens A. The Constitution of Society : Outline of the Theory of Structuration. — Cambridge : Polity Press, 1984. — P. 5-16.
- ⁴³ Стислий виклад розуміння категорії дієздатності у різних соціальних теоріях див.: Fuchs S. Agency (and intention) // *The Concise Encyclopedia of Sociology* / ed. by G. Ritzer and J. M. Ryan. — Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2011. — P. 8-9.
- ⁴⁴ Emirbayer M., Mische A. What is agency... — P. 962.
- ⁴⁵ Hewson M. Agency // *Encyclopedia of Case Study Research* / ed. by A. J. Mills, G. Durepos and E. Wiebe. — Thousand Oaks : Sage Publications Inc., 2010. — P. 13-16.
- ⁴⁶ Barker C. Cultural Studies... — P. 240-241.
- ⁴⁷ Emirbayer M., Mische A. What is agency... — P. 962-964, 970-971.
- ⁴⁸ Thomas L. M. Historicising agency // *Gender and History*. — 2016. — Vol. 28(2). — P. 327-329.
- ⁴⁹ Scott J. W. The Evidence of experience // *Critical Inquiry*. — 1991. — Vol. 17. — P. 793.
- ⁵⁰ Thomas L. M. Historicising agency... — P. 330.
- ⁵¹ Scott J. W. The Fantasy of Feminist History (Next Wave Provocations). — Durham : Duke University Press, 2011. — P. 38; Scott J.W. Gender : a useful category of historical analysis // *The American Historical Review*. — 1986. — Vol. 91. — P. 1053-1075.
- ⁵² Thomas L. M. Historicising agency... — P. 330, 332.
- ⁵³ Scott J. W. The Fantasy of Feminist History... — P. 19, 111.
- ⁵⁴ Berlant L. Slow death (sovereignty, obesity, lateral agency) // *Critical Inquiry*. — 2007. — Vol. 33. — P. 759, 777, 779.
- ⁵⁵ Thomas L. M. Historicising agency... — P. 324-339.
- ⁵⁶ Women in the Holocaust / ed. by D. Ofer and L. J. Weitzman. — New Haven : Yale UP, 1998. — 416 p.; Women in the Holocaust : Narrative and Representation / ed. by E. Fuchs. — Lanham, MD : UP of America, 1999. — 168 p.
- ⁵⁷ Baumel J. T. Women's agency and survival strategies during the Holocaust // *Women's Studies International Forum*. — 1999. — Vol. 22(3). — P. 329-347.
- ⁵⁸ Baumel J. T. Women's agency and survival... — P. 338, 341-342.
- ⁵⁹ Baumel J. T. Women's agency and survival... — P. 330, 345.
- ⁶⁰ Lentin R. Introduction : engendering genocides // *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. — London ; New York : Zed Books, 1998. — P. 5.
- ⁶¹ Шарп Дж. Історія знизу // Нові підходи до історієписання / за ред. П. Берка ; пер. з англ. — Київ : Ніка-Центр, 2013. — С. 54.
- ⁶² Короткий огляд філософських передумов та становлення концепту повсякдення див.: Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения "истории повседневности" // *Этнографическое*

- Зблизнення. — 2004. — № 5. — С. 3-19; див. також: Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання соціальної реальності. Трактат по соціології знання / пер. Е. Руткевич. — Москва : Медиум, 1995. — С. 38; Болонська С. "Історія повсякденності" в сучасній історіографії ФРН // ОДИСЕЙ : Чоловік в історії. Личність і суспільство. — Москва : Наука, 1990. — С. 182-198; Склярєнко К. О. Структурування повсякденності : спроба методологічної експлікації // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики. — 2013. — Вип. 59-60. — С. 59-65; Орлов І. Б. СРСР повсякденності : історичний та соціологічний аспекти становлення. — Москва : Видавничий дім ГУВШЕ, 2010. — 317 с.
- ⁶³ Кромм М. М. Повсякденність як предмет історичного дослідження (Вместо предисловия) // Історія повсякденності : зб. наук. роб. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. — С. 11.
- ⁶⁴ Кромм М. М. Повсякденність як предмет... — С. 10.
- ⁶⁵ Вамбольдт Н. В., Шубина М. П. Повсякденність в історії // Гуманітарні дослідження : щорічник. — Омськ : Видавництво ОмГТУ, 2006. — Вип. 11. — С. 97.
- ⁶⁶ Пушкарєва Н. Історія повсякденностей і мікроісторія // Теорія і методологія історії : зб. для вузів. — Волгоград : Вчитель, 2014. — С. 322.
- ⁶⁷ Цит. за: Кромм М. М. Повсякденність як предмет... — С. 11.
- ⁶⁸ Пушкарєва Н. Історія повсякденностей і мікроісторія... — С. 325.
- ⁶⁹ Пушкарєва Н. Історія повсякденностей і мікроісторія... — С. 324; прикладом такого вивчення жіночого повсякдення у надзвичайних обставинах війни може слугувати розвідка І. Ребрової: Реброва І. В. Жінська повсякденність в екстремальній ситуації : по матеріалах усних і письмових споминачь жінок про Велику Вітчизняну війну // Російська повсякденність в дзеркалі гендерних відносин : зб. статей / отв. ред. і сост. Н. Л. Пушкарєва. — Москва : НЛО, 2013. — С. 605-630.
- ⁷⁰ Fitzpatrick S. Everyday Stalinism : Ordinary Life in Extraordinary Times : Soviet Russia in the 1930s. — New York : Oxford University Press, 1999. — P. 3.
- ⁷¹ Fitzpatrick S. Everyday Stalinism... — P. 3.
- ⁷² Докладніше див.: Колястрюк О. Предмет історії повсякденності : історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174-184.
- ⁷³ Людтке А. Історія повсякденності в Німеччині : Нові підходи до вивчення праці, війни і влади / пер. з англ. і нім. К. Левінсон; під заг. ред. С. В. Журавлева. — Москва : РОССПЭН, 2010. — 271 с.
- ⁷⁴ Людтке А. Що таке історія повсякденності? Її досягнення і перспективи в Німеччині // Соціальна історія : щорічник. — Москва : РОССПЭН, 1999. — С. 77.
- ⁷⁵ Кромм М. М. Повсякденність як предмет... — С. 8.
- ⁷⁶ Пушкарєва Н. Історія повсякденності : предмет і методи // Соціальна історія : щорічник. — Москва : РОССПЭН, 2007. — С. 35-36.
- ⁷⁷ Пушкарєва Н. Історія повсякденності : предмет і методи... — С. 9.
- ⁷⁸ Цит. за: Пушкарєва Н. Л. Жінська повсякденність в епоху соціальних катаклізмів : між традиціями і новаціями // Повсякденний світ радянського чоловіка 1920-1940-х рр. : зб. наук. ст. / ред.-сост. Е. Ф. Кринько, Т. П. Хлынина. — Ростов-на-Дону : Видавництво ЮНЦ РАН : 2009. — С. 215.
- ⁷⁹ Holmes M. Gender and Everyday Life. — London ; New York : Routledge, 2009. — P. 1.
- ⁸⁰ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. — 272 с.
- ⁸¹ Белова А. Методологічні аспекти історії жіночої повсякденності. "Жінська повсякденність" в контексті історії повсякденності : гендерна чутливість нової соціальної історії // "Чотири вікна жінки". Повсякденне життя російської провінційної дворянки ХІХ-ХХ вв. / А. В. Белова. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2010. — С. 45.
- ⁸² Becoming Visible : Women in European History... — P. 372.
- ⁸³ Smith H. Feminism and the methodology... — P. 372.
- ⁸⁴ Докладніше про усну історію див.: Кісь О. Усна історія : становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. — 2006. — Т. 11. — С. 7-24.
- ⁸⁵ Кісь О. Усна історія : концептуальні засади // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. — 2015. — Вип. 2, ч. 3. — С. 212-220.
- ⁸⁶ Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history // Frontiers : A Journal of Women's Studies. — 1977. — Vol. 2(2). — Special issue on women's oral history. — P. 3-13.

- ⁸⁷ Послідовниці цього напрямку згодом розвинули методику власне феміністського інтерв'ювання, ґрунтуючись на цих тезах: Anderson K., Jack D.C. Learning to listen : interview techniques and analysis // Women's Words. The Feminist Practice of Oral History / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 11 — 26; Reinhartz Shulamith. Feminist oral history // Reinhartz Shulamith. Feminist methods in social research. — New York ; Oxford : Oxford University Press, 1992. — P. 126-144.
- ⁸⁸ Gluck S.B. What's so special about women?.. — P. 217, 229.
- ⁸⁹ Gluck S. B., Patai D. Introduction // Women's Words. The Feminist Practice of Oral History / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 2.
- ⁹⁰ Mies M. Towards a methodology of women's studies // Institute of social studies. — Occasional Papers. — 1979. — Vol. 77. — P. 21-22.
- ⁹¹ Harding S. Is there a feminist method? // Feminism and Methodology. Social Science Issues / ed. by S. Harding. — Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1987. — P. 9.
- ⁹² Geiger S. What's so feminist about women's oral history? // Journal of Women's History. — 1990. — Vol. 2(1). — P. 170.
- ⁹³ Geiger S. What's so feminist... — P. 178.
- ⁹⁴ Women Writing Women : The Frontiers Reader / ed. by P. Hart, K. Weathermon, S. H. Armitage. — Lincoln : University of Nebraska Press, 2006. — P. VI.
- ⁹⁵ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are : feminist methodology in oral history // Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences / ed. by J. McCarl Nielsen. — San Francisco ; London : Westview Press, 1990. — P. 102.
- ⁹⁶ Chanfrault-Duchet M.-F. Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story // Women's Words. The Feminist Practice of Oral History / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 89-90.
- ⁹⁷ Passerini L. A memory for women's history : problems of method and interpretation // Social Science History. — 1992. — Vol. 16(4). — P. 688-689.
- ⁹⁸ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are... — P. 99-101.
- ⁹⁹ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are... — P. 95.
- ¹⁰⁰ Klein R.D. How to do what we want to do : thoughts about feminist methodology // Theories of Women's Studies / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. — London : Routledge, 1983. — P. 90-105.
- ¹⁰¹ Klein R.D. How to do what we want... — P. 95.
- ¹⁰² Oakley A. Interviewing women // Doing Feminist Research / ed. by H. Roberts. — New York ; London : Routledge, 1981. — P. 30-61.
- ¹⁰³ Oakley A. Interviewing women... — P. 30-61.
- ¹⁰⁴ Stacey J. Can there be a feminist ethnography? // Women's Studies International Forum. — 1988. — Vol. 11(1). — P. 21-27.
- ¹⁰⁵ Stacey J. Can there be a feminist ethnography?.. — P. 26.
- ¹⁰⁶ Jakobs J. L. Women, genocide and memory : the ethics of feminist ethnography in Holocaust research // Gender and Society. — 2004. — Vol. 18(2). — P. 235.
- ¹⁰⁷ Термін широко застосовується у світовій науці: Autobiographical Memory. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 312 p.; Conway M. Autobiographical Memory. An Introduction. — Buckingham : Open University Press, 1990. — 224 p.
- ¹⁰⁸ Нуркова В. В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии // Вестник Университета РАО. — 1999. — № 2. — С. 12-13.
- ¹⁰⁹ Sangster J. Telling our stories : feminist debates and the use of oral history // The Oral History Reader / ed. by R. Perks and A. Thomson. — London ; New York : Routledge, 1998. — P. 88.
- ¹¹⁰ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. — 1999.. — Т.3 — С.242-252.
- ¹¹¹ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 248-249.
- ¹¹² Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 249.
- ¹¹³ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 249.
- ¹¹⁴ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 247-248.
- ¹¹⁵ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who remembers what? Gender differences in memory // Michigan Quarterly Review. — 1987. — Vol. 26(1). — P. 77.
- ¹¹⁶ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 249.

- ¹¹⁷ Sangster J. Telling our stories... — P. 89.
- ¹¹⁸ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... — С. 250-251.
- ¹¹⁹ Рождественская Е. Гендерные особенности воспоминаний // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен : материалы Пятой междунар. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4 — 7 октября 2012 г., Тверь. — Москва : ИЭА РАН, 2012. — Т. 1. — С. 48-51.
- ¹²⁰ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. — P. 82.
- ¹²¹ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. — P. 78-79.
- ¹²² Bertaux-Wiame I. The life history approach to the study of internal migration : how women and men come to Paris between wars // Our Common History : The Transformation of Europe / ed. by Thompson and N. Burchardt. — London : Pluto Press, 1982. — P. 186-200.
- ¹²³ Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога // Потолок пола : сб. статей / под ред. Т. Барчуновой. — Новосибирск : РЦГО, 1998. — С. 38-40.
- ¹²⁴ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. — P. 77.
- ¹²⁵ Assmann J., Czaplicka J. Collective memory and cultural identity // New German Critique. — Special Issue "Cultural History / Cultural Studies". — 1995. — № 65. — P. 127.
- ¹²⁶ Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance : The Dynamics of Collective Memory. New Brunswick-London : Transaction Publishers, 1994. — P. 47-48, 50.
- ¹²⁷ Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance... — P. 49.
- ¹²⁸ Lentin R. Introduction : Engendering genocides... — P. 14.
- ¹²⁹ Sangster J. Telling our stories... — P. 88.
- ¹³⁰ Пушкарьова Н.Л. Від "жіночих студій" до "гендерних досліджень", від історичної фемінології до гендерної теорії //Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош і О. Кісь. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 27.
- ¹³¹ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are... — P. 102-103.
- ¹³² Кирилина А. В. Гендер : лингвистические аспекты. — Москва : Институт социологии РАН, 1999. — 180 с.; див. також: Пушкарева Н. Л. "Пишите себя!" (Гендерные особенности письма и чтения) // Сотворение истории. Человек. Память. Текст / под ред. Вишленковой Е. А. — Казань, 2001. — С. 241-274.
- ¹³³ Lakoff R. Language and Woman's Place // Language in Society. — 1973. — Vol. 2(1). — P. 45-80; Лакофф Р. Язык и место женщины // Гендерные Исследования. — 2000. — Т. 5. — С. 241-254.
- ¹³⁴ Короткий виклад цієї концепції див.: Пушкарева Н. Л. О методах анализа "мужских" и "женских" текстов // Теория и методология гендерных исследований / сост. Н. Ю. Фетисова. — Москва : ИВИ РАН, 2006. — С. 165-166.
- ¹³⁵ Пушкарева Н. Л. О методах анализа... — С. 166.
- ¹³⁶ Стислий виклад теорії "німих груп" (англ. muted group theory) Ч. Крамаре див.: Griffin Emory M. A First look at Communication Theory. — New York : McGraw-Hill Education, 2014. — P. 454-466.
- ¹³⁷ Kramarae C. Women and men speaking : Frameworks for Analysis. — Rowley, MA : Newbury House, 1981. — 194 p.
- ¹³⁸ Tannen D. You Just Don't Understand : Women and Men in Conversation. — Quill, 2001. — P. 279, 297.
- ¹³⁹ Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования [Электронный ресурс] // Отечественные записки. — 2005. — Т. 5.— Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>. Короткий огляд доробку російських учених див.: Осипова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини : параметри вербальної і невербальної комунікації // Філологічні студії. — 2012. — № 7. — С. 109-120.
- ¹⁴⁰ Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании / под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. — Москва : Наука, 1993. — С. 90–136.
- ¹⁴¹ Ощепкова Е. С. Идентификация пола автора по письменному тексту (лексико-грамматический аспект): дисс. ... канд. филол. наук. — Москва : Моск. Гос. лингвистический университет, 2003. — 154 с.
- ¹⁴² Узагальнені результати низки досліджень див.: Пушкарева Н. Л. О методах анализа "мужских" и "женских" текстов... — С. 178.
- ¹⁴³ Мартынюк А. П., Землянский П. Н. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах // Язык. Этнос. Культура. — Москва : Наука, 1994. — С. 134-135.

- ¹⁴⁴ Земкая Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи... — С. 90-136; Грошев И. В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи // Гендерные отношения в России : история, современное состояние, перспективы: материалы междунар. науч. конф. — Иваново : Издательство ИГУ, 1999. — С. 61-66.
- ¹⁴⁵ Ely R., McCabe A. Gender differences in memories for speech // Gender and Memory / ed. by Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — P. 17-31.
- ¹⁴⁶ Bauer P. J., Stennes L., Haight J. C. Representation of the inner self in autobiography : women's and men's use of internal states language in personal narratives // Memory. — 2003. — Vol. 11(1). — P. 28.
- ¹⁴⁷ Bauer P. J., Stennes L., Haight J. C. Representation of the inner self... — P. 28.
- ¹⁴⁸ Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи... — С. 90-136.
- ¹⁴⁹ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. — P. 77; Ely R., McCabe A. Gender differences in memories for speech... — P. 17-31.
- ¹⁵⁰ Bertaux-Wiame I. The life history approach... — P. 186-200.
- ¹⁵¹ Sangster J. Telling our stories... — P. 89.
- ¹⁵² Devault M. L. Talking and listening from women's standpoint : feminist strategies for interviewing and analysis // Social Problems. — 1990. — Vol. 37(1). — P. 97.
- ¹⁵³ Devault M. L. Talking and listening... — P. 110.
- ¹⁵⁴ Devault M. L. Talking and listening... — C. 110.
- ¹⁵⁵ Devault M. L. Talking and listening... — C. 97.
- ¹⁵⁶ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginning where we are... — P. 102-104.
- ¹⁵⁷ Interpreting Women's Lives : Feminist Theory and Personal Narratives / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana UP, 1989. — P. 4-5.
- ¹⁵⁸ Smith S. The Autobiographical Manifesto : Identities, Temporalities, Politics // Autobiography and Questions of Gender / ed. by S. Neuman. — London : Frank Cass, 1991. — P. 188-189.
- ¹⁵⁹ Passerini L. Women's personal narratives : myths, experiences and emotions // Interpreting Women's Lives : Feminist Theory and Personal Narratives / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana UP, 1989. — P. 191.
- ¹⁶⁰ Stanton D. C. Autogynography : is the subject different? // The Female Autograph / ed. by Donna Stanton. — Chicago : University of Chicago Press, 1984. — P. 3-20.
- ¹⁶¹ Cosslett T., Lury C., Summerfield P. Introduction // Feminism and Autobiography : Text, Theories, Methods / ed. by Cosslett T., Lury C., Summerfield P. — London : Routledge, 2000. — P. 6.
- ¹⁶² Minister K. A Feminist frame for the oral history interview // Women's Words. The Feminist Practice of Oral History / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 31.
- ¹⁶³ Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P. Introduction // International Yearbook of Oral History and Life Stories. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — Vol. 4: Gender and memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. — P. 1-16.
- ¹⁶⁴ Minister K. A Feminist frame... — P. 35-39.
- ¹⁶⁵ Minister K. A Feminist frame... — P. 31.
- ¹⁶⁶ Devault M. L. Talking and listening... — P. 96-116.
- ¹⁶⁷ Holmes J. Women's talk in public contexts // Discourse Society. — 1992. — Vol. 3(2). — P. 131.
- ¹⁶⁸ Leydesdorff S. Gender and the categories of experienced history // Gender and History. — 1999. — Vol. 11(3). — P. 604-605.
- ¹⁶⁹ Shapovalov V. Introduction // Remembering the Darkness : Women in Soviet Prisons / trans. and ed. by V. Shapovalov. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — P. 1.
- ¹⁷⁰ История сталинского ГУЛага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов : собр. док.: в 7-ми т. — Москва : РОССПЭН, 2004. — Т. 4: Население ГУЛАГа : численность и условия содержания / отв. ред И. В. Безбородов, В. М. Хрусталева. — С. 295.
- ¹⁷¹ Dallin D., Nicolaevsky B. Forced Labor in Soviet Russia. — New Haven : Yale University Press, 1947. — 331 p.; Yakovlev B. Concentration camps of the USSR // Institute for Soviet History and Culture Studies. — Munich, 1955. — S. 1 Vol. 23; Herling A. K. The Soviet Slave Empire. — New York : W Funk, 1951. — 230 p.; Kosyk V. Concentration camps in the USSR. — London : Ukrainian Publishers, 1962. — 108 p.; Shifrin A.

The first guidebook to prisons and concentration camps of the Soviet Union. — Uhldingen, Switzerland : Stephanus Edition, 1980. — 378 p.

¹⁷² Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery — U.S.S.R. — New York : DOBRUS, 1962. — 176 p.; Halychyn S. 500 Ukrainian Martyred Women. — New York : United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. — 159 p.

¹⁷³ Celmina H. Women in Soviet Prisons. — New York : Paragon House Publishers, 1985. — 238 p.

¹⁷⁴ Invincible Spirit : Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the U.S.S.R. — Baltimore : Smoloskyp Publishers, 1977. — 124 p.; Strokata N. Ukrainian Women in the Soviet Union : Documented Persecution [1975–1980]. — Baltimore : Smoloskyp, 1980. — 63 p.; Women's Voices from Soviet Labor Camps / transl. by L. Jones ; ed. by B. Yasen. — Baltimore : Smoloskyp, 1975. — 8 p. ; Strokata N., Pazuniak N., Sasana Meshko. — Philadelphia : UNWLA, 1985. — 14 p.

¹⁷⁵ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960 : справочник / сост. Смирнов М. Б.; науч. ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. — Москва : Звенья, 1998. — 597 с.; История сталинского ГУЛАга. Конiec 1920-х — первая половина 1950-х годов : собр. документов : в 7-ми т. — Москва : РОССПЭН, 2004; Кокурин А. И. ГУЛАГ : Главное управление лагерей. 1918–1960 / Международный фонд "Демократия". — Москва : Изд-во "Материк", 2002. — 885 с.

¹⁷⁶ Изгнанники в своей стране : письма из советской ссылки 1921–1930-х годов : по документам фонда "Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным" / сост. Милова, О. Л. — Москва : Наука, 2008. — 552 с.; "Дорогая Екатерина Павловна..." : Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920–1936 : По документам фондов : "Московский политический красный крест", "Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным" / сост. : Л. Должанская, И. Осипова ; подгот. текстов, коммент. вступ. Л. Должанская; науч. ред. Я. Леонтьев. — Санкт-Петербург : Журн. "Звезда", 2005. — 448 с.; "Женщины "АЛЖИРа" : Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага / сост. В. М. Гринев и др. — Москва : Звенья, 2003. — 567 с.; Figes O. Just send me word. A True Story of Love and Survival in the Gulag. — New York : Penguin Books, 2012. — 352 p.; Файджес О. Надішли мені хоч слово. Правдива історія про любов і виживання у ГУЛАГу / пер. з англ. [Електронний ресурс] // Україна Модерна. — 19 липня 2012. — Режим доступу : <http://www.uamoderna.com/md/174-174>.

¹⁷⁷ Иванова Г. М. История ГУЛАГа 1918–1958 : Социально-экономический и политико-правовой аспекты. — Москва : Наука, 2006. — 440 с.; Заключенные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР. Собрание документов и фотографий — Москва : РОССПЭН, 2008. — 448 с.; Шахпетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа. — Москва : РОССПЭН, 2009. — 191 с.; ГУЛАг : экономика принудительного труда / отв. ред. Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. — Москва : РОССПЭН, 2008. — 320 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 — 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 т. — Київ : Либідь : Військо України, 1994.

¹⁷⁸ На порталі "Віртуальний музей ГУЛАГа" представлено 127 музеїв (державних, громадських, відомчих, шкільних і краєзнавчих), розташованих на теренах колишнього СРСР, тематика яких пов'язана з політичними репресіями та досвідом політичних ув'язнень. Поданий перелік далеко не вичерпний : зокрема, він не включає низки подібних музейних установ на території України (у містах Львові, Тернополі, Бучачі та ін.) : "Віртуальний Музей ГУЛАГА" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulagmuseum.org/start.do>.

¹⁷⁹ У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув'язнених жінок-політв'язнів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatum-rukodillya-uvyaznenyh-zhinok-politvyazniv.html>.

¹⁸⁰ Прикладом такого повороту може слугувати тематичне число журналу соціальних досліджень "Laboratorium". — 2015. — № 7 (1): "Наследие ГУЛАГа в современной повседневности" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/issue/view/18>.

¹⁸¹ Applebaum A. Gulag : A History. — New York : Doubleday, 2003. — 677 p.; Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. — Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2006. — 512 с.; Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора. — Москва : Московская школа политических исследований, 2006. — 608 с.

¹⁸² Епплбом Е. "Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви" [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — № 13. — 8 квітня 2006 р. — Режим

доступу : http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emotsiyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html.

¹⁸³ Surovtseva N. Vladivostok Transit // Till my Tale is Told : Women's Memoirs of the Gulag / ed. by S. Vilensky. — Bloomington : Indiana University Press, 2001. — P. 181-210; Meshko O. Between Death and Life / transl. by G. Moshinnsky. — New York ; Toronto, 1981. — 176 p.

¹⁸⁴ Проте доводиться визнати, що у ЗМІ публікації на цю тему з'являються вкрай епізодично : Зиль А. "Не можу витерпіти чужих страждань..." Архангельське "вікно" Надії Суровцової [Електронний ресурс] // День. — 20 січня 2006 р. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/155836/>; День Матері у неволі [Електронний ресурс] // "Історична правда з Вахтангом Кіпіані". — 10 травня 2015 р. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=4znUcz2zv9A>.

¹⁸⁵ Shapovalov V. Remembering the Darkness : Women in Soviet Prisons. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — 377 p.; Gulag Voices : Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / ed. by J. M. Gheith and K. R. Jolluck. — New York : Palgrave MacMillan, 2011. — 256 p.; Vilensky S. Till my tale is told : Women's Memoirs of the Gulag / transl. by J. Crowfoot, M. Farquharson, C. Kelly, S. Laird, C. Porter. — Bloomington : Indiana University Press, 1999. — 358 p.; Adamova-Sliozberg O. My Journey : How One Woman Survived Stalin's Gulag / trans. by K. Gratwick Baker. — Northwestern University Press, 2011. — 312 p.; Ginzburg E. Within the Whirlwind / trans. I. Boland; intro. H. Böll. — New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1981. — 423 p.

¹⁸⁶ Mason E. Women in the Gulag in the 1930s // Women in the Stalin Era / ed. by Melanie Ilić. — New York : Palgrave, 2001. — P. 131-150; Gagulashvili S. Grappling with evil : Women of the Gulag speak. (M.A Thesis). — University of Maryland, College Park, 2003. — 178 p.; Vasicek C. Voices from the Darkness : Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag. — Boston : Boston College, 2003. — 56 p.; Coak K. "A Day in the Life Of..." : Women of the Soviet Gulag [Електронний ресурс] // The View East Central and Eastern Europe, Past and Present. — Режим доступу : <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>

¹⁸⁷ Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х годов // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. — Минск : БГПУ им Максима Танка, 2001. — С. 189-193; Кузин В. Женщины ГУЛАГа [Електронний ресурс] // Грани епохи етико-філософський журнал. — 2007. — № 32. — Режим доступу : <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>; Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки : тема насилія в жіночих лагєрних мемуарах / Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI–XXI вв.). — Санкт-Петербург : ЕУ СПб, 2012. — С. 142-163.

¹⁸⁸ Окрім вже згаданих вище праць див. також: Максимова Л. А. Материнство в лагєрях ГУЛАГа / Гендерная теория и историческое знание : материалы междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. А. Павлов. — Сыктывкар : СГУ, 2003. — С. 271-277; Шаповалова В. Лагєрь как образ жизни : женские лагєрные мемуары // Социальная история : ежегодник. Женская и гендерная история / под. ред. Н. Л. Пушкаревой. — Москва : РОССПЭН, 2003. — С. 465-487; Рогинский А., Даниэль А. "Аресту подлежат жены..." // Узницы "АЛЖИРа" : Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. — Москва : Звенья, 2003. — С. 6-30.

¹⁸⁹ Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу : стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті // Український історичний журнал. — 2016. — № 3. — С. 136.

¹⁹⁰ Cormos G. Gender Policies in the Romanian Gulag // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2011. — Vol. 3(5). — P. 72-75; Cormos G. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2009. — Vol. 1(1). — P. 47-52; Cormos G. Femei in inferna concentratar din Romania (1945-1989). — Cluj-Napoca : Editura Argonaut, 2009. — 153 p.

¹⁹¹ Щєрбакова И. Память ГУЛАГа : Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников // Устная история : теория и практика : Материалы всерос. науч. семинара / сост. и науч. ред. Т. К. Щєглова. — Барнаул : БГПУ, 2007. — С. 132-153; Toker L. Return from the Archipelago : Narratives of Gulag survivors. — Bloomington; Indianapolis : Indiana University Press, 2000. — 352 p.

¹⁹² Lazda M. Women, nation, and survival : Latvian women in Siberia 1941-1957 // Journal of Baltic Studies. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 1-12; Davoliute V. Deportee memoirs and Lithuanian history : the double testimony of Dalia Grinkeviciute // Journal of Baltic Studies. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 51-68; Kirss T. Survivorship and the Eastern exile : Estonian women's life narratives of the 1941 and 1949 Siberian

- Reportations // Journal of Baltic Studies. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 13-38; Estonian Life Stories / ed. and transl. by Tiina Kirss. — New York; Budapest : CEU Press, 2009. — 540 p.; She Who Remembers Survives : Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories / ed. by T. Kirss, E. Koresaar, M. Lauristin. — Tartu : Tartu University Press, 2004. — 346 p.
- ¹⁹³ Jolluck K. R. Exile and Identity : Polish Women in the Soviet Union During World War II. — Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2002. — 356 p.
- ¹⁹⁴ Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу "великого терору" (1937 — 1938 рр.) // З архів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — Київ : Видавництво "Телесик", 2009. — № 32. — С. 137-175; Вронська Т. Покоління страхом : сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.). — Київ : Темпора, 2013. — С. 142-192.
- ¹⁹⁵ Перелік публікацій Лариси Бондарук див. : Бондарук Л. В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х — першій половині 50-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариси Бондарук. — Луцьк, 2011. — 20 с.
- ¹⁹⁶ Пилявець Ю.Г., Пилявець Р.І. Каторга в СРСР (1943-1954 рр.) : табори, контингент, умови утримання та праці політв'язнів // Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — С. 91-105; Рубльов О. Українськими маршрутами ГУЛАГу : Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті рр. // Історія України. — 2002. — № 37. — С. 11-12.
- ¹⁹⁷ Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 151.
- ¹⁹⁸ Khubova D., Ivankiev A., Sharova T. After Glasnost : oral history in the Soviet Union // International Yearbook of Oral History and Life Stories / ed. by L. Passerini. — Oxford : Oxford University Press, 1992. — Vol. 1. Memory and Totalitarianism. — P. 95-96.
- ¹⁹⁹ Toker L. Return from the Archipelago... — С. 73.
- ²⁰⁰ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 464.
- ²⁰¹ Toker L. Return from the Archipelago... — P. 82.
- ²⁰² Gulag Voices : Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / ed. by J. M. Gheith and K. R. Jolluck. — New York : Palgrave Macmillan, 2011. — P. 8.
- ²⁰³ Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 132.
- ²⁰⁴ Sherbakova I. The Gulag in Memory // Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories / ed. by Passerini, Luisa. — London : Oxford University Press, 1992. — Vol. 1. — P. 112.
- ²⁰⁵ Sherbakova I. The Gulag in Memory... — P. 112.
- ²⁰⁶ Почепцов В. "Колымское землячество" : проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко) // Мемориум. — 2015. — № 7(1). — С. 137.
- ²⁰⁷ Shapovalov V. Remembering the Darkness... — P. 2.
- ²⁰⁸ Applebaum A. Introduction // Gulag Voices : An Anthology / ed. by A. Applebaum. — New Heaven; London : Yale University Press, 2011. — P. xiii-xiv.
- ²⁰⁹ Sherbakova I. The Gulag in Memory... — P. 113.
- ²¹⁰ Toker L. Return from the Archipelago... — P. 75-76.
- ²¹¹ Lentin R. Introduction : engendering genocides... — P. 5.
- ²¹² Далі стисло викладено періодизацію табірної мемуаристики, яку запропонувала та обґрунтувала І. Щербакова : Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 134-140.
- ²¹³ Shapovalov V. Remembering the Darkness... — P. 1.
- ²¹⁴ Meshko O. Memoirs // The Ukrainian Review. — 1979. — Vol. 27(2). — P. 35-54; Vol. 27(30). — P. 36-54; Vol. 27(4). — P. 22-50; Meshko O. Between Death and Life. Перше українське видання цих спогадів вийшло лише десятиліття потому : Мешко О. Між життям і смертю. — Київ : НВП "Ява", 1991. — 92 с.
- ²¹⁵ Спогади О. Мешко увійшли до книги, що об'єднала різні типи матеріалів про її життя і правозахисну діяльність (мемуари, інтерв'ю, листи, спогади про неї та світлина) : Мешко О. "Не відступлю до 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. В. Овсієнко, І. Сергієнко. — Харків : Права людини, 2005. — 344 с.
- ²¹⁶ Чи не найповніший перелік опублікованих за межами СРСР спогадів колишніх політв'язнів : Toker L. Return from the Archipelago... — P. 295-305.
- ²¹⁷ Спогади Валлі Шліс (Wally Schliess) було перекладено українською мовою та опубліковано в журналі Союзу Українок Америки "Наше Життя / Our Life" (США) у 1956 р. (№ 6-12) та 1957 р. (№ 1).

- ²¹⁷ Obertynska B. (Rudzka M.). *W domu niewoli*. — Rome : Nakł. Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu A. — 1946. — Т. 1-2. — 354 p.; Lipper E. *Eleven Years in Soviet Prison Camps*. — Chicago : Regnery, 1951. — 329 p.
- ²¹⁸ Войтоловская А. По следам судьбы моего поколения. — Сыктывкар : Коми книжное издательство, 1991. — 334 с.; Волович Х. В. О прошлом // *Доднесь тяготеет*. — М. : Сов. писатель, 1989. — Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. — С. 461-494; Гаген-Торн Н.И. *Memoria*. — Москва : Возвращение, 1994. — 412 с.; Петкевич Т. В. *Жизнь — сапожок непарный* / Воспоминания / послесл. Б. Ф. Егорова ; худож. И. Архипов. — Санкт-Петербург : Астра-Лю АТОКСО, 1993. — 502 с. та ін.
- ²¹⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности. — Москва : Советский писатель, 1990. — 603 с.; Глинка Е. С. Трюм, или Большой "колымский трамвай" : рассказ-свидетельство. — Радуга. — 1990. — №2. — С. 14-30; Глинка Е. С. "Колымский трамвай" средней тяжести // *Доднесь тяготеет*. — М. : Возвращение, 2004. — Т. 2 : Колыма / сост. Виленский С. С. — С. 376-380; Адамова-Слиозберг О. Л. *Путь* / предисл. Н. Коржавина ; худож. Д. С. Мухин. — Москва : Возвращение, 1993. — 254 с.
- ²²⁰ Керсновская Е. А. *Наскальная живопись* : "...беззакония наши свидетельствуют против нас..." / ред.-сост., авт. предисл. В. Вигилянский. — Москва : Квадрат, 1991. — 383 с.
- ²²¹ Керсновская Е. А. *Сколько стоит человек : Повесть о пережитом* : в 6 т. и 12 тетрадях. — Москва : Фонд Керсновской, 2000-2001.
- ²²² Нескорена Берегиня : Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / упоряд. Б.О. Гордасевич; ред. : Г.Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. — Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. — 280 с.
- ²²³ В намісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. Кривуцький І. та ін. — Львів : Манускрипт, 2009. — 276 с.
- ²²⁴ Суровцова Н. *Спогади*. — Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 431 с. Суровцова Н. *Листи*. — Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. — Кн. 1. — 704 с.
- ²²⁵ Суровцова Н. *Колымские воспоминания* // *Доднесь тяготеет*. — Москва : Советский писатель, 1989. — Вып. 1. — Записки вашей современницы / сост. С. Виленский. — С. 252-324; Surovtseva N. *Vladivostok Transit*.
- ²²⁶ Якименко Л. М., Кривошея І. Надія Суровцова (1896-1985) : у пошуках втраченого часу. — Умань : Видавець "Сочінський М. М.", 2016. — 280 с.; Якименко Л. Особливості нарації в табірній прозі Н. Суровцової // *Вісник ЛНУ ім. Т.Шевченка. Філологічні науки*. — 2012. — № 12(247). — С. 88-94.
- ²²⁷ Gregory Paul L. *Women of the Gulag : Portraits of Five Remarkable Lives*. — Stanford : Hoover Institution Press, 2013. — 264 p.; Shapovalov V. *Remembering the Darkness : Women in Soviet Prisons*. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — 377 p.; Vilensky S. *Till my Tale is Told : Women's memoirs of the Gulag* / transl. by J. Crowfoot, M. Farquharson, C. Kelly, S. Laird, C. Porter. — Bloomington, IN : Indiana University Press, 1999. — 358 p.; *Gulag Voices : Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile* / ed. by J. M. Gheith and K. R. Jolluck. — London : Palgrave Macmillan, 2011. — 256 p.; *Gulag Void : An Anthology* / ed. by A. Applebaum. — New Heaven ; London : Yale University Press, 2011. — 224 p.
- ²²⁸ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19 : Автобіографічна розповідь. — Київ : Видавничий центр "Києво-Могилянська Академія", 2001. — 124 с.; Заячківська-Михальчук Г. *Заручниця імперії* (сповідь політв'язня). — Львів : ПП Сорока, 2009. — 204 с.; Коханська Г. С. *З Україною у серці* : Спогади. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2008. — 384 с.; Мешко О. "Не відступлюся!" До 100-річчя Оксани Якименко / упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. — Харків : Фоліо, 2005. — 344 с.; *Закидались Інтинські сніговії*. — Львів : Джерело, 2014. — 244 с.; Слободян-Ковалюк О. *За Україну! За її волю*. — Коломия : Вік, 2010. — 144 с.; Андрусак Є. *Спогади*. — Львів : ЛНУ ім. І.Франка, — 2001. — 91 с.; *Важка моя дорога з дому через в'язниці, лагерні зони, заслання додому*. — Львів : Українські технології, 2006. — 94 с.; Корчак Д. *Побачене і пережите : спогади політв'язня*. — Стрий : Укрпол, 2016. — 131 с.; Потікевич-Заболотна М. *Нам дуже треба жити*. — Тернопіль : Лілея, 1996. — 135 с.
- ²²⁹ Карванська-Байляк А. *Во ім'я Твоє (Мережане життям)*. — Варшава : Український альянс, 2000. — 440 с.
- ²³⁰ Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) // *Український історичний журнал*. — 2012. — № 4. — С. 172-187.
- ²³¹ Щербакова І. *Память ГУЛАГа...* — С. 133-134.

- ²³² Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька ; АН України, Інститут українознавства. — Львів : Просвіта, 1993. — Кн. 1. — 799 с.; Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька ; АН України, Інститут українознавства. — Львів : Галицька видавнича фірма, 1997. — Кн. 2. — 664 с.
- ²³³ Яворівщина у повстанській боротьбі : Розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луцьо. — Львів : Літопис, 2005. — Т.1 : Наконечне Перше. Наконечне Друге. — 576 с.; Яворівщина у повстанській боротьбі : Розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луцьо. — Львів : Растр-7, 2015. — Т. 2 : Яворів. — 1080 с.
- ²³⁴ Меморіальний музей тоталітарних режимів "Територія Терору" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>
- ²³⁵ "Сахаровский центр" (Музей и общественный центр "Мир, прогресс, права человека" им. Андрея Сахарова) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/published.html> ; База данных "Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/> ; Проект "Европейская память о ГУЛАГе" [Електронний ресурс] : <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>.
- ²³⁶ Документальний фільм "ГУЛАГ фото (женский альбом)" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=s0kwIWDzXCA> ; документальний фільм "Women of the Gulag" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kickstarter.com/projects/shamans/women-of-the-gulag>.
- ²³⁷ "Виртуальный Музей ГУЛАГА" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulagmuseum.org/start.do> ; виставка "GULAG : Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php> ; віртуальна виставка "Багато днів, багато життів" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners> ; Open Society Archive [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>.
- Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Г. Дацюк. — Київ : Жіночий Центр "Спадщина", 2003. — 128 с.; Історія однієї фотографії : спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Г. Дацюк. — Київ : Спадщина, 2007. — 224 с.; Віра, Надія, Любов : Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. — Варшава : Український Архів, 2001. — Т. 1. — 426 с.; Віра, Надія, Любов : Спогади жінок / під ред. М. Паньків. — Варшава : Український Архів, 2005. — Т. 2. — 360 с. ; Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія українського жіноцтва / гол. упоряд. І. Винницька. — Львів : Видавництво Львівської Політехніки, 2013. — 836 с.; Б. "А смерть їх безсмертям зустріла". Нариси спогади документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. — Тернопіль : Джура, 2003. — 332 с.; Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект : західні теорії, пострадянські контексти, українські практики // Народознавчі Зошити. — 2015. — № 3-4. — С. 1395-1398.
- Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія... — С. 180.
- Applebaum A. Introduction... — Р. х.
- Шербак І. Память ГУЛАГа... — С. 141.
- Шербак І. Память ГУЛАГа... — С. 133-134.
- Khubova D., Ivankiev A., Sharova T. After Glasnost... — Р. 89.
- Sherbakova I. The Gulag in memory... — Р. 106.
- Stoker L. Return from the Archipelago : Narratives of Gulag survivors... — Р. 77.
- Суровцова Н. Спогади...
- Чешко О. "Не відступлюся!"...
- Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С.467-473.
- Adler N. The Gulag Survivor : Beyond the Soviet System. — New Brunswick, NJ. : Transaction Publishers, 2002. — Р. 40.
- Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 473.
- Sharovalov V. Remembering the Darkness... — Р. 2.
- Чепцов В. "Колымское землячество"... — С. 137.
- Sherbakova I. The Gulag in Memory... — Р. 113.
- Визняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 112-114.
- Михальська А. Інтинські снігові ... — С. 65-66.

- ²⁵⁷ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 5.
- ²⁵⁸ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 27.
- ²⁵⁹ Вагула М. Моя дорога... — С. 3.
- ²⁶⁰ Вагула М. Моя дорога... — С. 81.
- ²⁶¹ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 3, 9.
- ²⁶² Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 6.
- ²⁶³ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 9.
- ²⁶⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну!.. — С. 5-6.
- ²⁶⁵ Андрусак Є. Спогади... — С. 9, 84.
- ²⁶⁶ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність. — Львів : НВФ "Українські технології", 2009. — С. 81-113.
- ²⁶⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 9.
- ²⁶⁸ Суровцова Н. Спогади... — С. 5-6.
- ²⁶⁹ Meshko O. Between Death and Life...
- ²⁷⁰ Мешко О. Між життям і смертю...
- ²⁷¹ Мешко О. "Не відступлюся!.." — С. 87-88.
- ²⁷² Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 8.
- ²⁷³ Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 143.
- ²⁷⁴ Такої ж позиції дотримується І. Щербакова : Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 143-144.
- ²⁷⁵ Gulag voices... — P. 8-9.
- ²⁷⁶ Далі стисло викладено перелік та опис ключових тем табірних мемуарів, докладно розглянутих у книзі Л. Токер : Toker L. Gulag memoirs as genre... — P. 82-94.
- ²⁷⁷ На цьому також наголошує В. Шаповалова : Remembering the Darkness... — P. 279.
- ²⁷⁸ Суровцова Н. Спогади... — С. 267.
- ²⁷⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 269.
- ²⁸⁰ Toker L. Return from the Archipelago... — P. 80.
- ²⁸¹ Toker L. Return from the Archipelago... — P. 96.
- ²⁸² Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 464.
- ²⁸³ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 465.
- ²⁸⁴ Щербакова І. Память ГУЛАГа... — С. 142.
- ²⁸⁵ Sherbakova I. The Gulag in Memory... — P. 114.
- ²⁸⁶ Sherbakova I. The Gulag in Memory... — P. 114.
- ²⁸⁷ Докладніше про це див. : Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень : близькості жіночого досвіду, пам'яті і нарації // "Суспільні злами і поворотні моменти : макросоціальні процеси крізь призму автобіографічної розповіді" : Матер. міжнар. наук. конф. / упор. : О. Кісь, Г. Грінченко. — Львів. : ІН НАН України, 2014. — С. 11-41.
- ²⁸⁸ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 465.
- ²⁸⁹ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 464-473.
- ²⁹⁰ Sherbakova I. The Gulag in Memory... — P. 114

Розділ 2

УМОВИ УТРИМАННЯ У В'ЯЗНИЦЯХ І ТАБОРАХ У 1940-1950-Х РР.

2.1 ПОВОЄННІ ЗМІНИ У СКЛАДІ В'ЯЗНІВ ГУЛАГУ

У роки Другої світової війни суттєво змінився склад ув'язнених у ГУЛАГу: оскільки цей період засуджених за політичні злочини не звільняли (ані достроково, ані після закінчення терміну ув'язнення) та не відсилали на фронт, частка в'язнів сумління збільшилася з 27% у 1941 р. до 43% у 1944 р. Більшість політв'язнів утримували у таборах (82,1% станом на 1 січня 1951 р.)¹. Крім того, від квітня 1943 р. до травня 1954 р. системі ГУЛАГу існувала спеціальна міра покарання — каторжні роботи. Її запровадили для того, щоб карати осіб, звинувачених в “особливо тяжких злочинах проти держави”, тож режим утримання у створених для цього відділках і таборах вирізнявся особливою суворістю, з цілком нелюдськими умовами праці та побуту в'язнів, внаслідок чого близько половини каторжан ставало інвалідами швидше, як за два роки перебування в таких умовах². У повоєнні роки кількість каторжан стрімко збільшувалася: від 15 586 осіб у квітні 1945 р. до 64 764 осіб у вересні 1947 р.³.

Від 1939 р. частка політв'язнів, тобто засуджених за так звані “контрреволюційні злочини”, стрімко зростає — від 18,6% у 1938 р. до 34,5% у 1939 р., і далі до 40,7% у 1944 р.⁴. На зміну короткочасному скороченню чисельності в'язнів ГУЛАГу (внаслідок амністії 7 липня 1945 р., яка, утім, не стосувалася політичних в'язнів) прийшло стрімке зростання кількості засуджених: якщо на початку 1946 р. у трудових таборах утримували 601 тис. невільників, то за два роки це число майже подвоїлося, досягнувши 1,1 млн осіб на початку 1948 р. При цьому частка політв'язнів (засуджених за злочини ст. 58) лише зростала: на 1 січня 1945 р. вони становили 40% ув'язнених, а вже через рік — 60% невільників⁵.

Дослідники ГУЛАГу підкреслюють, що з початком Другої світової війни в історії цієї інституції почався новий період, однією з прикмет якого були значні зміни якості складу невільників за рахунок масових репресій на теренах щойно приєднаних

до СРСР Західної України, Бессарабії, Західної Білорусі та країн Балтії. Нові арештанти раніше не були радянськими громадянами, то ж, на відміну від політв'язнів, репресованих у період Великого Терору, не тільки не мали жодної лояльності до радянської влади, а й часто були її запеклими опонентами, мали тверді політичні погляди і переконання та досвід активної участі у політичних організаціях і націоналістичному підпіллі. Їхня поява принесла цілком новий елемент у невідому субкультуру ГУЛАГу⁶.

Необхідність прискіпливого вивчення досвіду в'язнів ГУЛАГу цього періоду крізь призму їхньої національної приналежності зумовлена характерною для тогочасного сталінського режиму тенденцією до "етнізації" офіційного трактування поняття "ворога", яка простежувалася починаючи від середини 1930-х рр. і до 1950-х рр.: ворогів щораз більше визначали не стільки на класовій, скільки на етнічній/національній основі. І хоча категорія класової ворожнечі ніколи не втрачала своєї актуальності, та саме під час і після Другої світової війни національне набуло виняткового значення у боротьбі з внутрішніми ворогами⁷. Це позначилося на ставленні до етнічних груп у радянському суспільстві загалом і знайшло свій конкретний прояв у системі ГУЛАГу зокрема⁸. Найяскравішим і найбільш драматичним проявом згаданої тенденції стали масові депортації малих народів (корейців, кримських татар, чеченців та інгушів), а також національно орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних територіях (країн Балтії, Білорусі та України), яких було оголошено "ворогами" суцільно саме за етнічним принципом. Крім того, саме наприкінці 1930-х рр. в СРСР, на тлі поглиблення політичної самоізоляції, активізувалася боротьба з так званими "іноземними шпіонами-агентами", яких (окрім власне іноземних громадян) в першу чергу вбачали серед представників тих націй, які мали свою державність за межами СРСР (поляки, німці, японці, італійці та ін.)⁹. Національність почали також розглядати як першорядну категорію ідентифікації засуджених у внутрішній політиці ГУЛАГу, демографія якого суттєво змінилася саме у воєнний та повоєнний періоди. Водночас, у повоєнні роки серед в'язнів стрімко зростала кількість громадян інших держав. Цей показник сягнув свого апогею на початку 1951 р., коли в таборах ГУЛАГу утримували 12 085 іноземців, які становили 7,7% невідомців¹⁰.

У довоєнні роки кількість українців серед в'язнів ГУЛАГу коливалася від близько 182 тис. до понад 196 тис. осіб, їх частка становила близько 14% усіх невідомців¹¹. У 1944–1947 рр. чисельність українців у таборах зростає у 2,4 рази і надалі вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу в'язнів ГУЛАГу¹². Проте якщо у довоєнні роки співвідношення між російськими та українськими в'язнями було в середньому 4,2–4,7: 1, то вже 1946–1947 рр. ця пропорція змінюється не на користь українців і становить 2,8 – 2,3: 1¹³. При цьому у воєнні та повоєнні роки постійно зростала кількість засуджених саме за "політичні злочини" (Ст. 58), і вже на 1 січня 1946 р. політв'язні становили більшість — 60% невідомців¹⁴. Станом на 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем¹⁵. За оцінками експертів, українців серед

2.1 Повоєнні зміни у складі в'язнів ГУЛАГу

каторжан було від третини до половини¹⁶. Та незважаючи на цю величезну кількість, українська історична наука не може похвалитися жодним ґрунтовним дослідженням саме українського досвіду політичного ув'язнення у часи сталінізму.

Якщо у 1930-х рр. частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу була порівняно невелика, то у воєнні та повоєнні роки вона значно збільшилася: в 1941 р. жінки становили 7,6 % загальної кількості, до літа 1944 р. їх було вже 26%¹⁷, а станом на 1 січня 1945 р. їх частка сягнула 30,6%. У наступні роки кількість жінок, яких утримували в таборах та колоніях, постійно зростала — від майже 212 тис. на 1 січня 1946 р. до близько 521,5 тис. осіб на 1 січня 1950 р.¹⁸. В середньому щороку в таборах і колоніях ГУЛАГу перебувало близько 2,5 млн. в'язнів, але саме на межі 1940–1950-х рр. чисельність в'язнів ГУЛАГу досягла максимальної кількості — 2 561 351 особа (до чого значно призвело скасування смертної кари у травні 1947 р.)¹⁹. Дослідники одностайні у тому, що, окрім усіх тих страждань, від яких потерпали невільники-чоловіки, жінки зазнавали також і специфічних форм насильства та принижень з огляду на свою стать²⁰.

Режим утримання жінок і чоловіків не був однаковим протягом усього періоду існування ГУЛАГу: вже від осені 1945 р. керівництво почало вживати заходів для того, щоб “ув'язнених жінок повністю ізолювати від чоловіків”²¹, але оскільки особи різної статі перебували у спільних зонах, живучи в окремих бараках, то у “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (які набули чинності 16 травня 1945 р.) у переліку заборон було окремо зазначено заборону “чоловікам відвідувати жіночі бараки, а жінкам — чоловічі, за винятком осіб, які виконують допущену адміністрацією роботу”²². Лише у 1947 р. вжито заходів для посилення ізоляції чоловіків та жінок, внаслідок чого створено окремі жіночі підрозділи, а у змішаних таборах чоловічі та жіночі зони утримання було суворо розмежовано²³. Вочевидь, цього виявилось недостатньо, бо вже у травні 1949 р. керівництво ГУЛАГу констатувало: “досі існує недостатня ізоляція жінок від чоловіків”²⁴, а у “Вказівках МВС СРСР про порядок організації нагляду за ув'язненими і заходів боротьби з порушеннями табірної режиму у виправно-трудових таборах і колоніях МВС” від 13 лютого 1950 р. керівникам підрозділів було наказано “суворо стежити за недопущенням зв'язків та спілкування поміж ув'язненими чоловіками і жінками в житлових зонах і на об'єктах біт. Заборонити використання жінок в табірній обслузі чоловічих підрозділів”²⁵. Ці заходи мали свої цілком конкретні причини, на які прямо вказано у “Довідці відділу ГУЛАГ про недоліки в роботі управлінь та відділів ГУЛАГ” від 9 березня 1951 р.: “Внаслідок грубого порушення вимоги МВС СРСР про ізоляцію засуджених жінок від чоловіків наявні численні факти співмешкання. З загального числа вагітних засуджених жінок 90% завагітніло у таборах і 40% у колоніях”²⁶. Галина Коханська згадує: “Жіноча зона була відгороджена від чоловічої високими (до трьох метрів) стовпами, густо затягнутими колючим дротом”²⁷. Попри усі зусилля, повного розділення та ізоляції жінок від чоловіків у системі ГУЛАГу досягти так і не вдалося²⁸.

Не варто забувати, що жінки були не лише серед в'язнів ГУЛАГу, а й серед тих, хто працював у цій системі. Характерно, що частка жінок по обидва боки колючого дроту зростала синхронно. Через те, що під час війни на фронт було мобілізовано значну кількість основних кадрів таборів та колоній, їхні робочі місця заступили інваліди та жінки. У 1944 р. частка жінок, які працювали на адміністративних та господарських посадах у таборах і колоніях, становила 31%²⁹. У той самий час серед службовців ГУЛАГу 12% становили українці³⁰.

Енн Еппбом небезпідставно вважає, що між офіційними нормами, регламентами, інструкціями, які регулювали усі без винятку аспекти життя в'язнів, і реаліями таборного повсякдення було мало спільного: існував величезний розрив поміж тим, як уявляли собі устрій таборів у Москві, і тим, як насправді вони були організовані та функціонували³¹. Ці (часом величезні) розбіжності створюють конфлікт між писаними правилами і практичним досвідом в'язнів, а отже, зобов'язують дослідника критично аналізувати офіційні документи ГУЛАГу та зіставляти їх із свідченнями колишніх невольниць.

2.2 ЖИТЛО ТА САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИЙ СТАН

Табори і в'язниці, бараки і камери: життєвий простір невольниць

Таборові зони будували за типовим планом (у формі квадрата чи прямокутника) з однотипних баракових споруд, з яких частина були житловими приміщеннями, інші мали відповідне функціональне призначення (їдальня, лазня тощо)³². Житлові бараки — прості дерев'яні будівлі різної конструкції, площі та місткості. У таборах та колоніях в'язні жили переважно у великих дерев'яних бараках, у яких щільно стояли нарами. На відносно малій площі розташовували значну кількість людей. Внутрішні документи ГУЛАГу (звіти, доповідні записки, постанови тощо) недвозначно ілюструють неприйнятні житлово-побутові умови утримання в'язнів³³. У бараках жили від кількох десятків до кількох сотень осіб, які розташовувались на дво- чи триповерхових бараках суцільної конструкції (де усі спали покотом на дерев'яному помості, без розділення окремих спальних місць) чи вагонного типу (де кожна ув'язнена мала своє власне місце для сну)³⁴. Умеблювання барака могло нараховувати стіл, лавки, вішалки, тумбочки, полиці чи навісні шафки, примітивний пристрій для обігріву, рідше — радіокомітник. Нестача житлового простору і перенаселеність бараків була постійною проблемою у таборах, яку керівництво безуспішно намагалось вирішити протягом усіх років існування системи. Житловою нормою у таборах і колоніях ГУЛАГу було 2 квадратних метри на особу, але навіть цю мізерну площу було забезпечено лише незначній частині установ. На початку 1940-х рр. з'явилася низка наказів, циркулярів та інших нормативних документів, спрямованих на "подальше покращення" умов утримання та стану, однак викладені у них вимоги не виконували³⁵. Наприкінці осе

1943 р. встановлена норма житлової площі 2 м² на особу була дотримана лише у 42 таборах і колоніях, тоді як у 46 подібних закладах в'язні мали в середньому від 1,0 до 2,0 м² особистого простору (на нарах). Задовільним (мовою документа) було забезпечення спальними речами (матрацами, ковдрами, наволочками) у 39 закладах. Лише у 14 таборах і колоніях у бараках були лавки, столи, тумбочки, полиці та камери для зберігання особистих речей³⁶.

“З метою створення нормальних житлово-побутових умов утримання ув'язнених (...) визначити ємність (ліміт) наповнення кожного табірної підрозділу-колонії, виходячи з норми 2 м² корисної площі на кожного ув'язненого”, — вимагалось у наказі народного комісара внутрішніх справ СРСР “Про заходи з подальшого покращення (виділення О.К.) фізичного стану ув'язнених, утримуваних у виправно-трудових таборах та колоніях НКВС” № 00640 від 29 травня 1944 р. за підписом Л. Берії³⁷. Вже через рік (8 березня 1945 р.) начальник ГУЛАГу В. Наседкін розсилає начальникам таборів та колоній вказівки № 42/3784, у яких звертає увагу на невиконання зазначених у попередньому документі норм та вимагає вжити заходів з “упорядкування житлово-побутових умов утримання в'язнів”, у переліку яких — дотримання норми житлової площі 2 м² на особу та закріплення за в'язнями індивідуальних місць спання, надання кожному матраца та постільних речей, покращення освітлення бараків, встановлення умивальників та баків з питтєвою водою, забезпечення меблями (столами, лавками, вішаками, тумбочками тощо)³⁸. Особливе наголошення на цих сторонах барачного побуту дозволяє припустити, що саме вони перебували у найбільш занедбаному стані. У подальших наказах, вказівках та інших документах ГУЛАГу знов і знов повторюються ті самі вимоги покращення житлово-побутових умов утримання невільників, які вочевидь на практиці не виконували. Як повідомляє довідка квартирно-експлуатаційного відділу ГУЛАГу, станом на 1 липня 1947 р. в середньому на одного в'язня таборів та колоній було відведено 1,8 м² житлової площі, але у 14 закладах ця цифра становила менше 1,5 м² на особу³⁹.

Окрім бараків, житлом подекуди слугували напівземлянки і навіть намети. Марія Макогон докладно описує побутові умови, в яких вона опинилася в одному з таборів. Її словами: “Табір наш був невеликий: один довгий дерев'яний барак, кухня з дерев'яних струсів, дерев'яна баня і дві довжелезні палатки. Наш етап повністю попав у ці палатки, бо дерев'яний барак вже раніше був повністю заселений політв'язнями. В кожній палатці було по 100 жінок. Підлоги не було, а по боках — збудовані з обтесаних кругляків нари. Дали нам матраци, тобто довгі мішки, які треба було напхати сухим листям, соєю (...) Для ogrівання в палатці було встановлено дві металеві бочки по 100 літрів. В кожній бочці було вирізане вікно для підкидання дров і виведена труба надвір. Ось і була “система опалення”, яка давала настільки жалюгідну кількість тепла, що тулились одна до одної, натягали на себе все, що мали, одягали шапки-вушанки, щоб хоч трохи зігрітись. Як часто наші шапки примерзали на ранок до палатки!”⁴⁰. Ідентичні спогади

про зимівлю у наметах та побутові умови у них знаходимо у низці жіночих спогадів. у яких рефреном звучить одна вкрай промовиста деталь: “вночі волосся примерзало до стінок палатки”⁴¹.

Утім, схоже, умови бараків насправді не були суттєво кращі від наметів, принаймні в деяких таборах: “Нас поселяють в обдерті, брудні бараки, в яких стіни з фанери, кожний на 200 жінок. У бараці двоповерхові нари, посередині залізна піч “груба”, освітлює маленька тьмяна лампочка, вікна заграбовані. В коридорі залізний умивальник з холодною водою, яка зимою постійно замерзає, бо температура деколи падає до -50°C градусів. Не раз так бувало, що на ранок просинаєшся, а хустина і волосся примерзла до фанерної стіни барака”⁴². Хоча побутові умови у бараках та наметах не відрізнялися принципово, психологічно дерев'яну споруду сприймали як більш прийнятне житло. Ганна Кислиця-Скавінська пояснювала різницю: “Після палаток нам ця зона видалася розкішною. Тут у бараках набагато тепліше, хоч були тільки стіни і дах без стелі, але дерев'яні і вітер не гойдав ними. Однак каторжний режим такий самий: замки на дверях на ніч, параші в бараках під дверима коло нар, ґрати на вікнах...”⁴³. А ще у 1942 р. в одному з наказів по ГУЛАГу наголошували на “необхідності підтримання температурного режиму в бараках не нижче $+12^{\circ}-14^{\circ}\text{C}$ ”⁴⁴, то можна припустити, що на практиці температура у житлових приміщеннях була значно нижчою.

Очевидно, що у таких умовах говорити про повноцінний відпочинок та відновлення сил не доводиться. Що гірше: колишні політв'язні наголошують, що — через холоднечю і недостатнє опалення — їм практично постійно доводилося потерпати від того, що не було змоги навіть просушити намоклий у негоду одяг. “Валянки і важкі штани промокають наскрізь, а в черевики сніг і вода набираються зверху. І так треба працювати цілий день. В обід дозволяли сушитись біля багаття, але це не допомагало, тому що одяг тільки розпариться, а потім стає ще холодніше, так що трусить усім тілом. У бараках були сушильні, але одягу було багато, і за ніч вона не висихала, тільки розпарювалася. Дещо з одягу стелили на ніч у постіль і сушили теплом свого тіла. Вранці знову одівали мокру одяг”⁴⁵. Чи не дослівно це свідчення повторюють й інші колишні невольниці у своїх спогадах про ГУЛАГ, включаючи одну й ту ж промовисту деталь: мокрий одяг вночі намагалися висушити теплом власного тіла, що на практиці означало ще більше переохолодження⁴⁶.

Попри все, для жінок, які тривалий час провели у в'язничних камерах поки тривало слідство, а потім пережили надзвичайно важкі обставини етапу, умови життя у таборах спочатку здавалися суттєво кращими насамперед через можливість виходити на свіже повітря, на відкритий простір та денне світло, бачити траву та дику квіти⁴⁷. У першому ж своєму листі з табору, де Катерина Зарицька опинилася після майже 20-річного тюремного ув'язнення, вона описувала радість відкритого простору: “Я примостилася на сухих полінах під нагрітою сонцем дерев'яною стіною. Кругом берези, сосни, всяка птаха на свій лад щебече”⁴⁸. Умови утримання в табо

були нелюдські, однак невільниці завжди описують в'язницю як значно гірше місце: “Тюрма — це страшний дім, там плач, стогін, приниження людської гідності. Тюрма — це дім смутку; це високі грубезні мури, забиті дошками вікна (...), які мають скривати все, що діється в будинку, а також щоб арештанти не бачили ні сонця, ні людей назовні”⁴⁹. Про те, як подекуди виглядали в'язничні камери і як у них почувалися невільниці, які перебували там від кількох тижнів до кількох місяців, можна скласти уявлення з розповіді Павліни Беноні, яка під час слідства перебувала у Чортківській тюрмі: “Площа камери була приблизно двадцять квадратних метрів, під стелею тьмяна жарівка, в камері було повно чужих людей, які, як мені здалося, в безладі лежали тут покидані одні на одних. Страшний сморід і духота. Я подумала, що мене кинули до мертвих, і то від них іде такий дух (...) Раптом хтось серед тіл підносить голову (...) Я зі страхом запитала, чи є тут живі. “Та ми всі живі”, — відповіла вона. “А чого ж такий сморід?” — запитую. Дівчина вказує рукою на дві низькі бочки (“параші”), що стоять під стіною коло дверей, та й людей багато, немиті всі. “Нічого, звикнеш”. (...) В камері була така духота, що по стінах стікала вода. (...) Вдень нас виводили на прогулянку. (...) Нас заводили в клітки, оточені високим парканом (...) Але в'язні були раді, що хоч трошки можна було вдихнути свіжого повітря (...) під вечір в камері була така духота, не було вже чим дихати, що всі лягали на підлогу, а двох по черзі махали коцом”⁵⁰. Подібно описувала камеру Єфросинія Керсновська: “Я ступила через поріг Наримської КПЗ. Замок грюкнув. В обличчя вдарив немислимий сморід людського горя. Вікно без скла закладене чим-будь. Комірчина на кілька квадратних метрів, в яку напхано близько двох десятків жінок. Запах немитих тіл, якогось кислого подиху, розчавлених клопів, чадного каганця і дерев'яної параші — це і є той запах людського горя, який довгі роки мене переслідував”⁵¹. У слідчих тюрмах у невеликих камерах, розрахованих на одну чи кілька осіб, жінок бувало у кілька разів більше: “Камера була розрахована на одну особу, а нас було семеро. Ми притиснулися одна до одної, вночі спали боком і за командою міняли положення. Бракувало повітря, тісно, душно”⁵².

Галина Коханська, яка мала не менш прикрий досвід в'язниці, пояснювала: “Тюрма набагато страшніша за табори (...) Маленьке віконце було загратоване і ззовні забите розпирком. Підлога вся мала великі дірки, з яких вилазили голодні щурі, що кусали пальці і лице. Вночі спати неможливо (...) Щодня на півгодини виводили нас на прогулянку. Час засікали з хвилини відкриття камери (...) так що на подвір'ї ми перебували не довше 20 хвилин. Двір був невеличкий, засипаний гравієм і піском, ніде ні травиночки. Високі муровані стіни (...) справжній кам'яний мішок”⁵³. На тлі такого досвіду нескладно зрозуміти позитивні враження від табору, про які часом згадують жінки. Подібно оцінювала свій перший табір у Харкові (де опинилася восени 1945 р.) Анна Позняк, порівнюючи умови перебування з в'язничними: “Завели нас 100 дівчат в один барак, там були двоповерхові ліжка, а між ними півметра переходу. Нам видали

матраци, одіяла, вузьенькі простині й ватні подушки. Після тюрми це був курорт (...) Під вечір ми повиходили з бараків, і не вірилося, що можна було ходити, дихати свіжим повітрям, пройтися без конвоїра, зустрітися із земляками”⁵⁴.

Про те, що житлові умови у загальних бараках таборів і колоній були назагал незадовільними опосередковано свідчить той факт, що від квітня 1944 р. одним із способів заохочення в'язнів, які суттєво перевиконували норми виробітку (на 200% і більше), було переведення у привілейований “барак рекордистів”, в якому були індивідуальні ліжка, постіль, меблі, краще освітлення, а також так званий “культурний інвентар” і письмове приладдя “для культурного відпочинку і роботи над собою”⁵⁵. Загалом, контроль над житловим простором в'язнів дав адміністрації таборів більше важелів впливу на них. Кожна жінка з загального бараку мріяла про кращі житлові умови, що були привілеєм для тих, хто перебував на вищих щаблях невідільницької ієрархії — насамперед, фахівців (медиків, інженерів, обліковців тощо) та працівників відповідних соціальних установ.

Наталія Костенко, яку залишили працювати у дитбудинку при таборі, розповідала про це так: “Це було дуже добре місце ще й тому, що при кухні була відгороджена кабінка і мене з бараків перевели у неї жити. І спокійніше, і чистіше (...) Я була дуже задоволена і дуже старалася якнайкраще працювати, щоб залишитися тут. І мною були задоволені (...) Я підходила тому, що все робила і мені можна було довіряти. Мені довіряли навіть отримувати продукти в чоловічій зоні і поза зоною”⁵⁶.

Хоча керівництво ГУЛАГу періодично видавало накази, вимагаючи від адміністрацій таборів “рішуче покращити внутрішнє облаштування житлових бараків за рахунок забезпечення належною кількістю інвентаря та речей господарського вжитку”⁵⁷, на практиці в'язням постійно бракувало найнеобхідніших побутових речей — насамперед посуду⁵⁸. У своїх спогадах про ГУЛАГ Еліно́р Ліппер згадує, що усі горнята та миски, якими користувалися невідільниці, були саморобними — виготовленими з консервних бляшанок, підібраних на смітнику позаду будинку табірної адміністрації⁵⁹. Надія Суровцова згадувала, що вона “домагалась ложок, яких вічно бракувало, — люди чекали, поки наїсться сусіда, або ж, обпікаючись, пили через край бляшаної миски гарячу баланду, надзвичайно нагадуючи дуже голодних і дуже жадних тварин”⁶⁰.

У таких умовах жінкам доводилося виявляти неабияку винахідливість та майстерність, щоб забезпечити себе найнеобхіднішими предметами побуту⁶¹. Чимало речей першої необхідності виготовляли власноруч з різних підручних матеріалів та непо-требу: “Останні дні я була в бригаді інвалідів, що прибирала смітники. Це було захоплююче заняття, з табору завжди давали доручення “приглянути” розбиту чашку, недоламане блюдо, зігнуту ложку і інший безцінний скарб. Навантажені мотлохом, ми поверталися до табору, де нас з нетерпінням чекали”⁶². Анна Карванська-Байляк з особливою гордістю пише про те, що “в'язниця примушувала до самозахисної винахідливості. Ось, наприклад, нам було заборонено мати олівець та ніж. Олівець ми десь

розкрутили, тобто роздобули, а ніж самі виготовили. Зробили його з денця консервної баночки, розламали його навпіл та вигострили, мов лезо бритви. Отим ножем кроїли ми все — хліб, полотно, а то й інші речі”⁶³.

Зберегти тепло, зменшити ризики переохолодження і, відповідно, захворювання було одним з першорядних завдань в умовах суворого клімату і постійної холоднечі в практично неопалюваних бараках. Жінки при першій нагоді намагалися роздобути тканину для постелі: “Давали гроші Ані, і вона все, що ми просили, купувала нам за зоною (...) Перше, що купила мені Аня — це ситець в білі квіти на ковдру”⁶⁴. Українки виявляли господарську розсудливість і раціональність, які вразили свого часу німкеню Валлі Шліс. У своїх спогадах вона писала: “У січні 1952 ми дістали вперше трохи грошей (...) Грошей було мало і не знати, як їх поділити. Тоді я пізнала життєву за-радність українок. Вони не видали грошей на харчі, як більшість зробила б (бо ж при такій важкій праці ми все були голодні!) А перше старалися пошити собі ковдри, щоб укритись добре в полярні ночі. Одна одній помагала шити таку ковдру”⁶⁵.

Очевидно, що поставлені на межу життя і смерті українські жінки шукали будь-якої нагоди і можливості полегшити своє становище. Крадіжка з підприємства, на якому працювали невільники, не розглядалася як аморальний вчинок, а як одна із стратегій виживання. Ганна Заячківська-Михальчук у своїх спогадах захоплено розповідає про подругу, якій вдалося потайки наносити оленячої вовни зі швейної фабрики та змайструвати собі теплу ковдру⁶⁶. Наскільки важливими для українок були такі, здавалося б, побутові дрібниці, як постіль, засвідчує спогад Анастасії Закидальської про перебування у таборовому лазареті: “Розмістили на верхніх нарах. Дали простирадло, подушку і коц — розкошую. Боже, як людині мало для щастя треба!”⁶⁷.

Санітарні умови та гігієна

У “Правилах внутрішнього розпорядку для ув’язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (які набули чинності 16 травня 1945 р.) у переліку обов’язків ув’язнених, серед іншого, згадано вимогу “дотримуватись встановлених санітарних правил і особистої гігієни (стрижка волосся, миття у лазні, дезинфекція одягу тощо)”⁶⁸. Трохи раніше (8 березня 1945 р.) начальникам таборів та колоній ГУЛАГу було розіслано вказівки щодо впорядкування житлово-побутових умов утримання в’язнів, де, зокрема, передбачалося “всі житлові бараки обладнати вмивальниками”, також “у всіх жіночих житлових бараках обладнати кімнати гігієни, обладнавши їх потрібним інвентарем”⁶⁹. Про те, що адміністрації таборів не квапилися виконувати ці вказівки недвозначно свідчить той факт, що у травні 1953 р. серед термінових заходів, вжитих у відповідь на вимоги учасників Кенгірського повстання, було “у жіночому табірному пункті облаштувати кімнати гігієни”⁷⁰. Умовами утримання в’язнів у таборах були передбачені певні мінімальні санітарно-гігієнічні норми, як-от: відвідування лазні двічі-тричі на місяць з одночасною термічною обробкою (прожарюванням) їхнього одягу⁷¹.

Інше питання — наскільки адміністрація таборів забезпечувала можливості для дотримання усіх цих приписів та норм. Як в реальності виглядали санітарно-гігієнічні умови у таборах довідуємося зі спогадів колишніх невольниць. “В баню нас водили один раз на 10 днів. Тут стояли котли з підігрітою водою і металеві тазики, в яких ми милися. От і всі вигоди, от і вся гігієна...”⁷². Що на практиці означало відвідування лазні та наскільки це можна назвати санітарно-гігієнічними процедурами, допомагає уявити спогад Галини Коханської про власний досвід: “Два рази на місяць водили нас у лазню. Побудована з кругляка, необштукатурена, стіни, підлога, лавки та невеликі дерев’яні цебрички (“шайки”) — все було покрите липкою пліснявою, слизом. Воду гріли в котлі і видавали всього по 2-3 шайки. Та їх [шайок] було мало. Кому вдавалося її захватити, ставали в чергу по воду, потім обережно ступаючи по ковзких пліснявих решітках, пробирались до тих же лавок, ставили на них “шайки”, і торкаючись у тісноті ліктями, сьак-так мились. Рідке, смердюче брунатне мило давали лише по столовій ложці. Мила на прання білизни не давали, та і прати нам забороняли. Доки мились одні, другі нетерпляче чекали голі”⁷³.

Спогади жінок рясніють жаскими картинами умов життя у бараках, де тиснява (велике скупчення людей на відносно малій площі), відсутність належного опалення (в суворих кліматичних умовах) та вентиляції, неможливість випрати одяг та постіль (в кого вона була), практично повна відсутність мюючих засобів робили дотримання належного санітарного стану та особистої гігієни ілюзорними. У своїх спогадах Галина Коханська вказує ще на одну специфічну жіночу гігієнічну проблему, зумовлену фізіологією жіночого тіла: “Не дозволяли навіть випрати білизну, а жінкам і дівчатам це було кінечніше, ніж чоловікам. Не кажучи вже про якісь пакети, вату чи марлю для менструацій. За весь час перебування в таборах ніхто ніколи їх не одержував”⁷⁴. Надія Суровцова згадує важкі дні у в’язниці, коли через багатоденну гінекологічну кровотечу вона не лише страшенно ослабла, а й дуже потерпала від критичного браку води у камері та неможливості помитися⁷⁵.

Справжнім скарбом у таборах вважали мило: у спогадах знаходимо і сповнені розпачу історії про його критичний брак, і сповнені вдячності розповіді про тих, хто допомагав невольницям здобути цю цінність: “Андреев, інженер з шахти № 25 передав для мене буханку хліба і шість кусків простого, але справжнього мила. На цей час то був для нас великий скарб (...) Ми були ідейними ворогами, і все ж він зробив нам такий дорогий для нас у цей час подарунок”⁷⁶.

Перше, на що натрапляємо в описах побуту у в’язничних камерах та бараках — це постійний нестерпний сморід від брудних тіл та одягу (який розвішували для просушки), випорожнень (за відсутності туалета у приміщенні знаходилося відро) і гнійних ран⁷⁷. Для багатьох жінок бруд і антисанітарія, що панували у бараках, були найбільш дошкульними сторонами таборового повсякдення. Віра-Марія Франко, якій перед табором у Воркуті довелося побувати у нацистському жіночому концтаборі Равенсбюк,

у своїх спогадах порівнює ці два свої досвіди: “Якщо у Равенсбрюку було завжди дуже чисто, бо німці боялися інфекційних захворювань, то у Воркуті, навпаки, страшенно брудно. Ми мусили дбати про воду, щоб якось помитися та попраати одяг”⁷⁸.

Воші та блощиці були не просто звичним, а масовим явищем у приміщеннях та серед в'язнів: свідчення про це є практично у кожному спогаді про табори⁷⁹. Про масштаби проблеми свідчить той факт, що керівництво ГУЛАГу періодично видавало накази щодо рішучих заходів у боротьбі з блощицями⁸⁰. Утім, адміністрація частини таборів просто ігнорувала ці факти і накази, тому, виснажені важкою працею, голодом та холодом в'язні потерпали ще й від атак паразитів. Оксана Мешко свого часу була вражена побаченням у таборі: “Воші білі лазили по дошках, не ховаючись у шпаринки, як то блощиці. Вони жадібно шукали собі господаря (...) Проте я мусіла вилізти на горішні нари, бо ноги мої вже не тримали тулуба. Звалилась, не роздягаючись...”⁸¹. Надія Суровцова порівнювала пережите нею нашествя блощиць і вошей з біблійською пошестю сарани⁸², а інші колишні невольниці у своїх розповідях раз по раз повторюють ту саму промовисту деталь: комахи постійно відбирали виснаженим жінкам спокій і сон⁸³. Ця позірною банальна проблема в умовах табору ставила під загрозу саме життя в'язня: укуси не лише позбавляли такого цінного сну і призводили до подальшого ослаблення, а й при розчісуванні перетворювалися на рани та виразки, інфікування яких — при вже підірваному імунітеті та фактичній відсутності відповідної медичної допомоги — могло призвести до смерті. “Це здавалося трагедією, мукою. Коли наставала ніч, я неспроможна була від них обігнатися. Гризли зі скаженою завзятістю. Все моє тіло вкрилося пухирями, а потім і ранами. Я дряпалася до крові. Сльози самі котилися”⁸⁴. Софія Дзюбан-Головата зазначила: “Хворіли, заражувались; короста й воші, що перелазили від одної до іншої, настільки нас виснажували, що людей лихоманило”⁸⁵.

Окрім комах, в бараках були також і гризуни, які не лише нищили скупі запаси продуктів, а й розносили хвороби: “В бараку було стільки пацюків, що вони з'їдали все (...) лазили по нарах, по сплячих людях, ставали на груди і нюхали рот. Одного разу я проснулась, побачила таку картину і вже не могла спати до ранку.”⁸⁶

Невольниці не мали можливості бодай частково відновити свої сили вночі, бо, при затверджені норми нічного відпочинку, вони хронічно недосипали. Окрім перелічених вище проблем перенаселеності бараків та засилля паразитів, сон невольниць часто переривали нічні обшуки, які зазвичай тривали по декілька годин: “Часто серед ночі приходили табірні наглядачі, перевертали все на наших нарах. А ми потім до ранку розбирали, де чия річ. Так було весь час по всіх таборах”⁸⁷. Цю проблему визнавало і керівництво ГУЛАГу. В одній з директив (№ 105 від 10 березня 1942 р.) на адресу усіх начальників таборів заступник наркома внутрішніх справ С. Н. Круглов вказував на те, що “незважаючи на наказ ГУЛАГ НКВС СРСР № 729 від 8 грудня 1941 р. про те, що тривалість сну ув'язнених не повинна бути меншою за 8 годин, у низці таборів та колоній це правило грубо порушується. Ув'язнені фактично мають часу для сну 4-5 годин (...) В

результаті відсутності нормального відпочинку ув'язнені втрачають працездатність, переходять до категорії слабосильних, інвалідів і т.ін.”⁸⁸.

Проблема з відпочинком, який був вкрай важливим для відновлення сил в умовах виснажливої праці та незадовільного харчування, виникали також і через надмірне скупчення людей на порівняно малій площі, де практично ніколи не наставала тиша⁸⁹. Керівництво ГУЛАГу усвідомлювало цю проблему і навіть намагалося вирішити її шляхом заборони будь-яких розмов, шуму та пересування по зоні після сигналу “відбій” (ці норми містилися у “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ”, які набули чинності 16 травня 1954 р.)”⁹⁰, однак ефект від цих заборон в умовах катастрофічної перенаселеності бараків вочевидь був мізерний. Колишні невольниці згадують про цю проблему як системну: “Ми працювали на три зміни, по вісім годин (...) В таборі всі три зміни розміщалися в одному баракі, тому одні збиралися на роботу, інші приходили з роботи, і весь час не було спокою, так що віддихнути як слід було неможливо (...) Навіть уночі в баракі спокою не знайдеш — хто стогне, хто крізь сон говорить або плаче, чи зайдуть наглядачі”⁹¹. У тих бараках, де політичних та кримінальних злочинниць утримували разом, вже саме спільне перебування було неабияким випробуванням для жінок, що й казати про можливість відпочинку. Євгенія Андрусяк пригадувала: “Заходиш у барак — ніби у звіриниць або божевільню, цього не описати: хто співає блатні пісні страшними хриплими голосами, хто б'ється, хто лається”⁹².

Треба розуміти, що житлові умови та санітарно-гігієнічний стан у бараках могли суттєво відрізнятися у різних таборах та у різні періоди залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників (від рівня матеріального забезпечення конкретного підрозділу ГУЛАГу чи географічно-кліматичних умов регіону — до особистих рис начальника табору і охоронців, встановлених неписаних правил, чинних у той час норм тощо). Наприклад, Дарія Кошак-Свистельницька була вражена різницею поміж табором у Комі та іншим у Норильську, куди її перевели: “Здивування не було меж. У бараках чистота, підлоги і столи жовтенькі, нари застелені простинями, подушечки є, і дівчата всі свої, політичні. А там, у Комі, ми жили разом із битовичками, які над нами знущалися, обкрадали, не кажучи вже про жахливу антисанітарію. А тут хоч режим був набагато суворішим (...) зате було чисто”⁹³.

2.3 УМОВИ ПРАЦІ ТА ВИРОБНИЧІ НОРМИ

Норми виробітку

Примусова праця в'язнів була одним з підмурівків системи ГУЛАГу, економіка якого трималася на нещадній експлуатації безкоштовної робочої сили. Режим праці невольників регламентувався низкою нормативно-правових актів (спеціальних наказів, постанов, циркулярів) і різнився у різні періоди, для різних регіонів, видів

робіт тощо. Особливо суворими були воєнні роки. У липні 1942 р. начальник ГУЛАГу В. Н. Наседкін у своєму циркулярному листі № 258 встановлював тривалість робочого дня для в'язнів на рівні 11–12 год. (включно з 1 годиною перерви на обід) та наказував надавати в'язням не більше як два дні відпочинку на місяць⁹⁴. Зазвичай в'язні мали 2 (в окремих таборах — 3) вихідних дні на місяць, однак адміністрації таборів нерідко порушували цю норму, позбавляючи в'язнів відпочинку задля виконання планів виробітку, через що керівництво ГУЛАГу чи не щороку видавало відповідні вказівки, забороняючи скорочення відпочинкових днів.⁹⁵ На практиці ці вимоги часто і повсюдно порушували⁹⁶. Колишня каторжанка Ганна Кислиця-Скавінська згадувала: “Вихідні не щотижня, а через 10 днів і то не завжди. Після роботи в зону не пускали, а давали мішки і гнали на залізничну станцію принести вугілля. Прийшли в зону — треба було наносити снігу для кухні, їдальні, пекарні, бо вогнища не було. До бараку доходили о 11-ій годині ночі (...) 12 годинний робочий день майже без вихідних, бо обіцяли відпочинок, коли буде пурга (...) У нас [каторжанок] режим був суворіший, і на роботу виводили при будь-яких морозах, за винятком, коли наставала “чорна пурга”⁹⁷.

Окрім надмірної тривалості робочого дня, ситуація погіршувалася тим, що табірне керівництво, яке постійно намагалось демонструвати високі показники виробництва, раз по раз збільшувало планові норми виробітку, заздалегідь прирікаючи невільниць на їх невиконання⁹⁸. Норми виробітку для в'язнів встановлювали на рівні тих, що існували в тогочасному СРСР для звичайних працівників відповідних галузей економіки, але у більшості випадків засуджені не мали відповідних фахових знань і навиків, та й умови їхнього життя не давали змоги для повноцінного відновлення сил, тож виконання таких норм було нереалістичним надзавданням⁹⁹.

У таборах жінок використовували на усіх без винятку видах робіт, включно з фізично важкими та небезпечними виробництвами — лісопоял, кам'яні та інші кар'єри, земляні роботи, будівництво промислових об'єктів та залізниць, шахти та рудники, і т.п.¹⁰⁰. Для репресивної системи не існувало жодних обмежень чи застережень щодо праці жінок, бо на них фактично не поширювалися норми радянського трудового законодавства. У спогадах жінок-каторжанок знаходимо чимало сюжетів про надривні фізичні навантаження, нестерпний холод, нелюдські умови і каліцтва під час праці¹⁰¹.

Катерина Андрусишин розповідала про свій досвід праці в різних умовах: “Погнали на роботу на другий цегельний завод (...) Працювали ми важко, по 8 годин на день у три зміни без вихідних, але були задоволені, що у теплі, а не на котлованах на холоді і вітрі, як деяка частина дівчат (...) Я опинилася у бригаді, яку перевели на кар'єр. Працювали по 8 годин у три зміни, але робота тяжка фізично, та ще й постійно на морозах, на вітрі, на голодному пайку, бо норми виробітку такі самі, як для чоловіків, і ми звичайно не могли їх виконувати (...) Сили почали нас залишати (...) Через якийсь час нас перекинули на “Горстрой” копати у вічній мерзлоті котловани і

траншеї та на бетонні роботи. Так минали місяці, роки. Не одна з наших дівчат опинилася під Шмідтихою у спільній ямі, яку навесні засипали бульдозером..."¹⁰².

Жінки раз по раз вказують на той факт, що норми виробітку не були гендерно диференційовані, і жінкам доводилося виконувати не лише ті самі види робіт, а й у тому ж обсязі, що чоловікам, незважаючи на фактичні відмінності у тілобудові та фізичній силі: "Ми працювали нарівні з мужчинами, було дуже важко"¹⁰³; "Ніхто не зважав на те, що ми жінки. Працю давали нарівні з чоловіками"¹⁰⁴; "Працювали в кар'єрах по 12 годин, жінкам доводили ту саму норму виробітку, що й чоловікам"¹⁰⁵. Вочевидь, не-реалістичні норми виробітку спонукали учасників Кенгірського повстання включити положення про "встановлення пільгових умов для заліків жінок" у перелік основних вимог до керівництва ГУЛАГу¹⁰⁶.

Важкість призначених до виконання робіт і обсяг виробничої норми безпосередньо залежали від стану здоров'я конкретної ув'язненої. Галина Коханська докладно описує, як в'язнів розподіляли на виконання тих чи інших видів робіт: "Здорові діставали першу категорію. Це значило — праця в шахті, в забої довбати кайлами породу та вугілля (...) Друга категорія працювала на поверхні шахти. Розвантажувала з вагонів дерево, працювала на будівництві (...) Вони бодай працювали на повітрі (...) не було вогкості і бруду, як у шахтах. Кому призначали третю категорію праці, працювали при розчищенні доріг і залізничних колій, в обслузі табору, в хліборізці, їдальні, пральні, лазні, або направляли ремонтувати спецодяг (...) Інші працювали в бараках прибиральницями, в сушилках, санітарами"¹⁰⁷. Текля Довгошися також описує ці категорії: "Жінок і дівчат у таборі поділили на 4 категорії: 1-а — дуже сильні, 2-а — сильні, 3-я — малосильні, а 4-а — умираючі, які ледве ходили. Я належала до 2-ї категорії"¹⁰⁸. Невільниць — навіть виснажених і хворих — рідко залишали без роботи. Розповідь Олени Юрчицької добре ілюструє типовий сценарій: "Життя за колючим дротом розпочалося з будівництва аеропорта (...) Через важку фізичну працю скоро стала "доходячкою" і мене відправили відкидати сніг або прибиральницею в кабінетах. Як збудували летовище — перевезли в Норильськ. Тут працювала ще тяжче — у пісковому і глиняному кар'єрах. Зривали мерзлий ґрунт і підвозили тачками до вагонеток і вантажівок. Це була каторжна робота та ще й при мізерному харчуванні (юшка з сочевиці)"¹⁰⁹.

Від важкої фізичної праці особливо потерпали представниці інтелігенції, незвичні до такого типу роботи: "Старші жінки зі Східної України, з Білорусії знали як сапати в колгоспі, виривалися вперед (...) Наші інтелігентки з Прибалтики мучаться не наздоженуть, а тут хочеться ще випорпати картоплину, погризти сиру, щоб шлунок мав бодай якусь поживу (...) Кожен день водили дівчат косити сіно. Майже ніхто з нас ніколи не мав коси в руках. Трава вже застаріла, рідка, коси ніхто не гострив, одна мука. Що махнеш косою — трава стоїть, наглядачі верещать, а ми голодні і руки болять. Увечері ледве плентаємось до зони. Наступного дня те саме"¹¹⁰. Характерно, що фізично міцніші сільські дівчата часом допомагали своїм тендітним міським подругам виконати

2.3 Умови праці та виробничі норми

норму: "Дуже інтелігентна дівчина і непристосована до фізичної праці (...) Ми, сільські дівчата, намагалися хоть трошки заглибитись в котлован (...) Я часто забігала до неї, якщо не киркою, то кувалдою і клином допомагала, щоб вона трошки заглибилась. Видно було, що її руки незвичкі були до таких робіт..."¹¹¹.

Умови праці

Одним з чинників низької продуктивності праці були суворі кліматичні умови, в яких в'язнів примушували працювати, наражаючи їхнє здоров'я на серйозні ризики. Рішення про те, при яких температурних показниках скасовувати роботу на відкритому повітрі, було покладене на керівництво таборів, тому Оксана Мешко, наприклад, згадує: "Зимою, в морози понад 40 ступенів людей за зону на роботу не виводили. Це були "актовані дні", і всі раділи, як радіють учні, коли вчитель хворіє, бо природа ніби сама співчувала людям"¹¹². Галина Шандарак натомість пригадує інше: "Робота була важкою, харчі погані. Сім з половиною років я працювала на важких роботах на морозі. Коли ж температура сягала нижче -47°C, нас не виводили"¹¹³. А от Єфросинія Керсновська розповідала: "Того року 1951-1952 зима навіть для Норильська була небувало холодною. Морози доходили (враховуючи вітер) до -74°C. Свинець від удару розсипався на порошок, а залізнична колія від морозу розривалася. Дефекти досягали 35-40 см. В наші обов'язки входило замінити розірвані рейки"¹¹⁴.

Якщо взимку невільники потерпали від жахливого холоду, то влітку їх підстерігала інша біда: "Мошва — то був один із тих численних бичів, що dokonував нас. Мошва пішла в очі, ніс, в кутики рота, роз'їдала слизові оболонки до крові. Тіло розпухало, підвищувалась температура від інтоксикації. Не всі організми звикали"¹¹⁵.

Внутрішня документація ГУЛАГу свідчить, що керівництво начебто вимагало від адміністрації таборів вживати заходів для запобігання надмірного переохолодження та обмороження в'язнів (стежити за наявністю відповідного до погоди одягу та взуття, забезпечувати перервами для обігріву у відповідно обладнаних пунктах, забезпечити належне просушування одягу і взуття, не виводити в'язнів на роботу при певних рівнях зниження температури тощо)¹¹⁶. Однак зі спогадів колишніх невільників постає цілком інша картина: у більшості випадків керівництво таборів не дотримувало такими вимогами нещадно експлуатуючи в'язнів, підриваючи їхнє здоров'я. Павліна Беноні пригадувала, як обморозила ноги: "Після обіду мороз сягнув 18 по-значки. Зимового одягу ще не видали. Пішла на роботу в полотняних черевиках (...) Черевики задубіли і примерзли до онуч, онучі до ніг. Коли нарешті все відтануло і було відірване від ніг, то ноги стали білі як папір. Всю ніч ноги страшно боліли і пекли, до ранку утворилися великі, сині як сливки, пухирі. І з такими ногами я пішла на роботу (...) За два місяці ліва нога загоїлася, а права гнила вісім місяців"¹¹⁷. Холод — другий після голоду чинник постійних страждань невільників, він є наскрізною темою кожної жіночої розповіді про ГУЛАГ.

Режим утримання і праці в'язнів у різних таборах (чи радше лагпунктах, з яких склалися табори) міг суттєво відрізнятися: його суворість залежала від низки об'єктивних чинників (категорія в'язнів, тип робіт тощо) та суб'єктивних факторів (особистість начальника, наглядачів і охоронців). Невільницькі розповіді про працю, хоч і різняться в деталях (робота на полях чи у копальнях, у спеку чи холод тощо), пронизані тим самим лейтмотивом: праця була надривною, виснажливою, в нелюдських умовах і часто позбавлена сенсу¹¹⁸. Праця в'язнів була насправді жорстокою експлуатацією людських ресурсів, бо у 1949 р., наприклад, рівень механізації на лісозаготівельних роботах ГУЛАГу становив в середньому 18 % — решту робіт виконувалося вручну¹¹⁹. Скласти уявлення про роботу жінок на лісоповалі в Колимі дозволяють спогади Наталії Костенко і Марії Макогон: «Наша жіноча зона працювала на лісоповалі. 7 кубів лісу ручною пилкою за день — така в нас була норма. Їх же треба не лише зпилати, але й сучки обрубати, і розділити на колоди потрібної довжини, і поштабелювати...»¹²⁰.

«На цей раз я потрапила в тайгу на трільовку дерева. Нашим завданням було зносити в зону з відстані 1,2 км сирий здоровий кругляк довжиною 6-7 метрів. Зима, снігу було дуже багато, дороги немає жодної. Де-не-де лежать спіяні дерева, які треба на своїх плечах волокти в табір. Ми ділилися на ланки, в кожній ланці було четверо дівчат, підбирались по росту, щоб тягар рівномірно лягав на всіх. Дві попереду, дві позаду. Підмінна ланка йшла за нами. Найбільше могла пройти 100-120 метрів, далі ноги починали трястись. Щоб ми не впали під тягарем, друга четвірка підставляла свої плечі, звільняючи нас. Потім ми знову підмінювали їх. І так аж до самого табору»¹²¹.

Дуже щасливими вважали себе ті ув'язнені, чия робота була пов'язана із перебуванням у таборі, особливо у приміщенні, бо це дозволяло заощадити сили (найчастіше в'язням доводилося долати значні відстані пішки, прямуючи до місця праці) та мати змогу зігрітися. Ті мемуаристки, яким вдалося вижити, відверто визнають, що це сталося значною мірою завдяки тому, що у певний момент ув'язнення їм вдалося опинитися у привілейованому (з точки зору табірної ієрархії) становищі: працювати при табірній лікарні, у дитбудинку для дітей ув'язнених жінок, на кухні, на швейній фабриці чи в іншій майстерні. Саме тоді і в тих місцях, де жінки мали змогу порівняно краще харчуватися, більш повноцінно відпочивати, працювати у закритих приміщеннях тощо, вони потрохи відновлювали свої сили, дещо покращували підірване здоров'я, набували емоційної стабільності¹²².

Дослідники на основі аналізу фінансових та господарських звітів ГУЛАГу, дійшли однозначного висновку про те, що використання праці в'язнів було неефективним — собівартість продукції, виготовленої на підприємствах ГУЛАГу, була значно вища за виготовлену іншими підприємствами¹²³. Економіка ГУЛАГу була загалом збитковою: погане планування, непрофесійність керівників підприємств, масові розкрадання, безгосподарність тощо призводили до марнування величезних ресурсів, насамперед — людських¹²⁴. Спроби втілення сумнозвісних закликів «повернути річки

протилежний бік” оберталися провальними проектами, де надривна праця в’язнів була просто змарнована. Наприклад, Ольга Мода-Пакалюк згадувала про будівництво дамби в Інті: “Будували дамбу, щоб перекрити рукав ріки, і викопували канал, куди мало піти русло. Зрозуміло було, що ця робота нікому непотрібна, бо з першими весняними водами цю насипану потом і слізьми, в дощ, бурю, сніг і мороз, дамбу знесло, а в канал річка не пішла”¹²⁵. Крім того, величезними були витрати на утримання (оплату праці) вкрай чисельного персоналу: на 1 січня 1945 р. у штаті таборів ГУЛАГу (враховуючи в’язниць та дитячих колоній) працювало понад 273 тис. працівників (з них 104 тис. власне охоронців), а вже у березні 1953 р. це число зросло до 445 тис. (з них 234 тис. охоронців), і при цьому ГУЛАГ постійно відчував брак працівників¹²⁶.

Стимулювання праці невольниць

Не лише через виснаження, а й через повну відсутність мотивації продуктивність праці в’язнів була дуже низькою. Спроби використання не тільки покарань, а й заохочень для стимулювання ув’язнених до виконання і перевиконання норм фактично були в ГУЛАГу вже від самого початку 1930-х рр.: “Положення про виправно-трудові табори” (1930 р.) передбачало використання як морального заохочення (подяки), так і матеріального — у вигляді грошових премій, покращених житлових умов, посиленого харчування, додаткових побачень з родичами, необмеженого листування тощо, однак усі заохочувальні практики не стосувалися засуджених за “контрреволюційні злочини”¹²⁷. У повоєнні роки частка політв’язнів у ГУЛАГу була велика, спонукати їх до трудового подвигу було неможливо. Наприкінці 1940-х рр. керівництво ГУЛАГу гостро усвідомлювало непродуктивність використання праці в’язнів, які не були зацікавлені ані в підвищенні продуктивності, ані в підвищенні кваліфікації. Тож спочатку на рівні експерименту у виправно-трудових таборах, а у жовтні 1950 р. постановою ради міністрів СРСР № 1065-376сс по-новому у системі ГУЛАГу було запроваджено грошову оплату праці в’язнів (з використанням понижених тарифних ставок і посадових окладів)¹²⁸. Ці зміни дали відчутний ефект, як свідчать дані, суттєво збільшили продуктивність праці невольників, які відчували змогу накопичувати кошти на власних рахунках до моменту звільнення або використовувати їх для придбання продуктів та речей першої необхідності у внутрішніх крамничках (“ларьках”), встановлених у кожному підрозділі¹²⁹.

Згодом ми довідуємося, що такі заходи (які ще раніше почали застосовувати в виправно-трудових тюрмах для політичних в’язнів) справді мали свій ефект. Марія Тесля-Григорівна влітку 1948 р. опинилася у польській в’язниці для жінок Фордон, згадувала, що там їй сказали, що якщо будемо добре працювати, то щось собі і заробимо, і будемо звільнені. Це був перший випадок, коли вийдемо на волю. Ми звичайно були раді і роботі, і заробітку, бо могли за якусь частину грошей щось купити собі з продуктів у тюремній крамничці. Час від часу приходила відділова зі списком товарів, які можна виписати. Це було масло, цукор, мило, зубна паста тощо”¹³⁰.

Щоправда, у ГУЛАГу суми, що їх виплачували невільникам, були мізерними, оскільки нарахування відбувалися за найнижчими можливими тарифами, та ще й у в'язнених стягували кошти на їх власне утримання в неволі. Євгенія Андрусак пояснювала: “У ту пору [орієнтовно 1952 р.] вже запроваджено госпрозрахунок, і я одержувала якісь гроші. Вже після того, як усе повідрахувалося із заробітної плати: за приміщення в бараку, за нари, за харчі, за світло, за те, що нас охороняють на вечір, день і ніч, за собак, які гавкають і виють за огорожею, за наглядачів, що за нами наглядають і нас обшукують, коли йдемо з роботи, за конвой — що залишилось, давали нам на руки”¹³¹. З іншого боку, можливість заробити бодай оті мізерні гроші дало шанс невільникам трохи покращити своє становище: “Якщо ще щось залишалось [після відрахувань], то гроші переказували на книжку, і з неї можна було щось собі купити у табірному кіоску, там були усілякі дрібниці. Грошей на руки не давали, і якщо хтось всіх не витратив, то їх видавали аж після закінчення терміну покарання”¹³².

Галина Коханська також згадує про запровадження практики постійних грошових виплат невільникам та створення продуктових, а потім і промтоварних крамниць для в'язнів як один із проявів пом'якшення табірної системи на початку 1950-х рр.: “В зоні був продовольчий магазин, і асортимент продуктів в ньому поступово ставав більш різноманітним (...) Поступово почали в магазин завозити одяг і взуття, а на руки переводили на госпрозрахунок. Це означало, що нам встановили тверді оклади, з них вираховували за харчування, одяг, взуття, а на руки перепало значно більше грошей, ніж раніше (десь по 30-40 карбованців, а не по 10-20, як раніше)”¹³³.

З іншого боку, грошові виплати були нерегулярні, доступ до табірної крамниці також був обмежений: “Все обіцяли, що щось будуть платити, і ніколи не платили, і ніхто нічого ніколи не домагався, і не було моди на ятку, а був дефіцит на шматок паперу, на олівець, мило, зубну щітку. Навчили жити без усього і не ремствувати в рабському упокоренні”¹³⁴. Хоча у травні 1949 р. і пізніше керівництво ГУЛАГу, прагнучи вмотивувати невільників працювати інтенсивніше, продовжувало вимагати від адміністрації таборів “упорядкування виплат ув'язненим преміальної грошової винагороди, видачі посилок, передач, листів, надання встановлених 4 днів відпочинку і забезпечення щоденно восьмигодинного сну”¹³⁵, ті найчастіше ігнорували ці вимоги, і на практиці вкрай незадовільні умови побуту, праці та харчування не дозволяли суттєво підвищити показники. Хай там що, але поступове послаблення табірної системи сприймалося багатостраждальними невільниками як велике полегшення, бо означало щонайменше те, що їхні шанси вижити та дочекатися звільнення суттєво зростала. Марія Бриндзей-Лехицька пригадувала: “1955 року, внаслідок численних бунтів у таборах у нас, політв'язнів, був скасований суворий режим, зняті номери, дозволено ходити в цивільному одязі; почали виплачувати нам невеличкі гроші за працю, відкрили в таборі крамнички з продовольчими товарами. Це вже стало нам трохи легше жити”¹³⁶.

2.4 ХАРЧУВАННЯ, СТАН ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНА ДОПОМОГА

Табірний раціон і норми харчування

Харчування в'язнів регламентувалося різними нормативними документами УЛАГу залежно від видів робіт, які вони здійснювали, а також від рівня виконання в'язнями виробничих планів. Розрахункова добова норма харчування невільників у таборах і колоніях, яку було визначено на час війни наказом НКВС № 0473 від 13 жовтня 1941 р., передбачала: "хліб 700 г., картопля та овочі 600 г., мука пшенична 10 г., м'ясо і м'ясопродукти 25 г., риба і рибопродукти 100 г., томат-пюре 10 г., крупа і макарони 80 г., жири рослинні і тваринні 15 г., цукор 10 г., чай сурогатний 2 г., сухофрукти 2 г., мука картопляна 0,2 г."¹³⁷. Загальна калорійність такого обсягу продуктів, за підрахунками фахівців, становить близько 2880 кілокалорій, що суттєво нижче реальних енергозатрат робітників, які працюють на важких немеханізованих видах робіт у суворих кліматичних умовах¹³⁸. У листопаді 1942 р. ці норми було знижено, через що повнота харчування впала до 2600 кілокалорій на добу. Загальну ситуацію не змінювало й те, що для окремих видів робіт (підземна праця та робота в умовах високогір'я) для частини таборів (Печорлаг, Інтлаг, Воркутлаг та будова № 15) ці розрахункові норми були на 15% вищими¹³⁹. Більше того, на практиці застосовувалися диференційні норми харчування, які призначали залежно від рівня виконання в'язнями планових завдань та їх статусу у системі на конкретний момент (лікарі, бухгалтери, інженерно-технічний персонал, культпросвітні працівники, хворі на стаціонарному лікуванні, покарані за порушення тощо); існували окремо визначені добові норми пайка для в'язнів на період етапування до місця відбування покарання та на дорогу тим, кого вивозили з ув'язнення¹⁴⁰. Щоденне визначення пайків кожному ув'язненому вимагало складних підрахунків і виконання низки бюрократичних процедур¹⁴¹. Галина Іванська докладно описує норми щоденного пайка залежно від категорії робіт та виконання планових норм: "Пайки хліба видавались на цілий день, залежно від "котла", тобто норми виробітку (...) На перший котел видавали 200 грамів хліба, на найкращий на шахті — шостий — 700 грамів. Залежала від того і їжа в їдальні (...) "Котли" призначали за виконану норму, але не завжди справедливо. Бригадир ділив, як хотів, а не на несправедливість були марною справою, бо потім бригадир мстився. П'ятий "котел" одержувала табірна "аристократія" — нарядчики, помічники, бригадир, начальники дільниць і прохідники лав"¹⁴². Тим, кому вдавалося виконувати і перевищувати встановлені норми виробітку, належалося заохочення у вигляді дозованої порції їжі: "Ми не вміли працювати по-радянськи і робили скоро і на соціалістично (...). Деколи ми виконували норму на 150%, тоді в нагороду нам давали на заводі 100 гр хліба, а це вже був справді хліб, зовсім не подібний на таборовий"¹⁴³. Текля Іошия, яка працювала на відкритих роботах в каменоломні, описує свій раціон по

відношенню до типу і обсягу виконуваної роботи: “Я працювала з дівчатами в кар’єрі. Розбивали брили, возили це каміння тачками і скидали в ями, щоб зрівняти площу гірського лєтєвище (...) Робота була важкою, а їсти давали мало. Коли бригада виробляла норму, то годували трохи краще: було уже 400 г хліба, 500 г каші з вівса (або магар, схоже на пшоно) та 700 г супу. На жаль, норму ми виробляли рідко, тому пайок був здебільшого штрафний (...) Думали, що в тому кар’єрі нам буде кінець, бо стали подібними на смерть, яку малюють на електричних стовпах”¹⁴⁴. Ганна Позняк, яка працювала в воєнному машинобудівному заводі, отримувала ще менше: “На обід привезли по 200 грамів каші з висівок, якими кормлять свиней та курей, і по 200 грамів хліба, якщо можна назвати хлібом. Це була сира чорна маса невідомо з чого спечена”¹⁴⁵.

Ситуація погіршувалася тим, що нерідко політичних в’язнів утримували разом з засудженими за кримінальні злочини, які не лише посідали привілейоване становище у табірній ієрархії та користувалися незаконними пільгами, а й знущалися над політичними невольниками. Олександра Верес-Штундак згадувала: “Гірше від голоду і холоду було те, що ми змушені були сидіти разом з блатними. Багато з них взагалі не ходило на роботу, поскільки були в добрих стосунках з старшим наглядачем Ніколаєвим, то ми змушені були за них працювати: блатні заставляли політичних виконувати свою норму, а адміністрація дивилась на це крізь пальці. Через них частіше нам не додавали до норми пайку, старий одяг не міняли на новий (...) Блатні знущались над політичними й фізично (...) відбирали в нас їжу і посилки”¹⁴⁶. Поза тим, з опротив кримінальні злочинниці чинили фізичні розправи, аж до вбивства¹⁴⁷. Хоча часом політичним невольникам вдавалося налагодити мирні і навіть дружні стосунки з окремими “блатними”, як це було з Марією Заболотною-Потикевич, якій вдалося здобути прихильність сусідки-кримінальниці і та подбала, аби хворій Марії нарешті надали медичну допомогу¹⁴⁸.

Назагал раціон був вкрай скупим, критично бідний на білки та вітаміни, продукти часто були неякісні та і несвіжі. До цього варто враховувати величезні масштаби зловживань на різних рівнях адміністрування продовольчого забезпечення таборів і розкрадання харчів на нижніх щабелях їх розподілу¹⁴⁹. Зокрема, у “Довідці Оргвідділу ГУЛАГ про недоліки в роботі управлінь та відділів ГУЛАГ” 9 березня 1951 р. було зазначено: “У колоніях і власних таборах ГУЛАГа все ще дуже значні розтрати та розкрадання. За 1950 р. вони становили понад 3 млн рублів (...) Крім того, так звані дрібні недостачі, розтрати та розкрадання за рік становили 4,5 млн рублів і зросли порівняно з 1949 р.”¹⁵⁰. З іншого боку, чимало продуктів харчування, призначених для невольників, псувалося і марнувалося через неналежні умови їх зберігання.¹⁵¹

Масштаби зловживань і безгосподарності були величезними, тож і наслідки для невольників були дуже відчутними: найчастіше в’язні отримували недостатню, не поживну і неякісну їжу, про що постійно повідомляють у своїх спогадах українські жінки: “Харчування було жахливе. Але до чого людина не звикне, щоб вижити”

початку ми бридилися і не могли їсти каші, в якій плавали хробаки, їх витягали на тарілці й миски і викидали. Одного разу Люся Кот каже: “Якщо ми будемо так бридитися їсти, то не виживемо. Беріть газету, читайте і їжте. Хробаки вже переварені — не шкодять”. І так ми звикли їсти все, що давали, хто більше, а хто менше. З’їдали суп з квасної капусти з дуже неприємним гнилим запахом, суп з брукви, якийсь жур, кислий на заквашенні висівки, рибу-тріску наполовину з сіллю — після неї довго була спрага...”¹⁵².

Різні жінки розповідають про типовий раціон у різних таборах ледь чи не тими самими словами, стало вказуючи на брак питної води, низьку якість і малу пайку хліба, повну відсутність овочів, та перераховують найбільш типові складові невідільницького харчування (тюлька, бруква, турнепс (кормова ріпа), перлова/ячмінна/вівсяна каша, квасоля тощо)¹⁵³. Незмінним елементом щоденного таборового меню була баланда, якоїшні політв'язні згадують з особливою відразою. "На обід — баланда. Ніхто з нас до цього часу ніколи такого не їв. То була зварена на голій воді жменя пшона й кілька бульбин. Наливали кожному в його посудину (...) На перших порах та баланда смакувала звичайні помії, ніякого запаху, ніякого смаку. Але пізніше люди таки при звикли до неї і їли, мусіли їсти, бо кожен усвідомлював, що треба вижити" (Марія Макевич)¹⁵⁴.

і жінки одностайні у своїй оцінці табірної харчування: “цієї їжі було настільки, що людина виснажувалась досить швидко”¹⁵⁵.

чинитися на роботах поблизу їжі невільників вважали великим щастям, бо це дозволяло трохи підкріпитися за рахунок крадіжки продуктів. Наталія Костенко розповідає: “Почали нас ганяти на роботу в сільгосп. Ну, тут ми наїлися. Саме була осінь, врожаю. Десь морквину з’їсиш, десь буряк. Картоплю навіть у житлову зону приносили і варили”¹⁵⁶ (Наталія Костенко); “Ми ходили, наче привиди, кожна друга людина — трофік. Медична комісія визначила таких, і забрали нас на сільськогосподарські роботи. Там старались їсти сиру картоплю, буряки, турнепс, якщо потрапляли на збирання врожаю” (Анна Коцур)¹⁵⁷; “Восени, коли збирали картоплю, турнепс, капусту — їли в сирому вигляді, і то крадькома”¹⁵⁸ (Павліна Беноні); “Вважалося за щастя, коли бригаду послали в овочесховище на перебірку картоплі та овочів. Там же їли картоплю, крадькома пекли у грубках (сховище опалювалось), крали кілька картоплин, і їм їх важко було пронести в зону через подвійний трус при виході зі сховища, а їм на вахті. Картоплю розрізали пластами й укладали в черевики солдатські як кашу, і ще так само в деяких місцях, які погано обмацувати. Увечері в бараці варили картопляну пресмачну юшку”¹⁵⁹ (Оксана Мешко). Інколи така спроба поживитися відбувалася проти самих невільників, як от у випадку Олександри Слободян-Ковалюк: “Вони не давали варити [крадену з поля] картоплю. Голодні наїмося зі смаком, а в шлунку — гірко. Так мучить, що краще голодними бути. Якийсь був сорт кормовий, який їли, але їм не давали варити картоплю. Вони казали: їди мабуть”¹⁶⁰ (Олександра Слободян-Ковалюк).

Енн Епплбом вважає, що режим харчування був одним із дієвих способів контролю над ув'язненими, після регулювання їхнього часу та життєвого простору: людиною, яка виснажена голодом, маніпулювати значно простіше, адже її поведінкою керуватиме насамперед інстинкт виживання¹⁶¹. На думку Стівена Барнса, “розподіл їжі слугував системі як для покарання, так і для заохочення. Оскільки вважалося, що невиконання норми свідчить про небажання в'язня стати на шлях виправлення і його опір перевихованню, то зменшення пайка мало покарати за “несвідомість” і зламати цей спротив. Харчування вибудовували таким чином, щоб в'язні, яких вважали невинуватими, опинилися на нисхідній дорозі до смерті”¹⁶².

Марта Чиж, аналізуючи різні жіночі свідчення про ГУЛАГ, дійшла висновку, що саме голод був найбільшим страхом в'язнів, а покарання через обмеження їжі вважали найгіршим¹⁶³. Ганна Позняк пригадує: “Дуже тяжко було дивитися на людей, які голодні і думають тільки про їжу. В них гаснуть очі, вони стають до всього байдужі, стороняться людей, дивляться під ноги”¹⁶⁴. Практично у кожному спогаді жінки розповідають про *почуття голоду*, яке постійно супроводжувало їх у таборах. “Це страшне відчуття голоду навіть зразу після їжі ніколи не зникало” (Галина Коханська)¹⁶⁵; “Голод — страшний стан людини, його не вмію описати. Навіть розумні, культурні люди ставали звірами” (Марія Потикевич-Заболотна)¹⁶⁶; “Годували політв'язнів жахливо — недостатньо і недоброякісно: із хліба, як потиснути, могла капати вода, а баланда — рідка юшка — дебільшого нічим не відрізнялася від помиїв. Ми завжди відчували голод, увесь час хотілося їсти” (Марія Бриндзей-Лехицька)¹⁶⁷; “Ми ходили на роботу і з роботи як очі і нілі — такі втомлені й голодні. Голод так допікав, що не можна було думати про щось інше” (Оксана Франко)¹⁶⁸; “А голодно було! Які ми всі голодні були, навіть повірити важко. Продукти нам з Магадана привозили, ми самі дорогу для машин у снігу пробивали. То поки той хліб довезуть, він весь на промерзлі крихти перетвориться. Там так паку й видавали: заморожені крихти насипали просто у пригоршні. Видадуть з вечора (вранці на роботу рано-раненько), лежить той хліб у тебе в головах на нарах, а ти їси по крихточці, по крихточці в рот кладеш, доки весь не з'їси — годі заснути” (Наталія Костенко)¹⁶⁹; “Минулі роки десятилітньої неволі згадуються важкою фізичною працею, цинічним приниженням людської гідності (...) постійним голодом. Завжди дуже хотілося їсти, здавалося, що ніколи не наїмся хліба, бо за всі роки перебування в таборах не одержала жодної посилки” (Анна Закидальська)¹⁷⁰.

Та бувало й так, що перевтома перевершувала голод і жінки просто фізично не могли дійти до їдальні по їжу: “Нещасні, виснажені непосильною роботою, промерзлі кісток, брудні, ледве добирались до нар, часто не в силі були йти в їдальню”¹⁷¹.

Ті, кому вдалося зберегти якісь кращі речі з дому, мали шанс протриматися до кінця вимінявши їх за їжею, як-от Марія Макогон-Дужа: “Маючи ще дещо з домашнього одягу, я виміняла його на кухні на хліб і сало з “морзвіра”, тобто моржа. Сало це було не особливо смачним, тхнуло рибою, смалець із нього не застигав. Але і цьому було

рада (...) Смальцем з моржа я трохи підкріпила своє здоров'я, адже так хотілося жити, повернутися до рідного краю..."¹⁷². Постійний критичний брак їжі змушував жінок вдаватися до крайніх заходів, щоб хоч якось підживитися. Наприклад, Анна Марунчак, гадаючи про виснажливу працю на будівництві дороги, зізнається: "Вічна мерзлота стала домовиною не одній українці. Вона забирала життя щоденно. Можливо, це гріх, але ми не раз мовчали про померлу, щоб отримати хоч раз її пайок"¹⁷³.

Стан здоров'я невольниць та рівень захворюваності

Вже на початку 1942 р. становище в'язнів ГУЛАГу було катастрофічним, що змусило бути визнати навіть на найвищому рівні керівництва Наркомату внутрішніх справ: у цілком таємному наказі НКВС № 0023 від 24 січня 1942 р. за підписом Л. Берії йшлося: "(...) встановлено, що у низці таборів та колоній за останній час різко погіршився стан побуту і утримання ув'язнених (...) Серед ув'язнених поширені вошивість, туберкульозні захворювання. Відбувається різке збільшення хворих, слабосильних, виснажених, в бараках брудно, відсутнє регулярне миття в'язнів, санітарне обслуговування погано (...) Незадовільний стан побуту ув'язнених пояснюється насамперед поганою роботою апаратів таборів..."¹⁷⁴. Вочевидь, протягом 1942 р. ситуація в таборах не покращилася, а стан здоров'я невольників різко погіршився, бо вже 8 січня 1943 р. Л. Берія підписав цілком таємний наказ НКВС СРСР № 0033 "Про збереження і покращення фізичного стану ув'язнених, утримуваних у виправно-трудових таборах та колоніях НКВС", у якому, серед іншого, було встановлено 3 вихідні дні на місяць, наголошувалось на обов'язковій 8-годинній перерві для сну, обов'язкових 2 м² житлової площі для кожного в'язня та необхідності підтримання температурного режиму в бараках не нижче 12°-14°С¹⁷⁵.

Стрімке падіння працездатності серед в'язнів таборів та колоній недвозначно вказує на погіршення загального стану їхнього здоров'я на початку 1940-х рр., про що свідчать статистичні дані, представлені у Таблиці:

Трудові групи	Роки	
	1940	1942
Придатні до важкої праці	35,6	19,2
Придатні до середньої праці	25,2	17,0
Придатні до легкої праці	15,6	38,3
Інваліди та ослаблені	23,6	25,5

Таблиця 1. Частка трудових груп у загальній кількості в'язнів ГУЛАГа, %¹⁷⁶.

Через незадовільні побутові умови, недостатнє і непоживне харчування на тлі суворого клімату та виснажливий режим праці у жінок-політв'язнів розвивалися характерні хвороби. Серед найпоширеніших хвороб — запалення легенів, пеллагра, цинга, скарлатина, інфекційні хвороби та туберкульоз¹⁷⁷. У таблиці представлені дані щодо розподілу різних захворювань серед в'язнів таборів НКВС у 1944 р.

Захворювання	Ураження контингенту, %
пеллагра і аліментарна дистрофія	34,0
гострі шлунково-кишкові захворювання	17,2
грип	56,5
запалення легень	1,2
хвороби шкіри	117,8
виробничі травми	28,5
малярія	19,1

Таблиця 2. Захворюваність у таборах НКВС у 1944 р.¹⁷⁸.

Постійне переохолодження в умовах суворого клімату та браку відповідного сезонного одягу, неадекватних житлових умов, поганого харчування і виснажливості праці призводили до різного роду гострих і хронічних захворювань, на що постійно вказують самі невідьники. Ольга Годяк розповідала про свій досвід роботи на шахтах Караганди: “Робила в шахтах по коліна в воді, мала ще такі свої чоботи, ще нічого [каменного] не давали (...) Приходила ввечір, ноги мокрі, витягаю жменю снігу (...) Раніше я ті мокрі чоботи вдягала, йшла знов в ту шахту, і так було аж пару місяців (...) Я дуже захворіла, мала такий нарів страшенний. Мене в лікарню, вони дали мені інвалідність на рік”¹⁷⁹. Випадки, як той, що описує Ольга Стец-Іванчук, відлунюють у спогади інших жінок: “У ці люті морози завалився дах у нашому бараці (...) На подвір’ї між бараками розчистили сніг. Натягнули велику палатку. Посередині поставили тимчасову піч, зроблену з залізної бочки. Але то тепла не давало, сильний був холод. Мороз був більше 50°C. На цьому снігу поклали матраси для сання. Ми усі дівчата дуже простудились. Так усе тіло боліло й кості дуже крутило тяжким болем. Ми полягали спати, але спати не могли...”¹⁸⁰. Зрозуміло, що збереження здоров’я в’язнів не було пріоритетом керівництва табору.

Справжньою бідою невідьників був туберкульоз, смертність від якого коливалася в різні періоди ГУЛАГу: у 1942 р. частка загиблих від цієї недуги була у середньому 5,5 % загальної кількості смертей, а у третьому кварталі 1946 р. смертність внаслідок туберкульозу досягла свого піку — 40,0 % в середньому по ГУЛАГу¹⁸¹. Природно, що ослаблені виснажливою працею та голодом в’язні були особливо вразливими до цієї “хвороби бідності”. “Низькі бараки без вентиляції, велика “норма” [виробітку] і голод виснажували їх і більшість з них хворіли на туберкульоз. Тоді вже цілком хворих — “доходять” — відправляли на “ЦЛТ” (центральної лікарні) таборів Мордовської АССР”¹⁸².

Серед усіх захворювань найбільш небезпечними для в’язнів були інфекційні. Епідемії яких прокотилися таборами і колоніями ГУЛАГу у 1942–1943 рр., забравши тисячі життів: в’язнів масово вражав висипний тиф, черевний тиф, дизентерія та паратиф¹⁸³. Марія Грендиш засвідчувала: “У 1950 р. нас зігнали в надто переселені”

пункт". Там почався сильний тиф. Дуже багато людей повмирало тоді, і особливо чоловіків. День у день на прохідній червонопагонники проколювали трупи шомполами, перевіряли чи дійсно мертвий"¹⁸⁴.

Це було безпосереднім наслідком антисанітарних умов утримання в'язнів, значної скученості (що сприяло стрімкому поширенню епідемії), поганого харчування та непосильної праці, а також незадовільної медичної допомоги у таборах. Ірина Гладка-Гончарівська пригадувала випадок, коли невільниці потруїлися неякісною їжею: "Одного дня багато в'язнів отруїлося рибою. 10 чи 13 чоловік померло, а 200 були на грані загибелі. Виник скандал. Цілий місяць люди не працювали, лікарня була забита хворими, трохи сильніші лежали у бараках чи юртах. Я також перенесла отруєння"¹⁸⁵. В іншому таборі сталася епідемія інфекційного гепатиту, що спричинила смерті десятків в'язнів, про що розповідала Уляна Гончар-Бакай¹⁸⁶.

Надія Суровцова описує активні заходи боротьби з вошивістю, які почалися лише через загрозу епідемії тифу: тричі на день усі невільниці мусили повністю роздягтися та перевіряти свій одяг на наявність паразитів, а крім того, їх "почали ганяти через день у лазню, а під час миття одяг "прожарювали" у спеціальній прожарці. Що інколи трохи підгорало, але воші зникли. Почали давати мило, багато води...". Виявлену ініціативу у боротьбі з цією бідою Надію Суровцову жартوما прозвали "прожаркомвош"¹⁸⁷.

Проте найбільш масовими серед в'язнів були різні види поліавітамінозу, крайні форми яких (пелагра, аліментарна дистрофія та ін.) мали незворотний руйнівний вплив на здоров'я в'язнів і часто призводили до летальних наслідків. Так, за перші місяці 1942 р. смертність від пелагри у різних таборах коливалася від 40% до 93% смертей; на практиці ці дані могли бути ще вищими, якщо врахувати випадки, де причиною смерті вказано гострі кишково-шлункові розлади (один із симптомів пелагри)¹⁸⁸. Ганна Заячківська-Михальчук, яка працювала в умовах вічної мерзлоти на земляних роботах і копала траншеї, згадувала: "Норма на 1 людину-день вирити траншею глибини, 1,8 м ширини, 10 м довжини. Не зробиш — нема 650 г хліба, тільки 450 г і каша з гнилої капусти або сочевиці. Ми не адаптовані до північного клімату, попухли від морозу, морозу і цинги (...) Пухли від цинги, відставали ясна від зубів, що не добили на морозі — випадало само, сліпли від перших променів полярного сонця. Полярна ніч поглотила всі сили"¹⁸⁹. Описуючи нікчемне харчування і виснажливу працю у таборі радгоспі в Челябінській області навесні-влітку 1946 р., Ганна Юрчак-Івасенко зазначала: "За шість місяців перебування в цьому пеклі при рості 172 см я важила 26 кг. З 250 дівчат залишилося 107"¹⁹⁰. Павліна Беноні описувала свій стан після місяців у таборі: "Якщо на пересилці я важила 74 кілограми, то за півроку залишилася 31. Моя довга руса коса випала, на голові замість волосся пух, ним було вкрите й обличчя. Глибоко запали очі, з людини залишився скелет, обтягнутий тонкою шкірою. Багато людей в таборі було багато і на них страшно було дивитися"¹⁹¹.

Фактично у кожному жіночому спогаді міститься епізод чи згадка про період таборі, коли довелося пережити гострі форми фізичного виснаження на межі життя і смерті. Марія Штепа передає спогад своєї подруги Марії Стадник про пережиті: “Важко уявити, яка мученицька смерть у таборі дистрофіків. Їм увижається їжа. Руки тягнуться до хліба, якого нема. То бачать їжу, а нема ложки. Вони виснажені, тільки тонка шкіра обтягує кості. Очі напівбожевільні, благальні. Кому доводилося бути присутнім при передсмертній галюцинації, повік не забуде”¹⁹².

Марія Макогон згадувала: “В результаті поганого харчування та непосильної праці я стала за першу ж зиму і весну повним дистрофіком”¹⁹³; “Дуже важкими були 1946-1947 роки. Голод, тяжка праця на морозах виснажували кожну з нас. Пакунків з дому ніхто не отримував, і ми ходили як тіні. Хворіли цингою, курячою сліпотою (...) тільки сутеніло — нічого не бачили” (Орися Мочульська)¹⁹⁴. Надія Суровцова, яка певний час працювала у табірній лікарні, описувала, що на практиці означала ця недуга: “Ця хвороба невдовзі також набула масового характеру. Гнітюче враження справили жінки, котрих у сутінках вели під руки до розміщеної далеко вбиральні і назад. Осліплі хвилювались, лякалися незрозумілої хвороби”¹⁹⁵.

Хронічно хворі та скалічені в'язні аж ніяк не звільнялися від праці, їх лише переводили на полегшені види робіт в межах звичайних таборів або скеровували до спеціальних таборів для інвалідів: “Табір для інвалідів — це місце, де були зібрані каліки, мученики, знищені слідством, страшним життям, непосильною працею і старістю. Це місце тріумфу наших катів. Тут є юні дівчата, скалічені на ціле життя...”, — описує табір для недужих невольниць Анна Гошко-Кіт, яка й сама провела тут чимало часу, порушена тими, чиє соматичне чи психічне здоров'я було незворотно зруйноване у таборах. Жінка занедужала на туберкульоз: “Непритомніла, кашляла, задихалася. “Легені діряві як сито”, — сказав лікар, а мені було тільки 25. Лікарі признали мене повним інвалідом (...) Мене вибракували і перевели до інвалідського табору на станції Потьма”¹⁹⁷.

Попри те, що кожна жінка пережила серйозну хворобу, зазнала травми або набуті хронічне захворювання у таборі, їхні розповіді про це порівняно стримані: у них — відчутно ані відчаю, ані розпачу, натомість вони сповнені терпіння та прийняття того, що сталося, відсторонених зусиль з полегшення стану, констатація фактів. Ці розповіді характеризує певна емоційна прохолода, відстороненість: “Харчі були зовсім погані, нас годували за першою [найнижчою] нормою. Поступово наш барак став стаціонаром для дистрофіків. Ми не в стані були ходити, нас весь час мучив голод. Одна латишка і естонка, колись сильні жінки, збожеволіли з голоду. Вони вибирували на смітнику риб'ячі голови і варили, а потім пили цю воду. Через тиждень повмирали, а перед тим дуже опухли. Нас, доходяг, “актіровували”, тобто прирекли на повільну смерть”¹⁹⁸.

З огляду на виснажливий режим та умови праці і критично низький рівень харчування, імунітет невольниць фактично нездатен був захищати їхні виснажені тіла. Будь-яка найменша інфекція перетворювалася на дуже серйозні проблеми.

доров'ям, а геть неприйнятний санітарно-гігієнічний стан збільшував ризики шкідливих захворювань: “Від сильної простуди нижня частина тіла в мене була вкрита чиряками і ранами. За півтора року в тюрмі чиряки пройшли, а мокра екзема залишилася. Якщо зимою на короткий час зникала, то ранньою весною, літом і осінню знову з'являлася в іншому місці (...) Багато дівчат мали мокру екзему на грудях. Одна мука. Як тільки до білизни, в лазні розмокне, ще більше розранюється, а від роботи ніхто не звільняє”¹⁹⁹. Виснажені і ослаблені жіночі тіла нездатні були протистояти найменшій інфекції, тож гнійні висипи, чиряки та різні ураження шкіри були поширеним явищем: “Застуда виходила великими болячками і чиряками, все тіло було покрите гнійними гнійниками. Повний упадок сил”, — писала у спогадах Павліна Беноні²⁰⁰.

У спогадах Галини Коханської, наприклад, наскрізним сюжетом є розповідь про постійне запалення шкіри — хронічну хворобу, яку вона отримала ще під час перебування у в'язниці на етапі слідства і яка невимовно дошкуляла жінці у таборах і після звільнення протягом 22 років²⁰¹. Інші жінки також розказують про численні випадки захворювань, пов'язаних із надривною працею у нелюдських умовах: “Від важкої фізичної роботи на холоді стали боліти руки, а до того ж почало їх обсипати якимись маленькими червоними виразками. Наш табірний лікар визначила, що у мене була епідермодисплазія, але не поспішала давати скерування до лазарету”²⁰².

Тільки Беата Обертинська (яка опублікувала свої спогади під псевдонімом Марта) розповідала про двох хворих на туберкульоз жінок, які змушені були працювати на лісоповалі в суворий мороз: “Пальці задубіли від холоду, зовсім не гнуться — не годі розв'язати пояс чи розшпилити ґудзика. Напівпритомні жінки справляють це просто в одязі, їхні штани дубіють на морозі. В результаті усі страждають від запалення сечового міхура, і далі внаслідок слабкого сечового міхура вони постійно лежать обмерзлі по пояс”²⁰³. Саме це й досвідчила Євгенія Андрусак, яка до того ж протягом усіх десяти років неволі потерпала від постійних легеневих захворювань, і тільки після інвалідності мусила працювати²⁰⁴.

Непоодинокі були випадки травматизму на виробництві: відсутність належних заходів з охорони і безпеки праці з одного боку, некваліфікованість в'язнів виконання певних видів робіт та їх фізична слабкість — з іншого, призводили до численних випадків, каліцтв та смерті на місці праці засуджених. Наприклад, офіційна статистика ГУЛАГу засвідчує, що лише протягом 1945 р. на шахтах воркутинського району було зареєстровано 7124 нещасних випадки, внаслідок яких було важко поранено 482 особи, а 137 осіб загинуло²⁰⁵. Галина Коханська докладно описує умови праці у шахтах Воркути, де каторжанки надривно працювали, рубаючи кайлами породи та породу, голіруч навантажували це у вагонетки, за відсутності елементарних заходів безпеки праці. “При важкій виснажливій праці і такому харчуванні в'язні швидко втрачали сили і ставали дистрофіками (...) які повільно вмирали від виснаження. За нещасні випадки в шахті, де вбивало і калічило людей, ніхто не ніс ніякої

відповідальності. Бувало, стояки не витримували ваги породи і обвалювались на людей. Крім того, була дуже погана вентиляція. Траплялося, що вибухав газ метан”²⁰⁶.

Робота на поверхні також була пов'язана з великими ризиками для життя. Ганна Заячківська-Михальчук описує нещасний випадок у піщаному кар'єрі, коли через обвал кілька невільників могли загинути, якби їхні подружки протягом 14 годин руками не розгрібали замерзлий пісок, каміння та глину, забезпечуючи доступ повітря до поштовпів засипаних дівчат²⁰⁷. Інша трагедія сталася на очах у Анастасії Закидальської: “Сталося лихо (...) в кар'єрі обвалилася стіна, і троє дівчат зникли під землею. Боже, що тут творилося! Бригадир німець кинувся відкопувати, ми почали йому допомагати. Одну з дівчат невдовзі витягли з-під землі, таку нещасну, наче розчавлену. Забрали. Повезли в лазарет, але чи лишилась живою ніхто нам не сказав (...) Двох інших довго не могли знайти”²⁰⁸. На земляних роботах, де використовували вибухівку, через помилку п'яного вільнонайманого підричника кільком ув'язненим дівчатам вибило очі. Лісоповал, на якому працювали тисячі в'язнів, також не був безпечним місцем праці. Софія Стефанишин пригадувала типовий випадок, коли дерево впало на дівчину. Ольга Сподарик зазнала травми ноги, коли на цегельному заводі на жінок обвалився підсад з цеглою, а інша жінка загинула, потрапивши в дробилку для каміння²¹¹. Текла Тихан розказала про випадок, коли перевернулася відкрита вантажівка, яка у кузові везла невільників на роботу в радгосп, і лише одна з жінок вижила у цій аварії²¹². Марія Лаврів-Скрентович з жахом згадувала один з найстрашніших періодів у неволі: “1952 р. дістала серйозну травму. Цього року кожного дня в нашому таборі щось траплялося: 5 осіб утонуло в річці Воркуті, дівчата гинули в кар'єрах і на заводі. На переїзді під потяг потрапила вантажівка, на якій їхало 33 дівчат. Тільки одна вціліла...”²¹³.

Керівництво таборів фактично не дбало про життя та здоров'я невільників, вважаючи їх певним витратним матеріалом. Оксана Мешко згадувала: “Занедбали обережність, годі говорити про техніку безпеки: її взагалі не було, ніхто про неї не дбав, циркуляри вона не була передбачена всерйоз. Щодень новий приносив серйозні “виробничі травми” — санпоїзди підбирали покалічених до єдиної жіночої лікарні, мало хто звідти повертався, жінки ставали інвалідами. Ентузіястку — неперевершену рекордсменку цукрового заводу, дивовижного запалу дівчину родом із Хмельницької області — вибило в лісі, коли вона валила дерева, як горіхи лушила...”²¹⁴. “Нашим здоров'ям ніхто не цікавився, натомість на кожному кроці — зневага, нещасні випадки. Люди божеволіли. Про все те тяжко згадувати, не кожна каторжанка могла знести такі умови”, — ніби розповідає численні жіночі розповіді про пережите Оксана Юрчук²¹⁵.

З іншого боку, інколи жінки сприймали порівняно незначну травму як нагоду взяти перерву у виснажливій праці, а перебування у лікарні чи на полегшених роботах — як нагоду перепочити і трохи відживитися. Ірина Сенік розповідає про це з іронією: “Коли при вантаженні вертушок одна каменюка зірвалася і потрощила мені руку, мене відправили — о, ні не в лікарню, як би це мало бути, — в сусідній жіночий

табір. При відправці дівчата так сумно говорили “Тобі повезло”. Ох і везіння: болюча, охляла до ліктя рука і жодної лікарської допомоги. Але ж бо я не працюватиму важко. Буду вволю лежати на нарах, я “ніби” хвора. Боже! Оце і є коротеньке табірне щастя...”²¹⁶.

Медична допомога у таборах

Керівництво таборів та медперсонал всіляко приховували реальний рівень захворюваності, занижували показники та фальсифікували діагнози, що мало катастрофічний вплив на хворих невільників. Раїса Руденко свідчила, що в таборах “карантину не оголошують навіть тоді, коли в’язні хворіють на дизентерію, коросту або жовтянку. Хворих не лікують зовсім, або ж лікують і не кажуть, від чого. Тобто вдають, що це не короста, а алергія; не дизентерія, а розладнання нервового походження. Табірній адміністрації та табірним лікарям не вигідно, щоб в’язні знали про свої захворювання, і вже зовсім вигідно зафіксувати на папері, що в них поширені інфекційні хвороби”²¹⁷.

Галина Коханська описує шок, коли вона вперше побачила таборову лічницю: “Коли я вперше прийшла в стаціонар (...) мене вразила мертва тиша. Хворі, а точніше кістяки, обтягнуті шкірою, лежали мовчки і нерухомо. Вони були схожі більше на мармур, ніж на людей. Оживали лише тоді, коли давали їжу (...) Часто хворі помирали. За день вмирало 7–10 чоловік”²¹⁸.

У таборах та колоніях ГУЛАГу була хронічна нестача кваліфікованого медперсоналу. Інколи засудженим медикам дозволяли виконувати цю роботу, але досить часто посаду лікаря отримували в’язні з числа кримінальних злочинців, які не мали ані належної кваліфікації, ані навіть співчуття до недужих. Оксана Мешко описує свій багаторічний досвід перебування у таборовій лічниці, після того, як підірвалася на каменях поблизу Іркутська: “У санчастині лікарка із “зековок” — взагалі сумнівний лікар (..) Хворі доходили, бо не було ліків, належного харчування, догляду тощо. Скарги годі й говорити. Єдині мої ліки були — лежати на ліжку горілиць, у чистому приміщенні, що, у порівнянні з бараком, видавалося курортом (...) пайку не давали цілу і страви трохи кращі”²¹⁹. Власне, чи не кожна невілиниця мріяла про те, щоб бодай на короткий час опинитися в лікарні, де були дещо кращі від загальної умови утримання і жінки могли не стільки лікуватися, скільки трохи перепочити від виснажливої праці та відновити сили за рахунок дещо кращого харчування. Марія Мешко пригадувала, як зовсім було охляла і обморозила ноги та опинилася в лічниці: “Я потрапляю на два тижні ніби на курорт, в стаціонар, на чистеньке залізне ліжко, краще харчування (білий хліб!) і відпочинок”²²⁰. Подібно ж і Віра-Марія Мешко описує своє серйозне захворювання як благо, завдяки якому вона вижила: “За три місяці у шахті я, на радість, дістала запалення легенів. Мене поклали до стаціонару, там мене врятувала лікар Тарнавська, дочка прославленого генерала, командира полку. Вона допомогла мені, навчила робити уколи, перев’язки, давала ліки, і я залишилася в стаціонарі”²²¹. Ірина Гладка-Каній взагалі вважає, що завдяки перебуванню

у лікарні було врятоване її життя: “Пролежавши усі дощові дні в стаціонарі, я трохи ожила. Лікар, німець з Поволжжя (...) дай йому, Боже, здоров’я, він рятував мене від вірної загибелі”²²². Марія Потикевич-Заболотна пише, що у лічниці змогла нарешті помитися і виспатися: “Взяли мене на руки і віднесли до медпункту. Покупали. Яке це було щастя за весь час перший раз митися у ванні в теплій воді! “Тепер хоч чиста по мру”, — подумала я. Мені дали трохи більше баланди і хліба, і я заснула дійсно як після купелю, в чистій постелі”²²³.

На критичний брак медикаментів у лічницях для в’язнів або їх цілковиту відсутність постійно вказують колишні невільникі. Іванна Викович, яка серйозно захворіла у таборі, згадувала: “Мене відправили в центральну лікарню. Там мене перевірили і говорять: “Пишіть додому, щоби вам висилали уколи до тих пір, поки не скажемо, що не треба”. Нам можна було писати тільки 2 листи на рік. Але дали мені справку, щоби могла написати за ліками. Я написала, і з дому стали висилати мені ті уколи”²²⁴.

Описуючи таборову лічницю, Ганна Позняк згадує, що там “лежали хворі на різні хвороби. Найбільше було хворих на серце і на туберкульоз”²²⁵. Хоча хворих на туберкульоз і скеровували до лічниць, вони фактично не отримували належного лікування і в більшості випадків були приречені на смерть. Анастасія Закидальська пригадує свою подругу, яка поволі вмирала від сухот за повної відсутності ліків і лікарської безпомічності: “У жіночому бараці лежить наша улюблениця Лідуня, така худесенька з великими карими оченятами дівчинка (...) Схудла, одні кісточки, і тільки оченята світяться гарячковим блиском. Мабуть знає, що буде вмирати, бо ж туберкульоз не вмолимий, та й чим тут його лікувати?”²²⁶.

Однак та сама Оксана Мешко з вдячністю і теплом згадує інших табірних лікарів, яких довелося зустріти за роки перебування у неволі і чиї людяність та професіоналізм рятували життя в’язнів, і серед інших — “Начальник санчастини військової лікарки Нельга (...) чи не єдина лікарка з вільнонайманих була гуманною, наскільки це було можливо у тій ситуації. Не раз вона обставала за хворих (...), до українських дівчат вона чутно була прихильною, і в комісовках утримувалась від кричущих порушень у вимогах працездатності”²²⁷. Подібно й Галина Коханська згадує добрим словом лікарку Львівській пересильній тюрмі, з яким її звела доля²²⁸. Олександра Слободян-Коваленко з вдячністю пише про кількох лікарів, які рятували її здоров’я у неволі: один вберіг її від норильських таборів під час комісовки на пересилці у Красноярську, приписав їй дівчині серцеве захворювання; інший сумлінно гоїв її виразки за допомогою ефірної мазі, приготуваної з трав мазі²²⁹. Анна Мартинюк згадує лікаря, який зглянувся на хворе немовля та віднайшов дефіцитний пеніцилін для лікування²³⁰.

Більшість табірних медперсоналу були з числа в’язнів або колишніх в’язнів, що свідчать самі колишні невільникі, найчастіше старалися полегшити страждання слабких і хворих жінок, однак їхні професійні знання, можливості та ресурси були дуже обмеженими²³¹.

Характерно, що жінки таки вірили у те, що вони більш витривалі, живучіші за чоловіків. Надія Суровцова, яка після другого арешту у в'язниці мала тривалу гінекологічну кровотечу, через що опинилася на межі життя і смерті, але, попри несприятливі прогнози все ж одужала, визнає фаховість лікарки: "Я трохи підхарчувалася, мене лікували якась, очевидно, дуже досвідчена жінка-лікар, і без усякої операції залишила таки мене за місяць на ноги"²³².

Дослідники відзначають, що точно встановити частку певної хвороби серед захворювань, які панували, набули поширення та призводили до смерті серед в'язнів ГУЛАГу неможливо з огляду на кілька причин: 1) труднощі діагностики захворювань, оскільки на тлі фізичного виснаження клінічна картина перебігу хвороби та її симптоми постійно змінювалися; 2) недостатня та низька кваліфікація медичного персоналу в таборах та колоніях, де критично бракувало фахових лікарів; 3) несумлінність медичного персоналу, який під тиском таборової адміністрації (яка намагалася приховати певні факти) спотворював дані про реальний стан справ²³³.

Умови утримання у таборах і в'язницях (неприйнятні житлові умови), надризна, суворий клімат, недостатнє і неякісне харчування, брак відповідного одягу і взуття, нестача найнеобхідніших речей, низький санітарно-гігієнічний рівень та майже повна відсутність медичної допомоги ставили невідьничу на межу життя і смерті. Голод, холод, перевтома, хвороби і травми виснажували жінок та руйнували їхне здоров'я, калічили та вбивали тисячі політв'язнів. Та, попри усі ці неймовірні труднощі, багатьом все ж вдалося вижити. Що ж допомагало частині жінок зберігати власне життя і психіку у нелюдських умовах ГУЛАГу? Про це — у наступних розділах.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 6. — С. 10.

Barnes Steven A. Death and Redemption : The Gulag and the Shaping of Soviet Society. — Princeton University Press, 2011. — P. 140-141.

Пиливець Ю. Г., Пиливець Р. І. Каторга у СРСР... — С. 93.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 7. — С. 4.

Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 157-159.

Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 109-111.

Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 95-96 і далі.

Найяскравішим і найбільш драматичним проявом згаданої тенденції стали масові депортації цілих народів (корейців, кримських татар, чеченців та інгушів), а також національно орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних територіях (країн Балтії, Білорусі та України), яких було оголошено "ворогами" суцільно саме за етнічним принципом.

Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ : советские репрессии против иностранноподданных // Россия и мир в XX веке : территория — расселение — миграции / отв. ред. П. М. Полян, О. Б. Глезер. — М.: ОГИ, 2005. — С. 617-630.

Полян Павел. Иностранцы в ГУЛАГЕ... — С. 625.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 6. — С. 10-11.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 7. — С. 3.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 7. — Таб. 5, Таб. 11.

Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 157-159.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 7. — С. 8.

- ¹⁶ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... — С. 105.
- ¹⁷ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве // Советское общество : возникновение : развитие : исторический финал / под об. ред. Ю. Н. Афанасьева. — Москва : РГУ, 1997. — Т. 2. — С. 216-217.
- ¹⁸ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа : Как на Мертвой дороге росло население СССР [Электронный ресурс] // Новая Газета. — 8 квітня 2009. — Режим доступу : <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.
- ¹⁹ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 226, 236; Земсков В. Н. ГУЛАГ : историко-социологический аспект... — № 7. — С. 3.
- ²⁰ Barnes S.A. Death and Redemption... — P. 99.
- ²¹ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 266.
- ²² История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 264.
- ²³ Інструкція НКВС № 00889 від 1939 р. "Про режим утримання ув'язнених" та інструкція МВС СРСР № 0190 від 1947 р. "Інструкція про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах і колоніях" (Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа... — С. 1-2).
- ²⁴ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 281.
- ²⁵ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 291.
- ²⁶ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 301.
- ²⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 245.
- ²⁸ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 99.
- ²⁹ Петров Н. В. История империи "Гулаг". Глава 11 [Электронный ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava11.htm>.
- ³⁰ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 210.
- ³¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 159-160.
- ³² Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 160.
- ³³ Лагерная повседневность. Условия существования заключенных на объектах электроэнергетики // Заключенные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики СССР. Собрание документов и фотографий. — Москва : РОССПЭН, 2008. — С. 289-393.
- ³⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 168-169.
- ³⁵ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 220-221, 228-229, 234-236, 241-242, 246, 253-258, 260-262, 274.
- ³⁶ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 228-229.
- ³⁷ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 152.
- ³⁸ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 258-259.
- ³⁹ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 270-271.
- ⁴⁰ Нескорена Берегиня... — С. 133; подібно ж : В намисті з колючого дроту... — С. 209.
- ⁴¹ В намисті з колючого дроту... — С. 38-39, 209; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю... — С. 138; Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 72-73; Судьба Натальи Костенко (Записки Л. Богораз) // Память : ист. сб. — Париж : YMCA Press, 1981. — Вип. 4. — С. 409; Непохитні : зб. спогадів / ред. Б. Гордасевич ; упор. С. Волощак. — Львів : Рідна школа, 2005. — С. 139; Потікевич-Заболотна. Нам дуже треба жити... — С. 33.
- ⁴² Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 43.
- ⁴³ В намисті з колючого дроту... — С. 39, 41.
- ⁴⁴ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 217-218.
- ⁴⁵ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 60; те саме : Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 443.
- ⁴⁶ Нескорена Берегиня... — С. 134; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 72; Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 60; В намисті з колючого дроту... — С. 39; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!... — С. 138; Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 125-126; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 72; Непохитні... — С. 122.
- ⁴⁷ Стефанская М. Черное и белое. — Москва : Суздалев, 1994. — С. 23-24.
- ⁴⁸ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..." : Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2007. — С. 208.
- ⁴⁹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 81-82.
- ⁵⁰ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 10-11.

- ⁵¹ Проект "Ефросиния Кесновская. Сколько стоих человек" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=5&list=25&foto=27>.
- ⁵² Вагула М. Моя дорога ... – С. 12.
- ⁵³ Коханська Г. З Україною в серці... – С. 235-236.
- ⁵⁴ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... – С. 39-40.
- ⁵⁵ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 238-239.
- ⁵⁶ Судьба Натальи Костенко... – С. 407.
- ⁵⁷ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 43.
- ⁵⁸ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 177-178.
- ⁵⁹ Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps... – P. 15.
- ⁶⁰ Суровцова Н. Спогади... – С. 266.
- ⁶¹ Анна Марунчак у своїх спогадах окремо наголошує на господарності жінок і дівчат з Західної України, яким вдалося налагодити більш-менш прийнятний побут у суворих умовах табору в Комі : Марунчак А. Моя Голгофа... – С. 101.
- ⁶² Суровцова Н. Спогади... – С. 294.
- ⁶³ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... – С. 267-268.
- ⁶⁴ Коханська Г. С. З Україною в серці... – С. 309.
- ⁶⁵ Шліс В. День у Воркуті // Наше життя. – 1956. – № 7-8. – С. 6; подібно ж : Коханська Г. З Україною в серці... – С. 309.
- ⁶⁶ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... – С. 161.
- ⁶⁷ Закидальська А. Інтинські сніговії... – С. 41.
- ⁶⁸ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 263.
- ⁶⁹ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 259.
- ⁷⁰ Бондарук Л. Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/do-60-ti-littya-kengirskogo-povstannya-yak-viyav-krizi-sistemi-gulag>
- ⁷¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 172.
- ⁷² Нескорена Берегиня... – С.133; подібно ж : Коханська Г. З Україною в серці... – С. 258.
- ⁷³ Коханська Г. З Україною в серці... – С. 258.
- ⁷⁴ Коханська Г. З Україною в серці... – С. 245.
- ⁷⁵ Суровцова Н. Спогади... – С. 270.
- ⁷⁶ Коханська Г. З Україною в серці... – С. 259.
- ⁷⁷ Нескорена Берегиня... – С. 86-87; Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 169.
- ⁷⁸ Літопис нескореної України... – Кн. 1. – С. 609.
- ⁷⁹ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 172-173.
- ⁸⁰ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 232, 259.
- ⁸¹ Мешко О. "Не відступлюся!". – С. 32-33.
- ⁸² Суровцова Н. Спогади... – С. 280, 282.
- ⁸³ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." – С. 125, 190; Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps... – С. 88; Коханська Г. З Україною в серці... – С. 267; В намисті з колючого дроту... – С. 209; Нескорена Берегиня... – С. 134; Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". – Ф. 1, оп. 1.
- ⁸⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... – С. 264.
- ⁸⁵ Непохитні... – С. 137.
- ⁸⁶ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... – С. 60-61.
- ⁸⁷ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... – С. 78.
- ⁸⁸ Цит. за : Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... – С. 24-25.
- ⁸⁹ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 170.
- ⁹⁰ История сталинского ГУЛага... – Т. 4. – С. 263.
- ⁹¹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... – С. 44, 96; подібно ж : Коханська Г. З Україною в серці... – С. 272; Мешко О. Не відступлюся!.. – С. 47-48.
- ⁹² Андрусак Є. Спогади... – С. 65.
- ⁹³ Літопис нескореної України... – Кн. 2. – С. 500.
- ⁹⁴ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... – С. 25.

- ⁹⁵ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 243-244.
- ⁹⁶ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 166.
- ⁹⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 39, 41; подібно ж : Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла"... — С. 128.
- ⁹⁸ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 165, 186.
- ⁹⁹ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 185-186.
- ¹⁰⁰ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — Р. 97-100; Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 52; Процак П. На перехрестях життя (спогади). — Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2003. — С. 27; Нескорена Берегиня... — С. 67, 165; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 71 і далі; Непохитні... — С. 139; — зламі століть. У пам'ять прийдешнім поколінням / упор. Т. Б. Карпенюк, В. В. Сергєєва, І. З. Бойко. — Луцьк : Терен, 2014. — С. 117; Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 451-454, 466-467.
- ¹⁰¹ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 20.
- ¹⁰² В намисті з колючого дроту... — С. 59-60.
- ¹⁰³ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 70.
- ¹⁰⁴ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..."... — С. 73.
- ¹⁰⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 209.
- ¹⁰⁶ Бондарук Л. Кенгірське повстання...
- ¹⁰⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 245-247.
- ¹⁰⁸ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..."... — С. 126.
- ¹⁰⁹ В намисті з колючого дроту... — С. 115.
- ¹¹⁰ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 137.
- ¹¹¹ В намисті з колючого дроту... — С. 94.
- ¹¹² Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 54.
- ¹¹³ В намисті з колючого дроту... — С. 81.
- ¹¹⁴ Керсновская Е. А. Наскальная живопись... — С. 337.
- ¹¹⁵ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 44; Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 65.
- ¹¹⁶ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 252-253; Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 189.
- ¹¹⁷ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 17-18.
- ¹¹⁸ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 33-34.
- ¹¹⁹ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 251.
- ¹²⁰ Судьба Натальи Костенко... — С. 410.
- ¹²¹ Нескорена Берегиня... — С. 134-135.
- ¹²² Наприклад такими є спогади Н. Суровцової і Г. Коханської.
- ¹²³ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 251.
- ¹²⁴ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 240-243.
- ¹²⁵ Непохитні... — С. 73.
- ¹²⁶ Barnes S. A. Death and Redemption... — Р. 47.
- ¹²⁷ Бородкин Л. И. Труд в ГУЛАГе : между принуждением и стимулированием // ГУЛАГ : экономика принудительного труда / отв. ред. Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. — Москва : РОССПЭН, 2008. — С.131-133.
- ¹²⁸ Бородкин Л. И. Труд в ГУЛАГе... — С. 141-143; Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 245.
- ¹²⁹ Бородкин Л. И. Труд в ГУЛАГе... — С. 146-149.
- ¹³⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 139.
- ¹³¹ Андрусак Є. Спогади... — С. 65.
- ¹³² Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 25.
- ¹³³ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 309-310.
- ¹³⁴ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 47.
- ¹³⁵ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 283.
- ¹³⁶ Олена Степанів — Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Федонюк; Львів : відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ. — Львів : Піраміда, 2009. — С. 245.
- ¹³⁷ Цит. за : Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 26.
- ¹³⁸ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 26.
- ¹³⁹ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 27.

- ¹⁴⁰ Конкретні норми харчування для різних категорій в'язнів представлено у : Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 120-130.
- ¹⁴¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 176.
- ¹⁴² Коханська Г. З Україною в серці... — С. 246.
- ¹⁴³ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 44.
- ¹⁴⁴ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 127-128.
- ¹⁴⁵ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 41.
- ¹⁴⁶ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 443, 459.
- ¹⁴⁷ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 468; подібно ж : Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 37-38.
- ¹⁴⁸ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 39.
- ¹⁴⁹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 179-180.
- ¹⁵⁰ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 302.
- ¹⁵¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 177.
- ¹⁵² В намисті з колючого дроту... — С. 136.
- ¹⁵³ В намисті з колючого дроту... — С. 209, 39; Нескорена Берегиня... — С. 101, 124, 134; Коханська Г. Україною в серці... — С. 246. .
- ¹⁵⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т.2. — С. 558.
- ¹⁵⁵ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 43.
- ¹⁵⁶ Судьба Натальи Костенко... — С. 406.
- ¹⁵⁷ Непохитні... — С. 154.
- ¹⁵⁸ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 17.
- ¹⁵⁹ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 36; подібно ж : Андрусак Є. Спогади... — С. 60; Інтерв'ю з Ольгою Тихан (1926 р.н.) // Відеоархів Музею "Територія Терору" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365.
- ¹⁶⁰ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 138.
- ¹⁶¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 175.
- ¹⁶² Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 43.
- ¹⁶³ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 104.
- ¹⁶⁴ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 42.
- ¹⁶⁵ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 260.
- ¹⁶⁶ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 33.
- ¹⁶⁷ Олена Степанів — Роман Дашкевич... — С. 244.
- ¹⁶⁸ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 36; те саме : Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 42.
- ¹⁶⁹ Судьба Натальи Костенко... — С. 409.
- ¹⁷⁰ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 45.
- ¹⁷¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 305.
- ¹⁷² Нескорена Берегиня... — С. 135.
- ¹⁷³ Нескорена Берегиня... — С. 101.
- ¹⁷⁴ Цит. за : Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 30.
- ¹⁷⁵ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 217-218.
- ¹⁷⁶ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — № 6. — С. 22.
- ¹⁷⁷ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 114.
- ¹⁷⁸ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 41.
- ¹⁷⁹ Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею історичних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1. — Арк. 11.
- ¹⁸⁰ Нескорена Берегиня... — С. 67.
- ¹⁸¹ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 46.
- ¹⁸² Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 99.
- ¹⁸³ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 42-43; подібно ж : Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 607.
- ¹⁸⁴ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 462.
- ¹⁸⁵ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 453.
- ¹⁸⁶ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 459.

- ¹⁸⁷ Суровцова Н. Спогади... — С. 283.
- ¹⁸⁸ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 48-51.
- ¹⁸⁹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 71.
- ¹⁹⁰ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 189-190.
- ¹⁹¹ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 17.
- ¹⁹² Штепа М. Пам'ять кличе. — Чортків : Терно-Граф, 2008. — С. 36.
- ¹⁹³ Нескорена Берегиня... — С. 134, 144.
- ¹⁹⁴ В намисті з колючого дроту... — С. 151; подібно ж: Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 110.
- ¹⁹⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 279.
- ¹⁹⁶ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 106-107; подібно ж: Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 602-603.
- ¹⁹⁷ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 106.
- ¹⁹⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 260.
- ¹⁹⁹ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 104-105.
- ²⁰⁰ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 18.
- ²⁰¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 237 і далі.
- ²⁰² Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 40.
- ²⁰³ Obertynska B. (Rudzka M.). W domu niewoli... — S. 194.
- ²⁰⁴ Андрусак Є. Спогади... — С. 58, 63.
- ²⁰⁵ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 190.
- ²⁰⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 245-247.
- ²⁰⁷ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 98.
- ²⁰⁸ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 44.
- ²⁰⁹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 84.
- ²¹⁰ Інтерв'ю з Софією Стефанишин (1927 р.н.) [Електронний ресурс] // Відеоархів Музею "Територія Терору". — Режим доступу: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=201
- ²¹¹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 605-606.
- ²¹² Інтерв'ю з Теклею Тихан (1926 р.н.) [Електронний ресурс] // Відеоархів Музею "Територія Терору". — Режим доступу: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365
- ²¹³ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 538.
- ²¹⁴ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 46.
- ²¹⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 209.
- ²¹⁶ Нескорена Берегиня... — С. 74.
- ²¹⁷ Руденко Р. Згадуючи пережите... — С. 4.
- ²¹⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 251.
- ²¹⁹ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 39.
- ²²⁰ Вагула М. Моя дорога... — С. 25.
- ²²¹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 609.
- ²²² Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 452.
- ²²³ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 39.
- ²²⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т.2. — С. 451.
- ²²⁵ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 86.
- ²²⁶ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 37.
- ²²⁷ Мешко О. "Не відступлюся!.." — С.50; подібно ж: Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 46
- ²²⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 242.
- ²²⁹ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 41.
- ²³⁰ Нескорена Берегиня... — С. 175.
- ²³¹ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 114; Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 23; Вагула М. Моя дорога... — С. 25.
- ²³² Суровцова Н. Спогади... — С. 272.
- ²³³ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... — С. 51-52.

Розділ 3

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ХРИСТИЯНСЬКА ВІРА У НЕВОЛІ

3.1 НАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ У ТАБОРАХ

Національні земляцтва як мережі взаємопідтримки

Дослідники повсякденного життя у ГУЛАГу відзначають, що найчастіше у таборах колоніях в'язні гуртувалися за етнічною (національною) ознакою. Опиняючись у ГУЛАГу, невольниці входили у матрицю ідентичностей, в якій конкретне місце кожної визначали кілька факторів: тип вчиненого злочину (кримінального чи політичного), гендер, національність, класова приналежність¹. Г. Іванова вказувала, що у таборах відбувалася “непомітна поступова консолідація ув'язнених (...) Ґрунтом для об'єднання стали національна (рідше релігійна) приналежність і почуття спільноти”². Емпірично наголошує на важливості таких об'єднань як однієї з основних стратегій виживання: “Були в'язні, які вибудовували власні мережі виживання. Представники різних груп, які займали панівне становище у деяких таборах наприкінці 1940-х — українці, прибалти, поляки — створили цілі системи взаємної допомоги”³. Яскраво показовим у цьому сенсі є приклад польських жінок, значний масив спогадів яких проаналізувала Кетрін Джоллук: ці жінки чітко відмежовували себе від решти невольниць саме за національною ознакою і назагал не виказували солідарності з іншими⁴. Аналіз особистих спогадів колишніх політв'язнів українок, дозволяє розкрити формування національної ідентичності у неволі та простежити деякі закономірності у етнічних відносинах серед в'язнів, способи встановлення та підтримання зв'язків між українцями всередині та поза межами ГУЛАГу.

Спогади підтверджують існування солідарності насамперед на національному рівні: “Усі українці трималися разом, це сил додавало. Не забували своїх звичаїв, вважали себе частинкою батьківщини” (Лариса Задорожан)⁵. Валлі Шліс, якій довелося кілька років провести у середовищі українських невольниць, згадувала: “Ця єдність, що панувала між українками, улегшувала всім життя. Помимо тісноти, не

впало між нами ніколи гостре слово. Жили мов одна велика родина”; “... ми були молоді й дружньо зжиті. В нашому гурті не було донощиці. Ми кріпили й піддержували одна одну”⁶; “Всі ми завжди були як один кулак: і галичани, і волиняки, і західняки, і східняки. Був серед нас і кукіль, який ми розпізнавали і відповідно реагували”. Деяких таборах адміністрація навіть дозволяла формувати робочі бригади за принципом земляцтва⁸.

Іноземки, яким довелося провести певний час у неволі поруч з ув’язненими українками, також засвідчували їхню згуртованість. У своїх всесвітньо відомих спогадах про перебування у сталінських таборах Євгенія Гінзбург з неприхованим захопленням писала про західноукраїнських дівчат, значний контингент яких з’явився у таборі у повоєнні роки, підкреслюючи їх виняткову працелюбність, охайність та тверду релігійність⁹. Інша мемуаристка, Руф Тамаріна, російськомовна єврейка родом з Миколаївщини, у своїх спогадах про ГУЛАГ також підкреслювала дух національної єдності та взаємопідтримки, що панував у різних національних земляцтвах ГУЛАГу¹⁰. Польський єврей Александер Ват також особливо відзначав згуртованість українців, з якими перебував у Замарстинівській в’язниці: “Порівняно з поляками та євреями (...) вони творили чудову спільноту, з винятковими рисами відданості солідарності”¹¹.

Національна ідентичність та національні почуття залишалися значущим елементом табірної життя українських жінок. У їхніх спогадах неодноразово згадують питання важливості української мови у цілком російськомовному просторі таборів та в’язниць, туга за батьківщиною, вболівання за долю поневоленого українського народу. Дослідники відзначають, що українці із Західної України частіше відмовлялися говорити російською мовою, віддаючи перевагу спілкуванню рідною¹². Ганна Заячківська-Михальчук згадує показовий випадок з її таборового життя, коли один з вільнонайманих працівників піщаного кар’єру, де працювали українки-політв’язні, їдучи у відпустку в Україну, запитав, що привезти їм у подарунок. “Дівчата попросили води з Дніпра і рідної землі хоч трошки, щоб мати її коло себе”¹³. У колекції Тербовлянського історико-краєзнавчого музею і досі знаходиться такий мішечок, у якому Іванна Ділай-Водовіз з Тернопільщини зберігала в неволі землю з рідного села.¹⁴

Жінки-політв’язні стало підкреслюють у своїх спогадах, що саме національна самосвідомість і заснована на ній солідарність дозволяла їм зберегти стійкість духу. “Пережити всі ці жахи нам допомагала дружність, готовність допомогти одна одній в тяжкі хвилини, усвідомлення, що доля в нас одна і всі ми тут за спільну ідею боротьби за волю, боротьби проти дикої тиранії”, — згадувала Орися Мочульська¹⁵.

Іноземці, які мали нагоду спостерігати українських невольниць ГУЛАГу, також відзначають їхній патріотизм та національну свідомість, які українки зберігали навіть у нелюдських умовах каторжної праці. Валлі Шліс зазначала, що її

они одні живили надією приречених. Бо вони ґрунтувалися на здоровому глузді — ми були нарід, і це відчуття нас ніколи не покидало: нас була маса”²⁸.

Адміністрація ГУЛАґу вживала заходів для того, щоб запобігти виникненню тісних дружніх зв'язків поміж невільницями, що могло б стати підставою для їх згуртування, творення мереж взаємодопомоги і потенційного солідарного спротиву системі²⁹. У в'язні рідко затримувалися надовго в одному таборі — їх раз по раз переводили з місця на місце, розриваючи усталені контакти як з іншими ув'язненими, так і окремими представниками адміністрації чи вільнонайманими працівниками таборів (які могли виказувати їм співчуття та допомогу). Марія Тесля-Павлик згадувала: “Часто нас переселяли з однієї тюрми в іншу, а в тюрмах — з камери в камеру. Навіть там ми були небезпечні!”³⁰. Фактично, як згадують невільниці, кожні декілька місяців вони змушені були покидати “насаджені” місця та починати все спочатку деінде: “часто нас розлучали, переводили в інші табори, щоб ми не зближувалися” (Ганна Юрків-Щецьків)³¹, “щоб в'язні не гуртувались, не об'єднувались” (Дарія Корчак)³².

Засуджені мали постійно почувати психологічний дискомфорт, самотність, відчуженість від “свого/звичного” середовища, змушені були щоразу адаптовуватися до нового соціального оточення, здобувати довіру та встановлювати контакти, а також звичаяватися до інших умов праці, клімату, режиму...

Утім, саме ця політика постійного руху/перемішування в'язнів мала непередбачені наслідки: “Замість того, щоб розірвати спільноту в'язнів, вона послугувала творенню ширшої спільноти мешканців ГУЛАґу. Переведені з однієї установи до іншої в'язні переносили з собою свій досвід (...) переносячи також і бунтівні настрої з табору в табір”³³. Розповідаючи про невільницьку “пошту”, Валлі Шліс зазначає: “Зв'язок між тюрмами було легше налагодити. Він був постійний, і хоч часто переривався, проте скоро ми відновлювали його знов. За цей зв'язок дуже карали, навіть катували, ніж за шукання контакту зі світом. Мабуть боялися впливу в'язнів на нас. Але зв'язок існував, попри всі заборони”³⁴. Рух в'язнів поміж таборами допомагав їм встановлювати ширші зв'язки та сприяв неформальному/нелегальному обігу інформації всередині системи ГУЛАґу³⁵. Доволі часто у таборах опинялися близькі люди, проте їх було розпорошено по різних локаціях і вони не знали про долю одне одного. “У багатьох із жінок на цій же “Іркутській трасі” по сусідству відбував покарання хтось із близьких чоловіків — батько, брат, муж чи наречений або посправник, односелець, знайомий (Живучи бік-о-бік родини були розділені навіки — ні побачень, ні листування)”³⁶. Нерідко, як свідчать спогади, невільницям вдавалося отримати відомості про близьких від таких-от новоприбулих з інших таборів: так принаймні віртуально вони залишались у цьому уявному колі “своїх”, зберігаючи уявну спільноту. Через величезну значущість інформації, будь-які уривчасті, неповні (і часом навіть спотворені) відомості високо цінували, ретельно оберігаючи та підтримуючи неформальні та нелегальні канали інформації.

Роль “табірної пошти” у формуванні національних мереж в таборах

Попри зусилля керівництва ГУЛАГу з розділення та ізоляції невільників, ті віднаходили найрізноманітніші способи зв'язку та налагоджували постійні канали спілкування за ґратами. Ще на етапі слідства, заарештовані за політичними звинуваченнями жінки, які перебували у місцевих в'язницях, встановлювали контакт з тими, хто знаходився в інших камерах, та обмінювалися з ними повідомленнями. Марія Тестак Павлик, яка під час слідства перебувала в одній з польських в'язниць, пригадувала: «Дівчата вивчили азбуку Морзе і спосіб розмови між глухонімими і таким чином вдавалося обмінюватися інформацією з іншими камерами»³⁷. «Ми за допомогою азбуки Морзе часом переговорювалися з в'язнями сусідньої камери й довідувались про те, що сиділи тоді у в'язниці й хто звідки походить, попереджували одні одних, коли виходили з камери й чийось камеру пускали провокатора»³⁸. Про використання у слідчих тюрмах азбуки Морзе для того, щоб спілкуватися з іншими в'язнями згадували й інші невільники:

Були й інші способи. Знана підпільниця Дарія Гусяк пригадувала: “Ми листувалися з чоловічими камерами. Якщо хтось є, що вам на горі хоче послати листа, він постукає дає якийсь такий знак, (...) що там посилає листа і ви дивитися, що там появляється вікні. А там була кватирка відчинена — появляється “кінь” так званий, то є на шнурку замотана записка, часом кілька записок, там кілька респондентів було, тут кілька було. Відбираєте той лист, нав’язуєте своє і вони тягнуть той лист-відповідь угору. Це від часу попадалися і за то треба було відсидіти в карцері, або листа позбавляли, або [доступу до табірної] ларка позбавляли. От такі були три форми покарання”⁴⁰.

У таборах, де листування поміж невільникми було суворо заборонено, існувала таємна “табірна пошта”. Вражає винахідливість в’язнів, які вигадували найімовірніші та вкрай ризиковані методи і шляхи контактів з посестрами та побратимами по нещастю, за всяку ціну шукали спосіб оминати заборони і, водночас, уникнути покарання для себе і своїх адресатів. Таємна “поштова служба” нелегально функціонувала фактично у всіх таборах ГУЛАГу, формуючи розгалужену мережу каналів обігу інформації — як в усній, так і у письмовій формі. Центральне місце в цій системі посідали приміщення санітарно-гігієнічного призначення (насамперед туалети, душові, бані тощо): їх регулярно відвідували практично усі ув’язнені об’єкти, тож чи не кожна невільниця мала шанс залишити там (у таємному місці) повідомлення. Надія Суровцова, багаторічна бранка ГУЛАГу, у своїх спогадах вказує на те, що в’язничні й табірні туалети були основними місцями обміну повідомленнями серед в’язнів: “Звичайне біжуче листування велося через убиральні. Там стіни були пофарбовані темно-коричневою олійною фарбою (...) В умовленому місці, примруживши від блиску очі, можна було читати написи олівцем. Лист виставлявся, писалася відповідь. Кожен з тих, хто листувався, знав своє місце і свого корреспондента (...) У листуванні був певний ступінь ризику, в разі, коли конвой випадково набреде на написане. Але часто ми писали якою-небудь чужою мовою. Взагалі ж у нас

одного такого провалу не було”; “У дворі, в куті, височіла капітальна будівля вби-
альні — з одного боку жіночої, а другий бік виходив у чоловічу зону. Перемовлятися
можна було вільно, а надалі народ умудрився навіть влаштовувати передачі, не кажу-
чи вже про пошту”⁴¹.

Іншими каналами для таємного обміну повідомленнями були місця праці невіль-
ників: часто чоловіки та жінки працювали хоч і сегреговано (у різні зміни), але на тих
мих об'єктах. Ольга Лядська розповідала: “Зв'язку, звичайно, не було. Але ми пра-
ували на одному об'єкті з чоловіками. Вдень — жінки, вночі — чоловіки. Там, у схо-
нках, залишали листочки-записочки. Дуже багато дівчат і хлопців переписувалися
ж собою, надзвичайно дружною була молодь із Західної України”⁴².

Коротенька записка з кількома теплими словами, саморобна листівка чи власно-
виготовлена дрібничка слугували знаком жіночої моральної підтримки для чо-
віків, що допомагало їм долати відчай та зневіру. Передача таких повідомлень хоч
ла ризикованою справою (з огляду на суворість покарань), проте відбувалася по-
вно: цінність такого листування у субкультурі в'язнів була настільки значимою, що
вільниці готові були йти на ризики. Омеляна Войцехович-Рафальська згадувала:
нас була і своя внутрішня “пошта” між зеками (...) Листування йшло з чоловічою
ю (...) Кидали записки, прив'язані до камінців, в умовлений час, за звуком сире-
на електростанції. Кожного дня я приймала пошту, крім вихідних. За чотири роки
ребування я лише раз “погоріла”. Нас пильнували, а ми наглядачів ще більше стере-
ся. Отже ми знали, що діялося в чоловічій зоні, а там знали, що в нашій”⁴³.

Листування дозволяло політв'язням (від)творити та підтримувати реальні наці-
льні (мікро)спільноти у таборах. Ці мережі у сукупності творили щось на кшталт
їнської діаспори в ГУЛАГу, з якою невільниці могли себе асоціювати та на під-
рку якої могли розраховувати.

3.2 ЗВ'ЯЗОК З БАТЬКІВЩИНОЮ

Листування з домом

Жим всебічної ізоляції в'язнів (насамперед, політичних) особливо посилювався з
тком війни Німеччини проти СРСР: у більшості таборів було повністю заборо-
листування, посилки, газети, припинилося транслявання радіопрограм через
омовці⁴⁴. Дослідники наголошують: “Арештанти опинялися в інформаційному і
льному вакуумі: в такому випадку людина не просто втрачає звичний світ, але
ждає від усвідомлення того, що світ втратив її. Такий стан можна охарактери-
ти як екзистенційну смерть, тому можливість підтримувати будь-який зв'язок з
нім світом, прагнення залишити якийсь слід у ньому стає моральною потре-
ю. Ірина Гладка-Каній описувала свій стан у перші місяці перебування у таборах,

що були наповнені голодом, холодом і виснажливою працею: “Ми втрачали подоб людини (...) Робота йшла повільно, а життя ще повільніше, надія гасла, листи з дому не йшли, ніяких відомостей, як там і що, не мали. Глухомань повна”⁴⁶. Невільниці почувалися загубленими у часі і просторі, наче світ забув про них.

Самі ув'язнені гостро відчували й усвідомлювали руйнівний вплив такої ізоляції і відчайдушно шукали способу прорвати інформаційну блокаду: “Ми постійно шукали змоги зв'язку зі світом. В одноманітності наших буднів кожна вістка — це був ясний промінчик, що нас кріпив”, — пояснювала одна з колишніх невольниць⁴⁷. Галина Коханська докладно розповідає, як із листування, у якому друзі та родичі завуальовано, в алегоричній формі повідомляли новини у селі, вона довідалася не лише про свою долю, а й про розгром місцевого національного підпілля⁴⁸. Листування з домом дозволяло невольницям зберігати тонку нитку зв'язку із суспільством, з якою їм було вирвано, і для багатьох це означало шанс залишатися людиною. “Трудно розказати, що відчуває людина, яка вже десять літ в ув'язненні (...) Людина стає бездушою до всього, дичавіє. Єдиною розрадою й місточком між нами та рідними були листи...”, — писала у своїх спогадах Ганна Позняк-Скрип'юк⁴⁹.

Листування невольниць було суворо регламентоване: у “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (які набули чинності 16 травня 1945 р.) у переліку заборон, серед іншого, окремо зазначено заборону “відправляти, отримувати листи, оминаючи адміністрацію”, при чому “вихідну кореспонденцію (більше двох листів на рік) слід здавати адміністрації в незаклеєних конвертах”⁵⁰.

Фактично, невольниці жили від листа до листа, в очікуванні вістки з дому, сподіваннями, що рідні їх не забули: “Кожен лист у в'язниці був подією. Кожної відповіді чекали ми, як надії. Декотрих з-посеред нас віднайшли родини. Інші не вгасали в чеканні...”⁵¹.

Радість і піднесення, що їх відчували невольниці від отриманого з волі листа, вони розділяли з посестрами по нещастю: “А скільки радості приніс перший лист, декілька рядків пам'ятаю до сьогодні (...) Лист ходив з рук до рук, ми читали, раділи, і слезами скроплювали, і знов чекали вісточки” (Нуся Катамай)⁵².

Одним із виявів особливої суворості режиму утримання політв'язнів була заборона чи значне обмеження листування. Нерідко родичі навіть не знали про долю близької людини, тож засуджені за всяку ціну намагалися повідомити їх, що живі. “Писати було строго заборонено, а навіть придбати папір, олівець, чорнило — це все не було дозволено. Проте ми постійно шукали змоги зв'язку зі світом. В одноманітності наших буднів кожна вістка — це був ясний промінчик, що нас кріпив (...) Але найбільш побажаною була зв'язок із рідною хатою, з родиною (...) Та найбільше хотілося дівчатам довідатися щось про рідню, про близьких, про своє село чи місто”⁵³. Галина Коханська згадує, як ще у Луцькій в'язниці арештантки шукали змоги передати записку на волю, тайки добуваючи клаптики паперу зі смітників під час прибирання кабінетів слідчих.

сама вона примудрилася поцупити олівця зі столу слідчого просто під час допиту⁵⁴. Оксана Мешко згадує свою відчайдушну спробу переслати вістку матері під час етапування до табору: “На клаптику паперу, огризком олівця (а це ціле багатство, що не на кожній пересилці можна роздобути) (...) нашкрябала я кілька втішних слів додому своїй матері. Зліпила аркушик розжованим хлібом, написавши зверху адресу і, коли в нас конвой на вокзал, жбурнула його в натовп, гукнувши: “Люди, бросьте в ящик!” І дійшов мій перший лист...”⁵⁵.

Каторжникам, серед яких найбільше було політв'язнів-українців, протягом першого року ув'язнення було повністю заборонено відсилати та отримувати листи і посилення; вони також не мали права читати книг та газет. Дозвіл на це міг згодом дати начальник табору, залежно від поведінки в'язня та рівня виконання виробничих норм.⁵⁶ Каторжани цілий рік не мали права на переписку з рідними. Одержувати листи могли, а посилати — ні”⁵⁷. У польських в'язницях, де на етапі слідства також утримували українців, звинувачених у націоналістичній діяльності, газети також не були доступні. Ірина Тесля-Павлик, заарештована восени 1947 р., розповідала, що “спочатку давали газети, з яких ми намагалися вчитати дещо і “поміж рядками”. Завжди щось знаходили. Через якийсь час газети заборонили”⁵⁸.

У спогадах знаходимо чимало свідчень про те, як в'язням вдавалося оминати заборони та обмеження на листування, переправляючи листи поза межі табору за допомогою когось із цивільних вільнонайманих працівників, які щиро співчували невіільникам і брали на себе ризик порушити заборону та нелегально відіслати листа родині: “Одна з “вольних” медсестер зглянулася — сказала, щоб я написала листа і пояснила родичам, а вона кине листа на “вільній” пошті” (Анна Гошко-Кіт)⁵⁹; “начальник вказах був добрий: “Шо, письмо хочеш? Давай я брошу”. Написала листа, він ше верт принесе, купить тобі і кине, були люди добрі” (Ольга Годяк)⁶⁰; “Головне було нести лист за зону, уникнути обшуку на вахті, а потім просити когось із вільнонайманих відправити його (...) Віддавали машиністам чи провідницям пасажирських поїздів, коли вдавалося відвернути увагу конвою” (Галина Коханська)⁶¹.

Після 1951 р. усі в'язні ГУЛАГу мали право написати два листи на рік, однак усі листи на адресу в'язнів та від них суворо перевіряла цензура на предмет виявлення забороненої інформації: було суворо заборонено описувати умови життя і працеволі, згадувати місце розташування табору чи імена інших ув'язнених⁶². “Нам сказали, що вислати можемо тільки два листи на рік, а отримувати — без обмежень. Коли хтось намагатиметься послати листа поза таборовою цензурою, то йому буде суворо заборонено листування (...) Спочатку ми дотримувалися приказу, а потім все-таки пробували передавати листи через вільних. На вахті нас обшукували, заставляли показувати, але листи ми все-таки виносили”⁶³. У деяких таборах, крім отих двох листів, дозволялось писати кожного місяця одну поштівку з якоюсь просьбою до родини. Наприклад: “Найдорожчі, я жива, здорова, прошу вислати мені ... (перерахувати, що

вислати з продуктів чи одягу). Цілую, будьте здорові”⁶⁴. “Ми мали право один раз у три місяці написати до рідних. З яким нетерпінням і тривогою чекали наші матері на вісточку від своїх дітей!” (Ганна Позняк-Скрип’юк)⁶⁵.

Про те, що в’язні постійно шукали і знаходили спосіб підтримувати більш-менш регулярний контакт із зовнішнім світом, з родиною на батьківщині, згадують й інші невольниці: “Інколи вдавалося огризком олівця (за його зберігання можна було відповісти!) — на клаптику паперу написати кілька слів, сяк-так скласти конвертик і викинути у щілину вагона просто на колію. І знаходилися добрі обходчики колій, які підбирали ці вісточки і відсилали “доплатне” додому” (Зоя Марченко)⁶⁶; “Листи дозволяли писати два рази на рік, та дякуючи вільнонайманим, що з нами працювали (...) ми писали частіше. Багато листів пропадало, але щось таки потрапляло за адресою. Звичайно, зворотньої адреси ми не давали” (Ольга Войцехович-Рафальська); “Виручали добросердечні наглядачі й вільнонаймані, які працювали на цегельні. Вони виносили за драти листи й приносили адресовані на них відповіді й іншу пошту” (Марія Лаврів-Скрентович)⁶⁸.

Наскільки важливою була для невольниць можливість листування показує випадок на одній з будов поблизу Інти, де якось з’явилася можливість потайки отримати від співчутливих вільнонайманих чоловіків потрібні їм речі — і жінки попросили найближчого: папір, олівці та конверти, “що дозволяло нам написати рідним листи, переписати вірші, написати поздоровлення товаришкам у день народження тощо”⁶⁹.

При цьому жінки, яких водили на роботу за межі таборів, виявляли неймовірну винахідливість та вдавалися до різних хитрощів, щоб потайки винести лист з табору під час конвоювання до місця праці, де могла трапитися нагода відправити його. Нерідко такі спроби були провальними⁷⁰, і спіймані порушниці зазнавали покарання. Наприклад, Анна Гошко-Кіт, нелегальний лист якої потрапив до охорони, за “порушення режиму” відбула 10 днів карцеру⁷¹. Але це не зупиняло ані покараних, ані інших — жінки й далі намагалися доправити вістку про себе на батьківщину.

Вочевидь, керівництво таборів та колоній не просто здогадувалося, а знало про такі підбні порушення, адже про такі факти повідомляли вищому керівництву ГУЛАГу. Це, наприклад, свідчить цілком таємний документ “З підготовчих матеріалів дляповіді начальника ГУЛАГа Г.Добриніна для наради у міністра внутрішніх справ СРСР про умови утримання ув’язнених в особливих таборах” від 30 листопада 1949 року. Серед іншого, зазначено: “Необхідно посилити увагу оперативних апаратів особливих таборів на роботу з запобігання нелегальних зв’язків з волею з боку ув’язнених. У цій справі виявляють велику спритність та хитрість (...) У тому таки таборі виявлено кілька випадків злочинного зв’язку вільнонайманих співробітників з ув’язненими (нелегальна передача листів від ув’язнених на волю та ін.)”⁷². Незважаючи на це, не впинити потік кореспонденції, вочевидь, не вдалося — в’язні й надалі відправляли листи через нелегальні канали поза табірною цензурою. Масштаби цього явища

такими, що у листопаді 1952 р. заступник начальника ГУЛАГу видав спеціальний документ — “Вказівки ГУЛАГ № 9/2-2/34285с про припинення відправлення нелегальної кореспонденції ув'язненими”, в якому вимагалось вжити невідкладних дієвих заходів для того, аби запобігти такому листуванню, та суворого покарання винуватців⁷³.

Чому жінки йшли на ризик, нелегально надсилаючи листи додому? Чому, попри пораз суворіші заборони і покарання, прагнули повідомити про себе рідним і близьким? Спогади знаної підпільниці Олександри Слободян-Ковалюк дозволяють зрозуміти, наскільки важливим для психологічного стану невольниць було листування з тими, хто залишався на волі:

“Мене також охопила депресія, та не подавала виду. Іноді хотілось хоч раз досхочу поплакати, щоб ніхто не бачив і не чув (...) Захотілося перед кимось відкрити душу. Напишу листа до своєї директорки п. Биліцової. Вона вже в похилому віці, жінка родинна, патріотка, хоча й батько був поляк (...) Попрошу вільного агронома, щоб дістав конверт, аби тільки не трикутник з “поштовою скринькою”. Що саме я писала, не пам'ятаю, зате на все життя залишилась незабутня відповідь іншої людини (...) Яка для мене була приємна несподіванка, коли отримала листа від колишньої своєї професорки пані Володимири Волянської (...) Півтори сторінки звичайного зошита, небагато написано, але кожне розумне слово так глибоко западало в душу і відчувалося ясним теплим промінчиком та зігрівало в найскрутніші хвилини життя (...) Листа я читала всім своїм дівчатам і бачила, як випромінювались їхні до цього сумні очі, як вони крізь сльози сміялись, відтак часто згадували ці підбадьорюючі слова”⁷⁴. Схоже, жінкам йшлося не лише і не стільки про звичайний обмін новинами та отримання інформації про події на волі, скільки про прагнення залишатися — бодай дистанційно — у тій спільноті, з якої їх було вирвано, бажання зберегти причетність до повсякденного життя свого соціального середовища, віртуально залишатися частиною тієї громади. Листування дозволяло жінкам дискурсивно позиціонувати себе як тимчасово-відсутніх, а не втрачених назавжди членок спільноти, відповідно, сприймати свій невольницький стан як тимчасовий, перехідний, як якийсь аномальний розрив тяглості, до і після якого нормальне життя триває. Деякі дослідники розглядають практики листування політв'язнів з домом як один зі способів виживання у ГУЛАГу: збереження зв'язку зі звичним середовищем та життям за межами табору дозволяло невольникам зберегти себе і психологічно, і фізично⁷⁵.

Посилки з дому як долучення до “родинного кола”

Права політв'язнів були дуже обмеженими, але навіть оті рештки їхніх прав адміністрація таборів ГУЛАГу систематично порушувала. Проявлялося це, серед іншого, й тому, що такі очікувані листи з дому не передавали невольницям, а їхні посилки віддавали. Анастасія Закидальська з гіркотою згадує: “Листи дозволялося двічі на місяць отримувати — без обмежень, але й ті листи рідко доходили. Прибираючи будинки

охорони, каторжанки нерідко знаходили цілі пачки адресованих в'язням листів. У посилках від родичів після ревізії табірною начальства мало що залишалося”⁷⁶.

Те, що на початку 1942 р. усім без винятку в'язням таборів і колоній НКВС дозволили отримувати продуктові посилки, аж ніяк не було виявом гуманності керівництва ГУЛАГу — це рішення було зумовлене критичним станом продовольчого забезпечення в'язнів. Через мобілізацію усіх ресурсів країни на потреби війни і фронту, постачання таборів і колоній було зведено до неприйнятної рівня: невільники голодували, масово хворіли та гинули. У цілковито таємній директиві НКВС № 52 від 13 лютого 1942 року було сказано: “В інтересах використання додаткових джерел постачання ув'язнених продуктами харчування та предметами одягу (...) за нашим клопотанням РНК СРСР (...) дозволив органам Наркомзв'язку приймати посилки на адресу таборів НКВС(...”

Завдяки цьому рішення деякі жінки-політв'язні (у кого ще залишилися рідні вдома) час від часу отримували посилки з дому. Звісно, це трохи підтримувало невільниць (рідні присилали їжу, одяг, дрібні речі першої необхідності, приємні дрібниці тощо), але докорінно змінити їхнє становище посилки не могли. До того ж, за будь-яку провину (певні порушення табірної дисципліни) їх могли позбавляти цього важливого привілею. З моменту відправлення посилки до її отримання минали місяці, а якщо ж вона взагалі губилася дорогою; нерідко пачка надходила ушкодженою, її вміст був неповним. У таборі кожну посилку перевіряли та вилучали заборонені для в'язнів речі (олівці, ножі, ножиці, ліки, одеколон, книги, предмети релігійного призначення тощо)⁷⁸. Подекуди в'язням дозволяли взяти лише частину вмісту, а решту належало залишити у камері зберігання для поступового споживання. Вірогідно, такі заходи мали на меті зменшити ризики крадіжок серед в'язнів, але на практиці самі охоронці обкрадали ці залишені під їхнім наглядом пачки⁷⁹.

Кожна посилка перетворювалася на справжню подію не лише через її матеріальний вміст. Посилки мали особливе символічне значення, пов'язане з загостренням почуття причетності, приналежності до того родинного кола, з якого жінку було вивчено. Валлі Шліс згадувала про українку, з якою жила в одному бараці: "Коли дійшла така пачка — це було для обдарованих велике свято. Цілий барак брав участь. Тоді обдарована розпаковувала її перед усіма і, треба сказати, що всі мінювали та турбота й опіка її рідних. Не тільки тому, що всі з тієї пачки щось брали. Але всі ми мали почування, що про нас пам'ятають, що не забули і що ще можуть післати"⁸⁰. Марія Потикевич-Заболотна пригадувала свої почуття, коли несподівано отримала пакунок: "завмедпунктом повідомила, що мені є посилка. Я здивувалася. Це не мені, у мене нема нікого, я посилок не одержую (...) Прочитала від когось і Якова Гаврилишиних з Оришковець. Боже, як я зраділа! Це ж про мене людина там, так далеко, вдома"⁸¹.

Більше того, як згадує Надія Суровцова, саме зв'язок з родиною допомагає воякам не занепадати духом, не втрачати життєвих орієнтирів: «В бараці бу-

людей, котрі отримували книги з материка, але це було досить замкнуте коло, до якого я не належала (...) Вони зберігали жіночу подобу, жили інтересами родин, Великої землі, і це давало їм якийсь ґрунт під ногами, як дає завжди відчуття близьких, турбота про тебе і можливість підтримки”⁸².

Посилки зрідка надходили не лише від родичів, а й від подруг на волі. Марія Вагула завдячністю пригадувала такий випадок: “Одержую я посилку і одночасно листа від моєї товаришки-однокурсниці з інституту Оксани Кузяк. Я була страшенно зворушена. Посилка була продуктова, дуже багата. З листа я зрозуміла, що на неї склалися дорогі мої товаришки”⁸³. Вочевидь, такі події мали для невольниць особливий смисл, яке дозволяли відчувати себе приналежними до певного соціального середовища, в такому випадку — студентства, а отже й зберігати цю ідентичність.

Утім далеко не кожна жінка отримувала посилки — у багатьох з них близькі родичі також були ув'язнені, перебували на засланні, загинули або й самі терпіли злидні. Однак, як правило, жінки могли розраховувати на підтримку від своїх більш щасливих посестер: “Майже кожен місяць висилали посилки до Марійки. Щойно дістане пакунок, чекає поки ми втрюх прийдемо з роботи і все це несе до нас, щоби вчотирьох з'їститися”⁸⁴.

Надіслані з дому продукти нерідко рятували життя невольниць, які потерпали від голоду і загального виснаження. “І тут вперше прийшло повідомлення мені й Ніні про посилки. У нас не було сили туди йти (...) Виявилось, що мені не одна, а дві посилки. Одна з жирами, салом, топленим маслом, смальцем, а друга — з різними крупами та борошнами. Пригостила всіх подруг і сусідок по нарах (...) Завдяки цим посилкам я поступово почала приходити до норми (...) Це страшне відчуття голоду навіть зразу після їжі ніколи не зникало”⁸⁵. З іншого боку, важливо було мати подруг, з якими можна було почергово розділяти вміст отриманих посилок — така кооперація збільшувала шанси на виживання в умовах, коли надходження підтримки з дому було нерегулярним. Саме в цей час я одержала від мами одразу дві посилки і запропонувала Ніні спільно харчуватися (...) Вона нічого не одержує з дому (...) зв'язку з рідними не мала, а також нічого не знали про неї (...) Ми ще не встигли з'їсти мої посилки, як у списаний день прийшли посилки, побачили її прізвище. За вмістом її посилки були багатші, ніж мої, і тепер уже вона наполягала на спільному харчуванні”⁸⁶.

Ділитися вмістом посилок було неписаним, але твердим правилом серед невольниць, а такий взаємообмін ресурсами та спільне споживання було ще одним способом зміцнити їхню взаємну лояльність та солідарність: “Інколи до когось надходила посилка — з одягом, з харчем. У нашій камері першою таку посилку отримала Зеня, їли всі. Звичайно, Зені й на думку не прийшло, щоб затримати щось тільки собі. Вона чесно і справедливо ділила все — кожній порівну (...) І так було вже з наступною посилкою. Гарні були мої подруги у недолі”⁸⁷. Колишні невольниці у своїх спогадах постійно згадують добрим словом тих, хто ділився харчами, які присилали з

дому, допомагаючи іншим вижити: “Конотопська студентка Галя одержала посилку (...) Повела мене до свого бараку, щоб пригостити гарячою і делікатною стравою. Вона могла собі це дозволити, бо їй регулярно йшли посилки й вона була помічницею в нарядчика, залишаючись людиною”⁸⁸. Ганна Позняк писала: “Були дівчата, які не одержували ні посилок, ні передач, тому що їхні родини були вислані на Сибір. Я ділилася з ними всім, чим могла. В мене не було сил переносити погляду голодної людини”⁸⁹.

Хай які рідкісні та окрадені, саме посилки з дому (за сприяння окремих працівників таборової адміністрації, які співчували засудженим) ставали каналом потрапляння до таборів заборонених речей, які мали виняткову цінність в умовах багаторічної неволі. Ганна Позняк згадувала, як у посилках невільниці отримували гроші, заховані у клубок ниток, а сама вона отримала золоту каблучку, яка знадобилася їй після звільнення⁹⁰. Ольга Годяк пригадувала: “Мені вислали молитовник церковний, бабця мені послала вервицю (...) І коли мені віддавали цю посилку, віддавав такий, що вже відсидів 10 років, а міліціонер перевіряв (...) і відвернувся, а він: “ховай скоро!” (...) Я 10 років зберегла той молитовничок і вервечку. Ми кожен неділю з нею відправляли службу Божу, дві стояли на сторожі, а ми ставали десь у бараку (...) відправляємо тихенько службу Божу, молимося із того молитовничка”⁹¹.

Серед головних завдань системи ГУЛАГу, окрім жорстокої експлуатації невільницької праці, було фактичне руйнування зв'язків жінок-невільниць з їх звичним соціальним середовищем (родиною, друзями, громадою). Атомізовані і розпорешені, ізольовані від зовнішнього світу та позбавлені доступу до інформації про події на батьківщині, відокремлені від своєї референтної групи, вони мали б швидко втратити свою національну ідентичність. Однак завдяки творенню невільницької “земляцтва”, функціонуванню “табірної пошти” та підтримуванню зв'язку з батьківщиною (листування і посилки) жінки відтворювали (реальну) національну спільноту у ГУЛАГу і зберігали зв'язок з ширшою (уявною) національною спільнотою. Це дозволяло їм зберігати і підтримувати власну національну ідентичність — залишатися і почуватися українками.

3.3 МІЖЕТНІЧНІ СТОСУНКИ У СЕРЕДОВИЩІ НЕВІЛЬНИЦЬ

У своїх спогадах українські жінки завжди послідовно вказують на національну (етнічність) кожної особи, яку згадують, та наголошують на важливості солідарності між в'язнями саме на національному ґрунті. Можна з певністю стверджувати, що етнічний фактор був справді значущим у середовищі політв'язнів. Наприклад, Галина Коханська у своїх спогадах докладно перелічує усі національності, зазначаючи свою частку серед в'язнів: “Найбільше в таборі було українців, росіян, з Прибалтики

Більше було литовців, латишів, менше естонців. Найменше було поляків, білорусів, німців з поволжя, узбеків, казахів, грузинів, вірменів, всіх і не перелічити (...) Були чехи, татари, чехи, угорці, румуни, німці, французи, кілька шведів і фінів. Усі шукали поляків і були щасливі знайти і розмовляти рідною мовою”⁹².

Називаючи представниць різних націй, Анна Гошко-Кіт наголошує на відмінності: “На вигляд ми всі були однакові, але дуже різні. Були жінки різних національностей: латишки, естонки, німкені, росіянки, корейки, єврейки, а найбільше нас, українки. Всіх нас єднала одна кривда і всі ми були політв’язнями, які думали і вірили в кривду (...) Гуртувалися ми по націях, хоча працювали у різних бригадах”⁹³. Вочевидь, в таких таборах українки чисельно переважали: Анастасія Закидальська свідчить, що в одному з таборів Інти було “багато різного люду, але українки становлять більшість серед невільниць, за нами — литовки”⁹⁴; Галина Коханська також зауважує, що попри більшість у таборі представниць понад десятка національностей, “українок було найбагатоше в таборі — 80 % усього населення”⁹⁵.

Характерно, що згадуючи про міжетнічні стосунки у тюрмах і таборах, жінки вкрай рідко описують випадки взаємної відкритої ворожнечі, ненависті та шкоди на суто етнічному ґрунті (які, вірогідно, траплялися). Натомість у спогадах переважають історії про дружбу та сестринство поміж жінками різних національностей. Українські жінки незмінно представляють себе (і ширше — усіх українок) як засадничо етнічно нейтральну групу, вільну від етнічних упереджень. “Хоч серед нас були люди різних національностей, проте кожне горнулося до свого: українці до українців, росіяни — до росіян і т.д. Були з нами латишки, литовки, полячки, естонки і навіть корейки. Сварок не було, пам’ятаю, всі жили мирно”, — пригадувала Ольга Сподарик⁹⁶. Колишні невільниці 1940-х років і з різних теренів практично тими самими словами описують міжетнічні стосунки у таборах, і вислів Меланії Гриців-Козак є власне типовим зразком такої риторики: “Були в нашому таборі литовки, росіянки, німкені, латишки. Всі жили дружно, всі розуміли одна одну. Я навіть дотепер багато слів по-литовськи пам’ятаю, як і по-російськи. Підругу з Литви Ірину Каркаскайте”⁹⁷. З розповідей українки постають як такі, що, не відрігаючи власну національну лояльність, залишалися відкритими і доброзичливими до представниць усіх народів, своєю поведінкою та допомогою іншим націям зарекомендували повагу і прихильність чужинок.

...знали, що ми українці. І хоч були між нами діти Прибалтики, татари, росіяни, білоруси — панівна була українська мова (...) але ми не робили між собою ніякої різниці» (Ганна Заячківська-Михальчук)⁹⁸. Анна Іваницька згадує про репресовану комуністку-єврейку, яка через давню важку хворобу дуже ослабла в ув'язненні. Після звільнення та жінка з вдячністю визнавала, що якби не турбота про неї інших дівчат, то вона б загинула⁹⁹. Олександра Слободян-Ковалюк пише про білорусинку, якій вона дала добру пораду, скориставшись якою та змогла домогтися вироку і звільнення¹⁰⁰. Вочевидь, такий апологетичний дискурс

покликаний представити українців у позитивному ключі — як відкриті і доброзичливу групу: якщо конфлікти і напруження поміж українцями та представницями інших націй і траплялися, то були спровоковані радше ворожістю останніх.

Становище жінок-політв'язнів інших національностей у ГУЛАГу було особливим: оскільки часто вони не знали російської мови, то їм важче було не лише зрозуміти правила та накази, а й налагодити корисні контакти. У цьому сенсі українці, які гуртувалися у національні “земляцтва”, спільно здатні були ефективніше протистояти труднощам. Галина Коханська згадувала: “В найгіршому становищі опинилися політичні з Прибалтики, які зовсім не знали російської мови. Наші українці хоч якось гуртом відбивались [від кримінальних злочинців] і не дуже давали себе образити”¹⁰¹.

Питання про стосунки українців з представницями тих націй, що їх українці вважали окупаційними — поляками та росіянами — залишається проблематичним. З особистих спогадів невільниць усіх трьох етнічних груп можна віднайти як свідчення взаємних упереджень та відкритої ворожнечі, так і приклади дружби й допомоги аж згадки про нейтрально-відсторонене ставлення. Так, польські жінки, яких у ГУЛАГу було порівняно багато, становили особливу національну групу невільниць, що трималися відособлено і водночас відкрито демонстрували свою національну ідентичність та опозиційність до радянської влади¹⁰². Оксана Мешко, яка не раз мала сутички з поляками на національному ґрунті, все ж з захопленням відзначає їх національну свідомість: “Треба віддати належне польському патріотизмові і їх національній свідомості. Польські жінки, малописьменні селянки, коли говорили “Я єсь полька” — гордо підносили при цьому голову і правою рукою, стисненою в п'ястук, торкалися грудей, худих, висохлих. Їх було серед нас небагато, вони завжди гуртувалися особисто трималися дружно”¹⁰³.

У той же час польки, які перебували у таборах ГУЛАГу чи на засланні у Сибірі, у своїх спогадах засвідчували відверто вороже ставлення до них українців (зокрема жінок з Галичини), та й самі “не бачать [в українцях] рівних собі, демонструючи зверхнє ставлення до них”¹⁰⁴. К. Джоллук, яка доглибно проаналізувала спогади польських невільниць, схильна вважати, що польки дещо гіперболізували рівень конфліктності поміж представницями двох націй, свідомо чи несвідомо замовчуючи факти взаємодопомоги та прихильності, а все для того, щоб акцентувати окремішність та опозиційність польської національної спільноти та оборонити власну національну ідентичність на протигагу до усіх інших етнічних груп ГУЛАГу¹⁰⁵. Натомість польські чоловіки, вважає дослідниця, частіше за жінок згадували випадки порозуміння між поляками та українцями та вказували на примирення між ними перед спільного ворога — тоталітарного режиму: “Українці ставилися до поляків стосовно, але з надзвичайною повагою. Тут ми потерпаємо від однакових переступів. Стосунки були прохолодними, але надзвичайно ввічливими”, — згадував польський єврей Александр Ват¹⁰⁶.

Про дружні стосунки з росіянками історій значно менше. Марія Вагула добрим словом згадує росіянку з пітерської інтелігенції, з якою звела доля у слідчій тюрмі: "була освіченою, розумною, безпосередньою людиною, висловлювалася відкрито і щиро"¹⁰⁷. Марія Заболотна-Потикевич з повагою і приязню пригадує старшу росіянку-комуністку, вчительку з Тули, яка не поділяла імперського світогляду і співчувала національно-визвольним прагненням українців¹⁰⁸.

Подібно ж у спогадах галичанок — учасниць національного підпілля, які опинилися у радянських в'язницях поруч зі своїми ідеологічними опонентками з Армії Крайової, є чимало згадок про взаємну ворожість, але, водночас, трапляються й історії про співчуття та людяність на тлі спільних страждань. Анна Карванська-Байляк описує практику у польській в'язниці, коли польські ув'язнені жінки, які мали підтримку з дому, ділилися з українками їжею, зазначаючи: "Завелось-бо у в'язниці, що ми, незважаючи на погляди й націю, намагалися жити в злагоді, допомагати собі взаємно, бути чемними, ввічливими та в міру толерантними. Дивувало це інколи наших наглядців"¹⁰⁹. Українські мемуаристки зазвичай віддають належне та з вдячністю згадують тих поляків зі свого тюремно-табірного минулого, з якими у них склалися людяні та дружні стосунки, які більшою чи меншою мірою допомогли витримати і вижити у неволі: "Начальник табору капітан Лінцевич, поляк за національністю, (...) був найбільш людяним начальником, якого ми до цього часу знали. Як міг то старався полегшити долю жінок. Це було для нас чимось незвичайним"¹¹⁰. Анастасія Закидальська з вдячністю і теплотою писала про стареньку польку, яка власноруч з особистих запасів пошила одяг для окраденої українки та подарувала медальйон з Матір'ю Божою¹¹¹. Через такі розбіжності та суперечності у спогадах про польсько-українські стосунки в таборах, зробити однозначний висновок щодо їх забарвленості неможливо; логічно було б припустити, що у тих вкрай скрутних обставинах ідеологічні настанови та національні упередження не завжди були основним чинником побудови відносин, а перед в'язнів траплялися як випадки національної ворожості, так і взаємопідтримки. Характерно, що в деяких випадках ув'язнені жінки, за їх власними свідченнями, звивали почуття солідарності також і на основі спільної невольничої долі та намагалися нівелювати міжетнічні напруження. Про це свідчить випадок, що стався з Теофілією Бздовою-Федорів-Стахів, яка перебувала у варшавській в'язниці за участь у націоналістичному підпіллі та зазнавала важких тортур під час допитів. У камері вона жила з двома польками, одна з яких відверто вороже ставилася до українки та бажала її смерті саме через її етнічність. Незважаючи на це, напередодні Великодня Теофілія більшою підійшла до тієї польки та запропонувала їй примирення на честь великого свята, пояснюючи свій вчинок тим, що охоронці не повинні зловтішатися ворожнечею між в'язнями. Це викликало здивування і каяття польки, після чого стосунки поміж невольницями налагодилися¹¹². Подібні настанови змалювала й Галина Коханська у своїх спогадах: наголосивши на загалом зневажливому ставленні до німців у таборах

(з огляду на війну), вона все ж повідомляє про тривалі дружні стосунки з ув'язненою німкенню; мемуаристка поіменно називає росіянок та єврейок з Москви і Ленінграда, що жили з нею в одному бараці, не висловлюючи свого ставлення до них, але підсумовує: "Обставини, за яких доля звела нас всіх разом, певною мірою заставили примиритись і відноситись терпляче. В основному гуртувались свої зі своїми"¹¹³.

На цьому тлі можна говорити про існування певної солідарності жінок у протистоянні до репресивної системи, коли їхня етнічна чи політична ідентичність поступала місцем гендерній (жіночій) ідентичності, а усвідомлення спільної долі спонукало шукати і знаходити підтримку серед жінок. "Ми дійшли висновку, що в теперішніх обставинах повинні бути солідарними в боротьбі з нашим спільним ворогом," — згадувала Галина Коханська про своє дружнє спілкування у Львівській тюрмі навіть з ув'язненими польками-учасницями Армії Крайової¹¹⁴.

Подібну ж настанову чітко артикулювала у своїх спогадах і Євгенія Хоміш-Камінська: "У тринадцяти загратованих бараках жили в'язні різних національностей. Між нами різниці не було ніякої чи ворожнечі щодо ідейних переконань, віросповідання. Горе було для всіх одне. Тому і не дивно, що між в'язнями панувала злагода і взаємоповага. Тяжкі хвилини тюремного життя нас ще більше з'єднували, не давали нам підстав для лайок, нарікань тощо"¹¹⁵.

Інколи доля зводила українку та польку в таких обставинах, що жінки змушені були забути про колишні міжетнічні напруження, бо життя кожної залежало від іншої. Марія Вагула після звільнення опинилася на засланні в глухому селі в одному домі кімнатці з полькою, з якою протягом року ділила дах над головою і хліб. Попри різні національні почуття обох жінок, їм, схоже, вдалося не просто порозумітися і знайти рівноважну модель стосунків, а й стати близькими людьми, посестрами: "Пані Ядвіга була переконаною патріоткою своєї батьківщини, а крім того інтелігенткою, добре вихованою, культурною особистістю. Ми домовилися спілкуватися між собою кожен своєю рідною мовою, ділитися знаннями, прочитаним, почутим, оминаючи при цьому сторінки історії українсько-польських взаємин (...) З великою пошаною і вдячністю згадую мою приятельку неволі: розумну, інтелігентну, що не раз у цих важких життєвих обставинах добрими порадами, розумними настановами заступала мені старшу подругу, сестру. Разом ми розв'язували складні домашні проблеми, обговорювали прочитані книжки, вісті із "брехунця", з газет тощо"¹¹⁶.

Характерно, що на документальних світлинах тих часів, зроблених у таборі серед спецпоселенців українці найчастіше фігурують у групах серед польок та представниць балтійських націй¹¹⁷, тож жінкам волею-неволею доводилося шукати спільну мову в обставинах, коли уникнути спілкування було неможливо. Павліна Бенон згадувала: "Режим з боку начальства був дуже суворий. Зате поміж нами було добре. Панувала злагода, взаємна підтримка, не було сварок, бійок, крадіжок, як у побутових таборах, не чути російської матірщини. У жіночому таборі перебувало біля 1800 осіб."

ізних національностей: українки, литовки, естонки, латишки, польки, росіянки, три фінки, єврейки, три фінки, дві вірменки, дві чешки, 2 казашки, китаянка, японка (до-
ка посла в Росії). І в тому інтернаціоналі ми були дружні та ввічливі, допомагали одна
ній і фізично, і морально”¹¹⁸.

З іншого боку, деякі представниці російської інтелігенції, які перебували в ГУЛАГу
водночас посідали виразну радянську ідентичність, почували певну співвідпо-
дальність за те насильство по відношенню до інших націй, яке чинила радянська
ада. Ніна Гаген-Торн у своїх спогадах писала: “Не труднощі спопеляли серце, а пе-
не почуття сорому за те, що діялося... Нче власної провини — національної радян-
ної — перед такими, як Альма, Гертруда, пані Пилипенко і її Грицько, перед десятка-
карпатських селянок...”¹¹⁹.

Чи справді жінки ставилися одна до одної із сестринськими почуттями? Марія
-Страханюк згадувала промовистий випадок під час повстання у таборі в
ильську, де однією з лідерок була дівчина-литовка: “Побачила, як обнялися дві
ини. Уповноважений прийшов арештувати одну з них — литовочку. Українка об-
її за плечі і не давала, щоб він витягнув її з обіймів. А люди кричали, “Не дамо ні-
з нас, даремно стараєтесь нас роз’єднати. У нас нема націй, ні бандерівців, а є вже
арештантський клас!”¹²⁰. Подібний феномен — тенденцію до формування жіно-
солідарності репресованих понад традиційними для цих народів національними
ліктами — відзначають й дослідниці інших країн. Наприклад, Мара Лазда зазна-
що “не було напруження на національному ґрунті поміж латвійками та іншими
ональностями — їхні сильні жіночі ідентичності подолали національні бар’єри,
вважали себе жертвами зі спільною долею (...) і це допомагало їм адаптуватися
овах Сибіру. Ця настанова не розмивала національну ідентичність, але дозволяла
нути потенційних протистоянь”¹²¹. До того ж, поляки і латвійці спільно відзна-
дні незалежності обох держав¹²², що стало свідченням взаємної лояльності жі-
патріотичних почуттів і національно-державницьких прагнень кожної групи.
идь, опозиція до радянської влади була чинником зростання солідарності поміж
авницями різних націй, які почувалися пригнобленими в СРСР, що, власне ка-
помічали ті, хто таких поглядів не поділяв: Руф Тамаріна, наприклад, звернула
що антирадянські настрої цих людей часом нагадували їй [антифашистські] на-
асів німецької окупації¹²³.

вищим проявом солідарності жінок-політв’язнів, понад їх етнічними та на-
ними відмінностями, стало їхнє єднання у відстоюванні власної гідності під
бірних страйків-повстань у 1953-1954 рр. Особливо помітною була солідар-
між жінками, які поділяли націоналістичні погляди та зазнали репресій на
ґрунті. Стефанія Коваль-Надорожняк у своїх спогадах розповідає про долі та
повстанні своїх подруг литовки Аліду Дауге, естонки Асту Тофрі, білоруски Юлі
ович, з якими разом українки відстоювала право залишатися людьми¹²⁴. У своїх

спогадах про Кенгірське повстання Омеляна Войцехович-Рафальська окремо наголошує етнічність кожної посестри, з якою пліч-о-пліч протистояли режимові у відкритій сутичці (литовки, латишки, грузинки, єврейки). Характерно, що її спогад — про те, як в'язні навчали одна одну народних пісень свого краю, в такий спосіб даючи змогу долучитися до національної культури, перейняти її часточку¹²⁵. Характерно, що розповідь про такий міжкультурний обмін непоодиноким: Ганна Мазепа-Кучма, учасниця Норильського повстання, згадує про подібний досвід взаємного пізнання культур невольниць різної національності: “Помимо усього, ми були дружні, майже як рідні, не робили різниці між національностями, ділилися усім, хто що мав. Розказували новини, учили вірші, пісні, історію, переймали все краще в інших народів. Розповідали їм про наш край, обряди, звичаї. Це можна сказати, були “університети за Полярним колом”¹²⁶. Валлі Шліс відзначала: “Починали співати. У більшості це були українські пісні, хоча українки радо вчилися від нас інших. Але мушу признатись, що українські пісні ми таки найбільше любили. Співаючи їх, можна було мріяти”¹²⁷.

Після смерті Сталіна становище ув'язнених в ГУЛАГу громадян інших держав суттєво змінилося: їхні справи почали переглядати першочергово, тимчасово ізолюючи іноземців від решти в'язнів; відтак їх звільнили та репатріювали за межі СРСР. Так, на середину березня 1955 р. у таборах не залишилося іноземців¹²⁸. У жіночих мемуарах знаходимо спогади про ті події, з яких зрозуміло, як світ довідувався про нелюдське становище в'язнів ГУЛАГу: “Несподівано почали викликати в спецчастину всіх іноземців, уточняли їхнє місце проживання до арешту і запитували, хто куди б хотів поїхати. З такою новою приїшла до мене [німкеня] Юліана. Їх перестали водити на роботу, ходили чутки, що відправлятимуть на батьківщину. Німкені, польки, мадярки, чешки, словачки, румунки, австрійки чекали цього з дня на день (...) Незабаром відправляли іноземців. Усім їм видали нове взуття і одяг. Юліана приїшла до мене попрощатись. Сказала, що (...) всім розповість про нас і умови, в яких ми знаходимося...”¹²⁹. Одна з таких німкеня, Валлі Шліс, після повернення на батьківщину написала розлогого листа до Союзу Українок Америки, докладно розповівши про долю українських невольниць ГУЛАГу, з якими їй кілька років довелося провести у таборах, яким вона власне пообіцяла донести світові правду¹³⁰.

Цілком очевидно, що взаємини у національних земляцтвах не були (і не могли бути у тих обставинах) такими безпроблемними, як їх найчастіше описують мемуаристки. З уривчастих свідчень стає зрозуміло, що сама приналежність до однієї національної групи далеко не завжди гарантувала співчуття, лояльність та солідарність поміж жінками. З гіркотою розмірковує Ганна Заячківська-Михальчук про ворожість серед українок, зумовлену конкуренцією за роботу на швейній фабриці, якої вона була в одному з таборів Мордовії: “Я вже не раз думала над цим (...): чому українки такі недружні... Поляк, литовець, єврей, якщо десь може влізти на легшу роботу, підтягує всіма силами своїх одноплемінників, щоби і їм якось полегшити той тягар. А в

наш українець виліз десь з біди трошки, другому не дасть вибратись, зіпхає його ще нижче, щоби той йому не завадив”¹³¹. В іншому місці вона порівнює поведінку двох нарядчиків — українця та єврея, віддаючи належне останньому за його людяне ставлення до в’язнів та критикуючи першого за грубість та зневагу¹³². Якоїсь ідеальної солідарності та безпроблемних взаємин не було й у середовищах інших національних спільнот ГУЛАГу, як засвідчують дослідження про табірне повсякдення. Серед польок були й ті, хто не відповідав ідеальному образу польської жінки (ішли на співпрацю з адміністрацією тощо) і чию поведінку інші польки засуджували¹³³. Серед литовок траплялися крадіжки їжі, одягу і особистих речей, доноси, наклепи заради особистої вигоди¹³⁴. Отже, можемо обґрунтовано припустити, що у тих вкрай скрутних обставинах негідні вчинки траплялися з невірними безвідносно до їхньої національності.

3.4 МОЛИТВА ТА РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ

Християнська віра та релігійні практики українських жінок-політв’язнів (зокрема особисті та спільні молитви, імпровізовані богослуження тощо) становили важливу частину невірницького життя українок. Жіночі спогади про досвід політичного в’язнення дозволяють реконструювати цю сторону їхнього повсякдення, щоб осягти роль віри, молитви, християнських атрибутів та ритуалів для збереження психічного здоров’я, стійкості духу та самого виживання у таборах та в’язницях ГУЛАГу. Ірина Корчак недвозначно стверджувала: “Віра в Бога додавала нам сил втримувати внутрішню рівновагу і кріпити надію, що вернемось таки з неволі в Україну”¹³⁵.

Особиста молитва і релігійна атрибутика у таборах і в’язницях

Колишні невірниці повсякчас наголошують виняткову роль християнської віри, яка допомагала їм витримати страждання, не зрадити під час катувань, зберегти людське обличчя і моральні цінності в нелюдських умовах таборів та пересилок¹³⁶. Можливо, що значну частку тих, хто опинилися у таборах і в’язницях ГУЛАГу у повоєнний час, становили жінки з західноукраїнських теренів — регіону, який у міжвоєнний час не перебував під радянською владою і не зазнав руйнівного впливу більшовицької політики воєвничого атеїзму. Для засуджених українок з Галичини, Волині, Закарпаття і Закарпаття християнська віра була невід’ємною складовою світогляду, релігійна ідентичність становила значущу частину особистості, а релігійні практики — важливим елементом звичного повсякдення. Усе це знаходило свій яскравий вираз у неволі — від моменту арешту і аж до звільнення. І під час слідства (в очікуванні вироку і неминучих тортур, вироку суду тощо), і на етапі, і перед обличчям смерті від виснаження чи хвороби у таборах жінки зверталися у молитві до Бога та Матері Божої за підтримкою і захистом: “В цю ніч ми не спали. Кожна з нас шепотіла найщирішу,

наймилішу собі молитву. Благали Господа, просили матінку Пречисту про опіку, про покров. Як же потрібен був він нам!”¹³⁷; “Мене, мабуть, рятувала молитва, яку я щоденно посидала Всевишньому з надією, що він допоможе вижити”¹³⁸. Колишня невільниця Анна Іваницька згадує про свої молитви перед тортурами: “Але я молилася, я йшла і молилася. Я кожен раз молилася і просила Бога, щоб я не заговорила, але щоб я жила. Перед Богом я нічого не просила, тільки щоб не заговорила (...) Я все кажу “Боже, я не планувала, Господи, тої дороги своєї — Ти скерував мене на цю дорогу, дай мені сили витримати.” І так було, що я витримала все, і не тільки я”¹³⁹.

Перед лицем потужної і нещадної радянської репресивної машини людина почувалася безсилою і безпорадною, тож апелювала до найвищого судді і захисника: “Тут можеш кричати — ніхто не почує, можеш плакати — ніхто не пожаліє і не допоможе. Хіба Господь Бог, якому ми молилися, щоб дав сили і здоров’я все це перенести і не зламатися духом”¹⁴⁰. Ледь не дослівно описують внутрішню нездоланну потребу у молитві й інші невільниці: “Багато молилися і просили Бога, щоб допоміг це пережити, витримати” (Марія Тесля-Павлик); “Я знала, що все ще буде — те страшне, яке було з іншими. Молилася, щоб Господь допоміг вистояти, все витримати або вмерти, тільки б своїх не зрадити” (Євдокія Будник-Кекіш)¹⁴¹; “Я впала на коліна і гаряче молилась до Господа, щоб беріг нашу дитину (...) в далекій, а такій рідній Україні. А нам просила, щоб додав сили це все пережити” (Анна Мартинюк)¹⁴²; “Увечері, лежачи на нарах, шелестіли посинілими губами, проказуючи молитви — вірили і молилися щиро” (Оксана Мешко)¹⁴³.

Політв’язнів єднав спільний гіркий досвід страждань, тож не дивно, що у своїх зверненнях і мольбах до Бога було багато подібного: вони просили не милості, а стійкості та сили духу. Таку особливу невільничу молитву склала молода українка Анна Коцур в одному з Тайшетських таборів у 1952 р.¹⁴⁴. Характерно, що у цій молитві жінка благає не лише про полегшення своїх терпінь, а й про кращу долю для України:

*То спаси нас, Боже, і наші родини,
Не дай нам пропасти в ці тяжкі хвилини.
Не дай погибати, просим Тебе, Боже,
Й Тебе, Божя Мати,
І Ви, всі святії при Божім престолі.
Просим, не відмовте нам кращої долі.
За край наш рідненький Ви всі заступіться,
Над нашим народом Ви змилосердіться.*

У Матері Божій вбачали невільниці свою єдину заступницю, якій звіряли свої болячки та просили помочі. Наприклад, Анна Іваницька розповіла про віщий сон напередодні свого звільнення з табору, у якому їй явилася Мати Божя та повідомила їй добру звістку¹⁴⁵. Анастасія Закидальська також вірила, що “Світ не без добрих людей, але надмною все-таки була опіка Богородиці. Я це відчуваю”¹⁴⁶.

Молилися жінки не лише індивідуально, а й за долі своїх посестер, зокрема у слідчих в'язницях: коли одну з арештанток забирали на допит, інші бодай спільною щирою молитвою намагалися підтримати подругу, не маючи іншого способу полегшити її терпіння. Марія Вагула пригадувала: "Якось увечері мене викликали на допит (...) В душі помолилася і віддалася під опіку пречистої матінки (...) Коли благословило на світ, мене відвели до камери. Приходжу, а мої дівчата клячуть і відмовляють вервечку (...) Молилися за мене цілу ніч. Коли розказували мені, я сердечно дякувала і від зворушення заплакала. Подумала: "Таки Матінка Божа береже мене і не дасть пропасти, коли мене оточують такі добрі чесні люди"¹⁴⁷.

Вочевидь, для жінок образ Матері Божої мав особливе значення, віра у силу її заступництва додавала сил фізично і психологічно виснаженим бранкам ГУЛАГу, а молитва спонукала не втрачати надії. Марія Вагула зауважує: "Ми всі дуже гаряче молилися, кожна окремо і всі разом на вервечках з хліба. Крім звичайної загальновідомої вервечки, відмовляли вервечку до Матері Божої Неустанної Помочі"¹⁴⁸. Про щиру віру у заступництво Богородиці згадує Ганна Позняк-Скрип'юк, описуючи чи не найважчий період свого табірного життя: "Я спіткнулась і впала, а коли підіймалася побачила люмінієвий медальйончик із зображенням Матері Божої Покрови. Я взяла його, зашлюбоїлась, і біль мій зменшився. Я бережу цей медальйончик по цей день, бо у всіх трудних хвиликах тільки до Матері Божої могли ми звертатися за допомогою. Ми стояли мовчазні (...) Краще було молитися і думати, мріяти, будувати й руйнувати свої плани на майбутнє, споминати минуле. Цього вже кати не могли від нас відібрати. Це була єдина насолода нашого життя"¹⁴⁹.

В'язням було заборонено мати особисті речі, тож усі предмети релігійного призначення (натільні хрестики, вервечки, молитовники, образки тощо) вилучали у них ще при етапуванні до місць позбавлення волі. За таких обставин ці речі набували особливої цінності для в'язнів. У багатьох спогадах знаходимо згадки про те, що жінки виготовляли вервечки власноруч, як-от розповідь Марії Вагули: "Молилися багато на вервечках, виготовляли з хліба. М'якуш хліба розминали в руках до однорідної маси, якої формувалися зернятка. Голкою, яка помимо заборони була добре захована в кожній камері, проколювалося кожне зернятко і нанизувалось на нитку. Таким самим способом виготовляли і хрестики"¹⁵⁰.

Особливу цінність для віруючих мав молитовник. "Молитовник був великою рідкістю. А водночас дуже цінився, бо з нього можна було проказувати молебні. А це було велике значення для тих, що молилися гуртом! Здавалося, що людина побула хоч коротко в церкві. Звичайно спільною молитвою українок проводила котрась із інтелігенток. У нашому бараку це була старша около 50-літня жінка"¹⁵¹.

Якщо молитовник був рідкістю, то власна (найчастіше саморобна) іконка була чи у кожної невільниці¹⁵². У них до канонічних образів додано елементи, що віддзеркалюють патріотичні почуття, прагнення волі й справедливості та інші мотиви¹⁵³.

У спогадах також часто натрапляємо на згадки про власноруч виготовлені вервечки та натільні хрестики. Їх виліплювали з чорного глевкого хліба, яким харчували в'язнів. Для цього доводилося віділити частину свого скупого пайка, тож потреба у молитві для цих напівголодних жінок була, либонь, більша, ніж потреба у хлібі. Подібні ж саморобними найчастіше були й натільні хрестики: "Українки носили на шиї хрестик, зроблений із зубних щіточок. Оті хрестики виробляли наші товариші-в'язні і посилали нам у дарунок перед святами, тим самим шляхом, що й листи (...) Українки робили собі вервечки. Хлібний м'якуш пережували добре в роті, а потім місили в пальцях тісто так довго, аж воно вже не липло. З того виробляли малі кульочки і насилювали на нитку"¹⁵⁴.

Польська письменниця Беата Обертинська у своїх спогадах згадує один з епізодів, який їй розповіла українка Ольга в одному з таборів Воркути про випадок у Замарстинівській в'язниці: "Багато священників було ув'язнено у Замарстинівській Невільниці робили вервечки з хліба. Вони знали, що коли їх поведуть на прогулянку, чоловіки будуть митися у лазничці поруч з коридором. Дивовижним чином одній з жінок вдалося наблизитися до віконечка та попросити священника освятити вервечки. У вікні з'явилася рука (більше схожа на криваве місиво) та перехрестила хлібну вервечку"¹⁵⁵.

Невільниці чудово усвідомлювали ризики, на які наражалися, виготовляючи, зберігаючи та використовуючи релігійні атрибути: "За те карали, кидали в карцер, відбирали право листування. При обшуках конфіскували вервечки та іконки, відбирали молитовники. Але молитви не могли нікому відібрати"¹⁵⁶. Потреба жінок активно практикувати власну віру була значно сильніша за страх покарання, яке їх чекало за порушення табірних правил і регламентів.

Потреба у релігійній практиці спонукала жінок до винахідливості. Жінки-вірянки католицької церкви знайшли спосіб дистанційно сповідатися і отримати відпуст від священників, які перебували у чоловічій зоні: свої гріхи вони писали на клаптиках паперу чи кори, вказуючи свій невільницький номер, тоді передавали ці записки у чоловічу зону, щоб згодом священник міг дати їм відпуст, проходячи вздовж загорожі, чи передати записку з визначеною епітимією назад¹⁵⁷.

Спільні молитви та богослуження

Окрім індивідуальної молитви, як інтимно-особистого способу спілкування з Богом, українки влаштовували спільні групові молебні у неділі та імпровізовані тургії у найбільші християнські свята — на Різдво та Великдень. Спільні молитви були заборонені у таборах, ініціаторок суворо карали, однак потреба у релігійній практиці, її значущість для жінок були настільки великими, що спонукали їх іти на ризик. "Треба було рятувати подруг, треба було шукати способів, які б укріпили моральні сили. Христос! Віра! Нуся [Анна Коцур] згуртовує на молитву. Жінки відправляють

молебні, Службу Божу. Наглядачі нишпорили поміж бараками, намагалися настигнути тих, хто молився, і кожний раз, вдавалося їм це чи ні, садили в холодний карцер Нусю. Донощики були і поміж табірницями”, — пригадувала Марта Гай¹⁵⁸.

Лариса Задорожан розповідала: “Збиралися щонеділі та правили Службу Божу. Хтось був священиком, хто службу знав, а ми співали як хор. Легше все ж таки було виносити всі тягарі, так нам сил додавало”¹⁵⁹. Ольга Сподарик пригадувала, що у їхній зоні “відправляли Службу Божу, з обов’язками священика справлялися черниці зі Львова”¹⁶⁰. При цьому у жіночих спогадах нема згадок про міжконфесійні конфлікти чи напруження, натомість жінки засвідчують, що їхня християнська ідентичність і віра набували певних екуменічних ознак. Уляна Гончар-Бакай окремо наголошувала: “Протягом усіх років ув’язнення з нами завжди був Бог (...) Не ворогували ми між собою на міжконфесійному ґрунті”¹⁶¹.

Виходячи зі спогадів, щонедільні богослуження були усталеною практикою серед українських невольниць. Валлі Шліс згадувала про спільну недільну молитву: “Всі співались, щоб покінчити (зі справами) до 12 год. Тоді йшли молитися, або як казали на Службу Божу”. Це не було справжнє богослуження, а збірна молитва в котромусь бараків (...) А тому, що було це тайно, то кожної неділі міняли бараки і групи, щоб не звернути уваги начальства на наці сходини. Молились тихо перед медаликом або іконкою, що хтось зумів зберегти”¹⁶². Подібно описувала щонедільні практики молитви жінок із Західної України й Оксана Мешко: “Уміли українські дівчата з західних земель відзначити ту “щасливу” неділю. Зранку до 12 години ніколи не снідали — терпеливо свою пайку хліба і баланду ставили на нари, а самі причепурені, як лише те було можливим, із розчесаними косами сідали до довгого столу й нишком зосереджено молилися. Співали гарними голосами церковних пісень. Молитва й відправа служби Божої ставала за духовну зарядку, додавала сил, снаги”¹⁶³.

У своїх спогадах Стефанія Чабан-Гаваль докладно розповіла про власний досвід служби Божої у таборі на півострові Таймир весною 1953 р., коли вона виконувала функції священика. У цьому таборі й раніше на великі церковні свята відбувалося богослуження, яке провадила дочка священика з Волині Ліна Петрашук. Текст відправи спочатку відновлювали з пам’яті спільними зусиллями, аж доки комусь із невольниць не прислали малого молитовника. На Великдень Стефанії Чабан-Гаваль довелося самій побути у ролі священика: у переповненому святково прибраному баракі вона відправила Воскресну Утреню. Далі “дівчина, яка за священика, на прохання присутніх почала “проповідь”. Людям хотілося забути, де вони є, хотілося пригадати проповіді в церкві, і дівчина почала. Згадала тих, хто загинув у боях, у криївках, хто не встигли похоронити, кого замучили, згадала батьків, які сумують на засланні з своїми дітьми, тих, які ще залишилися в рідній Україні (...) Згадала Великодні свята”. У цей момент до бараку увійшла група представників адміністрації табору похорони, тож всі напружено сподівалися найгіршого, але вона не злякалася і не

заговкла, а продовжила словами: “Скажімо “браття” навіть тим, що ненавидять нас. простім все ради Воскресіння. Христос Воскрес!” Хор невідомо скільки разів проспівав “Воістину Воскрес!”¹⁶⁴. Після цього таборова влада несподівано мовчки ви-йшла, жодним чином не зреагувавши на це зухвале порушення режиму. Природно, що дівчина, якій на той час виповнилося 27 років, пишалася власною відвагою та здатністю кинути виклик системі.

Спогади засвідчують, що випадки, коли ув’язнені жінки і дівчата перебирали функції священика та провадили літургію, були непоодинокі. Анна Карванська-Байляк, наприклад, згадує свою сусідку по камері Олю Галич, “котрій придали тюремне наймення “ксьондз”, а це тому, що коли вони всі починали голосну спільну молитву, вела її саме Оля”, а вже в іншій в’язниці “Анна Козловська щонеділі читала Службу Божу. Більшість з нас брала участь у цій незвичній тюремній літургії (...) Відтоді Службу Божу читала Іринка Чепля”¹⁶⁵. Ганна Заячківська-Михальчук згадує свою табірну подругу, дочку священика Ліну Петращук, яка не лише спонукала невольниць молитися та співати церковні пісні, а й провадила літургію: “І от Різдво. Барак повен отих прибитих горем невольниць. Після тяжкої роботи лежать, здається, нікого не добудитися. Ліна піднімає нас ще далеко до підйому і починається Богослуження: “З нами Бог, зрозумійте, народи... (з Утрени), а потім як дзвоном — колядка за колядкою, вже наші курільські (...) З людьми наче щось сталося. Одна по одній піднімали голови, вставали, і плакали, і раділи. Скільки сердець линуло під рідну стріху, хоч там може уже давно з рідних нікого нема...”¹⁶⁶. Переоцінити роль такого богослуження для піднесення морального духу ув’язнених жінок важко.

Парадоксально, що в умовах чи не повного позбавлення громадянських прав і жорсткого обмеження можливостей, практика спільної молитви надавала українським жінкам цілком новий і унікальний досвід проведення богослуження. Фактично ніколи раніше у своєму звичайному житті ці жінки і дівчата не мали б змоги виконувати центральну ритуальну роль у християнській літургії — як священик чи дяк. Тому цей новий релігійний досвід — хоч і здобутий вимушено — можна вважати емансипаційним, адже це вперше жінки отримали доступ до царини і випробували себе у ролях, які були для них цілковито закритими і забороненими. Характерно, що у своїх спогадах жінки говорять про ці моменти з гордістю і піднесенням.

Спогади жінок-політв’язнів засвідчують виняткову роль віри, молитви та релігійних практик у підтриманні духу невольниць, їх психоемоційної стійкості, що було фактором, який сприяв виживанню в умовах таборів. “І все-таки ми знаходили сили для щонедільної Служби Божої (...) Молитва до Господа допомагала нам переносити знущання, приниження, поневіряння і розлуку з рідними та близькими”, — пояснювала у своїх спогадах Галина Андрусів.¹⁶⁷ Ширші дослідження досвіду ГУЛАГу засвідчили, що глибоко віруючі люди демонстрували найвищу силу духу в таборах: християни, юдеї та мусульмани трималися за свої релігійні переконання, розглядаючи

ув'язнення як випробування власної віри, а прагнення успішно з ним впоратися додавало їм витривалості¹⁶⁸.

Радянська репресивно-каральна машина була покликана зруйнувати особистість в'язнів, позбавити їх тих соціальних ідентичностей (національних, політичних, релігійних), які були неприйнятні для системи, розчавити волю індивіда, перетворивши кожного на позбавлену культурного коріння і переконань безлику істоту. За таких обставин збереження традиційної системи вартостей було ключовим завданням політв'язнів. Християнська віра та релігійні практики відігравали у цьому винятково важливу роль, допомагаючи жінкам-політв'язням підтримувати не лише гуманістичний світогляд, а й зв'язок з національною спільнотою, з якої їх було вирвано в насильницький спосіб, і таким чином зберігати лояльність саме до цінностей та моральних норм рідної культури. Особливе значення релігійності відображене у домінуванні саме цих мотивів у творчості невільниць (зокрема у вишиваних іконах, вервечках, хрестиках тощо). Прагнення відтворити у неволі звичні для віруючих релігійні практики (богослуження-літургії) мало своїм наслідком те, що українські жінки вперше змогли самотійно виконувати усі складові церковного ритуалу, отримали унікальну і недоступну раніше можливість випробувати себе у ролі священнослужителів.

Монотонність табірної життя, щоденний одноманітний ритм якого характеризувала виснажлива праця на межі виживання, голод, хвороби і повна відсутність інформації про зовнішній світ, неминуче призводила до дезорієнтації у часі, набайдужіння до себе та інших, депресивних станів, отупіння. Натомість щонедільні богослуження і відзначення найбільших християнських свят (Різдва та Великодня) практично структурували час в умовах ув'язнення, що сприяло підтримці психічного здоров'я жінок-політв'язнів. Дуже чітко роль віри та молитви для невільниць сформулювала колишня політв'язнена Ванда Горчинська: "Незважаючи на жорсткий табірний режим, нестерпні умови нашого життя, всупереч всяким заборонам в моральному відношенні ми продовжували жити життям волі, зберігаючи традиції щоденних молитов, знали дні свят, їх починали гімном "Боже великий, єдиний", до якого доточували свою строфу:

*Дай повернутись додому,
Там де брати й сестри є,
В рідному краї у пісні,
Боже, прославим Тебе*¹⁶⁹.

Релігійні жіночі практики у таборах стали формою протидії дегуманізуючій системі ГУЛАГу: вони допомагали в'язням зберегти основні соціальні ідентичності (релігійну, національну, гендерну), а також сприяли розвитку солідарності невільниць, що було запорукою виживання у таборах і в'язницях. Спільні табірні молитви і богослуження варто розглядати як дієву форму пасивного спротиву радянській репресивній

системі: в такий спосіб жінки ставили під сумнів її тотальний характер, доводячи неспроможність режиму цілковито контролювати свідомість жінок-політв'язнів.

- ¹ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 82-83, 85.
- ² Иванова Г. М. История ГУЛАГа... — С. 322.
- ³ Епплбом Е. История ГУЛАГа... — С. 301.
- ⁴ Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. XXIV.
- ⁵ Усна жіноча історія... — С. 300; Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 262.
- ⁶ Шліс В. Неділя у Воркуті // Наше життя. — 1956. — № 9. — С. 6; Шліс В. Різдво у Воркуті // Наше життя. — 1957. — № 1. — С. 4.
- ⁷ Савка Б. «А смерть їх безсмертям зустріла...»... — С. 74.
- ⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 76.
- ⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут... — С. 333-334.
- ¹⁰ Тамарина Р. М. Такая планида, или Зарубки на «Щепке». — Томск : Водолей, 2002. — С. 150.
- ¹¹ Цит. за : Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 208.
- ¹² Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 186.
- ¹³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 96.
- ¹⁴ Теребовлянський історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://trebovlyamuseum.at.ua/>.
- ¹⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 150-151.
- ¹⁶ Шліс В. Різдво у Воркуті... — С. 4.
- ¹⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 15-19.
- ¹⁸ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 72-73.
- ¹⁹ Усна жіноча історія... — С. 334-335.
- ²⁰ Докладніше див.: Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу // Народна творчість та етнологія. — 2016. — № 3. — С. 51-59.
- ²¹ Стислий виклад теорії Б. Андерсона див.: Похило І. Модерністська концепція Бенедикта Андерсона формування національних держав у Європі // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова Сер. № 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 4 : зб. наук. праць.— С. 37-42.
- ²² Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. — Київ : Критика, 2001. — С. 24.
- ²³ Андерсон Б. Уявлені спільноти.... — С. 24.
- ²⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 118.
- ²⁵ Нескорена Берегиня... — С. 155.
- ²⁶ Усна жіноча історія... — С. 301.
- ²⁷ Параша — туалет у в'язничному жаргоні; чутки вочевидь отримали саме таку назву через те, що табірні і в'язничні вбиральні зазвичай ставали осередками передачі інформації поміж в'язнями, про що йтиметься далі.
- ²⁸ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 38.
- ²⁹ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 70.
- ³⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 140.
- ³¹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 616.
- ³² Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 23; Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору». — Ф. 1, оп. 1. — Арк. 10.
- ³³ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 70.
- ³⁴ Шліс В. Пошта у Воркуті // Наше життя. — 1956. — № 10. — С. 7.
- ³⁵ Епплбом А. История ГУЛАГа... — С. 378-379.
- ³⁶ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 44.
- ³⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 136.
- ³⁸ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 87.

³⁹ Андрусак Є. Спогади... — С. 51.

⁴⁰ Інтерв'ю з Дарією Гусак, 1924 р.н., записане у липні 2009 р. // Архів Меморіального музею

“Територія Терору”. — Ф. 1, оп. 1. — Арк. 29.

⁴¹ Суровцова Н. Спогади... — С. 239, 273.

⁴² Нескорена Берегиня... — С. 65; Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі //

Наше життя. — 1992. — № 2. — С. 8.

⁴³ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... — С. 7-8; подібно ж: В намисті з

колючого дроту... — С. 87.

⁴⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 325.

⁴⁵ Почепцов В. “Колымское землячество”... — С. 141.

⁴⁶ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 452.

⁴⁷ Шліс В. Пошта у Воркуті... — С. 7.

⁴⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 294.

⁴⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 96.

⁵⁰ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 262-265.

⁵¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 271.

⁵² Історія однієї фотографії... — С. 69.

⁵³ Шліс В. Пошта у Воркуті... — С. 7.

⁵⁴ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 228.

⁵⁵ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 32.

⁵⁶ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... — С. 95.

⁵⁷ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 256.

⁵⁸ В намисті з колючого дроту... — С. 136.

⁵⁹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 100.

⁶⁰ Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею

тоталітарних режимів “Територія Терору”. — Ф. 1, оп. 1. — Арк. 20.

⁶¹ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 256-257, 295.

⁶² Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 132.

⁶³ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 85.

⁶⁴ Вагула М. Моя дорога... — С. 39.

⁶⁵ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 138-140; те саме : Вагула М. Моя дорога... — С. 27.

⁶⁶ Цит. за : Почепцов В. “Колымское землячество”... — С. 141.

⁶⁷ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... — С. 7.

⁶⁸ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 538.

⁶⁹ Нескорена Берегиня... — С. 183.

⁷⁰ Шліс В. Пошта у Воркуті... — С. 7.

⁷¹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 105.

⁷² История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 287.

⁷³ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 312-313.

⁷⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 138-140.

⁷⁵ Завадский А. Письма из лагеря как способ сохранить себя : случай художника Григория

Милипповского // Laboratorium. — 2015. — № 7(1). — С. 147-157.

⁷⁶ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 44.

⁷⁷ Цит. за: Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАґа... — С. 30-31.

⁷⁸ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 132-133.

⁷⁹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 266-267.

⁸⁰ Шліс В. Пошта у Воркуті... — С. 7.

⁸¹ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 40.

⁸² Суровцова Н. Спогади... — С. 324.

⁸³ Вагула М. Моя дорога... — С. 40.

⁸⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 101.

⁸⁵ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 260.

⁸⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 266.

- ⁸⁷ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 271-272, 282; подібно ж: Нескорена Берегиня... — С. 119.
- ⁸⁸ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 36.
- ⁸⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 49.
- ⁹⁰ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 95.
- ⁹¹ Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1. — Арк.16; подібно ж : Коханська Г. З Україною в серці... — С. 261, 271. Про релігійні практики та роль віри у середовищі українських жінок-політв'язнів див.: Кісь О. Релігійні практики українок-політв'язнів у Гулагу // Карпати : людина, етнос, цивілізація. — 2016. — № 6. — С. 41-49.
- ⁹² Коханська Г. З Україною в серці... — С. 262.
- ⁹³ Нескорена Берегиня... — С.124; подібно: Суровцова. Спогади... — С. 309; Непохитні... — С. 161.
- ⁹⁴ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 45.
- ⁹⁵ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 310-311.
- ⁹⁶ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 605.
- ⁹⁷ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 469.
- ⁹⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 75, 142.
- ⁹⁹ Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1.
- ¹⁰⁰ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 102.
- ¹⁰¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 253.
- ¹⁰² Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 189-278.
- ¹⁰³ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 39.
- ¹⁰⁴ Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 201-202, 218.
- ¹⁰⁵ Аналізу цього феномену присвячено цілий розділ її книги: Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 83-219.
- ¹⁰⁶ Цит. за: Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 215.
- ¹⁰⁷ Вагула М. Моя дорога... — С. 10.
- ¹⁰⁸ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 42-43.
- ¹⁰⁹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 222.
- ¹¹⁰ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 292.
- ¹¹¹ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 34-35, 40-41.
- ¹¹² Паньків М. Теофілія : Про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів. Спогади. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2009. — С. 135-136.
- ¹¹³ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 306-307.
- ¹¹⁴ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 239-240.
- ¹¹⁵ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 613; подібно ж: Літопис нескореної України... — Кн. 2. — С. 438.
- ¹¹⁶ Вагула М. Моя дорога... — С. 55, 69.
- ¹¹⁷ Виртуальный музей ГУЛАГа [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulagmuseum.org>.
- ¹¹⁸ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 21; подібно ж: Вагула М. Моя дорога... — С. 35.
- ¹¹⁹ Гаген-Торн Н. И. Memoria. — Москва : Возвращение, 1994. — С. 144.
- ¹²⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 225.
- ¹²¹ Lazda M. Women, Nation, and Survival... — P. 7-8.
- ¹²² Lazda M. Women, Nation, and Survival... — P. 7-8.
- ¹²³ Тамарина Р. М. Такая планида... — С. 150.
- ¹²⁴ В намисті з колючого дроту... — С. 190-191.
- ¹²⁵ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... — С. 7.
- ¹²⁶ В намисті з колючого дроту... — С. 166.

- ¹²⁷ Шліс В. Неділя у Воркуті... — С. 6.
- ¹²⁸ Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ... — С. 627.
- ¹²⁹ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 310.
- ¹³⁰ Ці листи було перекладено українською і опубліковано у кількох числах журналу "Наше життя / Our Life" у США 1956 р.
- ¹³¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 154.
- ¹³² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 116.
- ¹³³ Jolluck K. R. Exile and Identity... — P. 212-215.
- ¹³⁴ Davoliute V. Deportee Memoirs... — P. 55-56.
- ¹³⁵ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 24.
- ¹³⁶ Дослідники відзначають, що й у спогадах чоловіків про часи невілля особливе місце посідає молитва та інші релігійні практики, що допомагало зберігати людяність: Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 303, 333.
- ¹³⁷ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 253, 267; див також: В намисті з колючого дроту... — С. 184; Нескорена Берегиня... — С. 86-87, 135.
- ¹³⁸ Нескорена Берегиня... — С. 101.
- ¹³⁹ Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1; подібно ж: В намисті з колючого дроту... — С. 135; Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 18-19.
- ¹⁴⁰ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 57.
- ¹⁴¹ В намисті з колючого дроту... — С. 136; Нескорена Берегиня... — С. 81.
- ¹⁴² Нескорена берегиня... — С. 176.
- ¹⁴³ Мешко О. Не відступлюся!... — С. 48.
- ¹⁴⁴ Молитви політв'язнів, складені Анною Коцур. Тайшет, ОЛП-29, 1952 р. зберігаються у фондах Львівського історичного музею.
- ¹⁴⁵ Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1.
- ¹⁴⁶ Закидальська А. Інтинські сніговії ... — С. 45.
- ¹⁴⁷ Вагула М. Моя дорога... — С. 17.
- ¹⁴⁸ Вагула М. Моя дорога... — С. 18.
- ¹⁴⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 67.
- ¹⁵⁰ Вагула М. Моя дорога... — С. 13.
- ¹⁵¹ Шліс В. Молитва у Воркуті // Наше життя. — 1956. — № 10. — С. 7.
- ¹⁵² В експозиції Музею визвольної боротьби України у Львові, а також у Теребовлянському історико-краєзнавчому музеї, Тернопільському історико-меморіальному музеї політичних в'язнів зберігається чимало зразків таких образків, вишиваних потайки власноруч виготовлених у в'язничних умовах, на пересилках, у бараках, що були збережені та привезені колишніми невіллями на Львівщину.
- ¹⁵³ Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки "Воєнно-історичних пам'яток") // Наукові записки Львівського історичного музею. — 2001. — Вип. 7. — С. 290
- ¹⁵⁴ Шліс В. Молитва у Воркуті... — С. 7.
- ¹⁵⁵ Obertynska B. (Rudzka M.). W domu niewoli... — P. 66.
- ¹⁵⁶ Шліс В. Молитва у Воркуті... — С. 7.
- ¹⁵⁷ Zugger C. L. The Forgotten : Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin. — Syracuse : Syracuse University, 2001. — P. 202.
- ¹⁵⁸ Непохитні... — С. 158.
- ¹⁵⁹ Усна жіноча історія... — С. 300.
- ¹⁶⁰ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 605.

- ¹⁶¹ Літопис нескореної України. — Кн. 1... — С. 461.
- ¹⁶² Шліс В. Неділя у Воркуті... — С. 6.
- ¹⁶³ Мешко О. Не відступлюся!.. — С. 48.
- ¹⁶⁴ В намисті з колючого дроту... — С. 15-19.
- ¹⁶⁵ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 268, 305.
- ¹⁶⁶ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 76.
- ¹⁶⁷ Непохитні... — С. 149.
- ¹⁶⁸ Toker L. Return from the Archipelago... — Р. 96.
- ¹⁶⁹ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..."... — С. 73-74.

Розділ 4

ЖІНОЧА ТВОРЧІСТЬ І ДОЗВІЛЛЯ В ТАБОРАХ І В'ЯЗНИЦЯХ

Попри виснажливу працю, голод та холод, хвороби і каліцтва, знущання охоронців та в'язнів-злочинців, нелюдські побутові умови у жінок не зникала, а іноді навіть загострювалася потреба у прекрасному¹. Зі слів Ярослави Крижанівської-Гасюк, колишньої невільниці табору в Інті, “на жорстокій півночі не вмер дух свободи, бажання творити і жити (...) тисячі жінок і дівчат, цвіт України, перебуваючи за колючими дротами, після важкої і непосильної праці, працюючи у вічній мерзлоті на розвантаженні лісу, земляних роботах, знаходили час не на відпочинок, а на молитву і пісню”². Майже у кожному спогаді колишніх невільниць знайдемо згадку про різноманітні прояви творчого начала: жінки співали народні пісні, вишивали, ліпили фігурки з глевкого хліба, малювали, складали вірші та авторські пісні, майстрували різні дрібнички з підручних матеріалів тощо. Оксана Мешко пригадувала: “В нас продовжувала діяти (...) схильність і відчуття тонкого та прекрасного в природі й людях. Молоді дівчата писали вірші, укладали пісні (свою творчість реалізували в дні народження своїх близьких подруг і шанованих ними співв'язнів). Вишивали, плели художні речі матеріалом нікчемним, бо іншого не було. Нарешті, співали пісні з такою тугою і задушевністю, що (...) вони закарбувалися в моєму серці болем і відчуттям несповненого обов'язку”³. Своє натхнення жінки та дівчата незмінно черпали в традиційній українській культурі, що засвідчують зразки таборової творчості.

4.1 СПІВ НАРОДНИХ І НЕВІЛЬНИЦЬКИХ ПІСЕНЬ

Найбільш загальнодоступною і масовою розвагою для жінок став спів народних пісень. У неволі ця буденна для українок справа набувала особливого смислу. У своїх спогадах жінки зазначають, що пісня давала їм розраду у найважчі хвилини, нагадувала про дім і родину, дозволяла відтворити ментальний зв'язок з рідним краєм, поринути у спогади про минуле, вивільняла важкі думки та емоції. “Бригада майже вся

співуча. Співали і Службу Божу, і страсні пісні, і колядки. Також світські (не церковні) й історичні, і козацькі, і стрілецькі, і звичайно ж повстанські, та й наші. Десь з глибини душі виливались пісні про наше життя на чужині”⁴.

Співаючи, жінки на короткий час забували про жахливу реальність, у якій перебували, та дозволяли собі мріяти про щасливе майбутнє. Стефанія Коваль-Надорожняк розповідає, як скрасив спів їхнє перебування у тюремній камері після суду: “Молодість брала своє. Нам хотілося співати, хотілося вирватися з тих стін. У сусідній камері сиділо наших вісімнадцять хлопців (...) У стіні зробилась велика шпара (...) вони давали концерти під нашою стіною, а ми у свою чергу співали свої пісні (...) Співали впівголо-са, але виходило дуже гарно”⁵.

Спільний спів підтримував дух невольниць у найбільш суворих обставинах. Співали навіть дівчата, яких покарали за участь у Норильському повстанні і заслали до таборів. Про це згадує Ганна Заячківська-Михальчук: “Ім добавили ще неволі, а вони сміються (...) Літо, кругом зелень... Як не радіти хоч тому скупому щастю, що нам випадає на нашу долю. Щовечора збираємося між бараками на подвір’ї зони, співаємо (...) Репертуар невичерпний. Збирався весь табір на наші вечірні концерти, хто міг — помагав, хто душею витав над рідними місцями, звідки їх вирвала лиха доля”⁶.

Українські пісні не лише звучали попри всі заборони, а й іноді зворушували навіть адміністрацію таборів: подекуди охоронці не просто толерували спів, а й відкрито слухали. Ганна Позняк згадує: “В совхозі ми зустріли своїх землячок, їх тут було біля трьох сотень і майже всі із Західної України (...) Начальником табору був українець. фронтовик, інвалід (...) У свята, коли було більше дівчат вихідних, начальник табору просив дівчат співати українських пісень”⁷; “Ми давали концерти (...) Офіцери приходили і слухали нас, і ми співали українські пісні...”⁸.

Вочевидь, адміністрація таборів трактувала груповий спів як прояв національної солідарності в’язнів, яка була потенційною загрозою, тож співати було заборонено, а порушниць могли покарати доволі строго. Однак жінок це не зупиняло: Анна Коцур згадувала: “За голосні пісні декому довелось на три доби відправитись в карцер, але це нас не лякало”⁹. Промовистим був випадок, про який розповідає Лариса Задорожан. коли дівчат, які співали разом, негайно покарали тим, що розпорошили по інших локаціях: “Одного разу так нам захотілося заспівати наші рідні пісні, й затягнули ми “Ой горе тій чайці”, пісня просто душу рвала, про долю нашу пісня, полетіла над тайгою. Неначе чайка підбита кричала наша пісня. І нас вгробила та “Чайка”... Наступного дня розкидали нас по всій глушині, роз’єднали. Не сподобалася наша пісня, побачили в ній велику силу, нашу душу побачили”¹⁰. Подібно Віра Дрозд у таборі отримала покарання 6 місяців БУРу (утримання в “бараці посиленого режиму”) за колядування в бараку на Різдво¹¹.

Схоже, що відмова від праці та колективний спів були однією з дієвих форм спротиву надуживанням з боку адміністрації таборів. Дарія Полюга згадує випадок в

одному з таборів Інти, коли на Великдень жінки (копаючи ями) виконали норму виробітку завчасно, щоб раніше повернутися до табору і відзначити свято, однак конвоїри намагалися примусити їх продовжити працю. Стріляючи у повітря, жінок змусили лягти на землю, однак ті категорично відмовилися продовжувати роботу. “А в нас бригадирка така Наталка Тютюн. А дехто вже плаче: “Давайте підемо”. І вона тоді: “Хай нас по тюрмах саджають”¹², — як заспівала. І всі тоді почали співати, як заспівали. Він налякався: “Строїться, ідьом в лагерь” (...) А вона така старша жінка, ми ще молоді, ще дівчата, вона ж то розуміла вже”¹³. Своїм співочим страйком жінки не лише змогли досягти бажаного, а й змусили начальника табору пообіцяти, що саме цей конвой більше їх ніколи не супроводжуватиме.

Інший подібний випадок протесту шляхом колективного співу відбувся також на Великдень 1952 р. у 4-й жіночій зоні спецтабору № 1 Мінлагу (м. Інта). “Тоді жіночу бригаду під конвоем привели на місце роботи — копати промерзлий після зими ґрунт для фундаменту будівлі. Жінки виконали норму до 16-ї години для того, щоб повернутися у барак для святкування, проте конвой наказав далі працювати. Відмова бригади викликала погрози із цькуванням собаками, попереджувальними пострілами вгору. Раптом котрась із жінок заспівала “Христос Воскрес із мертвих...” Спів підхопили всі жінки — це надало їм моральну силу стійкості проти свавілля. Конвоїри розгубилися — вперше побачили супротив, і офіцер наказав: “Строїться, пошли в зону!”¹⁴.

Поліна Беноні описала ще один випадок у таборі на Балхаші, коли наглядачки вчинили погром у жіночому бараку і знищили все, що українки приготували для святкування Різдва. Свій протест невідільниці висловили колективним співом коляди: “Одна з дівчат заколядувала “Бог предвічний”. Всі інші посідали на своїх постелях і підтримали коляду так, що весь барак стрепенувся від співу (...) Вони [наглядачки] не могли збагнути, що можна вбити тіло, але не вільний дух”¹⁵. Остання ремарка якнайточніше віддзеркалює смисл такого протестного співу, яким ув’язнені засвідчували власну непокору режимові, демонструючи внутрішню свободу всупереч фізичній неволі.

Жінки-політв’язні не лише виконували фольклорні твори, а й творили власні невідільницькі пісні, що віддзеркалювали важку долю невідільниць та їхні мрії про волю¹⁶. Марія Потикевич-Заболотна — авторка низки таких пісень, у яких не лише виражає почуття та думки ув’язнених жінок, їхню тугу за рідним краєм і силу духу, а й розкриває роль пісні у житті невідільниць:

*Піснею, і тільки піснею
Розрадімо замучене життя,
З піснею, що в муках вижила,
Прийде до нас на хвилю забуття.
Думкою, крізь ґрати думкою,
Повернемось крізь ґрати до села.
Мрією, вільною мрією*

*Летім до рідного гнізда.
Силою, людською силою,
Душевною, не вбитою в тюрмі,
Зможемо встояти з вірою
Ось тут в далекій чужині¹⁷.*

Окрім суто авторських, пісні поставали й у результаті колективної творчості. Марія Галій пригадувала: «І ми, коли приходили в барак, замучені, зажурені... а там були мудрі люди... та й пісню давай: одна скаже, а друга ще стрічку приложит, трета знов скаже, а потому ми підбираєм мелодию до тої пісні. І так є пісня. І так пісня родилася»¹⁸. Серед ключових мотивів табірних пісень: туга за домівкою та мисленнєва подорож у рідний край; спогади про щасливе минуле і біль розлуки з рідними; звертання до матері та уявна розмова з нею; мрія про щасливе майбутнє чи страх загинути на чужині; відданість батьківщині і стійкість під тортурами, розлука з коханим та ін.¹⁹. Фактично, у таборових піснях можна віднайти увесь спектр думок та переживань невольниць, які через пісенну творчість артикулювали свої спільні проблеми.

Пісня ставала символом духовної свободи невольниць, способом ментально подолати тисячі кілометрів та повернутися на батьківщину, до родини, до свого дому. Народна і невольницька пісня допомагала жінкам долати відчай, вона давала їм відчуття єдності, згуртовувала невольниць, допомагала зберегти зв'язок із національною спільнотою як у таборі, так і за його межами на далекій батьківщині, вона була маніфестом їхньої національної ідентичності та важливим інструментом підтримання національної свідомості серед політв'язнів.

Заборонений у таборах, однак широко практикований спів народних пісень можна розглядати як форму пасивного спротиву антигуманному режиму ГУЛАГу, який трактував в'язнів як позбавлених почуттів та емоцій рабів без права на радість. Всупереч фізичній неволі, жінки відчували внутрішню свободу: у піснях вони почувалися вільними для спогадів та мрій, а стіни, огорожі й кордони втрачали своє фатальне значення.

Спільний жіночий спів у неволі, вочевидь, означав для жінок набагато більше, ніж це було у повсякденному житті: пісня ставала знаком їх відданої дружби, чимось таким, що їх об'єднувало і чим вони могли виявити/засвідчити лояльність до своєї спільноти. Галина Коханська згадує прощання з дорогими подругами перед відправленням в інший табір: «На прощання заспівали мені кілька моїх улюблених пісень (...) Я була зворушена до сліз»²⁰. Консолідуючу роль колективного співу важко переоцінити. Як свідчать спогади, пісня згуртовувала жінок не лише у неволі, а й десятиліття потому. У своїх спогадах про пережите Дарія Корчак з гордістю згадує, що у 1991 р., одразу після здобуття Україною незалежності, при Спільці політв'язнів «був створений ансамбль жінок-політв'язнів (...) Ми зі своїми піснями (тюремними, табірними, національно-патріотичними) об'їхали всі села Стрийщини, а навіть далше»²¹. Для

українок-колишніх політв'язнів спів став способом публічно артикулювати власну невідьницьку ідентичність, зберігати і передавати пам'ять про політичне ув'язнення, про спільний жіночий досвід ГУЛАГу, а також засобом згуртування їхньої "спільноти пам'яті". Ця потреба спільно співати подібна до тієї, яку відчували і втілили колишні радянські примусові робітниці у повоєнній Бельгії, які "у такий спосіб витворювали власний наратив воєнної пам'яті"²².

4.2 ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ЖІНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

Одним з поширених видів таборової творчості стала аматорська поезія. У неволі почали писати вірші навіть ті, хто за звичайних обставин не помічали у собі здібностей чи потреби поетичної творчості. Пам'ять колишніх політв'язнів зберегла безліч віршованих рядків, у яких — туга за рідними і коханими, за батьківщиною, мрії про волю, роздуми про сенс життя²³. Така діяльність була суворо заборонена у таборах та призводила до покарань. Колишня невідьниця Стефанія Коваль-Надорожнюк згадує: "Тоді багато наших дівчат писали вірші, переважно про любов до України, про тугу за рідним краєм. І я теж. Це кваліфікувалося як антисоветська пропаганда з допомогою поезії буржуазно-націоналістичного змісту"²⁴. Галина Шандарак згадувала: "Я писала вірші. Вірші під час обшуку наглядчі забирали, інколи віддавали в оперативний відділ, а там розбиралися — кого в карцер, кого в БУР, кому другий строк. Були такі наглядчі, що на наших очах спалювали в буржуйці знайдені при обшуках вірші, листи та ін. Ці не бажали вислужитись, не хотіли для нас нового строку"²⁵. Інша табірна поетеса Марія Потикевич-Заболотна написала у неволі чимало віршів, які записувала у мініатюрні блокноти. Вже у роки незалежності частину своїх творів їй вдалося опублікувати²⁶.

Ніна Вірченко згадує про Ірину Сенік та захоплюється її творчим поривом у неволі: "Ірина була тоді надзвичайно молода і талановита (...) навіть за тих неймовірно тяжких умов, коли все чисто заборонялося (...) це ж був спецтабір! А Ірця знаходила клаптики паперу, робила мініатюрні блокнотики, потайки віршувала (про матір, Україну, Львів, кохання, друзів). Справжня поетеса з Божої ласки (...) Поезія і вишивання — це її повітря, без них вона б задихнулася (...) Ми її і охрестили так "електрична Ірка"²⁷. Інша ув'язнена Дарія Корчак, яка сама не віршувала, відчувала натомість гостру потребу записати невідьницьку поезію, почуту від своїх посестер по нещастю (хоча авторки більшості віршів невідомі). У своїх спогадах жінка відтворює те, що вдалося зберегти, зазначаючи: "Дістала я ці вірші від дівчат-каторжанок, які приїхали етапами з Норильська і Кенгіра [після табірних повстань 1953–1954 рр.] на центральну пересилку в Тайшеті в 1954 році після відомих повстань (...). Постаралася якнайскоріше переписати деякі вірші у маленькому блокноті дрібним шрифтом, щоб можна було

добре заховати. Після звільнення в 1955 році чудом обминула обшуки і вивезла їх в Україну. Мій брат, прочитавши ті вірші, порадив мені закопати їх (у банці) в садку. А у 80-і роки ми їх відкопали²⁸.

Марія Потикевич-Заболотна написала у неволі безліч віршів, у яких розкриваються її думки і почуття про власну змарновану молодість, про втрачене кохання, про жахіття табірнього повсякдення (страждання, хвороби, працю і смерть в'язнів), вболівання за волю України, а також мрії про свободу та повернення до родини і рідного краю. У віршах поетка подумки звертається до матері, до подруг і коханого, до батьківщини і свого народу, ментально відновлюючи розірвані зв'язки, нагадуючи собі про найважливіші цінності.

*Так затужило моє серденько,
Знаю, що плачеш за мною, ненько,
Ой, знаю, знаю, все пам'ятаю,
У нашій хаті було, як в раю:
У мирі жили любо, весело.
Зірвались війни — усе замели.
Не думай, мамо, що я тут плачу,
Що за сльозами світа не бачу.
Тяжко працюю, та не журюся,
Минеться горе — до вас вернуся.
А як в чужині прийдеться жити,
Все наше рідне буду любити.
Високі гори, ліси, діброви,
Спів солов'їний рідної мови,
Ріки, ставочки, трави зелені,
Гаївки любі в нашій оселі.
Тюремні стіни, колючі ґрати
Все мені шепчуть не забувати.
Стань на коліна, молися Богу,
Щоб дав нам сили, душі підмогу,
Щоб дав нам сили в мудрості жити,
Волю і правду над все цінити (Ухта, 1950 р.)²⁹.*

Характерно, що поетична творчість жінок у таборах не була приватною, потаємною справою. Навпаки, колишні невольниці у своїх спогадах згадують ті особливі моменти, коли їм вдавалося спільно слухати вірші своїх посестер. Анастасія Закидальська з пієтетом згадує талановитих поеток, з якими її звела доля в одному з таборів Інти: "Ми проводили літературні вечори, слухали вірші поеток-в'язнів Катрусі Сторожук-Андрожук, Катрусі Мандрик-Куйбіди, Орисі Грицина-Митищук. ставили вистави..."³⁰.

Деякі вірші були іменні — написані спеціально для подруги і подаровані їй на згадку. Марія Потикевич-Заболотна опублікувала низку таких поезій, написаних персонально для її посестер по нещастю³¹. Оксана Мешко пише про масовий характер поетичної творчості серед ув'язнених українок: "Вірші не збереглися — це були іменні подарунки, прочитані вголос або записані на уривку дефіцитного паперу, що або слідом знищувався, або в черговому "шмоні" вилучався нашим наглядом. За них карали (...) безіменні народні поетеси Ганнусі, Настуні, Стефи, Ніни, Богдани — ім'я їм легіон — звалися своїми віршами зі сталінської неволі..."³².

Пам'ять колишніх політв'язнів зберегла численні зразки таборової жіночої поезії, і в своїх спогадах вони раз по раз цитують та згадують добрим словом тих, хто не переміг неволю³³. Про одну з них — Ніну Вірченко — у своїх спогадах згадує Нуся Катамай: "А ще залишилися її вірші, які не завжди можемо відшукати, бо наші брали читати і передавали з рук в руки. Ми з Марусею деякі пригадали, може з деякими неточностями..."³⁴. У такий спосіб імена та твори українок-політв'язнів повертаються до української культури, з якої їх авторок було так брутално вирвано³⁵.

Окрім очевидного психотерапевтичного ефекту поетичної творчості (вивільнення та вербалізація емоційних тягарів та важких думок), практика віршування також допомагала жінкам, які опинилися у нелюдських обставинах, плекати у пам'яті найдорожчі спогади і мрії про нормальне життя, артикулювати власну систему цінностей і переконань. Водночас, таку діяльність — суворо заборонену, та все ж дуже поширену — можна вважати формою ненасильницького спротиву тоталітарному режимові, що розглядав в'язнів як знеособлених безликих істот, позбавлених будь-яких естетичних потреб і права на радість творчості. Збережені у пам'яті й переказувані усно вірші були поза контролем табірних наглядачів, тож поетична творчість ставала проявом внутрішньої свободи невольниць.

4.3 ТЕАТРАЛІЗОВАНІ ПОСТАНОВКИ І СВЯТКУВАННЯ

Аматорські вистави та художня самодіяльність у таборах

Одним із способів забути про жахіття ув'язнення, зняти нервове напруження та розвіяти тугу стали театралізовані постановки. Як слушно зауважила колишня невольниця ГУЛАГу Павліна Беноні, "люди в неволі та недолі шукали хвилину спокою і забуття"³⁶. Попри жахливі умови побуту та виснажливу працю, жінки радо витрачали час та сили на підготовку вистав, як свідчить Ольга Завербна: "Духом ми не падали. Було наліччє 400, а може трохи більше дівчат і жінок. Ходили на роботу, копали мокрий торф. Одного разу з роботи ледве прийшли в барак — примерзли онучі до ніг і до валянок (...). Розрізали валянки, щоб зняти з ніг, стояв крик і стогін дівчат. А відігрівшись побідали, пішки йшли в сушилку на репетицію. Ставили українську виставу в бараці

для в'язнів-литовців. Вони нам своє показували, ми їм своє. Була радість в лихі, тяжкі дні. Робили гарні костюми. Бінти малювали на стрічки. З хліба робили червоні корати. З-під метрового снігу діставали і рвали зелень брусники на віночки, все фарбували стрептоцидом, акрихілом, зеленкою”³⁷.

Особливо ця діяльність активувалася в контексті підготовки до великих свят, даючи жінкам нагоду належно відзначити подію та водночас артикулювати свою національну ідентичність, піднести національну свідомість подруг. Ганна Заячківська-Михальчук, яка була авторкою і постановницею різдвяного вертепу в таборі, докладно описує цю подію та зміст дійства у своїх спогадах: “Прийшло Святе Різдво, знов поставили свою п'єсу по бараках (...) Зачали ми готуватись, вчитись хором “Заповіт” “Реве та стогне Дніпр широкий” (...) Ми підготували вертеп на нашу невольничу тему і свої колядки (...) Зміст і думка невибагливі, прості, з нашого пережитого: молодий в'язень відбув своє покарання, вертається в рідне село. Не знає, чи є хто в його батьківській хаті, сів на пеньку та й згадує своє, те, що пережив. Тою дорогою діти везуть на санчатах дрова і ялинку для якоїсь бідної жінки в селі. Вона самотня, тільки що вернулася з висилки, хата холодна, дров нема. Хлопець йде за ними (...) зрозумів, що це його хата і його мати (...) Не було ні одної людини ні в нашому бараку, ні в сусідньому, щоби спокійно поставилася до того”³⁸.

Деінде звичайний традиційний вертеп на Різдво став способом принести трохи втіхи знедоленим і виснаженим посестрам по нещастю. Дарія Корчак пригадувала Різдво у Тайшетському “Озерлагу” на початку 1950-х рр.: “Маленькою радістю для нас був різдвяний вертеп, який ми спільно організували. Знайшлися серед нас такі, що пам'ятали слова до цього дійства, самі шили одяг для царів, ангелів, чортів. Я була пастухом у гуцульському кептарику й капелюшку на голові. Ходили з барака в барак, колядували, несли радісну вістку про народження Ісуса Христа. Старенькі жінки плакали, обнімали нас, цілували, а ми були щасливі, що уникнули пильного ока наглядача”³⁹.

Коли відчай та туга опановували фізично та емоційно виснажених жінок, було вкрай важливо розрядити напружену атмосферу, підняти настрій та вивільнити емоції. Імпровізована вистава, як згадує Надія Суровцова, допомагала подолати такий стан: “... настрої падав. Кількість сварок, конфліктів зростала, люди починали ненавидіти не тільки все навколо, але й одне одного. Ой, як це було сумно, ця атмосфера зморозочечі в спільній тісній клітці (...) Я оголосила, що пообіді відбудеться вистава цирку. Люди завжди віднаходяться, отож за якісь дві години в кінці бараку була оголошена “умовна арена” (...) Барак сміявся. Основне було досягнуто”⁴⁰.

Зоя Марченко, освічена жінка зі знанням кількох іноземних мов, пригадувала, як в таборі в Магадані невольниці власними силами підготували виставу, і хоч постановка була убога (з огляду на декорації та костюми), але глядачі були зворушені до сліз і кілька разів просили акторів повторити⁴¹.

4.3 Театралізовані постановки і святкування

У 1940-х рр. та на початку 1950-х рр. за будь-яку самодіяльність в'язнів карали БУРом, і це змушувало їх робити все таємно, дотримуючись усіляких заходів конспірації (наприклад, залишати вартових чатувати знадвору, щоб ті попередили про наближення наглядачів), повсякчас ризикуючи бути викритими та покараними.

Водночас у таборах та колоніях існувала так звана “художня самодіяльність” ув'язнених у формі гуртків (драматичних, музичних, хорових, а також культбригад), діяльність яких (постановка вистав та концертів) покликана “сприяти підвищенню продуктивності їх праці та викоріненню різного ґтибу порушень табірної режиму трудової дисципліни”, як було зазначено у “Вказівках культурно-виховного відділу ГУЛАГ № 42/В/42029 від 7 січня 1943 р.”⁴². У тому ж документі було висловлено критику поточного стану справ: “В низці таборів художня самодіяльність не завжди є цілеспрямованою, мало пов'язана з поточними політичними подіями і конкретними завданнями виробництва і побуту конкретного табірної підрозділу і колонії, і по суті перетворюється на чисте культурництво, відірване від життя”⁴³. Усе це недвозначно засвідчує, що основною метою існування “художньої самодіяльності” був аж ніяк не розвиток та реалізація творчого потенціалу невольників, а пропаганда комуністичної ідеології та практики соціалістичного трибу життя.

Цікаво, що у “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (які набули чинності 16 травня 1945 р.) у переліку прав ув'язнених, серед іншого згадане право “відвідувати культурно-просвітні заклади (клуб, бібліотеку і т.п.)”, серед заборон — неприпустимість “робити будь-які позначки і написи на отриманих книгах, газетах і журналах”, а у розділі про розпорядок дня згадано про вимогу припиняти радіоточку після сигналу “відбій”, що недвозначно вказує на існуючий припис у частини невольниць доступ до книг, преси та радіо⁴⁴. Ці правила, вочевидь, поширювалися на політв'язнів (зокрема каторжан⁴⁵), оскільки у їхніх спогадах трапляються регулярні згадки про заборону читання будь-яких друкованих видань, відсутність радіо тощо⁴⁶.

У таборах та колоніях діяли КВЧ (культурно-виховні частини), завданням яких було насамперед влаштовувати соцзмагання серед в'язнів, провадити ідеологічно-пропагандистську роботу (організація політінформацій, політбесід, лекцій, видання листів та малотиражних газет, створення читалень, а також освіта неписьменних і малописьменних в'язнів), а також організовувати художню самодіяльність та культурні заходи (гуртки, концерти, вистави, вечори кінопереглядів тощо)⁴⁷. “Довідка культурно-виховного відділу ГУЛАГу про культурно-виховну роботу серед в'язнів у таборах і колоніях МВС-УМВС за 1949 р.” від 20 березня 1950 р. інформує, що протягом року у 148 закладах системи функціонувало 3937 клубів та культкуточків, 4690 гуртків самодіяльності, поставлено 81 758 вистав, існувало 8444 назви газет та бюлетенів тощо⁴⁸. До участі у таких гуртках залучали насамперед тих невольниць, які до в'язня мали творчі професії — акторок театрів, співачок, танцівниць, балерин та ін.

Ольга Сподарик згадувала: "...деколи дівчата готували вистави. Серед в'язнів були артистки, то вони керували аматорським гуртком. Пам'ятаю, на виставу "Запорожець за Дунаєм" зібралось багато навіть вільнонайманих. Шапки козацькі з хусток робили, а сорочки дівчата самі вишивали"⁴⁹.

Після смерті Сталіна, а особливо після хвилі табірних страйків-постань 1953–1954 рр., у багатьох таборах режим утримання було пом'якшено у напрямку зменшення кількості суворих заборон. Так, влітку 1954 р. полонянки табору в Тайшеті робили театралізовані постановки та влаштовували співочі концерти просто на подвір'ї зони у присутності охоронців, працівників та адміністрації табору. При цьому жінки виконували як твори української класики, так і українські народні, а також стрілецькі та повстанські пісні⁵⁰. Дарія Полюга у своїх спогадах зазначає, що одна з груп конвоїрів навіть постійно заохочувала дівчат співати: "Найкращий конвой — це були ленінградські хлопці (...) "Дівочки, сядьте, спойте, дівочки. За що вас узялі? (...) Но спойте українці, спойте какою-нібудь песню" бувало, ми і заспіваємо якусь народну пісню. Так сядемо поговоримо з ними. Вони так просили нас, щоб ми співали"⁵¹. Ярослав Крижанівська-Гасюк також згадує: "У 1953 році, "після смерті "батька народів", ц. змучені, але мужні жінки і дівчата організували самодіяльний мистецький колектив. Його репертуар складався з класичних опер (...) Всі чоловічі оперні партії виконували жінки-політв'язні"⁵².

Новостворені і діючі у таборах КВЧ⁵³ почали залучати в'язнів до різноманітних освітньо-пропагандистських заходів. Це дало нагоду багатьом обдарованим невільтницям не лише реалізувати свій хист, але й полегшити своє становище (бо акторів частково звільняли від загальних робіт або переводили на легші роботи)⁵⁴. У деяких таборах "вишивальниці і артистки жили в дуже затишному чистому приміщенні. Безліччю гарних речей"⁵⁵.

Репертуар КВЧ мав відповідати завданням комуністичної пропаганди. Валлі Шліс у своїх спогадах пояснює, як складно було включити у перелік вистав класичні твори, адже, крім начальника КВЧ та начальника табору, репертуар затверджував ще й так званий "другий відділ"⁵⁶. Та, вочевидь, у цих питаннях багато що залежало від суб'єктивних чинників — особистої толерантності керівництва табору до українського репертуару. Павліна Беноні, наприклад, згадує, що коли у таборі на Балхаші "створили аматорський гурток (...) грали вистави "Назар Стодоля", "Наталка Полтавка", "Украдене щастя", "Ніч перед різдвом" та ін."⁵⁷, тобто класичні твори, що в принципі не були заборонені у радянський час.

Українські політв'язні нерідко використовували це як можливість для піднесення національного духу. Підготовлені в межах КВЧ заходи (концерти та вистави) демонстрували не лише у власній зоні, а й у інших підрозділах ГУЛАГу, де невільтниці мали змогу зустрітися та поспілкуватися з іншими українськими політв'язнями. Ганна Заячківська-Михальчук із особливим зворушенням розповідає про один такий

...їзний концерт у чоловічій зоні: “Прийняли нас там з дорогою, щирою душею. Зразу кинулись нагодувати нас (самі знають, що таке голод) (...) Коло порога стояли хлопці (...) у вишитих сорочках (ніби на Україні) та співали наші дорогі серцю пісні (...) Хто не пережив цього, не зможе уявити, що діялося у кожного з нас в душі”⁵⁸. Крім того, під час цього візиту, поки тривав офіційний концерт, дівчата спромоглися ще й потайки завідати у бараках хворих і скалічених в’язнів, та потішити їх своїм співом. Вочевидь, основний репертуар КВЧ становили ідеологічно правильні твори пропагандистського характеру, однак у своїх спогадах колишні невільниці незмінно наголошують саме на українських творах (фольклорних чи класичних), що мали для них виняткову значущість. Віра Лемеха згадує про такий епізод у 1956 р., коли її фактично примусили створити у таборі хор та підготувати святковий концерт, в межах якого вдалося виконати пісню П. Майбороди “Знову цвітуть каштани”, що мало величезне значення для піднесення духу невільниць⁵⁹. Наталія Попович розповідала: “Набагато важче доводилося б нам у таборах, якби не вірші, не концерти та виступи, які організовували в’язнені. Якось навіть вдалося провести шевченківський концерт. На нього прийшли німці, поляки, литовці, латиші, а українці тішились і плакали”⁶⁰.

Постановка якоїсь української п’єси ставала справжньою подією, підготовка до якої мала величезну мобілізуючу силу. Валлі Шліс описує типову підготовку до українських постановок: “Час від часу ставили також українські речі. О, тоді мої товариш-и-українки звивались! Треба було роздобути українські строї й тоді кожна вишукувала щось у своєму вузлику, що могло б пригодитись... Взагалі перед виставою табір нагадував муравлище. Кожна десь бігла, щось несла, щось шила, щось ліпила... Пізніш, коли ми вже заробляли гроші, тоді у складчину купували якийсь матеріал і разом шили костюми”⁶¹.

Цілком очевидно, що такі постановки виконували кілька важливих психологічних функцій: артикуляція української ідентичності (через мову та національне наповнення вистав), консолідації в’язнів (через усвідомлення спільності долі формувалося почуття солідарності), емоційного катарсису (вивільнення від нагромадженого стресу та негативних емоцій, задоволення творчих та естетичних потреб в’язнів (підготовка до вистави мобілізувала креативний потенціал жінок). Саме тому жінки готові були викладати величезних (у тих умовах — просто надлюдських) зусиль у цій справі: “Оці чорні вносили різноманітність у наше сіре життя. І хоч вони коштували нам нераз дорого, бо треба було відробляти втрачений час і своїми силами ставити декорації костюми, проте всі це робили гуртом і дуже радо. Щоб бодай на один вечір забути жахливу дійсність”⁶².

Відзначення християнських свят

Попри суворі заборони, чи не у кожному спогаді жінок-політв’язнів знаходимо розповідь про відзначення головних християнських свят — Різдва та Великодня. “Всі

роки до 1953 р. цей контингент (так нас там називали) дотримувався своїх батьківських традицій, строго заборонених табірним режимом, переслідуваних з покараннями БУРом, штрафними пайками, а все одно ті вперті “бандерівки” свого не забували навіть у найлютіших умовах. Знали, що їх покарають, і вони все-одно на Різдво, Святвечір вночі після тяжкої праці переодягаються у “вертеп” і колядують, аж стіни бараків дрижать, згадують молитви, і ніяка покара їх не злякає”⁶³. Для невільників це було рідкісною у тих нестерпних умовах нагодою для радості, довгоочікуваним святом, яке дозволяло відігнати тугу, розвіятися: “Намагалися ніколи не падати духом, пам’ятали про всі наші свята — релігійні і національні, відзначали їх, співали, а на Різдво колядували, на Йордан — щедрували” (Орися Мочульська)⁶⁴.

Незважаючи на неймовірні труднощі повсякденного виживання у таборах, українки чекали цих свят і готувалися до них заздалегідь, намагаючись заpastися продуктами для святкового столу та іншими атрибутами — писанками, вербовими чи хвойними гілочками, пшеницею для куті тощо. При цьому невільники намагалися якнайповніше відтворити традиційний формат свята, зберегти бодай основні його елементи. Наприклад, для відзначення Різдва дбали, аби мати бодай сурогат ялинки: “І ялинку ми зробили з кущика такого карликового дерева, бо у Воркуті нічого не росте. Начіпали на нього різні папірці, трошки ватки. Старалися, щоб гарна була ялинка. І вона нам вдалася”⁶⁵. У своїх листах до рідних Катерина Зарицька, яку засудили до перебування у в’язниці, докладно описувала підготовку та відзначення Різдва Великодня, особливо наголошуючи на дотриманні традиційних атрибутів та ритуалів святкування⁶⁶.

У таборах, де кожна крихта хліба була на вагу золота, невільники, готуючись до Різдва чи Великодня, відкладали свій скупий пайок, щоб з нього приготувати святкове частування. У день свята житло мало бути прибраним та святково оздобленим, одяг — найкращим та чистим, святковим. “Від вечора вже запахло святами, бо я мила милосердні стіни, двері, батарею, поличку, а Дарка вікно. Постіль випрана, білизна особиста теж; ще декілька мішочків, пошевки на подушку і ясічок — і готово”, — описувала підготовку до Великодня у в’язниці Катерина Зарицька⁶⁷. Стефанія Чабан-Гаваль теж описує підготовку до Великодня у таборі в Норильську навесні 1955 р.: “Наближався Великдень. За кілька днів до цього свята весь барак (2 секції) не споживали вечірні пайки хліба... В суботу великодню з каші поробили “торти”. З хліба також придумали “паски”. Крашанки, зроблені з глини, вифарбували фарбою, якою пишуть лозунги. Принесли зелених гілок, хто чим мав понакривали столи. Всю ту “красоту” розставили на столах, уквітчали зеленню гілок, і став справді святковий настрій у всіх... Прийшов Великдень. Усі одягнені в те, хто що мав ще з дому, але всі в чистому. В бараці прибрано. Збираються до Богослуження”⁶⁸.

Ледь не ідентичними за змістом є інші спогади про підготовку і святкування Різдва та Великодня у таборах і в’язницях, де утримували жінок-політв’язнів⁶⁹. Характерні

що обов'язковими атрибутами такого невідільного святкового столу були “солодощі” — завчасно відкладені пайки цукру та “торт”, виготовлений з доступних у місцях позбавлення волі примітивних продуктів (каші, покришеного печива чи просто з хліба)⁷⁰. Саме вони доповнювали ілюзію свята та підтримували відповідний настрій в умовах, де радість була засадничо неможливою. Віра Дрозд у своєму інтерв'ю докладно описала підготовку та відзначення Різдва у таборі, коли жінки не лише молилися, приготували ерзац-кутю з заздалегідь прихованої перлової каші і цукру, а й влаштували колядування у кількох секціях бараку, включивши в текст традиційної колядки слова “Спи, Ісусе, спи на сіні, дай же волю Україні!” За таке зухвале порушення режиму дівчину було суворо покарано утриманням в БУРі протягом 6 місяців⁷¹. Свято було нагодою не лише для спільної молитви, а й для піднесення морального духу — для емоційного возз'єднання з батьківщиною, родиною, культурою: “Свято провела я з особливим настроєм. Ми помолилися, я побажала всім веселих і щасливих свят, згадала про Україну, про рідних, які чекають нас, про наші звичаї. Тихенько колядували (...) в час нашого святкування чергували пости, щоб не підійшли наглядачі” (Ольга Моца-Покалюк)⁷².

Ще одним невід'ємним аспектом спогадів про святкування Різдва та Великодня в ув'язненні є те, що до участі у них українки запрошували усіх мешканок таборового бараку чи в'язничної камери, незалежно від їхньої національності чи віросповідання. Валлі Шліс зазначає: “В'язні-українки пильно готувалися до святкування (...) стараючись втягнути кожну у це святкування. Їх запал і охота уділялися і в'язням іншої національності і ми всі допомагали їм (...) Притягали всіх, хто тільки жив у бараку. Байдуже, чи був їх вірування чи взагалі вірив у Бога”⁷³. Спільна доля і спільний досвід страждань до певної міри нівелювали міжетнічні напруження, які поступалися місцем взаємній повазі та толерантності, зокрема в контексті святкового часопростору: “Біля святкового столу спільно з нами сідали також польки. У тюрмі творили ми свій внутрішній етичний кодекс поведінки, звичай. Одним з його суттєвих фрагментів було те, що в по-латинському датоване Різдво польки просили нас у гості, а в наше — ми їх запрошували до себе. Вони не приховували захоплення багатством нашої традиції...”⁷⁴.

Під час цих святкувань в'язні по-новому відкривали для себе своїх посестер по нещастю, мали змогу побачити в них людей, а не лише безлику “рабсилу”. Оксана Мешко пригадує, наскільки вражена була табірною лікаркою-росіянка з Ленінграда, яку українки запросили розділити з ними святвечірню трапезу. “Гарно, хоч і дуже сумно співали, молились; урочистість хвилини і їхні змучені обличчя з блиском очей одухотвореного страждання створювали настрій не до описання. Хорькова вперше бачила цих “робот” немов на картині, за тайною вечерею, їхній інтелект і внутрішню силу, що їх тримали в нелюдських умовах (...) “Какая красивая их религиозность, сколько эстетики в этом празднестве? Я никогда не наблюдала этого среди своих”⁷⁵.

Галина Коханська так описувала святвечір 1952 р.: “На цей раз кутя наша була ячмінна з цукром. Зварили і узвар. Склались, що у кого було, приберегли рибу різних сортів, в ларьку купили халви. Всім бараком сіли за столи лише після того, як нас замкнули на ніч наглядачі. Ми запросили всіх, хто з нами жив. Побажали собі взаємно всього найкращого, тихо поколядували (...) На всяк випадок біля вікна поблизу дверей виставили варту, і не даремно...”⁷⁶. У спогадах нема згадок про те, що українки очікували від своїх сусідок якогось внеску у справу підготовки святкування, натомість стало уживаються вирази “запросили”, “пригостили” тощо.

Окрім того, українські жінки-політв'язні, засуджені за активну співпрацю з ОУН та УПА, використовували такі нагоди для піднесення національного і патріотичного духу своїх посестер, для їхнього згуртування у протистоянні радянській репресивній машині. “Помились по праці — тоді починалося святкування в бараку. Одягалися у найкраще, що мали. В бараку йшли приготування: на оба столи клали всередині дошки з нарів і накривали їх простирадлами. Всюди були вишивки (...) Посередині стояла миска з кутею — зернятками пшениці, що засолоджені були цукром (пшеницю українки діставали з дому ще восени). Тоді починався Свят-Вечір. Одна з українок обносила на вишиваній подушці білий хлібець, порізаний на дрібні частинки, що його перед святами дістали в одній пачці (посилці з дому). Кожна з нас брала частинку: на слова “Христос родився” відповідала “Славте його”. Тоді бажали собі все скорого визволення і ставали до молитви біля столу (...) Наперед кожна дістала ложочку куті, бо її не було багато, а потім всіх інших добрих страв. Вкінці заспівали коляд та ще й вислухали одну-дві промови...”⁷⁷.

“Прийшло святе Різдво (...) Кілька днів не з'їдали того бідного пайка хліба, цукру, риби, відкладали для Святої Вечері (так же ж і на Великдень святкували) (...) Як могли зробили один стіл через весь барак (розібрали нари) і все те, що приберегли від сніданку і вечері, поставили на цей імпровізований стіл. З хлібних пайків навіть торти поробили, прикрасили їх як вміли і чим могли. Не лишили нікого осторонь — всіх запросили до святої вечері”⁷⁸.

Усе це діялося в умовах повної таємності, бо будь-які релігійні практики у тюрмах і в'язницях були строго заборонені і за це можна було отримати покарання. Колишня невільниця рівненської тюрми Валентина згадує, як до Великодня навесні 1940 р. власноруч виготовила з хліба атрибути святкового столу, за що була покарана триденним карцером: “Треба було мати вербу, як і писанку, а де їх взяти? Почала я жувати свій приділ хліба і мішати його з попелом від папіросок. Хоч сама була я голодна, але треба було свій задум виконати. З хліба і попелу зробила я збанок, а вербу з (...) патишків — вийшло чудово! Ще писанку. І знову я жувала свій приділ хліба цілими днями і мішала його з попелом. Яйце під писанку вийшло добре. На щастя, я мала на собі спідничку в кольорах. З неї витягала нитки і зробила зори. Писанка вийшла напрочуд гарна, так нам здавалося”⁷⁹.

Прикметно, що святкові табірні молитви та богослуження проводили таємно, однак найчастіше вони відбувалися за участі й інших в'язнів — представниць інших націй або навіть атеїстів, які жили в тому ж бараку і мимоволі ставали свідками дійства. Часто вони не розуміли, що відбувається, однак переймалися загальним піднесеним настроєм. Відчуття сакральності моменту часом передавалося навіть охоронцям, хоча їм належало припинити та розігнати це заборонене дійство, вони, всупереч чинним інструкціям, іноді дозволяли ув'язненим завершити богослуження. Ганна Позняк згадує такий випадок у таборі № 75 на Харківщині навесні 1947 р.: “На саний Великдень всі стали раненько до підйому, коли тільки почало сходити сонце (...) У нас був молитовник і ми почали “відправляти” Службу Божу. Прибігли наглядачі, але стояли і нічого не говорили, навіть у декого з них в очах були сльози (...) Але на Пасху вихідного нам не дали, а погнали в ліс на роботи і послали з нами начальника виховної частини (...) Ми сказали, що в таке велике свято робити не будемо. Стали всі в кружок і почали молитися (...) Він зрозумів, що заставити нас працювати не зможе і сказав: “Ну ладно, я не скажу, что вы сделали саботаж, празднуйте, только после праздника вы должны перекрыть норму.” Ми погодилися. Нам було дороге те, що він нас зрозумів”⁸⁰.

В окремих випадках жінки згадують про цілковиту толерантність наглядачів до їхніх релігійних практик та святкувань. Так, Галина Шубська згадувала, що в одному з таборів Мордовії жінкам “не забороняли кожної неділі в бараці проводити богослуження зі співом. У бараках збиралися на святкування визначних днів нашої історії. Наглядачі робили вигляд, що нічого не бачать і не чують”⁸¹. У Воркуті, як розповідала Марія Яковишин, українки, приготувавши усе до відзначення Різдва, запросили до святкового столу навіть керівництво табору: “Накрили стіл, все, що мали виклали. А тоді заходить оперуполномочений і начальник табору. Питають: “Що ви робите?” Кажемо: “У нас Різдво”. (...) Вже всі посідали, дівчата попросили і начальство сісти, ми помолилися, і потім заспівали колядку. Вони спокійно все це сприйняли, задоволені пішли, тільки наказали, щоб все було тихо (...) І так потім ми святкували Паску”⁸².

Так, задля відзначення головних християнських свят українські жінки-політв'язні таємно і відкрито порушували низку правил і регламентів ГУЛАГу. Задля підтримання традицій вони свідомо наражалися на суворі покарання, демонстрували чималу винахідливість, цілеспрямованість і відважність, знаходячи спосіб реалізувати свої релігійні потреби і цим кидаючи виклик репресивній системі. У своїх спогадах знайома дослідниця і колишня політв'язнена Ніна Ганен-Торн описала характерний для невільниць стан: “Відмінність табірної свідомості від звичайної полягає в тому, що табірник втрачає орієнтир в часі. Замкнутий в дуже обмеженому просторі, він і час сприймає обмежено — у відрізок днів. За ними слідує невідомість”⁸³. Натомість підготовка до святкових подій допомагала структурувати час, надавала особливого смислу табірній рутині та емоційно мобілізувала жінок, стимулювала їхній інтерес до життя.

Прагнення за всяку ціну якомога повніше відтворити традиційний триб святкового дійства стимулювало творчий потенціал жінок, а також сприяло посиленню солідарності в'язнів і піднесенню їхнього духу.

4.4 ВИШИВАННЯ І ЙОГО СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ

Дуже поширеним видом жіночої творчості у камерах в'язниць і таборових бараках була вишивка. Це звичне для українок (гендерно марковане) заняття у таборах набуло цілком небуденного смислу. Для українок вишивання було легковпізнаваним маркером їхньої українськості, а також суто жіночим проявом гендерної ідентичності. Очевидно, жодних витратних матеріалів для цього у жінок не було, однак велике бажання такої діяльності стимулювало їхню винахідливість. Валлі Шліс пригадувала: “Українки дуже любили вишивати. Я подивляла все їхню заппадливість. Коли бракувало ниток, тоді розпорювали якусь стару шматку, нитки навивали на клубок і тим вишивали. З нічого нераз виходив мистецький твір! Кожна з них це вмiла”⁸⁴. Деінде джерелом ниток ставала обмотка електрокабелів: “...нитки діставали на шахті з кусків кабеля. Здирали гуму і розмотували кольорові жили, ними і вишивали”⁸⁵.

В'язням було суворо заборонено мати особисті речі, а тим більше голки, ножиці та інші гострі інструменти. Загальновiдомою була практика використання риб'ячих кісток замість голок, але жінки вигадували й інші способи: “Хтось умудрився зробити голку з рибної кістки, а для ниток пороли все, що могло пригодитися як нитка для вишивання”⁸⁶. Одна ув'язнена, наприклад, придумала виготовляти швацькі голки з сірників, щоб задовільнити потребу ув'язнених українок до вишивання. “Одного разу, ідучи на допит, я побачила на хіднику шпильку. Це прямо щастя знайти шпильку тоді, коли ми нічого подібного не могли мати в камері (...) От мені прийшло на думку, щоб робити голки зі сірників. Кінець голки я розпалювала до червоного і робила в сірнику дірку. Другий кінець сірника я терла до вовняної ковдри так довго, аж був гострий. Таких голок я наробила для всіх. Було в нас простирадло, яке я подерла на куски. З одних кусків ми витягали нитки, а на других кусках вишивали то троянди, то виноград. Я кожній показувала, як і що робити, вирисовуючи гострим сірником взори. Всі були захоплені. Праця йшла завзято, але ми мусили ховатися перед дижурними, адже голок нам не можна було мати”⁸⁷.

У вишиванках знаходили своє втілення думки та мрії невільниць. Такі є серед вишиванок, які зберігаються в колекції Львівського історичного музею: “...на одній із вишивок зображено високі сірі стіни страшної тюрми, з маленькими решітками. З однієї виглядає молода ув'язнена дівчина. Двері тюрми великі, темні, замкнені. Поруч цих страшних стін і дверей стоїть сумна жінка-мати, з корзинкою на руці, яка принесла передачу. На іншій вишивці бачимо дівчину, яка молиться у тюремній камері. Її молодість

передано світло-рожевим кольором плаття, в якому вона одягнена. Мініатюрний сюжет угорі обрамлений голубою хвилястою рамкою — сільська вулиця, хата, сад, огорожа, над якими яскраво світить сонце — передає благаання і мрії поневоленої дівчини про волю, повернення до рідної домівки. Подібних сюжетів багато. Вони типові для наших країн, тому, що відображають біль багатьох галицьких родин”⁸⁸.

Окрему групу вишивок становлять ті, які невольниці створили для своїх дітей: зазвичай дітям адресовані або сюжетні зображення дітей, яких оберігає ангел-охоронець, або ж вишивані ікони Богородиці з немовлям та молитвою-проханням про опіку Матері Божої над невольницькими дітьми. Створені зазвичай у в’язницях, вони слугували посланням-пам’яткою, яка мала б нагадувати дітям про їхню матір, пояснювати її відсутність, розповідати про її важку долю та передавати материнські почуття і турботу.

Вишиті у неволі речі (найчастіше — невеликі за розміром серветки-хусточки) не мали жодної ужиткової цінності, їх естетичні характеристики також невисокі, однак їхнє символічне значення у контексті соціального життя невольників важко переоцінити. Подарована посестрі чи побратимові по нещастю, ця річ ставала знаком особливої довіри і щирої дружби, символом довічного зв’язку поміж в’язнями, їхньої спільної долі. Доказом цього є той факт, що чи не кожна вишита серветка містила імена авторки і адресатки та слова “на добру пам’ять”, “на згадку” тощо, а чимало невольниць зберегли такі пам’ятки до кінця свого життя”⁸⁹.

Історія Ганни Кислиці-Скавінської дає змогу зрозуміти те особливе значення, якого набували такі дрібні вишивані речі у неволі: “Ми, дівчата-каторжанки (...) вирішили подарувати своїм друзям по ідеї та боротьбі з чоловічого табору хоча б маленьку радість, щоб вони бодай на мить відірвалися від жахливої дійсності і полинули думками у рідний край, на Україну. Кожна з нас знайшла якийсь клаптик полотна і вишила хустинку, а в кутку — свої ініціали. Помолившись, ми відправили подарунки (...) через одного з конвоїрів (між ними теж були добрі люди)”⁹⁰.

Звичай обміну вишиваними подарунками в ув’язненні був одним із способів встановлення, зміцнення та підтримання соціальних зв’язків поміж невольницями, він сприяв формуванню такого-собі сестринства серед українок за ґратами. Про отаку об’єднавчу соціальну функцію невольницького вишивання свідчить і практика спільно вишивати одну річ. У фондах Меморіального музею “Тюрма на Лонцького” зберігається унікальна вишита серветка, на якій вказано ініціали, номери камер та невеликі візерунки, які виконували різні в’язні, в результаті чого вишивка є своєрідним списком арештантів і водночас втіленням/репрезентацією невольницької спільноти.⁹¹ Стефанія Квас описує у своїх спогадах подібну практику, коли жінки у Золочівській тюрмі спільно вишивали ікону: “Я від чобота відрізала кусочок тої гуми, хтось там віддер від себе кусочок полотна, і тою гумою нарисувала я Матір Божу. А потім дівчата так пороли на собі, які мали різні нитки, і ту Матір Божу вишивали”⁹².

Окрім того, вправні вишивальниці могли використати свої навички та здібності як додатковий ресурс виживання — для певного покращення свого становища. У спогадах натрапляємо на згадки про те, що дехто з жінок підзаробляв собі вишиванням, виконуючи замовлення чи то жінок, засуджених за кримінальні злочини (матеріальне становище яких у таборах і колоніях було суттєво кращим), чи то вільнонайманих працівниць чи навіть дружин охоронців і керівників таборів⁹³. Зокрема, Наталія Костенко розповідала: “Я тим трималася, що вишивала: я колись добре вишивала (... Мені дружини офіцерів тихцем приносили і матеріал, і нитки, і я для них вишивала, а за це вони часом крупу трохи дадуть чи ще щось (звичайно, також потайки). Я їм робила і гардини, і скатертини, і накидки. Може в когось і зараз мої роботи вціліли, подаровані донькам у посаг. Лише звичайно забуто, що вишивала їх з/к Д-832”⁹⁴. Інша невільниця згадувала, що в обмін на вишивки, наглядка у в'язниці продовжувала жінкам час на прогулянці, що в тих умовах було життєво важливо⁹⁵. Подібно й Надія Суровцова, яка змалку вміла вправно вишивати, пригадувала, що цією працею могла заробити собі в “заможних” кримінальниць продукти харчування, чим врятувалася від голодного виснаження⁹⁶.

Так, вишивання — традиційне жіноче заняття — у неволі набуло нових функцій та смислів: з одного боку, через вишивання жінки маніфестували свою національну, релігійну та гендерну ідентичність; з іншого — обмінюючись невеличкими вишитими пам'ятками, жінки скріплювали своє таборове сестринство, позначали когось “своїх”; врешті, вишивальницька майстерність могла стати для жінки додатковим ресурсом виживання.

4.5 МАЛЮВАННЯ ТА ІНШІ ЗАНЯТТЯ

Художня творчість

Ще один поширений у неволі вид творчості — художні листівки, якими невільниці вітали одна одну та родину за межами табору із святами (Різдвом, Великоднем, іменинами, уродинами тощо). Порівняно невеликий розмір дозволяв легше їх переховувати під час обшуку, тож доволі багато таких зразків збереглося донині⁹⁷. Багато табірних виробів передали до Львівського історичного музею колишні політв'язні Любов Пальчевська і Любов Басараб. Серед них на увагу заслуговують саморобні поштівки з різними сюжетними малюнками⁹⁸. Такі малюнки-листівки виконані найчастіше кольоровими олівцями, тушшю, чорнилом, пером або паличкою, аквареллю та гуашшю, на деяких є аплікації з засушених квітів та картону. Композиції листівок часто повторюються: на них зображені пейзажі, квіти, стилізовані підкови, діти, дівчина з хлопцем; на листівках з нагоди Різдва, Нового року та Великодня переважають зображення основних атрибутів цих свят. Характерно, що на вітальних листівках нема колючих

ротів, сторожових веж, ґрат та інших символів неволі⁹⁹. У цих простих малюнках не- вільниці передають свої спогади про рідну землю або мрії про волю. Промовистим у цьому сенсі є сюжет саморобної листівки, яку намалювала Ольга Горинь в Інті у 1954 р. На ній зображено дівчину в національному вбранні, закуту в кайдани. Сумна стоїть вона на палубі, перед нею — море, але десь далеко видніється берег, залитий яскра- ими променями ранкового сонця, над берегом летить птах. Композиція листівки категорична: дівчина — це поневолена Україна, яка прагне до світлого берега свободи, куди вона лине думкою, мов птиця¹⁰⁰. Що художня творчість була справді важливою для невольниць, свідчить хоча б такий випадок: коли на одній з будов Інти, де пра- ювали жінки, трапилася нагода потайки отримати від співчутливих вільнонайма- них чоловіків потрібні їм речі, жінки попросили, крім найдорожчого (папір, олівці та конверти), ще “акварельні фарби — листівки малювати на свята, і ножиці та нитки для шивання”¹⁰¹.

Особливу цінність для вивчення жіночого досвіду ГУЛАГу представляє виконана співцем колекція портретів невольниць — від балерин та монашок до кримінальних злочинниць, авторкою яких була художниця Ярослава Музика¹⁰².

Малювали жінки не лише на папері. Ганна Заячківська-Михальчук розповідала про те, як одного разу українки вирішили не лише побілити свій барак зсередини, а й роз- писати його внутрішні стіни. “Побілили дівчата стіни в секції, а наші дівчата до мене: намалюй щось наше, рідне... Зробила фриз (...) а на стінах кілька картин з наших не- рабунтих рідних місць. Сажею і вапном відтінків можна добитися, яких захочеш. Немає пензлів, а коси в нас є...”¹⁰³.

Так, караючись у таборах ГУЛАГу, українки-політв’язні жили спогадами і мріями про батьківщину, а краса рідної природи та родинне щастя становили осердя таких фан- тазій, що й втілювалось у їхніх малюнках. У цьому сенсі малюнки українок-політв’язнів остро контрастують з чи не найвідомішою і найбільш вражаючою колекцією малюнків Єфросинії Керсновської, якими вона проілюструвала власні мемуари про ГУЛАГ¹⁰⁴. На них віддзеркалено чи не усі аспекти табірної повсякдення жінок у всіх його найбільш людських проявах, включно з принизливими сценами сексуального насильства та інших знущань над невольницями. Та ці малюнки було виконано не безпосередньо під час ув’язнення, а через понад десять років після звільнення, коли авторка писала свої спогади про пережите. Саме цим, вірогідно, й зумовлена відмінність сюжетів її творів від тих, які переважали саме в табірній творчості жінок.

Перекази літературних творів, читання і самоосвіта

Надзвичайно популярною і масовою формою дозвілля у в’язницях і таборах ста- ло переказування класичних творів художньої літератури і кінематографу. Галина Куханська пригадувала, що часто робила це під час слідства, перебуваючи у Луцькій в’язниці і пізніше у табірних бараках також: “Часто вечорами, коли слідчі не дуже

мучили дівчат, мене просили оповідати щось цікаве. Я переповідала прочитані книжки, фільми, щось з історії України";¹⁰⁵ "Мовчки сидіти було нудно, і якось вже само та вийшло, що я кожний вечір розповідала якусь хорошу книжку чи кінофільм про видатних історичних осіб, князів, гетьманів, або ж просто якусь бувальщину"¹⁰⁶. Марія Вагула також розповідала про подібну практику у Львівській в'язниці "на Лонцького" де високоосвічена росіянка з Петербурга ділилася прочитаним з подругами по нещасттю: "Кожного вечора після так званої вечері до "отбоя" Зоя переповідала нам різні прочитані нею цікаві романи, оповідання, побачені колись фільми. Оповідала цікаво, артистично, володіла талантом оповідача"¹⁰⁷.

Переказування літературних творів допомагало жінкам не лише розважитися, а й трохи заглушити фізичні страждання. Ганна Позняк пригадувала: "Щоб забути про голод, почали розказувати прочитані цікаві книжки, і це, як не дивно, допомагало"¹⁰⁸, а Анастасія Закидальська намагалася підтримати на душі свою вмираючу подругу в табірній лікарні, декламуючи тій вірші Івана Франка¹⁰⁹.

Надія Суровцова, високоосвічена жінка, яка провела у в'язницях і таборах 27 років була власне однією з тих, чиї розповіді та перекази дозволяли посестрам по нещасттю трохи відволіктися від гнітючих реалій ГУЛАГу. "Мені хотілося не дати впасти піднесень, хоча б чимось відволікти людей від невеселих дум, що обсідали їх. Так я стала тюремною Шехерезадою. Щоночі, як тільки в камері настав спокій, я розпочинала чергову казку, повість, роман (...) все це пропонувала я увазі втомлених, змучених, озлоблених людей. І — дивно — камера слухала, затамувавши подих (...) Казка розмірено звучала в брудній, вщерть набитій людьми камері, людей огортало коротке забуття. Думка покидала дійсність, переносилась у найфантастичніші краї, і поступово люди засинали. І щовечора камера владно вимагала: "Староста, казку!" (...) Ці мирні вечірні години, заповнені переказами (...) дуже урізноманітнювали наше існування. Мене завжди нестримно вабило культуртрегерство навіть у найневідповідніших обставинах"¹¹⁰. Зрештою, те, що політв'язні, які належали до інтелігенції, переказували своїм співкамерникам художні твори було поширеною практикою не лише серед українок: це робили і російськомовні чоловіки та жінки, як засвідчують їхні спогади. В багатьох випадках це дозволяло їм здобути авторитет серед в'язнів-кримінальників та уникнути можливих знущань¹¹¹.

Переказували жінки не лише художні твори. Досвідчена підпільниця Дарія Кошак-Свистельницька у таборі в Норильську розповідала про свій досвід участі у національно-визвольних змаганнях: "Після роботи помиємося, повилазимо на нари і співаємо, згадуємо минуле, розказуємо про рідних. Мене дівчата все просили розповідати про підпілля, про те, як було в лісі. Я розповідала, бо дуже мило було мені згадувати про друзів і подруг"¹¹². Так, розказуючи історії з власного минулого, жінки підтримували зв'язок з цим минулим, зберігали власну ідентичність (політичну, національну, гендерну).

Дещо більше “пощастило” тим невільницям, де в таборах були бібліотеки і ув’язнені мали змогу читати книги. Марія Вагула описувала, що “в зоні була невелика, але доволі добре укомплектована бібліотека. Там була в основному російська класика, а також добрі переклади творів світової літератури. Після досить тривалого книжкового голодування, я накинулася на все, що потрапляло під руку (...) Ми часто обговорювали прочитане”¹¹³. Галина Шандарак також пригадувала: “Ми вечорами ходили в табірну бібліотеку, де було багато книжок, подарованих таборіві за “виполненіє плану”. Книжки надсилалися із Ленінграда і Москви. Також разом ми ходили в кіно. Пам’ятаю, як разом дивилися фільм за романом Олеся Гончара “Прапорonosці”¹¹⁴.

Табірні та в’язничні бібліотеки (там, де вони були і де невільниці мали до них доступ) не лише давали жінкам змогу задовольнити потребу в читанні, яке не лише відволікало від суворих реалій їхнього повсякдення, а й слугувало для освітніх цілей. Деякі ув’язнені використовували книгозбірні як можливість для самоосвіти. Наприклад, Катерина Зарицька, яка багато років провела у в’язниці, де була бібліотека, дозволяли отримувати книги у посилках, активно займалася самоосвітою: вивчала іноземні мови (німецьку, англійську, французьку), пізнавала мистецтвознавство, філософію, психологію¹¹⁵.

З іншого боку, чимало жінок-політв’язнів відзначали, що табори нерідко слугували своєрідною самодіяльною школою. Ганна Заячківська-Михальчук пригадувала, що серед її посестер по нещастю було кілька неписьменних дівчат, тож освічені невільниці взялися вчити їх грамоти: “Ганя навіть не може лист написати, неграмотна (...) Марійка також неграмотна. Їх позабирали ще дітьми (...) Довелося нам зайнятися тими дівчатами таки добре, але з Ганею раніше почали та й навчили її писати й читати, а з Марійкою запізнилися, бо нас перевели в другий барак. Ганя пішилась, як дитина. Вже не буде нікого просити, щоби написав або прочитав їй лист”¹¹⁶. Анастасія Закидальська особливо цінувала товариство освічених жінок, з якими довелося перебувати у таборі: “Це прекрасні дівчата, патріотки, надзвичайно розумні, високодуховні, талановиті, справжній цвіт української нації. У них можна багато довідатися, навчитися, особливо у Слави Людкевич. Ми її прозвали “ходячою енциклопедією”. Славуня багато знала, була дуже начитана, вона ще встигла навчитися в Львівському університеті”¹¹⁷. Українки-політв’язні у польських тюрмах також використовували нагоду для самоосвіти: “Вчилися ми одна від одної та одна одну”, — стверджувала Анна Карванська-Байляк, описуючи уроки німецької мови та лекції з польської літератури, які відбувалися у її камері в жіночій в’язниці Фордон на території Польщі наприкінці 1951 р.¹¹⁸.

Схоже, що навіть в умовах найсуворіших режимів в’язні шукали і знаходили способи використати Слово як інструмент згуртування та інформування ув’язнених. Ольга Росберг-Наконечна у своїх спогадах повідомляла про те, що невільники львівської пересильної тюрми видавали підпільну “газету” (рукописний обіжник) “Воля в’язня”,

який передавали на волю (вдалося видати вісім чисел), і згодом цю справу поновили: невольниці у таборі в Мордовії, де вдалося видати три числа¹¹⁹. Щоправда, в обох випадках ініціаторів цієї справи було дуже суворо покарано.

Природа у спогадах невольниць

Виснажені невольниці не лише не втрачали здатності помічати і радіти з приводу тих миттєвостей краси, які зрідка траплялися їм у нелюдських умовах побуту, а й спрагло ловили кожну найменшу нагоду відчувати радість. Джерелом такої радості найчастіше ставала природа. Якщо стислі спогади колишніх політв'язнів, викладені у листах чи під час усноісторичних інтерв'ю, рідко містять згадки про значення природи для життя невольниць, то розлогі мемуари Галини Коханської та Надії Суровцової вирізняються чималою кількістю зарисовок на цю тему і дозволяють краще зрозуміти цю сторону таборового чи в'язничного повсякдення.

Надія Суровцова, яка частину свого ув'язнення провела у тюрмі, згадувала про те, якою важливою в цих умовах стала для неї проста радість від можливості мати звичайну рослину: "На узбіччі [тюремного подвір'я] я побачила маленький кущик квасолі, всього 2-3 листочки. Ця бідна квіточка стала моєю мрією, що переслідувала мене з дня у день, поки я нарешті примудрилася перенести її до себе в камеру. На кількох прогулянках, піднімаючи впущену носову хусточку, брала разом з нею дрібочку землі, а коли набрала її достатньо, вийняла з землі квасоллю і посадила в шкаралупку від яйця. Її не відібрали, це була одна з перших тюремних радостей"¹²⁰. Наскільки значущими були для спраглих за безпосереднім спілкуванням з природою невольниць отакі, здавалося б, дрібниці, стає зрозуміло зі спогаду Катерини Зарицької про Різдво у в'язниці: "Все у нас було (...), і вже не символічна, а правдива ялинка з березових прутиків (...) Після ранішнього проходу зачали вбирати ялинку. Яка радість, яке величезне зворушення! Багато з нас літами не бачили живого деревця. Любувалися ним зі всіх сторін, зі всіх кутів"¹²¹. Вочевидь, прості живі гілочки становили для жінок особливу цінність і давали радість у неволі. Анастасія Закидальська згадує свою вмираючу в таборівій лічниці подругу, страждання якої намагалася скрасити: "Стараюся принести цій дівчині що-небудь з лісу, від природи: можна розгорнути сніг і знайти гілочки брусниці, інколи навіть з ягідками"¹²².

Вірогідно ті, кого утримували у в'язниці, особливо гостро відчували свою ізоляцію та відчуження від світу, відлученість від якого могло пом'якшити навіть мізерне спілкування з природою. Надія Суровцова дуже точно передає свої почуття від годування пташки, яка щоранку прилітала на її в'язничне вікно. "Для мене це була подія надзвичайної ваги, і я чекала з тремтячим серцем (...) Я підгодовувала горобчика щодня. Щодень мені було легше жити (...) Я годувала горобчика, він звикнув до мене і залітав до камери (...) і знову летів на волю. На волю. І мені легше жилося. У мене був якийсь безпосередній зв'язок зі світом по той бік високого паркану..."¹²³. Зберегти цей радше

люзорний, але такий значущий у тих обставинах зв'язок із вільним світом було для в'язненої настільки важливо, що вона воліла прийняти покарання за це "порушення режиму" — у вигляді тимчасового позбавлення прогулянок, доступу до бібліотеки та права на листування¹²⁴.

Розмірковуючи над тим, що допомогло їй вижити в неволі, Надія Суровцова робить висновок: "Одними високими матеріями я все-таки не витримала б. Неодмінно потрібно було щось просто людське: миша, зернятко, квіточка, рукавичка (...) Всі ці дрібниці були б смішні, якби вони не допомагали жити"¹²⁵.

Після пережитої у в'язниці ізоляції від світу жінки вірогідно ще гостріше відчували відсутність від можливості безпосереднього спілкування з природою та яскраво переживали її красу. Галина Коханська, наприклад, не лише докладно змальовує явище полярного сяйва, а й захоплено описує свої переживання від видовища: "Хоч долала втома, та повертаючись уночі в барак, неможливо було відірвати очей від чудової краси полярного сяйва. Це величне і незабутнє явище (...) Стоїш як зачарована, не в силах відірвати очей від тієї урочистої, холодної полярної краси. Та як би не підбирати слова, все ж неможливо ними передати це неповторне, притаманне тільки півночі явище природи"¹²⁶. В іншому місці вона описує весняне пробудження суворої північної природи: "Дивно і незвично це було для нас після довгої полярної ночі. Там, де тільки розтанув сніг, відразу зеленіла трава, квіти подекуди пробивалися крізь тонкий шар снігу, поспішали цвісти. Природа відвела їм на це мало часу..."¹²⁷. Жінка також передає свої відчуття від видовища диких квітів, які збурили в ній спогади про батьківщину: "За чудівельним майданчиком можна було часом знайти квіти, які так нагадували квіти наших лук в Україні. Так хотілось хоч кілька квіточок принести у барак (...) Під самою забороненою зоною і в ній їх було безліч, розмаїтих, яскравих. Там і "незабудки", жовті "волові очка", біла кашка та всі відтінки колоскових, таких як у нас, правда аромат значно слабший, ніж у наших, а деякі хоч яскраві, але зовсім без запаху. Я довго стояла, милуючись тим барвистим килимом за зоною, недоступним для нас..."¹²⁸.

Надія Суровцова у своїх мемуарах про табори також раз по раз подає зарисовки північної природи: "над тобою чорне-пречорне небо і такі зорі, що задивишся і зайдеш усе навколишнє", "дорога була небаченої краси. Пасмо диких гір, дедалі вище вище, переплетені первозданні хребти, звивисті річки вздовж траси, все вперед, вперед..."¹²⁹.

Жінки, які зазнали жахливих поневірянь, принижень, фізичних і моральних страждань та потерпали від голоду, холоду, виснажені працею і відірвані від своєї батьківщини, не втрачали відчуття прекрасного і продовжували помічати красу чужої для них природи, цінувати її найменші порухи, радіти кожній нагоді спілкування з нею.

Творчість залишалася важливою складовою табірною повсякдення українок-політв'язнів. Черпаючи натхнення у традиційній народній культурі та застосовуючи вміння, уміння і навички, здобуті у процесі гендерної соціалізації, українки ГУЛАГу

співали народних пісень, писали вірші, готували і виконували театралізовані постановки, вишивали, малювали та в інший спосіб реалізовували свій креативний потенціал. За слушним спостереженням Енн Епплбом, “участь в інтелектуальних і мистецьких починаннях підтримувала життя, духовне і фізичне, у багатьох освічених людях. І ті, хто мали якісь здібності, часто знаходили їм практичне застосування”¹³⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що творчість виконувала для жінок-політв'язнів низку функцій, які у своїй сукупності допомагали їм зберігати їхні ключові соціальні ідентичності (національну, гендерну, політичну, релігійну), підтримувати відносно психічне здоров'я та формувати мережі взаємопідтримки задля виживання.

¹ Існують окремі дослідження творчості невільників ГУЛАГу: Свешников Б. Лагерные рисунки / альбом / сост. И. Голомшток, И. Осипова ; худ. Б. Трофимов. — Москва : Звенья, 2000. — 160 с.; Карлаш Т. Творчество в неволе. Художники, музеи, документы, памятники / сост. Жумадилова Н. Т. — Караганда: Международное общество “Мемориал”, 2009. — 248 с.; Пелешишин К. Малодосліджені аспекти творчості в'язнів сталінських тюрем і таборів (На матеріалах виставки “Воєнно-історичні пам'ятки”). Наукові записки Львівського історичного музею. — 1997. — Вип. 6, ч. 2. — С. 57-70; Кочергіна С. Дослідження галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки “Воєнно-історичних пам'яток”) // Наукові записки Львівського історичного музею. — 1998. — Вип. 7. — С. 283-295.

² Нескорена Берегиня... — С. 131.

³ Мешко О. “Не відступлюся!”... — С. 41.

⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 76.

⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 200.

⁶ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 160.

⁷ Позняк (Скрип'юк) Ганна. Мені було 19... — С. 75.

⁸ Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. — Ф. 1, оп. 1.

⁹ Непохитні... — С. 154.

¹⁰ Усна жіноча історія... — С. 300-301.

¹¹ Інтерв'ю з Вірою Дрозд (1929 р.н.) [Електронний ресурс] // Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. — Режим доступу : http://territoryterror.org.ua/uk/archive-video-archive/video/?vd_movieid=365.

¹² Це рядок з відомої пісні “Смело, друзья...”, що відома також як “гімн народновольців”, авторство якого приписують Михайлові Михайлову (1829–1865) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://naiwen.livejournal.com/1292585.html>.

¹³ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т.2. — С. 281.

¹⁴ Цит. за: Дерев'яний І. Великдень за ґратами [Електронний ресурс] // День. — 18 квітня 2012 р. — Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/velikden-za-gratamy.html>.

¹⁵ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 22-23.

¹⁶ Інтерв'ю з Вірою Дрозд, 1929 р.н. [Електронний ресурс] // Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. — Режим доступу : http://territoryterror.org.ua/uk/archive-video-archive/video/?vd_movieid=513.

- ¹⁷ Потікевич-Заболотна М. Нескорена пісня (Пісні медсестри УПА і політв'язня). — Тернопіль : Леся, 1997. — С. 30.
- ¹⁸ Цит. за: Кравцова Г. Поетичний вимір повстанських тюремних пісень // Народознавчі зошити. — 2014. — № 4. — С. 755.
- ¹⁹ Кравцова Г. Поетичний вимір... — С. 276-277.
- ²⁰ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 304.
- ²¹ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 30.
- ²² Венкен М. Як спів може надати сенсу воєнному досвіду. Остарбайтерки в Бельгії повоєнного періоду [Електронний ресурс] // Україна Модерна. — 9 квітня 2015 р. — Режим доступу : <http://ukmoderna.com/md/venken-ostarbeiters-singing>.
- ²³ Вагула М. Моя дорога... — С. 82-90; Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 56-71.
- ²⁴ В намисті з колючого дроту... — С. 202.
- ²⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 81.
- ²⁶ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... ; Потікевич-Заболотна М. Нескорена пісня...
- ²⁷ Нескорена Берегиня... — С. 75-76.
- ²⁸ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 56.
- ²⁹ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 82.
- ³⁰ Закидальська Н. Інтинські сніговії... — С. 48.
- ³¹ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 98, 100, 102, 105-106, 111, 114-115.
- ³² Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 41-43.
- ³³ Чимало віршів, написаних жінками-політв'язнями, опубліковано у збірнику: В намисті з колючого дроту...
- ³⁴ Історія однієї фотографії... — С. 69-70.
- ³⁵ Численні зразки жіночої таборової поезії опубліковано у збірнику : *Invincible spirit : Art and poetry of Ukrainian women political prisoners in the U.S.S.R.* — Baltimore : Smoloskyp Publishers, 1977. — 124 р.
- ³⁶ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 23.
- ³⁷ Цит. за : Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів... — С. 289
- ³⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 142-145, 167.
- ³⁹ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 24.
- ⁴⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 278.
- ⁴¹ Інтерв'ю с Зоей Марченко, декабрь 1998 г. [Електронний ресурс] // Неопубликованные материалы (воспоминания, интервью, встречи) "Сахаровский центр" (Музей и общественный центр "Мир, прогресс, права человека" им. Андрея Сахарова). — Режим доступу : <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/278.html>.
- ⁴² История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 218-219.
- ⁴³ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 218-219.
- ⁴⁴ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 262-265.
- ⁴⁵ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... — С. 95.
- ⁴⁶ Докладніше про це див.: Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу // Народознавчі зошити. — 2016. — № 6. — С. 1274-1285.
- ⁴⁷ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 293-295.
- ⁴⁸ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 294.
- ⁴⁹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 605.
- ⁵⁰ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 148-149.
- ⁵¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т.2. — С. 281.

⁵² Про організацію в таборі хору згадує також Галина Шандарак: В намісті з колючого дроту... — С. 87. Оріся Мочульська також засвідчує пом'якшення режиму і можливість безперешкодно збиратися в бараках, співати та відзначати свята: В намісті з колючого дроту... — С. 153.

⁵³ Докладний аналіз діяльності цих підрозділів зроблено у кількох дисертаційних дослідженнях Коломейский И. А. Культурно-воспитательная работа в лагерях и колониях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР на территории Челябинской области : дис... канд. ист. наук : специальность 07.00.02 "отечественная история". — Челябинск, 2009. — 243 с.; Миронова В. Г. Культурно-воспитательная работа в лагерях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР в 1930-1950-е годы : На материалах Иркутской области : дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : 07.00.02 "отечественная история". — Иркутск, 2004. — 193 с.

⁵⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 125.

⁵⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 292-293.

⁵⁶ Шліс В. Розвага у Воркуті // Наше життя. — 1956. — № 11. — С. 7.

⁵⁷ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 23.

⁵⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 172-173; подібні ж емоції описує учасниця іншої жіночої табірної "культбригади" Ярослава Крижанівська-Гасюк: Нескорена Берегиня... — С. 131.

⁵⁹ Олена Степанів — Роман Дашкевич... — С. 250-251.

⁶⁰ Нескорена Берегиня... — С. 146.

⁶¹ Шліс В. Розвага у Воркуті... — С. 7.

⁶² Шліс В. Розвага у Воркуті... — С. 7.

⁶³ В намісті з колючого дроту... — С. 15.

⁶⁴ В намісті з колючого дроту... — С. 151.

⁶⁵ Усна жіноча історія... — С.335.

⁶⁶ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 200-201.

⁶⁷ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 201.

⁶⁸ В намісті з колючого дроту... — С. 17.

⁶⁹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 160; подібно ж: Коханська Г. З Україною в серці... — С. 277-278; Інтерв'ю з Ольгою Годяк...; Інтерв'ю з Дарією Гусяк (1924 р.н.), записане у червні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє ... — С. 286-287; Непохитні ... — С. 75-76; Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 23.

⁷⁰ Непохитні... — С. 75, 139.

⁷¹ Інтерв'ю з Вірою Дрозд (1929 р.н.) [Електронний ресурс] // Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Режим доступу : http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365.

⁷² Непохитні... — С. 76.

⁷³ Шліс В. Різдво у Воркуті... — С. 4; подібно ж: Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 29.

⁷⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 288.

⁷⁵ Мешко О. "Не відступлюся!.." — С. 51.

⁷⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 304.

⁷⁷ Шліс В. Різдво у Воркуті... — С. 4.

⁷⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 160; подібно ж: Коханська Г. З Україною в серці... — С. 277-278; Інтерв'ю з Ольгою Годяк...; Інтерв'ю з Дарією Гусяк...

⁷⁹ Валентина Т. Великдень у в'язниці (з пережитого) // Наше життя. — № 4. — 1990. — С. 2-3.

⁸⁰ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 45.

⁸¹ Усна жіноча історія... — С.331; подібно ж: Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 29.

⁸² Усна жіноча історія... — С.335-336.

- ⁸³ Гаген-Торн Н. И. Memoria... — С. 242.
- ⁸⁴ Шліс В. Неділя у Воркуті // Наше життя. — 1956. — № 9. — С. 6.
- ⁸⁵ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 255.
- ⁸⁶ Нескорена Берегиня... — С. 119.
- ⁸⁷ Валентина Т. Великдень у в'язниці... — С. 2.
- ⁸⁸ Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів... — С. 284.
- ⁸⁹ У травні 2013 р. у Львові відбулася також виставка вишивки політв'язнів : У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув'язнених жінок-політв'язнів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznenyh-zhinok-politvyazniv.html>.
- ⁹⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 44-45.
- ⁹¹ Цю вишивку використано в оформленні обкладинки цієї книжки.
- ⁹² Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 194.
- ⁹³ Суровцова Н. Спогади... — С. 295, 304; подібно ж: Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 46.
- ⁹⁴ Судьба Наталії Костенко... — С. 409-410.
- ⁹⁵ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 273.
- ⁹⁶ Суровцова Н. Спогади... — С. 274-275.
- ⁹⁷ Деякі зразки таборової вишивки, саморобних листівок, малюнків, дрібної пластики з хлі- тощо зберігаються у музейних та приватних колекціях. Чудові зразки вишивки та поезії жінок- політв'язнів пізнішого періоду представлено також в альбомі творчості жінок-політв'язнів, виданому США : *Invincible spirit : Art and poetry of Ukrainian women...*
- ⁹⁸ Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів... — С. 290.
- ⁹⁹ Пелешишин К. Малодосліджені аспекти творчості в'язнів...
- ¹⁰⁰ Пелешишин К. Малодосліджені аспекти творчості в'язнів...
- ¹⁰¹ Нескорена Берегиня... — С. 183.
- ¹⁰² Нескорена Берегиня... — С. 148.
- ¹⁰³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 113.
- ¹⁰⁴ Керсновская Е. А. Наскальная живопись...
- ¹⁰⁵ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 233, 239.
- ¹⁰⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 271.
- ¹⁰⁷ Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 11.
- ¹⁰⁸ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 53-54.
- ¹⁰⁹ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 38.
- ¹¹⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 265-266, 351.
- ¹¹¹ Епплбом Е. Історія Гулагу... — С. 307-308; Інтерв'ю с Зоей Марченко...
- ¹¹² Літопис нескореної України... — Кн. 2. — С. 500.
- ¹¹³ Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 36-37.
- ¹¹⁴ В намисті з колючого дроту... — С. 87.
- ¹¹⁵ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 201-202.
- ¹¹⁶ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 157.
- ¹¹⁷ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 48.
- ¹¹⁸ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 304.
- ¹¹⁹ Літопис нескореної України... — Кн. 2. — С. 437.
- ¹²⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 228.

- ¹²¹ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 200.
- ¹²² Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 38.
- ¹²³ Суровцова Н. Спогади... — С. 240-241.
- ¹²⁴ Суровцова Н. Спогади... — С. 240-241.
- ¹²⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 245.
- ¹²⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 254.
- ¹²⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 256.
- ¹²⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 267-268.
- ¹²⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 281, 294.
- ¹³⁰ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 304.

Розділ 5

ЛЮДЯНІСТЬ І ЖІНОЧНІСТЬ У НЕВОЛІ

5.1 (ДЕ)ГУМАНІЗАЦІЯ УВ'ЯЗНЕНИХ І ПРОЯВИ ГУМАННОСТІ

Невільниці як (не)люди і (не)жінки

Перше, що відчували й усвідомлювали арештантки вже на етапі слідства, — їх більше не трактують ані як звичайних людей, ані як жінок. Традиційні уявлення та соціальні норми ставлення до людини/жінки не поширювалися на ув'язнених: під час допитів їх постійно принижували вербально, залякували, шантажували, застосовуючи фізичне насильство (побиття, позбавлення сну, холод та голод), кривдили сексуально тощо. Чи не в кожному спогаді про перебування у в'язницях на період слідства є згадки (більш або менш детальні) про різноманітні тортури, що їх зазнавали жінки від слідчих, зневагу від охоронців, байдужість від інших працівників в'язниць. У своїх спогадах про ці події жінки не лише описують способи катувань, які вони терпіли, але й вказують імена своїх катів та змальовують емоції садистів-слідчих, які отримували патологічну насолоду від почуття влади над беззахисною, безправною жертвою та власної безкарності.

Ганна Позняк-Скрип'юк писала: “Почалися ще страшніші побої. Мене допитували вночі на другому поверсі, прив'язували за коси до спинки крісла й били по носі пальцями, або по голові револьвером (...) Мене підвісили вниз головою, а це дуже тяжко, тому що кров давить на мозок, у вухах тріщить, здається, що зараз лопне голова, очі випирає з орбіт, язик видавлює з рота і — страшний біль (...) Був ще один кат, що приходив познуватися над “бандерівкою” (...) Він любив кидати мене на підлогу й потанцювати по животі ...”¹.

Очевидно, досвід катувань був вкрай травматичним для жінок не лише фізично (бо значно підірвав або й назавжди зруйнував їхнє здоров'я), а й з психологічної точки зору. Спогади про такі переживання надзвичайно болісні, тож зрозуміло, що деякі колишні невольниці воліють не повертатися до них та відмовляються розповідати

про тортури під час інтерв'ю: “Не хочеться про те говорити (...) Ой, то страшне, не хочеться й згадувати” (Дарія Гусяк)². Водночас, інші детально переповідають усі свої терпіння, описуючи, хто і в який спосіб з них знущався, власні стан, відчуття і переживання, реакції інших ув'язнених тощо. Інколи увесь жіночий спогад про політичне ув'язнення — це розповідь про пережите у слідчій в'язниці. Наприклад, Ірина Грицина-Матешук, яка загалом провела у неволі 8 років, присвятила 10 сторінок своєї розповіді кількамісячному перебуванню у в'язниці під слідством, і жодним словом не описує ані етап, ані власне життя у таборах³. Подібно у спогадах Євдокії Будник-Кекіш докладно відтворена жорстокість слідчих, якої жінка зазнала у Крем'янецькій в'язниці: “Слідчий брав гумовий шланг, не дуже грубий, складав удвоє і з невеликої відстані з великою силою замахувався і бив (...) Мене дуже боліло, а коли шланг відри- вався від тіла, то наче розривав його і залишав по собі криваві сліди. Іншим разом бив гранчастою залізною палкою, обтягнутою гумою. А по голові бив дубовою лінійкою. На початку дуже важко було терпіти побої (...) Тіло було аж чорне від побоїв та опухло (...) Не раз збиралися, як дикі звірі, ще інші слідчі, допомагали знущатися над жертвою, яку мали в руках (...) Били дуже, кинули на долівку, хтось з них стиснув чоботами мою голову, а самі били, поки не вміла (...) Довго копали ногами, топтали, били, я знепритомніла — лили на голову воду (...) Була вся в крові, бо й волосся повиривало зі шкірою в двох місцях. Пошматоване тіло кровило, наче вся шкіра була знята, дуже боліло і пекло. Руки були перебиті і всі пальці розчахнуті, бо як бив по голові дубовою лінійкою, то боронилася руками, захищала голову...”⁴.

Втім, це не означає, що жінкам, яким стало духу розповісти про свої терпіння, тобто досвід завдав меншої психологічної рани. Одна з них, Ганна Позняк-Скрип'юк, завершуючи свої спогади, зізнається: “Пережите переслідує мене ціле життя. Я не можу сміятися від душі. Травма не загоїться ніколи (...) Знову і знову на думку приходять той страшний час і все пережите нами; ці спогади не дають заснути”⁵. Тож попри біль який спричиняє жінкам повернення до тих трагічних подій, вони роблять вольові зусилля, щоб донести до нащадків правду про пережите.

Жінки-політв'язні фактично від моменту свого арешту усвідомлювали, що система прагне їх зламати — спочатку фізично, а потім морально. Анна Гошко-Кіт пояснювала: “Слідчі мають за мету знищити людину, скалічити її душу і тіло (...) вони вважають себе володарями людського життя (...) Зламати тіло, знищити здоров'я — це їм вдається. Іноді їм вдається зламати і душу — людина гине, хоча зостається живою, але гине для людства. Однак більшість з нас, хоч і знищені фізично, та сильні духом...”⁶.

Від моменту арешту і далі жінки були повністю беззахисні перед сваволею і насильством, які чинили щодо них і офіцери НКВС, які вели допити, і охоронці, і коменданти чи інші працівники репресивної системи. З одного боку, цілковито позбавлені громадянських прав, вони — “вороги народу” — не могли оскаржити ані надуживання ані відверто протизаконних дій представників влади, з іншого — їхнє життя вповн-

алежало від волі цих людей, які на власний розсуд могли або погіршити, або полегшити становище невольниць. Будь-які спроби відкритого спротиву, протесту, непокорі жорстоко придушувались — бунтівниць чекало ще жорстокіше поводження, ще гірші умови, ще більше страждань.

Після винесення вироку, у пересильних тюрмах і на етапі, коли нестерпні тортури знущання, здавалося б, уже позаду, жінки стикалися з іншими жахіттями під час етапування до місця відбування покарання. Політв'язнів перевозили у непристосованих для людей товарних вагонах, без вікон і туалетів. Подорож тривала від кількох днів до кількох тижнів, і невольниці потерпали від голоду і спраги, холоду чи задухи, тисняви та знущатись конвоїрів, тотальної антисанітарії, супровідних хвороб і відсутності медичної допомоги. До того ж, на етапі і далі, на пересилках, жінки-політв'язні постійно стикалися з насильством з боку злочинниць, засуджених за кримінальні правопорушення: ті безкарно обкрадали жінок-політв'язнів, відбирали в них не лише цінні речі, одяг, взуття і їжу, принижували та кривдили фізично. Все це діялося при потуранні охоронців та конвоїрів. У цих обставинах єдине, на що могли покладатися невольниці, щоб пережити дорогу, — це взаємопідтримка та окремі випадки прояву людяності з боку конвоїрів.

У таборах жінки відчували дегуманізуючий вплив системи повною мірою: усі сторони життя і потреби невольниць перебували під тотальним контролем, жінок було позбавлено практично усіх прав і ресурсів, вони були цілковито узалежнені від волі адміністрації таборів та сваволі охоронців, конвоїрів, інших працівників та в'язнів-кримінальників. Жінки усвідомлювали поступову втрату своїх суто людських ознак, фізично перетворюючись на безвольну масу істот, що діє на рівні інстинктів. “Обслуга не вважала нас за людей” (Ванда Горчинська)⁷; “Йшли, як йде худоба, відбракована на скотобійню. Опанував і мною той настрій тупої покори (...) Ми були худобою: ні наїсати, ні поскаржитись (...) Подезінформовані, приморені голодом і працею та сваволею дикого начальства, ми уповали тільки на Бога і часом були, як діти” (Оксана Мешко)⁸; “На кожному кроці нам намагалися довести, що ми не люди (...) Трудно сказати, що відчуває людина, яка вже десять літ в ув'язненні (...) Людина стає байдужою до всього, дичавіє” (Ганна Позняк-Скрип'юк)⁹; “Виснажені, голодні, доведені до відчаю, втративши почуття людської гідності, нещасні старались з-під рук вхопити кусок хліба. Вони не задумувались, від кого хочуть відібрати пайку, а з тим — і життя. Бували випадки, що за кусок хліба вбивали” (Галина Коханська)¹⁰; “Надзвичайно нагадуючи дуже голодних і дуже жадних тварин” (Надія Суровцова)¹¹.

Страх втратити своє людське ество, загроза морального падіння під тиском нелюдських обставин, ризик опуститися до рівня інстинкту виживання артикульовано в багатьох спогадах, де жінки рефлексують над тим, як змінювалися у таборах вони самі та люди навколо них. Оксана Мешко у своїх спогадах писала: “Вперше надивилася я в хті на пересилці на табірних людей, і щось я там утратила від самої себе. Мені стало

страшно, життя втрачало свою принадливість, а я так його любила! (...) У [табірній] лікарні я побачила несходиме багно, таке моральне падіння, що жахнулася нищості людини, коли вона втрачає Божу подобу й лишається гола перед страхом не вмерти, вижити будь-якою ціною”¹². Подібні переживання самовтрати були й у Надії Суровцової: “У таборі я втратила уявлення про себе, свій інтелект і зовнішність. Я мала, щоправда, своє світобачення (...) а себе я вже втратила — ту, якою була все життя, і якою до певної міри (...) залишалась у таборі. Мене затоптали. Чужі і свої”¹³.

Дієвим інструментом дегуманізації і руйнування особистості в’язня було знеособлення: у таборах невольниць фактично позбавляли їхніх власних імен та прізвищ, наділяючи натомість номерами. Чи не в кожному описі свого невольницького вигляду жінки з відразою згадують про оті номери, що їх примусово нашивали чи надписували на їхньому одязі: “Жалюгідні валянки, ватні полатані штани, на правому коліні кривавої роби — номер, і на шапці-вушанці. Мій був Л-316. На плечах бушлата вирізані клаптик і на цій дірі пришитий номер” (Олександра Слободян-Ковалюк)¹⁴. При цьому жінки гостро усвідомлювали прямий зв’язок поміж наданням номера і втратою статусу особи/громадянки/людини для в’язня: “Людини не існувало, був номер, випалений вапном на одязі: на спині, на грудях, внизу, на спідниці, та на шапці. Чотири номери”¹⁵; “Викликали нас за номерами (...) Не було імені, не було прізвища. Не було людини. Був номер, за яким щоранку викликали на роботу” (Марія Потикевич-Заболотна); “До нас ставилися не як до людей. Ніхто не звертався до нас по імені чи прізвищу, тільки називали номер” (Текля Довгошия)¹⁷; “Ми числились для тої великої жорстокої системи номерами, людей не існувало” (Ганна Заячківська-Михальчук)¹⁸; “Нам видали сукні-мішки, на кожній одежині мала бути вшита біла латка з номером: на правій коліні, на лівій руці і лівій лопатці, на білому фоні написано чорний номер. Мій номер — Б 357. Стали вже не людьми, а номерами” (Поліна Беноні)¹⁹.

Як і у в’язнів нацистських концентраційних таборів, цей номер вкарбувався якимось чином не в тіло, то у пам’ять невольниць, переслідуючи їх усе життя: “Нас фотографують, замість прізвища на бушлат змушені пришити номери. Пришиваю шматок білого полотна з великими чорними цифрами — мій номер П-104. Вже на волі ще довго чула в сні: “Номер П-104, руки за спину”, “номер П-104, шагом марш”, — згадувала Анастасія Закидальська²⁰.

Система ідентифікації в’язнів за номерами була настільки дошкульною для невольниць, що інколи вони готові були терпіти покарання та обмеження, а все ж змушувалися їх носити: “Старший лейтенант Подуст оголосила, що вона не спиниться перед чим, аби змусити нас їх носити, — згадувала Раїса Руденко. — І своєї обіцянки дотрималась. Цілий рік вона позбавляла нас абсолютно всього: побачень, пошитих одягових речей, найактивніших відправляла до ШІЗО [штрафний ізолятор]”²¹.

Надія Суровцова вже у перші тижні свого арешту усвідомила, що тюремний режим покликаний зруйнувати її особистість і тіло, тож вирішила, що зберегти себе

значатиме перемогу над системою. “Я вирішила вижити (...) Мені необхідно було берегти тіло і душу (...) Вмерти означало щезнути, ніколи не сказавши останнього слова (...) Єдино можливим способом політичного протесту було вижити”²². Якщо фізичне тіло ув'язнених жінок зазнавало неминучих страждань і втрат, то свою внутрішню свободу — людську гідність — жінки вважали тим останнім бастіоном, який належало будь-що захистити і вберегти від руйнівного впливу дегуманізуючого режиму. Ванда Горчинська згадувала: “Тяжка, що вимотувала всі сили, праця, погана їжа, нестерпні умови життя, робили нас немічними, нездатними до активного спротиву палірній адміністрації (...) Але остаточно нас зламати мучителям не вдалося”²³. Анна Карванська-Байляк також гостро усвідомлювала, що лише цілеспрямованими свідомими зусиллями зможуть жінки вберегти у собі людське єство: “Вчилися ми самозахисної поведінки щоднини, щомиті. Вона вберегла нас від божевілья. Вона нагадувала нам, що є в нас скарб, якого при нашій витримці не забере, не ув'язнить найжорстокий кат — це людська, це наша гідність. Тому й оцю незнищиму цінність голубили ми кожним серцем, звикаючи водночас, пристосовуючись до тюремного режиму”²⁴.

Прояви гуманності з-поза ґрат

Окремі випадки проявів людяності і співчуття серед представників радянської репресивної системи (слідчих, охоронців в'язниць, конвоїрів під час етапування, адміністрації таборів тощо) траплялися чи не з кожною колишньою невіільницею, тож жінки кожен такий випадок згадують з вдячністю у своїх розповідях про пережите. Навіть роблячи ширші узагальнення про тих, хто був по інший бік протистояння, жінки все ж намагаються бути справедливими у своїх оцінках та визнають і описують випадки, які інколи виявлялися вирішальними моментами їхнього виживання. Галина Шандарак згадує слідчого, який переховував у власному кабінеті її вірші під час обшуків²⁵; Оксана Камінська-Юрчук пише про неписьменного охоронця, який передав їй книжечку віршів Сосюри²⁶; Ганна Позняк-Скрип'юк пам'ятає ім'я чергового, який пожалів її, дозволивши присісти і задрімати під час катування стоянням і безсонням у карцері, а ще — двох наглядачів, які підтримували харчами виснажених допитами і голодом жінок, та ще кількох службовців в'язниці, зазначаючи: “І серед поганих людей трапляються добрі (...) І в тяжкі хвилини Бог посилав мені добрих людей, які хоч морально підтримували мене”²⁷. Колишня зв'язкова Ганна Плечій з вдячністю пригадує просту прибиральницю в КДБ, яка стала мимовільним свідком катування дівчини прагою, змилосердилася і, ризикуючи бути покараною, дала тій напиться²⁸. Оксана Мешко пише про наглядачку у в'язниці, яка перейнялася її розпачем та допомогла побачитися із сестрою та довідатися про долю матері²⁹. Дарія Гусяк добрим словом згадує низку звичайних працівників в'язниці (серед яких — один офіцер), що виявляли співчуття та людяність до жінок-політв'язнів, підтримуючи їх харчами, вітамінами і ліками. Колишня ув'язнена віддає належне відвазі тих людей, бо ці звичайні вияви

людської гуманності могли їм дорого коштувати: “Вони боялися, один одного боялися, бо, порушуючи свої правила, вони наражалися на тюрму, їх могли судити за те”³⁰. Марія Лаврів-Скрентович згадує кількох молодих солдатів-конвоїрів, які підбадьорювали дівчину та приносили хліб³¹. Анна Мартинюк, розповідаючи про кількох охоронців, які потайки приносили молоко її немовляті під час етапу і в пересильній тюрмі, стверджує: “Всюди є добрі люди”³². Галина Коханська пише про наглядача, який, перебіряючи її речі перед етапом, тихцем поклав туди хліб і сало; про конвоїра на етапі. “який ще не втратив людяності” і подбав, щоб спраглим жінкам давали воду; про вартового у таборі, який назбирав для неї польових квітів³³. Інколи навіть просте людське співчуття і вияв прихильності цінували понад усе і пам’ять про таке збереглася дотепер. Дарія Полюга у своїх спогадах з теплотою описує одну з груп конвоїрів, які порівняно з іншими, вирізнялися людяним ставленням до невільників: “Найкращий конвой — це були ленінградські хлопці. Вони дозволяли нам і до вогню погрітись: “Дівочки, сядьте, спойте, дівочки. За що вас узали?” Хлопці були такі культурні, гарні (...) Ленінградські хлопці були добрі, всі молоді. Все питали: “Дівушкі, за що вас тут тримають? Но спойте, українкі, спойте какую-нібудь песню”. Бувало, ми і заспіваємо якусь народну пісню, і так сядемо поговоримо з ними”³⁴.

Жіночі спогади засвідчують, що не лише рядові працівники репресивної системи час від часу виявляли людяність — навіть серед вищих посадовців траплялися такі, яких невільники згадують добрим словом. “Начальник табору капітан Лінцевич, по-ляк за національністю (...) був найбільш людяним начальником, якого ми до цього часу знали. Як міг, то старався полегшити долю жінок. Це для нас було чимось незвичайним. У зоні всю чоловічу обслугу заміняв жінками, часто сварився за людей із начальством шахти (...) Розмовляв як із людьми, а не як зі злочинцями. Завдяки його старанням там була непогана бібліотека (до того в наших таборах її не було зовсім)”³⁵. Навіть такі дріб’язкові і ледь не кумедні на перший погляд вчинки, як охоронець, який, зваживши на фобію арештантки, прибрав з її камери великого павука, викликали у невільників не лише вдячність, а й радість від усвідомлення здатності тих людей на гуманні вчинки: “Павука не було. А душа сміялась і співала від щастя, від радості усвідомлення, що людське — вічне”³⁶. Згадуючи прояв людяності чекіста, який передав вістку її матері на волі, Ірина Грицина-Матешук ніби підсумовує свій досвід терпіння у неволі: “Усе забулося — тортури, дика лютість слідчих і охоронців, а цей спалах доброти закарбувався в пам’яті на все життя”³⁷.

Безліч жіночих історій містять сюжети про вияви співчуття і підтримки від звичайних людей, які допомагали невільницям у в’язницях, на етапі чи в таборах. Ольга Марцелюх-Горинь пригадує надзвичайний випадок на будові поблизу Інти, де віленські чоловіки потайки розпитали ув’язнених жінок про їхні потреби і принесли невільницям найдорожче — папір, олівці, конверти та підтримали їх морально: “Великим була наша радість, коли на другий день під купою лопат знайшли все, що просили

нашій радості не було меж. А звичайна людська доброта зігрівала нас довго в тій північній холоднечі та живила віру в людей”³⁸. Переданий шматок хліба, надісланий лист, одежина, вкинута у колону невільників, навіть добре слово від цілком незнайомої людини — ці моменти закарбувалися у пам’яті жінок — колишніх політв’язнів, адже на чолі тотального збайдужіння, страху, жорстокості, відчуженості вони давали їм надію. Навіть, здавалося б, малий жест співчуття повертав невільницям віру в людяність. “Ця подія підтримала мене на дусі, підняла настрій. Я відчула, що я не сама”, — згадувала своєї переживання Стефанія Коваль-Надорожняк після того, як стороння жінка, ризикуючи життям, підійшла до колони в’язнів, щоб просто поправити хустку на голові невільниці, руки якої були в кайданах³⁹.

5.2 ВЗАЄМОДОПОМОГА, СОЛІДАРНІСТЬ, СЕСТРИНСТВО

Співчуття і турбота серед невільників

У надзвичайних обставинах в’язниць і таборів жінки докладали чималих (і часто відомих) зусиль, щоб не втратити гуманістичних цінностей, втриматися від морального розпаду, зберегти підставові соціальні норми. Взаємопідтримка, співчуття до своїх посестер по нещастю, турбота про найслабших і допомога найбільш потребуючим у ситуації, коли життя кожної з них фактично було zagrożене, є найвищими проявами гуманізму, жертвності і людяності.

Вже перебуваючи у в’язниці, де жінки вперше зіткнулися з нелюдським ставленням до себе, вони підтримували одна одну, ділилися скупю їжею, одягом, роїли рани, втішали, використовуючи будь-яку нагоду, щоб полегшити страждання подруги. Спогади жінок про це особливо щемливі, сповнені щирої вдячності та співчуття. Євдокія Будник-Кекіш, яка зазнала нелюдських тортур під час допитів у Крем’янецькій в’язниці, згадує про турботу інших заарештованих жінок, які намагалися полегшити її стан: “Кинули в камеру і закрили двері. Тут підбігли дівчата і підтримали. Все, що мали, постелили, бо ж знали, що на твердій долівці дуже важко лежати після катівні. Помало дівчата мене опускали на постіль, тримаючи руками за руки: сама лягти не могла (...) Ту ніч до ранку в камері ніхто не спав...”⁴⁰. Коли вилучена допитами Дарія Кошак-Свистельницька опинилася у камері, “якісь жіночки, також арештантки, розвили мене з хустки, зачесали перший раз за стільки днів і нагодували з ложечки квасним молоком. У роті було фалаття зі шкіри, на губах — рани — всі дні я в рот нічого не брала”⁴¹.

Арештантки, які всі були в більш-менш однаковій ситуації, насправді мало чим могли полегшити страждання одна одної, тож їхня турбота про подруг найчастіше зводилася до психологічної підтримки, співчуття. Морально стійкіші, загартовані підпіллям дівчата особливо дбайливо ставилися до терпінь інших, добрим словом

допомагаючи їм не зламатися. Марта Гай у своїх спогадах про Анну Коцур описує її поведінку у Дрогобицькій в'язниці: "В тюрмі, як і на волі, хоч скалічена допитами, напівжива вона знаходила в собі сили думати про інших, завжди про інших (...) Коли дівчат приводили з допитів напівживих, безтямних від страху і болю, Нуся клала їх голівки собі на коліна і говорила, говорила..."⁴².

У в'язницях і таборах траплялося, що деякі невольниці опинялися у порівняно кращому становищі за інших — чи то на легших видах робіт, чи то отримавши більшу свободу пересування та комунікування, чи то маючи кращий доступ до ресурсів. Інколи вони використовували своє "привілейоване" становище, щоб допомогти тим, кому пощастило менше, та підтримати подруг. Катерина Вітко-Стах також згадувала про таку взаємопоміч серед жінок-політв'язнів у польській жіночій в'язниці Фордон: "Параскевія Гамівка сиділа з нами у Фордоні. Ми її називали "бабця" — добра, дбайлива, опікунча. Вона працювала в господарчому відділі тюрми (...) мала нагоду зустрічатися з нашими дівчатами. Часто щось передавала або полагоджувала "поштою в'язня", наражаючись при цьому на небезпеку. Часто передавала нам квашену капусту, яка була дуже потрібна (...) багато дівчат хворіло на цингу. "Бабця" дбала про нас і допомагала як і чим могла. У Фордоні сиділо багато наших старших жінок і бабусь (...) вони теж робили все, щоб нам молодим було легше зносити і витримати неволю"⁴³.

У таборах ГУЛАГу, де найчастіше умови утримання були справді нелюдськими, жінки намагалися не втрачати співчуття: "Попри отупіння, ми таки були людьми, хоч і зацькованими, в ярмі, та людяності не згубили. Як могли допомагали одна одній у біді, розважали в горі, підтримували морально. Ділитись чимсь ми не дуже могли, бо майже всі були однаково бідні, але, як треба було, останнім кусочком пайкового хліба ділились. Якщо котрась лишалась в бараці по хворобі, то майже все, що мала з теплих речей (хустку, шапку, рукавиці, валянки), — все віддавала дівчатам, бо вони йшли на цілу зміну (14 годин) на лютий мороз" (Ганна Заячківська-Михальчук)⁴⁴. "Всі намагались, як могли, виявити своє співчуття. Багато все-таки людяного, в найширшому розумінні цього слова, виховала неволя!" (Надія Суровцова)⁴⁵.

Чи не в кожному спогаді знайдемо історію про співчуття, турботу і відчайдушні зусилля, яких докладали жінки, щоб полегшити страждання своїх скалічених, хворих чи ослаблених голодом подруг⁴⁶. За відсутності матеріальних ресурсів, така допомога мала переважно психологічний характер. Ольга Стец-Іванчук пригадувала, як вистерпного холоду в наметі "усе тіло боліло й кості дуже крутило тяжким болем... Моя вірна подруга Віра Королук (...) вибрала невеликий камінчик, принесла в палату і поклала на піч. Знайшла кусочок ганчірочки і завернула його. Підійшла до мене і каже: "Олю, візьми цей камінчик і (...) тримай його у своїх долонях. Тоді усе твоє тіло нагріється і ти не будеш відчувати такого страшного болю". Я тримала цей камінчик у своїх долонях. Тіло моє нагрівалося, біль став зникати. З моїх очей капали слези...

але це були сльози великої вдячності за людську доброту”⁴⁷. Іншого разу під час етапу дві жінки насправді теплом власного тіла врятували від замерзання свою непритомну подругу⁴⁸. Чи не тому жінки, яким вдалося вижити у в’язницях і таборах, найчастіше пам’ятають імена тих, з ким довелося ділити труднощі невідільницького життя, і у своїх спогадах дуже точно називають кожну зі своїх посестер, додаючи короткі довідки про те, хто ця жінка, звідки, яка її подальша доля⁴⁹.

Жінки-політв’язні, котрі мали більший невідільницький стаж і були краще пристосованими до життя за ґратами, ділилися своїми знаннями з тими, хто опинився тут перше. Надія Суровцова згадувала стару нігілістку, з якою опинилася в одній камері: “Тюремний досвід у неї був величезний (...) і в неї не було загальної розгубленості, властивої, в основному, всій решті мешканців камери. Вона не охала, не стогнала, не плаштовувала свій тюремний побут, ставилась стримано, але доброзичливо до оточення, допомагала порадами, завжди діловими й корисними”⁵⁰. Дарія Корчак також з вдячністю згадувала подруг: «“У лісопональній бригаді мене прийняли дівчата з Львівщини (...) Вони вчили, як працювати, щоб зберегти здоров’я, радили завжди пам’ятати, що попереду — великий термін ув’язнення, тому не варто зважати на потійні викрики конвоя: “Работать! Работать, ато стрелять буду!”»⁵¹.

Більш освічені жінки допомагали порадою тим, хто не мав достатньо знань чинного законодавства, щоб відстояти свої права: Марія Тесля-Павлик згадує двох колишніх співробітниць посольства, завдяки юридичній консультації яких вона змогла зменшити термін свого вироку⁵².

У багатьох жінок, і навіть у молодих дівчат, внаслідок допитів, через надричну працю та непридатні житлові умови розвинулися специфічні хронічні захворювання, які викликали гострий біль чи слабкість, однак не вважалися достатньою причиною для звільнення від щоденних робіт. Подруги-невідільниці зі співчуттям ставилися до їхніх страждань та намагалися якось полегшити їх, допомогти. Ольга Годяк, яку, незважаючи на загострення радикуліту, виганяли на працю, розповідає, що співчутливі подруги вели її дорогою під руки по кілька кілометрів⁵³. “Були дівчата, що ми їх насилу вели від руки на роботу, бо мусили йти. Високої температури в них не було, а ішіас або радикуліт не признавали” (Ганна Заячківська- Михальчук)⁵⁴; “Зважаючи на поліартрит, яким я хворіла, ця робота завдавала мені нестерпного болю (...) Я ще не могла ступити ніжки, як мене виписали і послали на роботу — 4 км туди і назад до нової шахти. Мене по черзі несли дівчата” (Ольга Мода-Покалюк)⁵⁵; “Коли нас виводили на роботу зони (...) ми старших завжди брали в перші п’ятірки, щоб можна було їм по дорозі допомогти, взяти під руки, а інколи навіть донести” (Орися Мочульська)⁵⁶.

Характерно, що фізично міцніші сільські дівчата допомагали своїм тендітнішим міським подругам виконати “виробничу норму”: “Дуже інтелігентна дівчина і непристосована до фізичної праці (...) Ми, сільські дівчата, намагалися хоч трошки заглибитись в котлован (...) Я часто забігала до неї і, якщо не киркою, то кувалдою і клином

допомагала, щоб вона трошки заглибилась. Видно було, що її руки незвичкі були таких робіт...”⁵⁷. Надія Суровцова також згадує дівчину-німкеню, яка не лише виконувала свою норму на радгоспному полі, а й постійно допомагала ослабленій хворобою подрузі⁵⁸. Така жіноча солідарність і взаємопідтримка інколи перетинала національні межі, як-от у польській в’язниці, де польки-невільниці, попри заборону, знаходили спосіб поділитися їжею з українками, про що з вдячністю згадує Анна Карванська Байляк у своїх мемуарах: “Декотрі наші польські супутниці долі, орієнтуючись в хвилюючій скруті українок, робили інколи маленькі пакуночки з їжею (...) І тоді на їхні й наші очі не раз набігала сльоза. Слід неповторності людського серця”⁵⁹.

Жінки і дівчата надавали й отримували поміч одна від одної в найбільш скрутних обставинах і ситуаціях, які здавалися безвихідними і безнадійними. Оксана Мешко, яка перебувала в табірній лічниці і не отримувала жодної фахової медичної допомоги, врятувалася завдяки жіночим знанням з народної фітотерапії: “Жінки західнячки приносили трави з поля, із-за зони, стали поїти мене напаром трав (...) Так мене лікували знахарки, народні знавці трав, і оклигала я трохи”⁶⁰. Коли мова йшла, як розділити скупку їжі, від якої залежало виживання, дівчата виявляли виняткову жертвенність у турботі про своїх посестер. “Були дівчата, сильніші фізично, а були й ослаблені, котрі лежали на нарах. Даю тим, що вже лежать, — вони категорично відмовляються: “Давайте тим, що ще ходять”. А ті, що ходять: “Давайте тим, що вже лежать”. От як сильні духом були дівчата”, — згадувала Ганна Кислиця-Скавінська⁶¹, подібне розповідали й інші невольниці.

Оскільки продукти харчування були в таборах універсальною валютою, то за допомогою продуктового хабаря можна було полагодити чимало питань. Ольга Модя Покалюк, яка була скалічена і нездатна працювати на загальних роботах, пригадувала, як її, доведену до відчаю, врятували її посестри по недолі: “Вони обидві віддали свої посилки, щоб влаштувати мене на роботу в зоні. Все життя буду вдячна їм, бо в таких умовах усі хотіли їсти, а вони віддавали харчі за те, щоб мені стало краще”⁶².

У суворих кліматичних умовах, за відсутності відповідного одягу, жінки дуже потерпали від холоду. Колишні невольниці раз по раз повідомляють про практику ділитися теплим одягом з тими, хто міг зазнати надмірного переохолодження. “Огидний холодний карцер після повені став зовсім непридатним, однак туди й далі саджали. Коли туди збирався хтось з нашої кімнати, “мандрівницю” обряджали усі: я, звичайно, давала свою білу шаль, хто козушину, теплу одежину, кращі валянки. Та все одно мерзли там дуже” (Надія Суровцова)⁶³.

Досліджуючи жіночі стратегії виживання у гетто і концтаборах в умовах Голокосту, Дж. Т. Баумель вказувала на низку гендерних особливостей жіночих груп взаємодопомоги: швидший процес їх формування, більші розміри та довготривалість, а також нижчий рівень внутрішньогрупових конфліктів (порівняно з чоловіками), що, з огляду на більшу вразливість жінок, збільшувало рівень їхньої безпеки⁶⁴.

Взаємна психологічна підтримка

Відчай, зневіра, депресивний стан у певні моменти все ж опановували чи не кожную невільницю. “Вже не було ні гострого розпачу, ні страху. Були тільки голод і втома, і той болючий повільний стан переходу в духовне небуття через фізичну дистрофічність і пов’язану з нею апатію”, — писала про свій стан Оксана Мешко⁶⁵. Думки про самогубство як єдиноможливу форму протесту проти безвиході і неминучої повільної смерті з’являлися у багатьох невільниць. Надія Крутяк-Рудник зізнавалася, що в певний момент у таборі довідалася про смерть батьків та впала у відчай: “Це були страшні удари долі. Мені не хотілося жити”⁶⁶. Анна Марунчак пригадувала: “Я думала: чи витримаю ще це випробування? Хотіла заподіяти собі смерть, бо не ставало сил терпіти. Одного разу мало не кинулася під вагон з гравієм, але голос сина зупинив мене — я мусила для нього жити”⁶⁷. Олександра Слободян-Ковалюк зізнається: “Дівчата були настільки виснажені, що здавалося — не виживуть. Мене також охопила депресія, та не подавала виду. Іноді хотілось хоч раз досхочу поплакати, щоб ніхто не бачив і не чув. Та це було майже неможливо (...) Дійшло до того, що лягаючи у надто вже вбогу постіль, я подумки просила Бога, щоб вранці вже більше не піднятись”⁶⁸. Оксана Мешко описує свій стан, коли на межі повного виснаження втратила сенс існування: “Занепала я на силі й духові. Із презирством дивилася на запопадливих роботяг, котрі будь-що хотіли вижити (...) Моя поведінка відчуженості й приреченості в тій гущі людей, коли ти позбавлений хоч у якісь короткі хвилини побути на самоті, не лишилася поза увагою. Я більше не хотіла чекати на смерть раба (...) Добрі люди, сільські жінки намагалися підтримати мою віру”⁶⁹. Вона згадує молоду вчительку з Ужгорода, яка переконувала, серед іншого, що свідомі жінки не мають права здаватися і вмирати, бо несуть відповідальність за інших, кого свого часу підняли на боротьбу. Так, про Катерину Зарицьку, яка відбула в неволі 25 років, її однокамерниці завжди згадували з теплотою і вдячністю за ту підтримку і співчуття, які вона незмінно виказувала до посестер по нещастю, а також ділилася з ними харчами, які купувала в в’язничній крамничці та отримувала у посилках з дому⁷⁰.

Водночас, історії жінок містять численні приклади психологічної підтримки: мемуаристки підкреслюють, що пережити найскладніші моменти, піднятися духом і вистояти морально їм свого часу допомагали подруги по нещастю. Марія Грициніна-Кисіль підкреслювала роль спілкування з посестрами: “Єдиною відрадою було те, що можна було перекинутись словом зі своїми дівчатами-землячками. Ми підтримували одна одну, як могли”⁷¹. Анастасія Закидальська описувала взаємну емоційну підтримку арештанток у Дрогобицькій в’язниці, де “кожна розказувала, що перенесла, що пережила під час слідства, і ми разом ділимо і своє, і чуже горе”⁷². “Хоч як було тяжко, але ми не впадали в розпач, підтримували одна одну на душі”, — згадує Ганна Кислиця-Скавінська⁷³; “Як же вдячна була я Калині за те, що в критичний час, в пору глибокої психічної депресії вона подала мені руки — міст до рятівного берега” (Анна

Карванська-Байляк)⁷⁴; “Ніхто не показував свого пригнічення назовні, щоб воно не передавалося іншим (...) Намагалися придумувати якесь заняття, щоб відвертати увагу від невеселих дум” (Марія Тесля-Павлик)⁷⁵. Чи не тими ж словами та виразами користуються й інші невольниці.

Схоже, що своїм людяним і співчутливим ставленням одна до одної політичні невольниці намагалися компенсувати жорстокість і брутальність з боку представників влади. Таким чином вони плекали людяність у собі, не допускаючи того морального падіння, до якого їх підштовхували обставини. Анна Карванська-Байляк, розмірковуючи про час у в'язниці, наголошувала: “Тюремну долю розділяли ми у згоді, навіть сказала б, у гармонії (...) У тих складних тюремних обставинах намагалися ми увести в наше життя своєрідну гармонію: доброти, взаємопошани, уваги до особистих проблем, розради і поради. Гадаю, це впливало благодійно (...) на душевну злагоду всіх нас”⁷⁶. Саме відчуття спільної долі, певної “спільноти страждання” допомагало жінкам гуртом долати і фізичні, і психологічні труднощі, на що недвозначно вказує постійне вживання займенника “ми” в особистих спогадах про пережите: “Сили не втрачали нас залишати, а разом і настрій. Ми мовчки терпіли, думали про волю і про нашу Україну” (Катерина Андрусишин)⁷⁷.

Характерно, що дівчата з більшим досвідом національного підпілля, відчували певну моральну відповідальність за те, щоб інші не занепадали духом. Та Олександра Слободян-Ковалюк, яка свого часу була повітовою провідницею жіночої сітки ОУН, писала: “Одначе я, вкрай виснажена морально, й сама трималася, й підтримувала інших дівчат, щоб не падали духом і мужньо поводитися на допитах”. Водночас, жінка з розумінням ставиться і до тих, які не витримали усіх випробувань: “Не судіть суворо тих, які не витримали — “розкололись” чи покінчили життя самогубством, чи навмисно робили себе інвалідами, обморожуючи ноги чи руки. Як важливо в час депресії розумним щирим словом чи вчинком підтримати людину (...) Я як провідниця жіночої сітки ОУН завжди змушена бути на висоті моралі чи захистити когось від несправедливої напасти, не звертаючи уваги на неприємні наслідки для себе”⁷⁸. Сильніші духом жінки з досвідом лідерства демонстрували риси провідниць і в неволі. Так, у своїх спогадах про Олену Степанів Оксана Воробій писала: “За складом свого характеру вона була (...) дуже працьовитою, вимогливою до себе та до інших, навіть по-своєму строгою (...) Ми, дівчата-львів'янки, горнулися до неї (...) Вона була сильною духом і своєю силою вселяла в нас — товаришок по долі”⁸⁰.

Квазіродинні стосунки

Стосунки, що формувалися між жінками у в'язниці, можна охарактеризувати як квазіродинні, здебільшого — сестринські, адже спільно проживаючи усі труднощі, часто ділячи одні нари на двох, вони ставали ближчими за рідних людей. Такі групи формувалися за різними принципами: національним, релігійним, партійним або за

дуто людськими симпатіями. Власне, приналежність до такої квазісімейної групи була однією з запорук виживання у таборах. Галина Коханська згадує свою подругу-співкамерницю Мілю Пасічник, яка опікувалася нею під час загострення хронічної хвороби: “Міля піклувалася, *наче рідна сестра*”⁸¹. Ганна Заячківська-Михальчук засвідчувала: “Ми стали *наче рідні сестри*, бо навіть рідні сьогодні багато дечого не розуміють, та й *рідніших не було*”⁸². Інші згадки про подруг у неволі також будуються в рамках сімейного дискурсу. Ольга Гросберг-Наконечна, наприклад, порівнювала свою турботливу подругу-співкамерницю у пересильній в’язниці з *мамою*. Анастасія Закидальська також згадує жінку, з якою перебувала в таборівій лічниці: “Надзвичайно доброї душі людина. Як ніхто могла розрадити в тяжких умовах. Таких людей ніколи не забуваєш, *була мені наче мати*”⁸³. Анна Карванська-Байляк згадує жінок старшого віку, які ділилися з молодими хлібом: “А їсти хотілося постійно. Наші молоді організми потребували відповідних харчів. Деяку підмогу подавали нам *тітки*. Так називали ми старших жінок у тюрмі”⁸⁴. Марія Вагула називала “*своєю бабусею*” старшу жінку, яка щоп’ятниці постила і віддавала молодій невільниці свій обід (*усі виділення О. К.*)⁸⁵.

Відносини поміж невільницями в межах малих груп близьких подруг (2–3 особи) нагадували родинні: ці жінки цілковито довіряли одна одній, повністю покладалися на взаємну підтримку, відчували відповідальність за добробут одна одної, спільно здобували та споживали ресурси, спали поруч, обмінювалися одягом, ділилися всім. Дехто з них навіть називав такі малі спільноти родиною, як-от Марія Бриндзей-Лехицька: “Всі міцно здружилися, утворивши *маленьку родину з 5 осіб*”⁸⁶. Марія Тесля-Павлик описує такі відносини дуже чітко: “Оберігали ми одна одну, *жили як одна родина*”⁸⁷ (*виділення О.К.*). Дослідники зауважували тенденцію до формування малих груп взаємопідтримки, у яких відносини нагадували сімейні, у середовищі невільниць різних національностей і в таборах ГУЛАГу, і в нацистських концентраційних таборах. Пояснюючи цей феномен, Дж. Т. Баумель залучає поняття жіночої “етики турботи”, сформованої в межах соціокультурних рамок — усталених норм сімейних зв’язків і традиційних практик материнства. Дослідниця зазначає, що встановлення поміж невільницями квазісімейного стилю стосунків (сестринських або материнсько-дочірніх) було не лише способом взаємопідтримки, але й допомагало їм “відтворити ілюзію нормальності — систему, що сприяла позитивній рольовій ідентифікації у всесвіті [табору], який загалом був тотально негативним, алогічним і аморальним”⁸⁸.

Саме тому чи не в кожній розповіді жінок — колишніх політв’язнів згадано найближчих подруг, з якими доводилося долати труднощі неволі. “Ми щоднини словом, спомином, порадою й розрадою підтримували себе взаємно. Ми не були одна побіч одної, ми йшли разом. Наші три світи творили констеляцію злагоди” (Анна Карванська-Байляк)⁸⁹. “Пережити всі ці жахи нам допомогла *дружність*, готовність допомогти одна одній в тяжкі хвилини, усвідомлення, що *доля у нас одна*, і всі ми тут.

за спільну ідею боротьби за волю” (Орися Мочульська)⁹⁰. Окрім того, що у групі було легше вижити фізично, така квазіродина давала можливість спілкування та емоційної підтримки, потреба в яких була не меншою, аніж потреба в їжі. Переповідання своїх історій подругам, на думку В. Шаповалової, допомагало підтримувати власне Я, було одним із механізмів збереження індивідуальності жінки⁹¹. Така приналежність до “родини” давала змогу жінкам продовжувати виконувати традиційні сімейні жіночі ролі (насамперед роль опікунки), що було додатковим чинником збереження гендерної ідентичності. Врешті, як зазначають науковці, одним із найпотужніших типів спільнот є *моральна спільнота* — “розширення родинних і дружніх зв’язків на усіх тих, хто поділяють з нами спільну долю”⁹². Завдяки приналежності до такої спільноти українки-невільниці кожна з них ставала сильнішою.

Табірне сестринство на волі

Довгоочікуване звільнення з табору не завжди приносило відчуття свободи. Згідно з правилами, воно означало лише ще одне важке випробування для жінок. Першою проблемою, з якою стикалися колишні невольниці, була відсутність коштів на повернення до України. До того ж, не всі колишні ув’язнені отримували право повернутися на рідну землю: вирок більшості політв’язнів, крім власне відбування покарання у таборі чи в’язницях, передбачав також кілька років заслання — примусового поселення у регіоні, де вони відбували покарання. Тоді жінкам доводилося шукати житло і працю в новому місці, влаштовувати своє життя у цілком незнайомому для них середовищі.

Деяким невольницям вдавалося перед звільненням заощадити трохи грошей чи придбати щось із одягу, однак доволі часто жінки опинялися за воротами табору фактично без засобів для існування, їх подальша доля нікого з представників влади не цікавила: “Взагалі всі звільнені виходили з табору в тому, що мали на собі, без грошей, без помешкання, одним словом, без жодних засобів до існування (...) Дехто з них частіше приходив під огорожу пекарні (...) і просив хліба, бо купити не мав за що. Приходили не тільки наші українки, але й росіянки, литовки (...) Дівчат і жінок звільнили, вивели за зону, а не подумали над тим, де мають жити, за що купувати харчі, доки влаштуються на роботу і одержать зарплату” (Галина Коханська)⁹³.

Саме на цьому етапі — під час та після звільнення — проявлялася виняткова солідарність серед політв’язнів. Зв’язок, що сформувався поміж жінками у таборах на основі спільно пережитого досвіду, виявлявся тривким і чинним вже на волі. Ганна Заячківська-Михальчук засвідчувала: “Якось дивно дивилися на нас чергові конвоїри коло воріт, як прощаються зеки, наче найближчі, найдорожчі люди. Хіба не так? Горе нас з’єднало, ближчих, рідніших не було (...) Розійшлись ми хто куди, кого куди доля закинула. Але ніколи нам не забути того, що перенесли разом у той тяжкий час, і сьогодні кожна вісточка про кого-небудь з нас дорога, як від найріднішої людини”⁹⁴ (виділення О. К.).

Така приязнь залишалася на роки або й на усе життя: ще в неволі подружки намагалися довідатися про долю одна одної після переведення котроїсь із них до іншого табору, налагоджували листування, а після звільнення саме колишні невільниці ставали тими, хто надавав перший прихисток та підтримку подрузі. Вони заздалегідь готували житло та одяг для тих, хто виходив на свободу, збирали кошти на дорогу, підтримували морально та матеріально. Анастасія Закидальська у своїх спогадах розповідає, як подружки-невільниці готували її до волі: таємно пошили для неї одяг та ще й подарували 25 карбованців, пояснюючи, що “тут хоч пайку хліба дають, а на волі ніхто нічого тобі не дасть”⁹⁵. Ганна Позняк-Скрип’юк згадує, як вона та інші дівчата по кілька місяців після звільнення жили у приймах в інших колишніх невільниць, доки змогли знайти собі роботу і житло⁹⁶.

Допомога від колишніх посестер по неволі могла бути індивідуальною, але інколи колишні в’язні гуртувалися, щоб спільними зусиллями допомогти тим, кого щойно звільняли. “Хто виходить на волю — потрібен одяг, харчі і т. д. Як починати життя? Дехто одружувався зразу, деякі ще думали, приглядалися, як їм бути далі. Хтось запропонував посилати друзками на весілля таких дівчат, які б виторговані гроші за букетики, що причіпають гостям, віддавали на загальні потреби. Почалася робота по виготовленню букетиків. Шукали папір, треба було фарбувати його, робити квіточки, листочки, все воскувати (...) Початок листопада — є нова пропозиція, потрібно робити “Вертеп”, йти колядувати, заробляти гроші (...) Після коляди полічили всі гроші і зразу поділили, куди потрібно вислати і кому (...) Висилали по 100 рублів (...) Ніколи ніхто з нас не взяв для себе ні копійки” (Катерина Андрусишин)⁹⁷.

Дослідники історії ГУЛАГу зазначають, що реінтеграція колишніх політв’язнів у радянське суспільство була нелегкою і для них самих, і для суспільства. Ненсі Адлер, зокрема, вказує: “ті, хто повертався з ГУЛАГу, були не просто індивідами — вони також були живою пам’яттю, яку годі було заперечувати. Та її все ж часто заперечували, бо не могли знайти зручний спосіб взаємодіяти з нею. Двоїстість у ставленні до тих, хто вижив, пронизувала і уряд, і суспільство на усіх рівнях”⁹⁸. Відтак, суспільство не готове було прийняти репресованих, які були живими свідками того, що діялося в країні, адже їхня присутність не дозволяла приховувати правду про ГУЛАГ⁹⁹. Спільність досвіду колишніх політв’язнів, з одного боку, та нерозуміння й упередження, з яким вони стикалися у суспільстві — з іншого, спонукали їх творити своє власне середовище навіть на волі. Майже в кожному спогаді колишніх невільниць підкреслено, наскільки міцними і значущими були для них зв’язки, які утворилися під час ув’язнення, як берегли вони ці стосунки десятиліттями після звільнення, навідуючи, підтримуючи морально і матеріально своїх подруг, турбуючись про їхнє здоров’я, добробут¹⁰⁰. Таборова дружба — більше схожа на сестринство — залишалася фактично на все життя. Галина Коханська згадує: “З Ніною нам довелося багато пережити і там, у таборах, і потім після звільнення на рідній землі. Ми і тут не втрачали зв’язку, аж до її смерті”¹⁰¹.

Доречною видається ідея В. Почепцова про те, що у невільників та невільниць ГУЛАГ формувалася нова ідентичність — ідентичність політв'язня, яка об'єднувала їх в унікальну спільноту — так зване “колимське земляцтво” та ґрунтувалася саме спільною (унікальному щодо всіх інших радянських громадян) досвіді пережитого в таборі.

5.3 (НЕ)ЖІНОЧИЙ ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД

Особливості невільницького одягу і табірна уніформа

Чи не в кожній жіночій історії про перебування в ГУЛАГу знайдемо свідчення того, що жінки усвідомлювали: їхня жіноча ідентичність тут є підважена чи навіть загнана, одна за одною вони втрачали ознаки жіночності. Той факт, що у спогадах про арешт, допити, суди і табори жінки вважають за потрібне згадувати зміни у своєму зовнішньому вигляді і практиках одягання, вказує на значущість для них цієї сторони невільницького повсякдення. Знана дисидентка Оксана Мешко, наприклад, описуючи свій перший допит, зазначала: “Розхристана, без гум-держателів усіх деталей жіночого реквізиту, залізних застібок, шпильок до волосся — такою мене привели в супроводі конвоїра в кабінет до слідчого”¹⁰³. Надія Суровцова також пригадувала причини свого хвилювання на допиті: “Спочатку я збивалась — і от чому: вдягаючись, спохвату вдягнула різні панчохи, спідниці в ті часи носили куці, і ноги було видно в черевиків до колін. І от мій співбесідник, незважаючи на сивину, дуже часто зупиняв свій погляд на цих нещасних ногах, і мені здавалось, на різних панчохах. І це мені жахливо заважало. Я надто ще недавно відірвалася від життя і почувала себе ще жінкою”¹⁰⁴. Євгенія Хомій-Камінська описувала своє зніжковіння через незграбне взуття в якому їй довелося постати перед судом: “Маю досить смішний, вірніше жалюгідний вигляд, бо на ногах у мене замість моїх гарних чобіток подерті кирзакі з широкими халявами”¹⁰⁵. Жінки твердо засвоїли гендерні норми культури, в якій до зовнішнього вигляду жінки завжди є підвищена увага і вимоги, тож неможливість належно виглядати викликала в них психологічний дискомфорт.

Позбавлення жінок звичних атрибутів жіночого вбрання визначало той переломний момент їхніх біографій, відколи життя змінилося назавжди, коли система почала свою методичну роботу з позбавлення/стирання їхньої гендерної ідентичності. Вони з сумом згадують, як крок за кроком втрачали маркери жіночності, та описують свої відчайдушні зусилля, спрямовані на збереження бодай якихось із тих атрибутів, що позначали їх як жінок і дозволяли відчувати себе жінками.

Зберегти прикмети жіночності у в'язницях і таборах було надскладним завданням, якщо зважити на умови утримання невільниць. Одним із маркерів жіночності було волосся/зачіска. І хоча згадки про нього трапляються не так часто, однак значення його не варто применшувати. Жінки згадують, що перебуваючи у в'язницях під час слідства,

розчесували та заплітали коси одна одній, робили зачіски перед судом. Стефанія Коваль-Надорощняк згадувала суд над групою жінок (серед яких була й вона сама), який відбувався у Москві в січні 1954 р.: “Волос у неї біленький, накручений дрібненькими локонами віночком довкола голови. Ми перед судом постаралися навести на голові належний порядок, щоб виглядати пристойно, а Аста порвала якусь хустинку на шматинки і з неї накрутила своє волосся. Вийшли дрібненькі кучерики”¹⁰⁶. Подібно ж Ірина Трицина-Матешук описує, як напівживу, виснажену катуваннями і голодом дівчину по-други готували до суду: «“Перед судом заплели коси, зав’язали бантик і благословили: “Правдиву красу засудити не можна!”»¹⁰⁷. У польській в’язниці жінки, як свідчить Анна Харванська-Байляк, поки тривало слідство, також завели собі звичай — щовечора накручувати волосся і вкладали його в зачіски вранці, а напередодні суду особливо турбувалися про свій вигляд на процесі: “Ми відповідно підготувалися, причепурилися, зробили гарні зачіски (...) Жіноча природа все ж таки спонукала нас подбати про зовнішність. Хотіли виглядати якнайкраще, якнайсимпатичніше. Понакручували волосся, у супутниць недолі [польок] позичили дещо з одягу”¹⁰⁸. Характерно, що на багатьох документальних світлинах (наприкінці терміну ув’язнення і особливо відразу після звільнення) невільниці з’являються з відповідними часові зачісками.

Однією з найбільш болісних у цьому сенсі процедур було позбавлення жінок їхнього особистого одягу в обмін на тюремну уніформу: її чорно-сірий колір, безформність крою, жорсткість тканини, невідповідність розміру перетворювали жінок на гомогенну юрбу безстатевих постатей. Найчастіше одяг, який видавали невільницям, аж ніяк не був новим, не відповідав суворим природно-кліматичним умовам. Марія Макогон ділиться своїми спогадами про табір на Колімі: “Уніформа”, яку нам видали у таборі, складалася з полотняних спідниці та блузки чорного кольору, ватяних штанів, тілогрійки, бушлата, шапки-вушанки і валянків, підшитих гумою з автомобільних скатів. Валянки були важкі, часто не того розміру, в них важко було ходити, вони деформували ноги (...) Навесну стало ще гірше. Валянки в нас забрали, а видали черевики, старі, латані-перелатані (...) з черевиків через дірки били фонтанчики води”¹⁰⁹. Анастасія Закидальська описала одяг, який отримала, прибувши до табору: “Нам видають зеківське обмундирування: шапку-вушанку, великі полатані рукавиці, чорну з мішкової сукенку, бушлат, ватяні штани, онучі, більші на кілька розмірів валянки, все старе, вживане, брудне”¹¹⁰.

У такому одязі в невільницях годі було розпізнати жінок, і вони самі чудово усвідомлювали карикатурність та абсурдність свого вигляду: “В шинелях простріляних і шапках-вушанках та галіфе ми були подібні на опудала, щоб ворон страшити, а не на дівчат”¹¹¹, — описує свій вигляд під час етапу до Воркути Віра Корпан; “На нас чоловіча одежа, черевики більшого, ніж потрібно, розміру...” (Ганна Позняк-Скрип’юк)¹¹²; “На нас страшно було дивитися (...) Про те все тяжко згадувати, не кожна каторжанка могла знести такі умови” (Марія Танасійчук)¹¹³; “Переодягнули нас у старий одяг і ми

стали подібними на якихось потвор. Сміялися, плакали...” (Ганна Юрків-Стецькіна). Віра Дрозд, описуючи свій вигляд, прямо каже: “Я не була дівчина — я була ворона чорна. Чорна шапка, чорне лице від вітру, від морозу, чорний бушлат, номер на спині... Одяг, який отримували жінки в таборах, аж ніяк не добирали за розміром і статури невільниць, що створювало додаткові проблеми: “Нам видали зимову одягу (...). Почали ми одягатися, і все не по розміру, то мале, то велике. Обмінювалися між собою, що краще більше підходило. Штани ватні грубі, незручно ходити” (Ганна Позняк-Скрип’юк)¹¹⁶.

Багатьом пощастило ще менше: чимало невільниць пригадують, що змушені були носити речі, вочевидь, зняті з убитих чи поранених червоноармійців: “Нас обмундирували в брудні, рвані військові бушлати і тілогрійки, зі слідами від куль і плямами крові в такі ж брудні ватяні штани, шапки-вушанки, а на ноги видали великі “чуні”, зроблені з рукавів тілогрійок, і “калоші” — з кусків автомобільних шин, скріплені кусками дротів” (Галина Коханська)¹¹⁷; Марія Танасійчук повідомляла: “Одягали в недоноски з фронту. На військовій одязі були дірки від куль та осколків, засохла кров (...) На нас страшно було дивитися”¹¹⁸; Текля Довгошия розповідала те саме: “Через два дні дали нам одягу — все було старе, напевне, з фронтовиків, бо було ще навіть з кров’ю”¹¹⁹; “Моєю зимовою одягою слугували ватяні штани, дуже старі і брудні, бушлат, стара списана солдатська шинеля, підрізана до колін, старі валянки, підшиті гумою з колеса, дуже важкі, обидві на ліву ногу” (Павліна Беноні)¹²⁰. Типовим для ув’язнених гатунком взуття були так звані “чуні”: “Комісія дала мені ватяні “чуні” та з грубої гуми (здається, з коліс від машини) так звані “корди”, які треба було одіти поверх чунів, щоб вони не промокали. Ще й досі згадую, як добре, що вкрали у мене чоботи, а то б ноги були відморожені обов’язково, тому що мої чоботи не були розраховані на такі морози (...) Тепер ходила в чунях і жартували з мене, що виглядаю як куропатка” (Анастасія Закидальська)¹²¹.

Надійність статистичної інформації про рівень забезпечення невільників предметами одягу відповідно до сезону, клімату та видів виконуваних робіт вкрай сумнівна, оскільки, як визнавало само керівництво ГУЛАГу, адміністрації таборів надавали суперечливі і неповні дані про стан справ у відповідних підрозділах¹²². Загалом, у таборах відчувався постійний брак одягу та взуття, про що свідчать офіційні документи¹²³ і численні спогади колишніх політв’язнів. Зокрема, у 1948 р. коштів, на матеріальне забезпечення ув’язнених було виділено стільки, що вони покрили лише 32,5% реальних їхніх потреб в одязі та білизні і 44% потреб у взутті¹²⁴. Через це добротний теплий одяг та міцне взуття були великою цінністю, якою могли похвалитися хіба що в’язні, які посідали верхні щаблі в таборівій ієрархії (так звані “придурки” переважно з кримінальних злочинців).

Практично всі колишні невільниці незмінно наголошують на двох особливостях невільницького одягу — його безбарвності й однаковості (чорно-сірі однотипні уніформи) та наявності великого номера в’язня (нашитого чи написаного фарбою на спині та інших видних місцях): “Одягнені в однакові чорні бавовняні суконки з

великими білими, витравленими хлорним вапном, номерами на плечах. Чорні панфили і величезні — 42 номер — кирзові чоботи, бушлати-куфайки з такими ж білими номерами” (Анна Гошко-Кіт)¹²⁵. Окремі, чудом збережені зразки табірної одягу, що їх деякі в’язні привезли з собою на батьківщину після звільнення і згодом передали до місцевих музеїв, дають змогу скласти уявлення про типовий зовнішній вигляд невільників. Таке знеособлення, однотипність, безбарвність, безформність, невиразність одягу величезної кількості жінок створювали враження їхньої соціальної гомогенізації. Оксана Мешко дуже точно передає це відчуття у своїх спогадах: “Зона (...) не складається в жодне існуюче поняття цивілізованого суспільства, таке, як наприклад, поселення, громада, комуна, колектив, група, родина тощо. Це своєрідна масова людська одиниця жіночої статі (...) Ми попри все лишалися людьми жіночої статі”¹²⁶.

Невільники відчували справжню радість і полегшення, коли мали нагоду не одягати казенної уніформи, до якої відчували відразу. У своєму таборовому щоденнику Ольга Мацелюх-Горинь описує такий випадок взимку 1952 р. та свої почуття з цього приводу: “Пробудили мене радісні оклики, що сьогодні вихідний день (...) Відпочити — це не лише не працювати фізично, а це далеко більше означає. По-перше, не одягати того важкого ватованого вбрання, бо крім трикотажної футболки і штанів, суконки казенної та власного светера, якого нам дозволено носити взимку, треба вбирати ще поверх ватовані штани, фуфайку, а зверху — бушлат; на голову — фланелеву хустку, зроблену з онуч до валянок, шапку-вушанку, а поверх — ще велику теплу домашню хустку. У такому вбранні важко зробити кожний найменший рух”¹²⁷.

Міліца Стефанська, невільниця Карлагу, у своїх спогадах описує відчуття щастя у той день, коли вона отримала посылку з дому з цивільним одягом (сукнями, спідницями і чобітками) та дозвіл його носити: вбрана як вільна жінка, вона відчувала, що її життя у таборі стало значно кращим¹²⁸.

Наскільки велике символічне значення мав для невільників їхній звичайний цивільний жіночий одяг, що зберігся ще з часів до арешту, можемо зрозуміти з пронизливого спогаду Анни Гошко-Кіт. Жінка описує справжній ритуал зустрічі з минулим, коли раз на рік невільницям дозволяли дістати і перевірити свої особисті речі, які в них відібрали по прибутті в табір та зберігали в недоступній для них коморі.

“Вранці наша бригада встала в чергу і з биттям серця очікувала, щоб скоріше дістати до рук свій мішок, ті наймиліші речі, які нагадували про минуле (...) Тремтячими руками кожна з нас витягала ту суконку, в якій прощалася з волею (...) Сусідка тримає в руках мешти на високому обцасі, такі маленькі, аж — на диво — смішні. Висить зімнена рожева дівоча суконка. Я глянула на жінку, власницю тої суконки, а вона сива, жовта, стара... “Скільки років вам тоді було?” — показую на суконку. — “Двадцять. А сьогодні понад тридцять” (...) Висить на шнурі смішний зім’ятий капелюшок колись, мабуть, елегантної дами. А вона, власниця того капелюшка, в чорному одязі сидить, наче грудка чорної землі, дивиться і не бачить нічого...”¹²⁹.

Ремонт, пошиття та оздоблення одягу

Навіть тоді, коли жінкам вдавалося зберегти цивільний одяг (у тих таборах певного часу уніформа не була обов'язковою або її бракувало), то він протягом короткого часу зношувався та потребував ремонту. У в'язницях, де арештантам було заборонено мати при собі голки, жінки виготовляли їх із рибних кісток та підручних матеріалів. Потрібні для шиття та ремонту одягу нитки обережно висували з ганчір'я¹³⁰. Стефанія Квас розповідала: “В нас там не можна було мати ні чого, ні гудзиків, нічо не можна було. Гудзики робили ми з хліба, він був такий, як глиняний, засихав на камінь. З риби [брали] кістку і тою кісткою шили. А нитку — то що-небудь пори від себе”¹³¹. Під час етапування невільників, на пересилках, їх також періодично обшукували, щоб виявити і вилучити заборонені речі: “Процедура турсу не так зневажлива сама по собі, але й обтяжлива. Викидаєш, витрушуєш усе на підлогу, свої убогі пожитки, по них топчеться перебирає наглядач, перемацує, а ти потім укладаєш в мішок, ув'язуєш вдруге, чи втретє, чи вдесьте. Шукають ножа, голку, дріт, кальце” (Оксана Мешко)¹³². тож шевська голка була справжнім скарбом у неволі.

У таборах відповідальність за дрібний ремонт одягу покладали на самих невільників. У “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колонах ГУЛАГ” (які набули чинності 16 травня 1945 р.) у переліку прав та обов'язків ув'язнених серед іншого, було вказано, що вони мають “особисто здійснювати дрібний ремонт одягу і білизни”¹³³. Трохи раніше (8 березня 1945 р.) начальникам таборів і колон ГУЛАГу було розіслано вказівки щодо впорядкування житлово-побутових умов утримання в'язнів, де передбачалося “видавати днювальним бараків необхідну кількість клаптиків, голок та ниток для здійснення в'язнями ремонту одягу та постільної білизни”¹³⁴. Однак на практиці потреба в одязі та його ремонті перевищувала доступні для цього ресурси.

Ув'язнені жінки не отримували суто жіночих елементів білизни. Оксана Мешко згадувала: “Усе жіноцтво (...) звільнилося зовсім від обтяжливих деталей жіночого туалету — бюстгалтерів. Про них кожна дбала самотужки, бо не були передбачені кушечки в переліком “обмундирования казенного образца”, затвердженого ГУЛАГом”¹³⁵. Спідню білизну невільниці виготовляли самі з підручних матеріалів. Анна Карванська-Байла згадує свою подругу, яка “шила кожній з нас не що інше, як ліфчики, себто бюстгальтери. Потреби в жіночому секторі тюрми були великі, а Анна виявилася в цьому ремеслі справжньою мисткинею”¹³⁶. Оскільки на практиці жінки не отримували жодних матеріалів для виготовлення цього необхідного елементу жіночої білизни, то доводилося покладатися на власну винахідливість та прагматизм. Надія Суровцова розповідала про кмітливість жінок, які скористались доступом до текстильного ганчір'я, призначеного для латання мішків, щоб поповнити свій гардероб і предмети побуту: “Це драптя було одним з істотних мотивів, що змушувало йти працювати (...) Голі, обірвані, ми з захватом накинулися на латковий фонд. Грубе брудне ганчір'я, якого раніше ніхто з

не підняв би на дорозі, як воно виручало нас у ту тяжку пору! Шмаття сортувалося по-братськи розподілялося, пралося, вибілювалось, кроїлося ножом, що був у нас для різання латок, і перетворювалось на всі мислимі і немислимі “предмети побуту”. Простирадла, наволочки, рушники, серветочки, сукні, прекрасно вишиті насмиканими з майок різнобарвними нитками. Навіть ліфчики примудрялися шити”¹³⁷.

Прагнення зберегти бодай основні маркери жіночності змушувало жінок чимало часу, сил та винахідливості докладати для того, щоб перетворити табірне лахміття на щось, що бодай віддалено нагадувало жіночий одяг. Ганна Позняк-Скрип’юк згадує: “Прийшла весна, ми скинули свої шинелі. Зі штанів ми почали шити спіднички, а з дванадцятьорок — блузочки, і знову стали дівчатами. Тільки черевики не дуже підходили до такого костюма”¹³⁸. А у випадку, який стався з Анастасією Закидальською, коли її відібкрали, інші жінки негайно подбали про одяг для неї: “Старша пані швиденько розпорола свої ще нові ватяні штани, і майстерно шие з верхнього покриття штанів спідничку, а з підкладки — блузочку. Я вже одягнена, нема слів передати мою вдячність”¹³⁹.

Дарина Мосюк-Полюга звертає особливу увагу на уміння українських жінок зберегти жіночий вигляд: “Треба сказати, що українки відрізнялись від дівчат інших національностей. Ми зуміли пристосуватись і навіть цьому страшному одягу надати кращого вигляду. Щоправда, невдовзі наші спини прикрасив і особистий номер. Я записалась № О-012, зберігаю його й досі”¹⁴⁰. Стефанія Дзендровська-Беркут також зазначала: “Щоб краще виглядати, все доводилося перешивати”¹⁴¹. Дарія Полюга окремо наголошує на прагматизмі та особливому вмінні українок надавати більш жіночого вигляду навіть отому потворному табірному одягу на відміну від невільниць-іноземок: “Дали нам ті валянки страшні, підшиті, тяжкі, ті бушлати, шапки-вушанки. Але дівчата-українки, вони завжди вміли так дати собі якість раду, пристосуватися до того всього, до тої біди. Ми відразу ті чорні сукенки, такі страшні, поперешивали. Ті бушлати на себе поперешивали. І ми ніколи в тих вушанках не ходили. А вже ті англійки, [які] там з нами були, були німкені. Боже, які вони бідні і нещасні ходили! Вони не вміли нічого зробити. Отак як їх вдягнули в то страшне, і вони так і ходили”¹⁴². І навіть оту незграбну зеківську уніформу невільниці намагалися підтримувати у належному стані. Оксана Воробій у своїх спогадах про Олену Степанів у таборах зазначала: “Строгість та елегантність були рисою її вдачі. Табірний одяг завжди був у неї в порядку, як мундир військовика”¹⁴³.

Галина Коханська, яка у кращий період свого ув’язнення працювала на таборовій кухні, згадувала: “Мій гардероб був більше, ніж скромний (...) у мене була лише одна гранатова спідничка, яку мені подарувала на пересилці Дарка Федора, і дві блузочки від дівчат з КПУ. [Мені порадили] обміняти свій хліб, цукор і талони на щось з одягу (...) Мені було дуже соромно міняти у дівчат хліб і цукор на речі, які вони з голоду змушені були віддавати (...) Так я виміняла ще одну спідничку і дві блузки. Із [старого] в’язаного костюма дівчата зв’язали мені светер, а бязеві портянки, що нам видавали, відбілили

в хлорці та пошили мені блузочку”¹⁴⁴. Багато жінок з особливим трепетом пишуть окремі речі, які їм вдалося правдами і неправдами зберегти та пронести через табори. Бувало, така річ ставала рятівною, коли жінка опинялася в скрутній ситуації, можна було виміняти на послугу, дрібний привілей, прихильність впливових осіб, тощо. “Маючи ще дещо з домашнього одягу, я виміняла його на кухні на хліб і сало “морзвіра”, тобто моржа. Сало це було не особливо смачним, тхнуло рибою, смалець його не застигав (...) Ми солили його і вмочували хліб. Це було зовсім не смачно, але поживно (...) Смальцем з моржа я трохи підкріпила своє здоров’я, адже так хотіло вижити, повернутися до рідного краю” (Марія Макогон)¹⁴⁵. Цей спогад, як і інші подібні, засвідчує, що одяг у таборах мав не лише номінальну цінність, а й — виміняний на хліб чи інші продукти — міг допомогти жінці вижити, врятувати її від голоду.

На початку 1950-х рр. відбулося певне пом’якшення таборового режиму і невіільниці отримали змогу (напів)легально купувати тканини, щоб шити собі деякий одяг. “Купила білого в темно-синю смужку штапелю на блузку і гранатового рипсу на сарафан. Люба пошила гарно. Зверху я нашила номер, але вдягати боялась...” (Галина Коханська)¹⁴⁶. В останні місяці перед звільненням (особливо в середині 1950-х рр.) жінки і дівчата з особливим ентузіазмом бралися за розширення і покращення свого гардеробу. “Вони готувалися до виходу на волю — в вільний час собі шили, вишивали, в’язали, робили різні гарні речі майже з нічого, з кусочків матерії та марлі” (Ганна Позняк-Скрип’юк)¹⁴⁷.

Про потребу зберігати жіночність навіть у нелюдських умовах табору свідчить і тюремне захоплення, з яким в’язні пригадують своїх посестер, що їм дивом вдавалося підтримувати елегантність. Саме так Анна Гошко-Кіт згадує про Наталію Барвінську у таборі в Мордовії: “У нашому бараці була старенька пані Барвінська, дружина композитора Барвінського. Маленька, згорблена, сива, одягнена так, як і ми всі. Але і тюремній одежі вона вміла надати якоїсь “елегантності”, зав’язуючи кокардою на шию м’який ясний шалик. Попав їй великий вибляклий жовтий бушлат третього строку, то значить, що двоє попередників уже носили той бушлат”¹⁴⁸. Виснажені важкою працею, голодом і холодом, українки-невільниці у Воркуті все ж дбали про свою зовнішність, пригадувала Валлі Шліс: “В неділю старалися усі причепуритись. Спочатку нам вільно було носити тільки таборовий одяг, але кожна старалася причесатись краще, припрасувати собі вбрання. Коли ж уже можна було нам одягатись у своє — о, тоді вже в неділю витягали найкраще”¹⁴⁹. Марія Тесля-Павлик розповідала: “Найчастіше вишивали комірці, тобто білий комірець вишитий вузьким узором. Коли ми виходили на прогулянку, припинали його до тюремного одягу, підкреслюючи цим свою акуратність і те, що ми українки”¹⁵⁰. Ольга Адамова-Сльозберг також пригадувала жінку, яка “щоранку заклопотано прала, сушила та пришивала до блузки білий комірець”¹⁵¹.

Однією із звичних повсякденних практик жіночності є використання парфумерних засобів. Вочевидь, у в’язницях і таборах такого права жінки не мали. Тим більше

показовим є епізод у спогадах Галини Коханської, де вона пише про одеколон, який деяким невільницям і їй самій пересилали у посилках родичі. Оскільки це було заборонено, одеколон вилучали при перегляді вмісту посилки, тож колишня ув'язнена із вдячністю розповідає про випадок, коли прихильний до неї охоронець потайки повернув їй цей вилучений скарб¹⁵². Надія Суровцова, яка провела чимало місяців у в'язниці в одиночній камері і виборола собі право за свої мізерні кошти купувати одеколон у тюремній крамничці, пояснює те особливе значення, якого набули парфуми для неї як невільниці: “В тюрмі таки дуже прикро од специфічного запаху парашної карболки. Так хотілося, щоб хоч у камері позбутися його! Але тут начальник був безсилий. Одеколон — алкоголь. Я образилася на нього і написала в Москву. У СПО дозволили, і з тих пір начальник, на мою приємність, дозволяв мені купувати одеколон. Я відмовляла собі в необхіднішому, коли стало прикро з грішми, але найдовше я тратила на одеколон. Асоціації запахів були в мене найсильнішими (...) і безжальні грубі стіни відступали перед ароматами волі. Всі ці дрібниці були б смішні, якби вони не допомагали жити”¹⁵³. Користуючись парфумерними ароматами, як і іншими атрибутами традиційної жіночності, жінки таким чином пригадували, хто вони є і до якого світу належать, зберігали тонку нитку зв'язку з суспільством, з якого їх було вилучено, щоб не втратити життєвих орієнтирів.

Важливо те, що всі жіночі турботи про зачіски, одяг, парфуми були не для того, аби стати привабливими для чоловіків (спілкування з якими було вельми обмежене). Підтримання жіночого вигляду слугувало іншій меті: це було одним з елементів того знайомого “нормального” трибу життя, яке вони втратили, ще однією точкою опори, що допомагала жінкам пам'ятати, хто вони, щоб не розчинитися у дегуманізуючому плавному казані ГУЛАГу. Попри вкрай обмежені ресурси, українки віднаходили різні засоби і способи, щоб зберегти бодай якісь елементи жіночності. І ці практики потрібно сприймати як пасивний (ненасильницький) спротив правилам та регламентам ГУЛАГу задля захисту і збереження загроженої гендерної ідентичності невільниць.

5.4 УПОРЯДКУВАННЯ ЖИТЛА ЯК ПРАКТИКА ЖІНОЧНОСТІ

Одним із проявів традиційної жіночності в умовах таборового життя можна вважати також упорядкування житла. Очевидно, приміщення бараку (чи його різновидів — наметів, землянок) не мало нічого спільного ані з традиційною сільською хатою, ані з міським помешканням, але живучи тут тривалий час (місяці чи роки), жінки мимоволі починали сприймати цей свій прихисток як дім і ставитися до нього відповідно. “Нам вже пора додому (вже й зону називали домом)”, — писала Ганна

Заячківська-Михальчук¹⁵⁴. Спираючись на традиційні, засвоєні змалку уявлення про те, як має виглядати житловий простір і що повинна робити жінка, щоб підтримувати його в належному стані (упорядкування, прибирання, оздоблення інтер'єру, квіти, квіти рослини тощо), невідільниці старанно намагалися створити та зберігати відносно затишок всередині та навколо бараку. Анна Марунчак, розповідаючи про жахи тоталітарного життя, не без гордості згадує: “Навіть у цих складних умовах жінки і дівчата Західної України показали, які вони господині, бо зуміли налагодити побут”¹⁵⁵.

Попри тотальну антисанітарію у в'язницях і таборах, жінки часто пишуть про зусилля з подолання хаосу, наведення ладу. Фактично, прибирання та підтримання чистоти в житлових приміщеннях мало для них не лише санітарний смисл. Анна Карванська-Байляк згадує про прибирання як один із способів упорядкування життя, а не лише житла: “Тюремну долю розділяли ми у згоді, навіть, сказала б, у дисципліні. Чергували, прибирали. Дбали, щоб у тих жахливих умовах зберегти чистоту. Полегшею було те, що мали ми туалет і кран з водою (...) На тих у камері, що не працювали, лягав обов'язок прибирати, дбати про чистоту. Щодня за чергою мили ми підлогу, чистили кіблі, оскільки каналізації в великих камерах не було”¹⁵⁶. Марія Тесла Павлик також пригадувала: “У наших камерах завжди був взірцевий порядок. На нас звернули увагу навіть відділові і не раз отримували від них похвалу”¹⁵⁷.

Чи не найпершою турботою жінок ставало підтримання чистоти в житлових приміщеннях бараків. Олександра Слободян-Ковалюк згадує: “Перед нами в тих бараках були чоловіки-рецидивісти. Приміщення брудне, на норах всюди сліди крові, про підлогу нема що говорити. Ніч просиділи на своїх мішках. На другий день дозволили нам упорядкувати. Принесли дві паяльні лампи — випалювали блощиці, окропом парилки вишкрябували нари, білили. Надвечір зайшов начальник табору Груша, був задоволений, дякував нам”¹⁵⁸.

Дослідники жіночого досвіду ГУЛАГу підкреслюють особливе значення чистоти для невідільниць. В. Шаповалова вважає, що “підтримання особистої гігієни відігравало важливу ритуально-символічну роль у збереженні почуття власної гідності і навіть певної вишчості над іншими”: польки, західні українки та жінки балтійських націй у своїх спогадах постійно протиставляли власну чистоплотність відсутності практики особистої гігієни серед росіянок¹⁵⁹. Схоже, підтримання чистоти у приміщенні барака та особистої гігієни було важливим не лише з точки зору санітарного стану, а й мало для жінок певне символічне значення: так вони намагалися зберігати нормальний звичний для жінок триб життя, залишатися жінками, продовжуючи виконувати жіночі господарські функції в оселі. “Барак був чистий. Днювальна, одержима пристрастю до чистоти, просто отруювала життя своєю вимогливістю. Вона вічно шкребла дошки підлоги, поправляла ковдри, скатертину. З одного боку, це було страшенно нудно, з другого — може, не тільки підтримувала певний зовнішній затишок, а стимулювала внутрішню рівновагу” (Надія Суровцова)¹⁶⁰.

Мешканки бараків намагалися змінити — сказати б, одомашнити — інтер'єр цих приміщень, оздоблюючи його в такий спосіб, щоб наблизити до вигляду звичайного житла. Євгенія Гінзбург описує трансформацію, якої зазнав табірний барак, коли у повоєнні роки у ньому оселили групу дівчат з Галичини: “Західні українки. Вчорашні закордонниці”. Молоді, кров з молоком. Просто чудо, у що перетворився під їх прадельюбними руками відведений для них другий барак! Підлога з дощок засвітилася, наче яєчний жовток. Засвітилися кришталеvim полиском замурзані, склеєні з уламків шиби у вікнах. На стовбах вагонок з'явилися зелені гілочки сланцю. З солом'яних подушок звисають зворушливі вишиті рушнички”¹⁶¹.

Вражає розповідь Ганни Заячківської-Михальчук про те, як одного разу мешканки бараку вирішили не лише побілити його зсередини, а й розписати внутрішні стіни¹⁶². Така ініціатива явно виходила за межі дозволеного регламентом табору, і дівчата справді ризикували бути покараними, однак керівництво прихильно поставилося до їхнього вчинку.

Надія Суровцова, яка кілька років провела у в'язниці, переважно в одиночній камері, також пригадує, як намагалася “одомашнити” це приміщення, додавши до нього звичні елементи інтер'єру для затишку: “Я вишивала на мішковині від маминих посилок чорними і білими нитками, купленими у крамниці. Вишила я цілу скатертинку-килимок собі на столик, і в камері зразу стало якось по-домашньому”¹⁶³. Вона пишалася, що її невтомні зусилля з підтримання чистоти та затишку у своїй камері відзначило навіть тюремне начальство¹⁶⁴. Подібно ж і Катерина Зарицька, яку протягом багатьох років утримували у Володимирській централі, у своєму листі до родини описувала, як намагалася “одомашнити” свою камеру, перетворити її на звичайну житлову кімнату: “Біло-синьою серветкою я застелила свою шафку, де держу харчі, і, як це я говорю, довкруги навела естетику”¹⁶⁵. Інша колишня невільниця Дарія Полюга також описує винахідливість українських дівчат, які оздоблювали інтер'єр бараків, надаючи йому вигляду житла: “А наші дівчата, ми ото ж на вонучці, — я і дотепер маю ті вишивки, — витягували якісь там нитки, повишивали і вже на нарах повісили якийсь зроді килимок свій. І вже на подушки якісь з марлі такі накидки поробили. Ми вже якось приспособлювались”¹⁶⁶.

Іншим щастило менше. Раїса Руденко з гіркотою розповідала, як мешканки її бараків намагалися скрасити сірість свого житла, турботливо плекаючи квіти у вазонах. Однак адміністрація табору, шукаючи способу покарати політв'язнів за відмову носити нагрудні знаки (нашивки з номером), не тільки знищила усі рослини на очах у в'язнів, а й покарала квітникарок, оселивши їх у непридатному для житла сараї на місці смітника. Однак завзяті дівчата не впали у відчай і взялися впорядковувати своє нове “подвір'я”: “За місяць від нашого смітника не лишилося й сліду, там уже красувалися гарні доріжки й чудові квітники (...) Незабаром здобрене помийними ямами подвір'я зацвіло пишно, яскраво. Тоді до нас знов почали ходити різні офіцери, щоб

почудуватися, на яку красу ми перетворили жахливий смітник. Вони прозвали нашу зону маленьким раєм — так гарно в нас стало”¹⁶⁷. Інша невільниця згадувала як, перебираючи в’язничне подвір’я, мріяла влаштувати там квітник і городик¹⁶⁸. Подібно Катерина Зарицька, яка в останні роки свого 25-річного терміну ув’язнення опинилася в таборі, також відчайдушно намагалася садити та плекати квітник — “пробує там створити собі затишний, гарний куточок”¹⁶⁹. Жінки з гордістю згадують про те, “їхня територія” виглядала охайно: “Літом зона пишається різноманітними духмяними квітами, висадженими дбайливими руками жінок-невільниць. Всюди чисто і порядок, також завдяки цим же працюючим жіночим рукам” (Марія Вагула)¹⁷⁰.

Жінки не лише упорядковували й облаштовували власне житло (бараки) та простір навколо (подвір’я і територія зони), а навіть намагалися навести лад у приміщенні загального користування. Надія Суровцова згадувала: “Вбиральня в нас була напіврозвалена і дуже гидка. А тут-таки біля неї валялися нові дошки (...) Мені спало на думку запропонувати полагодити вбиральню (...) Робочої сили було більш, ніж достатньо. Робота закипіла. І досить швидко сяюча жовтизною свіжовиструганої модриною нова вбиральня прикрашала куток у дворі”¹⁷¹. Отже, барак та прилегла територія безвідносно до їх реального стану — набували для в’язнів нового значення: це місце перетворювалось на сурогат дому, який трактували як власне житло і відповідно доглядали.

Спогади українських жінок-політв’язнів недвозначно підтверджують висновок про який свого часу дійшла одна з найбільш досвідчених дослідниць особистих спогадів про ГУЛАГ І. Щербакова: “У підсумку, єдиною справжньою формою спротиву [режимові] була рішучість зберегти власну людяність. Безсумнівно, часом було вкрай важко не перетворитися на вовчу зграю, що керується безжальним законом таборового життя “Ти вмреш сьогодні, я помру завтра”¹⁷². Адміністрація таборів не була здатна постійно стежити за кожним кроком невільниць, контролювати їх щомиті і повсюдно, що давало їм змогу відвойовувати певний (хай мінімальний) простір і час, який функціонував за правилами і ритмами, встановленими самими жінками, де вони творили власну спільноту і плекали власну культуру”¹⁷³. Жінки використовували свої гендерно обумовлені уявлення, знання, навички для упорядкування свого життєвого простору і власного вигляду в таборах відповідно до того, що вважали нормальним і правильним. Практики відтворення основних елементів “нормального життя” у таборах потрібно розглядати як жіночі гендерно забарвлені стратегії виживання та спротиву дегуманізуючому режимові ГУЛАГу. Рут Лінден, одна з провідних дослідниць досвіду Голокосту, виокремлювала чотири чинники, які сприяли виживанню: знання та інформація, практичні навички, приналежність до спільноти та установка на виживання.¹⁷⁴ Хоча перший та останній фактори не були гендерно забарвленими, проте практичні навички і належність до спільноти справді мали значні гендерні особливості. Вочевидь, жіночі побутові навички були тим додатковим ресурсом, який сприяв

виживанню, а специфіка жіночих квазісімейних груп взаємодопомоги збільшувала шанси на порятунок кожної учасниці такої групи. Такі буденні, тривіальні у звичайному житті речі, як прибирання чи турбота про зовнішній вигляд, перетворювалися на ефективні способи протидії руйнівному впливові режиму на фізичний та психічний стан невольниць. В умовах ув'язнення така діяльність набувала цілком нового — не лише практичного — смислу, оскільки допомагала жінкам зберегти і проявляти свою жіночу гендерну ідентичність, а також сприяла розвитку солідарності поміж жінками та формуванню спільнот взаємопідтримки, що було запорукою виживання у таборах.

¹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 25-26; подібно ж: Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 615.

² Інтерв'ю з Дарією Гусяк (1924 р. н.); записане у червні 2009 р. // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1; подібно ж: Нескорена Берегиня... — С. 87, 89.

³ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 564-574.

⁴ Нескорена Берегиня... — С. 82.

⁵ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 111, 113.

⁶ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 82.

⁷ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 73.

⁸ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 31, 37, 42.

⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 96.

¹⁰ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 249.

¹¹ Суровцова Н. Спогади... — С. 266.

¹² Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 33, 35.

¹³ Суровцова Н. Спогади... — С. 324.

¹⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! — С. 135.

¹⁵ Нескорена Берегиня... — С. 144.

¹⁶ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 34.

¹⁷ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 126.

¹⁸ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 72.

¹⁹ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 20.

²⁰ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 43.

²¹ Руденко Р. Згадуючи пережите... — С. 5.

²² Суровцова Н. Спогади... — С. 229-231.

²³ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 74.

²⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 286.

²⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 81-82.

²⁶ В намисті з колючого дроту... — С. 107.

²⁷ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 18, 26, 34, 48-49.

²⁸ Плечій Г. Маківкою покликані : спогади і роздуми колишньої зв'язкової УПА. — Львів : Каменяр, 2007. — С. 25, 23.

²⁹ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 29.

³⁰ Інтерв'ю з Дарією Гусяк...

³¹ Нескорена Берегиня... — С. 72-73.

³² Нескорена Берегиня... — С. 175-176.

³³ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 235, 243, 268.

³⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 281.

³⁵ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 292, 300.

³⁶ Суровцова Н. Спогади... — С. 218.

³⁷ Нескорена Берегиня... — С. 120.

³⁸ Нескорена Берегиня... — С. 183.

- ³⁹ В намисті з колючого дроту... — С. 180-181.
- ⁴⁰ Нескорена Берегиня... — С. 82; подібно ж: Суровцова Н. Спогади... — С. 270; Непохитні... — С. 154.
- ⁴¹ Літопис нескореної України... — Кн. 2. — С. 499.
- ⁴² Непохитні... — С. 154.
- ⁴³ Віра. Надія. Любов... — Т. 1. — С. 72-73; подібно ж: В намисті з колючого дроту... — С. 151.
- ⁴⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня)... — С. 100.
- ⁴⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 256.
- ⁴⁶ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 38-39; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!... — С. 124; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 278.
- ⁴⁷ Нескорена Берегиня... — С. 67.
- ⁴⁸ Непохитні... — С. 110.
- ⁴⁹ Ольга Годяк, наприклад, подає перелік 43 імен та прізвищ своїх посестер-учасниць повстання в таборі в Тайшеті : Нескорена Берегиня... — С. 98.
- ⁵⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 263.
- ⁵¹ Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 22.
- ⁵² В намисті з колючого дроту... — С. 144.
- ⁵³ Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р. // Архів Меморіального музею жертв тоталітарних режимів "Територія Терору". — Ф. 1, оп. 1. — Арк. 12.
- ⁵⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 110.
- ⁵⁵ Непохитні... — С. 73-74.
- ⁵⁶ В намисті з колючого дроту... — С. 151.
- ⁵⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 94.
- ⁵⁸ Суровцова Н. Спогади... — С. 295.
- ⁵⁹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 229.
- ⁶⁰ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 41-42.
- ⁶¹ В намисті з колючого дроту... — С. 42; подібно ж: Інтерв'ю з Ольгою Годяк...; Нескорена Берегиня... — С. 107.
- ⁶² Непохитні... — С. 74.
- ⁶³ Суровцова Н. Спогади... — С. 305.
- ⁶⁴ Baume J.T. Women's agency and survival strategies... — P. 338, 341-342.
- ⁶⁵ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 45.
- ⁶⁶ Непохитні... — С. 164.
- ⁶⁷ Нескорена Берегиня... — С. 101.
- ⁶⁸ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 138.
- ⁶⁹ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 34.
- ⁷⁰ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 195, 199.
- ⁷¹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 467.
- ⁷² Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 25.
- ⁷³ В намисті з колючого дроту... — С. 39.
- ⁷⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 301.
- ⁷⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 136.
- ⁷⁶ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 210, 267.
- ⁷⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 60.
- ⁷⁸ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 87.
- ⁷⁹ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 136.
- ⁸⁰ Олена Степанів — Роман Дашкевич... — С. 247.
- ⁸¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 237.
- ⁸² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії ... — С. 77, 178.
- ⁸³ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 41.
- ⁸⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 271.
- ⁸⁵ Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 29-30.
- ⁸⁶ Олена Степанів — Роман Дашкевич... — С. 243.
- ⁸⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 136.
- ⁸⁸ Baume J.T. Women's agency and survival strategies... — P. 342.

- ⁸⁹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 301.
- ⁹⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 150-151.
- ⁹¹ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 485.
- ⁹² Minar D. W., Greer S. The Concept of Community : Readings with Interpretations. — Chicago : Aldine Publishing. — P. IX.
- ⁹³ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 319.
- ⁹⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 175, 178.
- ⁹⁵ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 51-52.
- ⁹⁶ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 101-103; подібно ж: Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 52.
- ⁹⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 70-75; подібно ж: В намисті з колючого дроту... — С. 154-155.
- ⁹⁸ Adler N. Return of the repressed // On Living Through Soviet Russia / ed. by Daniel Bertaux, Paul Thompson, and Anna Rotkirch. — London : Routledge, 2004. — P. 215.
- ⁹⁹ Gulag Voices : Oral Histories... — P. 6.
- ¹⁰⁰ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 266-267.
- ¹⁰¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 267.
- ¹⁰² Почепцов В. "Колымское землячество"... — С. 136-146.
- ¹⁰³ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 28.
- ¹⁰⁴ Суровцова Н. Спогади... — С. 216.
- ¹⁰⁵ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 612.
- ¹⁰⁶ В намисті з колючого дроту... — С. 198.
- ¹⁰⁷ Нескорена Берегиня... — С. 120.
- ¹⁰⁸ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 253-254.
- ¹⁰⁹ Нескорена Берегиня... — С. 133-134; подібно ж: Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 41.
- ¹¹⁰ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 43.
- ¹¹¹ Нескорена Берегиня... — С. 96.
- ¹¹² Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 96.
- ¹¹³ В намисті з колючого дроту... — С. 209.
- ¹¹⁴ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 615.
- ¹¹⁵ Інтерв'ю з Вірою Дрозд (1929 р.н.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365.
- ¹¹⁶ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 58; подібно ж: Незвичайні долі звичайних кіно... — С. 174.
- ¹¹⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 242.
- ¹¹⁸ В намисті з колючого дроту... — С. 209.
- ¹¹⁹ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..."... — С. 125; подібно ж: Непохитні... — С. 138-139.
- ¹²⁰ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 18.
- ¹²¹ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 29, 35.
- ¹²² История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — 243-243.
- ¹²³ Лагерная повседневность... — С. 279-373.
- ¹²⁴ Иванова Г. М. ГУЛАГ : государство в государстве... — С. 239.
- ¹²⁵ Нескорена Берегиня... — С. 124; подібно ж: Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 70; Мерещак-Заяць О. Хто з Богом, то Бог з ним : Спогади Ольги Мерещак (Заяць) // Бережанський краєзнавчий музей. — Тернопіль : Астон, 2015. — С. 19.
- ¹²⁶ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 41.
- ¹²⁷ Нескорена Берегиня... — С. 181.
- ¹²⁸ Стефанская М. Черное и белое. — Москва : Суздалев, 1994. — С. 32.
- ¹²⁹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 108-109.
- ¹³⁰ Нескорена Берегиня... — С. 119.
- ¹³¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 194.
- ¹³² Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 37.
- ¹³³ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 263.
- ¹³⁴ История сталинского ГУЛага... — Т. 4. — С. 259.
- ¹³⁵ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 40.

- ¹³⁶ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 267.
- ¹³⁷ Суровцова Н. Спогади... — С. 277.
- ¹³⁸ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 45.
- ¹³⁹ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 40.
- ¹⁴⁰ Непохитні... — С. 161.
- ¹⁴¹ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 482.
- ¹⁴² Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 277-278.
- ¹⁴³ Олена Степанів — Роман Дашкевич... — С. 247.
- ¹⁴⁴ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 255.
- ¹⁴⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 134.
- ¹⁴⁶ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 309.
- ¹⁴⁷ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 95.
- ¹⁴⁸ Нескорена Берегиня... — С. 124.
- ¹⁴⁹ Шліс В. Неділя у Воркуті... — С. 6.
- ¹⁵⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 137.
- ¹⁵¹ Адамова-Слиозберг О. Путь... — С. 8-9.
- ¹⁵² Коханська Г. З Україною в серці... — С. 266, 271-272.
- ¹⁵³ Суровцова Н. Спогади... — С. 244-245.
- ¹⁵⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 94, 71.
- ¹⁵⁵ Нескорена Берегиня... — С. 101.
- ¹⁵⁶ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 210, 303.
- ¹⁵⁷ В намисті з колючого дроту... — С. 137.
- ¹⁵⁸ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!... — С. 106.
- ¹⁵⁹ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 486.
- ¹⁶⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 309.
- ¹⁶¹ Гинзбург Е. Крутой маршрут... — С. 333-334.
- ¹⁶² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 113.
- ¹⁶³ Суровцова Н. Спогади... — С. 239.
- ¹⁶⁴ Суровцова Н. Спогади... — С. 350.
- ¹⁶⁵ Цит. за : Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 193-194.
- ¹⁶⁶ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 278.
- ¹⁶⁷ Руденко Р. Згадуючи пережите... — С. 6.
- ¹⁶⁸ Суровцова Н. Спогади... — С. 348.
- ¹⁶⁹ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати". — С. 208.
- ¹⁷⁰ Вагула М. Моя дорога з дому ... — С. 33.
- ¹⁷¹ Суровцова Н. Спогади... — С. 348.
- ¹⁷² Sherbakova I. The Gulag in memory... — P. 115.
- ¹⁷³ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 82.
- ¹⁷⁴ Linden R. R. Making Stories, Making Selves : Feminist Reflections on the Holocaust. — Columbus, Ohio State University Press, 1993. — P. 95-102.

Розділ 6

ТІЛЕСНІСТЬ, СЕКСУАЛЬНІСТЬ І ОСОБИСТІ СТОСУНКИ НЕВІЛЬНИЦЬ

6.1 РУЙНУВАННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ЖІНОЧОГО ТІЛА ЗА ҐРАТАМИ

Специфіка жіночого досвіду ув'язнення значною мірою пов'язана з особливостями жіночого тіла та організму. Тема тілесності і сексуальності належить до найбільш табуйованих у жіночих спогадах: колишні невільниці вкрай рідко звертаються до неї, і навіть коли порушують мовчанку, то застосовують значну самоцензуру, найчастіше обмежуючись кількома скупими фразами, натяками та евфемізмами. Почасти це зумовлено традиційними етичними нормами, згідно з якими публічне обговорення жінками таких інтимних питань вважалося неприйнятним. Водночас можемо припустити, що табірний досвід жінок, який стосувався їхнього тіла, був надто болісним, травматичним, пов'язаним, можливо, з почуттям сорому та провини, що змушувало їх уникати подібних спогадів¹.

Не таємниця, що в тих нелюдських обставинах виснажені голодом, надривною працею, зруйновані хворобами невільниці своїм виглядом мало нагадували звичайних жінок: “То були виснажені, на людей не подібні тіні людські” (Ганна Заячківська-Михальчук)²; “На нас страшно було дивитися” (Марія Танасійчук)³; “Усе жіноцтво, “роботяги”, було чорно-жовте, виснажене ще до етапу, а тут за чотири місяці геть зчорніли” (Оксана Мешко)⁴.

Колишні в'язні — і чоловіки, і жінки — описували втрату ознак жіночності серед невільниць, стирання у їхній зовнішності статевих відмінностей⁵. О. Солженіцин відверто пише про те, як спотворювало жінку перебування у таборі: “Тіло виснажується і все, що у жінці є жіночого, постійного чи щомісячного, перестає існувати. Якщо вона дотягне до найближчої комісовки, то роздягнеться перед лікарями вже зовсім не та (...): вона втратила вік, її плечі виступають гострими кутками, груди обвисли висухшими мішочками, надмірні складки шкіри зморщились на плескатих сідницях, над

колінами так мало плоті, що утворилася прогалина (...), голос став грубим, хрипав, на лиці вже з'являється засмага пелагри”⁶. Колишні невільниці також засвідчують, що аменорея (відсутність менструацій внаслідок фізичного виснаження) була певним явищем серед жінок у ГУЛАГу⁷. Щоправда, згадок про цю фізіологічну особливість жіночого організму в контексті табірних реалій колишні невільниці згадують рідко. В. Шаповалова, яка опрацювала сотні спогадів російських жінок, відзначає лише три такі сюжети⁸.

У неволі жіноче тіло майже втрачало жіночі форми, ставало асексуальним. У сумну трансформацію різних жінок в одноманітний натовп жіночої статі описує й Оксана Мешко: “Потроху на очах усі зеківки бандерівських бараків чимось схожі одна до одної внутрішньо, а може, то мені так здавалося через той колір обличчя — червоної міді, від постійних ухтинських вітрів. Ніде ніколи я нічого схожого не бачила, себто такого кольору засмаглості, що страшно спотворював обличчя і тіло його, й тих очей людей голодних і загнаних”⁹. Павліна Беноні і Василина Саламонська не тими самими словами описують, що саме вразило їх у вигляді молодих жінок, які вже відбули певний час у таборі: “До нас підійшло три дівчини (...) з Тернопільщини, тут вони вже перебували майже рік (...) Виглядали страшно, дуже худі. Обличчя було воно-чорні від морозу, вітру і сонця, покриті темними плямами і пухом, як у молодих хлопців”¹⁰. “Ми жахнулися. Вони були бронзові, вони всі були приморожені, і на них були всі плями бронзові [на обличчі]”¹¹.

Усвідомлюючи неминуче руйнівний вплив тюрми чи табору на своє тіло, ув'язнені жінки все ж докладали свідомих зусиль, щоб запобігти чи принаймні мінімізувати деструктивні наслідки, намагалися підтримати свою фізичну форму. Надія Суровцова вже у перші тижні свого арешту збагнула, що тюремний режим покликаний не лише зламати її психологічно, а й зруйнувати фізично. Щоб вижити, жінка вирішила виробити власний розпорядок дня, якого дотримувалася усі роки свого ув'язнення і в тюрмах, і в таборах. “Свій режим я протиставляла зовнішньому. Один, думаю, передбачає мою загибель, фізичну чи духовну, другий мав зберегти мене людиною. У той випадок, якби мені довелося дожити до дня виходу звідси (...) Я вирішила вижити (...) Мені необхідно було зберегти тіло і душу (...) Вмерти означало щезнути, ніколи не сказавши останнього слова (...) Єдино можливим способом політичного протесту було вижити” (виділення О. К.)¹². Щоденно Надія Суровцова не лише рано вставала, але й робила фіззарядку, активно ходила по камері та на прогулянці, виконувала прості водогосподарські процедури для загартовування, багато читала, активно займалася самоосвітою, шивала, прибирала й облаштовувала свою камеру тощо, і, як вона сама визнавала, “такому способу життя я зобов'язана тим, що зберегла і здоров'я, і, що ще важливіше, відносно мало ушкоджену психіку”¹³.

У спогадах знаходимо непоодинокі згадки про жіночі спроби унормування власного щоденного життя, вироблення своїх правил поведінки і певного розпорядку

дня, які б задавали ритм і надавали сенсу табірному існуванню. Це створювало певну люзію контролю над власним життям, допомагаючи жінкам зберегти своє фізичне і психічне здоров'я. Анна Карванська-Байляк пригадувала: "Вчилися ми самозахисної поведінки щоднини, щомиті. Вона вберегла нас від божевілля. Вона нагадувала нам, що є в нас скарб, якого при нашій витримці не забере, не ув'язнить найжорстокіший кат, — це людська, це наша гідність. Тому й оцю незнищиму цінність голубили ми кожним серцем, звикаючи водночас, пристосовуючись до тюремного режиму"¹⁴.

Оскільки жінки усвідомлювали, що система націлена на їхнє знищення, то розглядали виживання як спосіб спротиву цій системі. "Мені так безтямно хотілося вижити, вижити і ще раз зустрітися з чоловіком (...) Я відчувала, що вижити не так просто і що "виживати" доведеться довго і нудно", — пригадувала Надія Суровцова¹⁵. У цьому нерівному протистоянні саме прагнення вижити було основним рушієм і мотиватором, як засвідчувала Ванда Горчинська: "Бажання вижити всім чортам на зло тримало нас, хоч смерть щоденно ходила поміж нас і невблаганно забирала багатьох із наших рядів"¹⁶.

Одним із важливих аспектів фізичного виживання була турбота про збереження власного здоров'я. Жінки цілеспрямовано підтримували прийнятний фізичний стан. Галина Коханська, ноги якої було зранено, згадує, що ще під час слідства у в'язниці розпрацьовувала хвору ногу: "Моя ліва нога завдавала мені клопоту. Я нею погано володіла. Нас на прогулянку ніколи не виводили, а треба було рухатися. І ось Люба знайшла вихід. Вона почала вчити мене танцювати танго (...) Згодом після таких вправ нога почала краще слухатися (...) Потрібна була постійна гімнастика, і я старалася робити вправи, коли могла"¹⁷. Наталя Попович також згадує, що Олена Степанів, перебуваючи в тюрмі "на Лонцького" у Львові, спонукала своїх однокамерниць щоранку робити гімнастику та гартувати тіло холодною водою¹⁸. Навіть у таборах, попри нелюдські умови, жінки турбувалися про своє тіло: "В умивалці старанно милися, багато хто обтирався водою, снігом, робили гімнастику, доглядали обличчя, руки, і все це за десяти-шістнадцятигодинного робочого дня, і часто-густо на тяжких роботах" (Надія Суровцова)¹⁹. Спогади не повідомляють, як саме вони доглядали шкіру, однак навіть згадка про це в мемуарах вказує, що турбота про збереження свого тіла займала чималу частину їхнього таборового повсякдення.

У своїх спогадах колишні політв'язні обох статей зауважують, що фізичний і психологічний стан жінок у радянських концентраційних таборах був порівняно кращим за чоловіків. Зокрема, О. Солженіцин ділився своїми спостереженнями: "Я з подивом ясно побачив, що всі вони не настільки худі, не такі виснажені і бліді, як ми. Однакова для усіх тюремна пайка і тюремні випробування виявляються для жінок загалом легшими. Вони не осуваються так швидко від голоду"²⁰. Щоправда, тут-таки мемуарист стверджує, що в таборах, навпаки, жінкам доводилося значно важче, ніж чоловікам, — насамперед з огляду на нестерпні санітарно-гігієнічні умови. Проте свідчення жінок-невільниць спростовують такий чоловічий погляд. У жіночих спогадах часто

трапляються ремарки про те, що жінки вважали себе і фактично виявлялися фізично та психологічно витривалішими за чоловіків, яким, на думку жінок, неволя давалася значно важче — вони гостріше потерпали від нестачі їжі, були менш здатними поводити про свій побут (житло, одяг) та гігієну тощо.

Ганна Заячківська-Михальчук зауважувала: “Хлопці (...) гірше пережили, як і ми. Жінки якось легше все переносили, може, й знущань було менше (...) Ми, дівчата, молоді, якось тримались, але з нами виганяли на роботу чоловіків старих, знищених, побитих на слідствах, і вони мусіли на старість коритись отій сваволі (...) наші чоловіки гинули”²¹. “Стан мужчин був ще гірший, ніж нас, дівчат. Ми були більш витривалі, витримували проти голоду”, — зазначала Ганна Позняк-Скрип’юк²²; “І тут [у таборі в Інті] за перше нашого перебування у тюрмах побачили чоловіків. Боже, які то були змордовані люди, худі, острижені — просто жалюгідні. Нам здавалося, що ми більше подібні на жові істот, ніж вони”, — пригадувала Ярослава Крижанівська-Гасюк²³; “Там уперше ми побачили доходяг (...) вони стояли під стінами їдальні і ледве вимовляли “хліба”. Стан був страшний. Це одні чоловіки (...) Від такої їжі і важкої праці люди помирали, особливо чоловіки”, — ділилася пережитим Євгенія Андрусак²⁴. Поліна Беноні також повідомляла: “Масово хворіли, почалася епідемія черевного тифу. У нашій жіночій зоні з 300 осіб лежало 300 хворих. Та дівчата якось трималися, а чоловіків викосило багато. Багато молодих хлопців залишилося у тій пустелі”²⁵. “Голод з’їдав людей (...) Ходили чутки, що хлопці наші гинули, як мухи, не витримуючи голодного пайка. Жінки були витривалішими”, — ніби підсумовує свідчення інших невільниць Ірина Гладка-Каній²⁶.

Уляна Гончар-Бакай звернула увагу ще на один чинник, який погіршував фізичний стан багатьох чоловіків — пристрасть до тютюнопаління: “Жінкам у зоні жилося трохи легше. Вони займалися рукоділлям, “казьонні сукні” переробляли на халати. Чоловікам було гірше. Хто курих, той часто обмінював хліб на махорку, сорочок не прали, тільки прожарували, і вони ставали коричневими”²⁷.

Чи не кожна згадка про зустріч з чоловіками супроводжується у жіночих спогадах коментарем про їхній жалюгідний фізичний і психологічний стан: “Обідрані і брудні кістяки (їх називали “доходяги”) з чоловічих бараків вешталися по території пересилки, як сновиди з мутними очима бездушних людей (...) На них було гидко глянути — наверталось почуття непоборного обридження: так, це виглядало мало сказати неестетично, а просто страшно за людську подобу (...) Чоловічий конвой гнав чимдуж приморених роботяг (...) з опущеними плечима і похнюпленими головами в накомірниках, брудних до чорноти” (Оксана Мешко)²⁸; “Виснажені ми всі були вкрай, але на чоловіків було страшно дивитись. Вони продавали через паркан все, що тільки можна було продати за пайку хліба” (Надія Суровцова)²⁹.

Не лише українки, а й жінки інших національностей доходили подібного висновку. Елінор Ліппер стверджувала, що “жінки більш витривалі за чоловіків (...) і також краще пристосовуються до незвичної фізичної роботи”³⁰. Ада Войтоловська у своїх

спогадах докладно описує та порівнює те, як реагував жіночий і чоловічий організм на голод: “Хоч як важко було жінкам, та вони переносили табір з меншими втратами. Чоловіки більше страждали від голоду, цинги, дизентерії, голодних проносів, були більш виснаженими і обшарпаними, серед них була вища смертність, їм важче було опиратися фізично. Чоловічий організм потребує більше, а пайок був однаковий. Цинга та дистрофія набували серед чоловіків загрозливих форм. Якщо в жінок ноги, руки і груди вкривалися специфічним цинготним висипом, кровоточили ясна, розхитувались і кришилися зуби, то чоловіки розпухали, ноги не згиналися в колінах, як і руки в суглобах, були помітні набряки, синюшний колір обличчя, у багатьох випадали зуби, очі згасали. Їх більше поглинали почуття голоду і туги”³¹.

Чи й справді жінки переносили труднощі неволі краще за чоловіків? Достеменно встановити це як факт тепер неможливо, однак показовою є цілковита відсутність протилежних тверджень у жіночих спогадах. Деякі дослідники жіночого досвіду ГУЛАґу припускають, що жінки порівняно легше переносили ув’язнення з кількох причин: по-перше, жіночий організм був витривалішим щодо браку їжі, тоді як мізерні порції та низька якість їжі спричиняли вкрай руйнівний ефект на чоловіків; по-друге, жінки демонстрували вищу солідарність задля виживання в скрутних обставинах. Головною ж причиною того, що психологічно чоловіки гостріше переживали допити та ув’язнення, був різний статус чоловіків і жінок у патріархальному суспільстві: зважаючи на попередній досвід гендерної дискримінації у загалом патріархальному суспільстві, жінки порівняно легше сприймали приниження і навіть фізичне насильство (їхній загалом підлеглий статус не змінювався, лише посилювався), натомість для чоловіків ув’язнення було радикальною зміною статусу (з панівного на підпорядкований), що підсвідомо сприймалося як символічна “кастрація”, тобто позбавлення маскулінності як такої³². Феліція Карей, яка вивчала стратегії виживання у критичних обставинах концтаборів, дійшла висновку, що в таких умовах гнучкість та адаптованість до суворих умов є важливою перевагою для індивідуального і групового виживання, а єврейські “жінки виявили кращу здатність адаптуватися за чоловіків”³³. Схоже, українкам пристосування у нелюдських умовах ГУЛАґу також давалося дещо легше в певному сенсі (завдяки меншій потребі в їжі та більших навичках самообслуговування).

Фізичний та емоційний занепад, у якому часто перебували чоловіки, вочевидь, викликав співчуття у жінок, які в умовах багаторічної неволі також гостро відчували потребу в турботі про інших, необхідність реалізувати свою традиційну роль опікунки. Так, Дарія Гусяк розповідала, що, перебуваючи в ув’язненні разом з Катериною Зарицькою, намагалася зберегти частину свого мізерного в’язничного пайка, щоб передати своїм побратимам по боротьбі, які особливо потерпали від браку їжі³⁴. Євгенія Андрусак згадувала, як, будучи нянею в табірній лічниці, передавала голодним хворим чоловікам хліб, який залишався у недужих жінок³⁵.

6.2 СЕКСУАЛІЗОВАНЕ НАСИЛЬСТВО

Тіло жінки оберталося проти неї самої вже від перших днів після арешту, допитів. У спогадах колишніх політв'язнів раз по раз зринають картини катів, що містили сексуалізоване насильство у формі часткового чи повного оголення. Приниження і сором, що їх відчували жінки за таких обставин, мали на меті знизити їх морально, зруйнувати психологічно.

Г. Кормос, який аналізував досвід румунських жінок-політв'язнів, поділяє сексуалізоване насильство над невільницями на кілька категорій: 1) вербальне насильство (словесні образи, принизливі жарти, вульгарні коментарі, нецензурна лайка тощо); 2) вуаєризм, порушення приватності — примус до публічного оголення, підглядання (наприклад, в лазні тощо); 3) фізична сексуальна наруга (обмацування і зґвалтування); 4) примус до примусового контролю плідності (примусова стерилізація, примусовий аборт тощо); 5) вагінальні обшуки³⁷. Як правило, всі перелічені форми сексуальної наруги, з різною чи меншою мірою деталізації, фігурують у спогадах українок про ГУЛАГ.

Жіноче тіло втрачало свою недоторканість фактично відразу після арешту. У в'язницях під час попереднього слідства жінок привчали до того, що в них немає приватності. Чимало колишніх політв'язнів пригадують, що таємне підглядання або відкрите спостереження охоронців-чоловіків за ув'язненими жінками під час гігієнічних процедур було поширеною практикою, з якою чи не кожній з них довелося зіткнутися особисто. “Через очко в дверях він дивився, як я милась”³⁸, — згадує Галина Коханська, як після відвідин душевої охоронець коментував її зранене тіло. Надія Суровцова описує ідентичний випадок, що трапився з нею у в'язниці в Ярославлі. Обурена жінка вирішила поскаржитися керівництву в'язниці, дбаючи про інших можливих жертв вуаєризму: “Він просто натрапить на молодшу, менш досвідчену, і виявила собі ще раз почуття беззахисної роздягненої молодої жінки під цим пильним нахабним хижим оком (...) Й більше цього наглядача я ніколи не бачила”³⁹.

Під час арешту та утримання у в'язниці, чи згодом під час етапування до місць позбавлення волі та пересілок (з табору в табір) жінок неодноразово обшукували, змушували роздягатися і тривалий час перебувати в такому вигляді, поки тривав обшук приміщення камери, у присутності чоловіків-охоронців. Жінок не тільки повністю роздягали, а й перевіряли усі отвори та порожнини тіла, шукаючи в них приховані “заборонені” об'єкти⁴⁰. Про подібну принизливу процедуру у в'язниці м. Суздаль згадує у своїх спогадах Надія Гранкіна: “Увійшов черговий і оголосив, що будь-яка спроба опору буде покарана, аж до розстрілу. Увійшли дві жінки в формі і почався обшук. Шукали в волоссі, в роті, поміж пальцями. Нам наказали одягтися, ці жінки пішли, увійшли дві інші. В одній на пальці був одягнутий гумовий палець, інша тримала склянку з якоюсь рідиною. Одна з жінок сказала: “Знімайте панталони і лягайте”. Ми з жахом, як вівці, затиснулися в куток і мовчали, ховаючись одна за одну. Нарешті виступила молода

дівчина, австрійка. Вона махнула головою і сказала: “А, не страшно!” — і лягла на стіл. Це був гінекологічний обшук. І це нам довелося витримати. Всіх нас привезли з тюрем з таким жорстоким режимом, що нічого забороненого у нас вже не могло бути, такий обшук був просто дикістю”⁴¹.

Обшуки були невід’ємною частиною табірної повсякдення — їх проводили зазвичай вночі без попередження у пошуках “заборонених” речей, перелік яких містив десятки предметів побутового і релігійного призначення. Єфросинія Керсновська, колишня дворянка з Одеси, у своїх знаменитих (ілюстрованих власноруч виконаними малюнками) спогадах про ГУЛАГ писала: “Нічний шмон — найпринизливіша і найчастіша процедура. “Вставай! Роздягнутися догола! Руки вгору! Виходи у коридор! Шикуйся біля стіни!” Голі, ми особливо страшні (...) Волосся розплетене. Що вони шукають? Що ще можна в нас відібрати? Таки можна: висмикують усі зав’язки зі спідниць монашок і з наших трусів”⁴².

Жінок, які щойно прибули в табір, скеровували до лазні — на так звану “санобробку”, де їм не лише належало роздягтися у присутності чоловіків-охоронців, відтак під їхніми хтивими поглядами та в супроводі образливих жартів пересуватися приміщенням, а також відбутися цілком принизливу процедуру гоління усіх волосистих ділянок тіла⁴³.

Галина Коханська з відразою описує цей процес: “Знову лазня, “прожарка”. Заганяли нас голих до лазні, але води в душах не пускали, доки всі не пройшли “санобробку.” “Перукарі”-чоловіки голили все волосся на нашому тілі. Після цієї принизливої процедури видали кожній на долоню столову ложку якоїсь брунатної смердючої рідини, що мала замінити мило. Коли всі були готові, пустили воду — то холодну, то гарячу, мов окріп (...) Після такого душу нас зо дві години тримали мокрими в холодному приміщенні, поки “прожаряться” наші речі. Там можна було лише стояти. Стіни були вогкі, слизькі, покриті пліснявою. Під ногами також дерев’яні ковзкі решітки”⁴⁴.

Позаяк уникнути процедури не було змоги, то інколи жінки намагалися бодай зменшити її ганебність. Володимира Кобрин-Сеник пригадувала такий епізод: “Коли нас привезли до Львова на Лонцького, то завели в лазню (...) Нас змусили роздягнутися і здати речі (...) Лазню і дизкамеру обслуговували чоловіки (...) Чекала нас ще одна неприємність — санобробіток, що також виконували чоловіки. Тоді я зголосилася, що вмію голити машинкою і сама це зроблю. Наші “лазники” погодилися, а я ніколи машинки до гоління не тримала в руках. Я таки добряче щипала дівчат, але ніхто не жалівся”⁴⁵.

Примусове оголення завдавало жінкам великих моральних страждань: “Увесь персонал був чоловічим. Ти мусила подолати сором і приниження, зціпити зуби і контролювати себе, щоб спокійно витримати брудні жарти і не плюнути в ті мерзенні пики чи вдарити поміж очі”⁴⁶. Особливо болісно переживали цю ганебну процедуру молоді цнотливі дівчата — прилюдне оголення було для них справжнім шоком. “Та зечка командувала: “Дівушкі, вперьод!” І ми з сестрою почали роздягатися догола. То був дуже великий стид, я яко дівчина перший раз роздягнулася перед рідною мамою, не те що

перед чужими (...) Це було страшенно принизливо і стидно. Ми не могли одна одній дивитися в очі, мусіли, як та худоба на бойні, підходити до неї, а вона свою роботу виконувала дуже безцеремонно”, — описувала пережите Марія Шустакевич⁴⁷. Єфросинія Керсновська зазначала: “Здавалося, що фізичні страждання мали б зробити нас нечутливими до всього іншого. Та все ж ні! Коли нас після лазні змусили голяка дивитися на вояків-охоронців, молоді дівчата, навіть після випробувань етапу втративши ще рештків своєї жіночності, так і корчилися від сорому під їх зухвалі насмішки та непристойними жестами”⁴⁸.

Через сором, який пережили тоді жінки, більшість із них і досі не може відкрито говорити про такий досвід, вживаючи натомість евфемізми та натяки. Надія Суровикова розповідаючи, що в жіночій лазні була тільки чоловіча обслуга, додає: “Навіть за часом денне “помазання” незручновимовлюваних місць квачем з дезінфекцією робив один з дверей якийсь здоровило”⁴⁹. Ярослава Крижанівська-Гасюк, згадуючи про “санобработку”, пише: “Не буду розшифровувати це слово, бо про саму згадку, що тим займалися чоловіки, — стає моторошно”⁵⁰.

Попри обурення та благання жінок, цієї частини перетворення особистості “зека” не можна було уникнути. Так само голими (“роздягатися треба було зовсім”)⁵¹ доводилось стояти жінкам-в’язням під час їх “сортування” на пересилці — коли представники адміністрації різних таборів відбирали собі якісну “робочу силу”, прислухавшись і впливаючи оглядаючи фізичний стан кожної жінки, оцінюючи її придатність до фізичної праці — адже від цього залежало згодом виконання “виробничої норми” і “плану”⁵².

Деякі дослідники вважають примусове публічне оголення фактично початковою стадією зґвалтування, адже таким чином порушується право на недоторканість жіночого тіла і жіноча сексуальність використовується як інструмент приниження. Регулярні прилюдні оголення мали позбавити жінку відчуття будь-якої приватності — їй більше ніщо не належало, навіть її власне тіло.

6.3 СЕКСУАЛЬНІСТЬ ЯК РЕСУРС І ФАКТОР РИЗИКУ

Вимушена проституція

Жіноче тіло та сексуальність ставали у таборах водночас певним ресурсом, що міг допомогти жінці вижити. Як стверджують дослідники, вимушена проституція або постійний сексуальний зв’язок з одним із впливових у таборі чоловіків були для частини жінок основною стратегією виживання⁵⁴. Жінки віддавалися в обмін на їжу, легші види роботи, якісніший одяг, краще житло, інші дрібні пільги або просто за відносну безпеку (щоб уникнути зазіхання інших чоловіків чи жорстокого групового зґвалтування). Численні документальні свідчення цього наводить М. Петров, цитуючи внутрішні документи системи ГУЛАГ про покарання охоронців та представників табірної

адміністрації за зловживання своєю владою та примус жінок-ув'язнених до сексуальних стосунків. Вочевидь, поширеність таких негідних практик змусила керівництво ГУЛАГу в одному із загальних наказів № 100 (квітень 1936 р.) “Про заходи з покращення роботи виправно-трудових таборів” окремим пунктом зазначити: “Суворо карати усіх за примус жінок до співжиття чи за створення таких умов для жінок, за яких вони потрапляють у залежність від таборової адміністрації”⁵⁵.

Сексуальні надуживання щодо жінок-в'язнів з боку чоловіків — охоронців та представників адміністрації — вочевидь, були поширеною практикою в таборах, хоча розповіді про це поодинокі та стримані. Наділені владою і ресурсами (матеріальними та адміністративними), чоловіки використовували своє становище для приниження невільниць, ще більше дегуманізуючи їх. В умовах цілковитої безправності в'язнів та їх повної залежності від керівництва і працівників таборів відмова таким сексуальним домаганням могла викликати помсту у вигляді відправки на важчу роботу, зменшення пайка, карцеру тощо, що в тих умовах було рівноцінне самогубству. Єфросинія Керсновська згадувала випадок, коли табірний лікар, який домагався молоденької медсестри-невільниці Лесі, відкрито погрожував тій відправкою на загальні роботи за відмову⁵⁶.

Сексуальне насильство над невільницями не можна було припинити: наділені владою чоловіки почували свою безкарність. Описуючи свій досвід співжиття із впливовим у таборі чоловіком, Тамара Руженцева, наприклад, вказує, що то був цілком вимушений крок, адже після її відмови на перше домагання жінку було жорстоко побито. Фактично, вона не мала іншого виходу, як стати коханкою, переступити через моральні принципи і водночас отримати низку переваг, які насправді були дуже важливими для виживання у таборі. “Я поправилася, ходила в гарних чобітках, вже не носила бозна-яке шмаття: в мене була нова тілогрійка, нові штани (...) В мене навіть була нова шапка”, — пише жінка у своїх спогадах⁵⁷. Вочевидь, для поставлених на межу виживання жінок такий вибір був прийнятним, його прагматизм переважав традиційні моральні імперативи⁵⁸. Елінор Ліппер у своїх спогадах з гіркотою констатувала: “Жінки, які колись мріяли почути “Я тебе кохаю”, тепер вважали слова “масло, цукор, білий хліб” доброю заміною”⁵⁹. Оксана Мешко була вражена тим, що навіть вагітні жінки торгували своїм тілом — “знаходили собі нових “поклонників” у корисних цілях. Жінки тут були нарозхват”⁶⁰.

Ситуація загострювалася ще й тому, що в таборах жінок було суттєво менше, ніж чоловіків, їх розглядали як певний дефіцитний ресурс, а фактично необмежена влада чоловіків з адміністрації та охорони дозволяла їм розпоряджатися цим ресурсом у власних інтересах — винагороджувати, заохочувати чи позбавляти доступу до нього інших підлеглих чоловіків⁶¹. Надія Суровцова повідомляє про кілька випадків торгівлі жінками: одного разу, коли частину невільниць відправили в “командировку” у радгосп на сінокіс, “агроном вибрав собі у наложниці червонощоку дебелу битовичку

Клаву. Решта тримались скромно. Час від часу звідкись з сусідніх командирів з'являлись чоловіки, привозили записки, і тоді до них відкомандировувалась наложниця на окрему роботу. Гулянки й інше відбувалося в напіврозваленій захатинці. Ця Клава була призначена нашою ланковою”⁶². Інший випадок трапився, під час ночівлі пішого етапу жінок “з відома командира одна з етапниць ночувала бригадира, скрашуючи його дозвілля”⁶³. Вірогідно, для частини жінок такий сценарій був прийнятним і навіть бажаним, адже таким чином вони мали певні переваги рештою невільниць, натомість в інших такі ситуації викликали жах.

Персонал та охоронці табору нерідко зловживали своєю владою, спонукаючи жінок до проституції — їх “викликали на нічну роботу” або “прибирати помешкання”, що жінкам обіцяли “щедру” винагороду⁶⁴. Єфросинія Керсновська пригадувала, як під час перебування у ШІЗО, після цілого дня праці, усіх жінок покликали мити підлогу в ОХРівській казармі, але на практиці виявилось, що жінки (переважно кримінальні злочинниці) потрібні були для сексуальних утіх, за що отримали якесь частування⁶⁵.

З подібними пропозиціями довелося зіткнутися не одній жінці. Валентина Старикова Паламарчук пам'ятає той жах, який охопив її при усвідомленні власної беззахисності перед сексуальними домаганнями владних чоловіків у таборі: “Наглядач (...) підійшов до мене і каже: “Як будеш мені за жінку, то я маю блат на кухні і зможу тобі хоч кожен день давати піввідра супу”. І тут мене охопив жах (...) раптом побачила страшну привиду, безвихідь. Та жінка заступила мене: “Ні-ні, — каже, — це моя донька”. Тоді він: “Бачиш, щоб тебе не підхопив якийсь бандит, тоді пожалієш”⁶⁶.

Уникнути таких стосунків було важко, але інколи це вдавалося тим, хто мав інших впливових друзів чи покровителів у таборі, як наприклад, відбулося із Галиною Коханською: “Прораб сказав мені, що як не стану його коханкою, то переведе мене на важку роботу (...) Я відмовилася від такої “честі”. Після роботи зайшла в нарядку і, на щастя, застала там Федька. Розповіла йому про все і він перевів мене в зону в майстерню з ремонту спецодягу”⁶⁷. З іншого боку, деякі мемуаристки-неукраїнки, описуючи масштаби проституції (а також лесбійства) серед невільниць, зауважували: “Українки (здебільшого селянки), а також релігійні не піддавались моральному розкладанню, невразливі до всілякої табірної зарази — донощицтва, співмешкання з начальством і, нарешті, лесбійства” (Надія Улановська)⁶⁸.

Не треба вважати, що лише охоронці чи чоловіки інших національностей вдавалися до сексуальних надуживань над українськими невільницями. У своїх спогадах про побут у таборі в Воркуті Галина Коханська згадує про аморальну поведінку колишнього сотенного УПА, який зловживав довірою дівчат-політв'язнів, вдавав закоханість і спокушав їх, а згодом покидав⁶⁹.

Навіть колишні невільниці, усвідомлюючи моральне падіння деяких жінок, не висловлюють прямого осуду. Галина Шандарак описує свій досвід: “У Норильську в бригадах було біля 85 відсотків жінок із Західної України. Вони були морально вищими

від радянських жінок, стукачок серед українок було дуже мало, проте декого таки купили та й коханками начальства зробили. Але я не маю права їх судити, бо я не Бог"⁷⁰. Попри те, що керівництво ГУЛАГу вимагало від адміністрації таборів суворо розділяти невільників за статтю, на практиці в'язні знаходили можливості для інтимного спілкування, яке подекуди набувало оргаїстичних форм. Надія Суровцова пригадувала: "Зустрічі з чоловіками заборонялися. Та деякі роботи проводилися без конвою: кінбаза, що стала традиційним, майже узаконеним будинком розпусти, молочна ферма та багато інших робіт, де жінки могли зустрічатися з чоловіками. Жінок купували, їх гвалтували, рідше їх кохали. Хто? Хворі, ув'язнені, навіть стрільці"⁷¹.

У надзвичайних обставинах ГУЛАГу, опинившись на межі виживання, жінки змушені були вирішувати моральну дилему (щодо недоторканості власного тіла чи його обміну на їжу, одяг, пільги чи кращі умови): фактично для багатьох це був вибір без вибору, адже незгода на сексуальний зв'язок з наділеним владою чоловіком могла означати смерть. Для частини невільниць проституція стала стратегією виживання у ГУЛАГу.

Згвалтування

Зрозуміло, в умовах адміністративного свавілля, яке панувало в таборах ГУЛАГу, жінки були особливо вразливими з огляду саме на свою стать, і більшість (якщо не кожна) з них зазнали тої чи іншої форми сексуалізованого насильства, однак лише одиниці готові відкрито говорити чи писати про це згодом у своїх спогадах. Інша справа — чоловіки: саме у чоловічих мемуарах частіше трапляються розповіді про згвалтування, свідками якого вони були під час ув'язнення. У своєму знаковому дослідженні про повсякдення ГУЛАГу Енн Епплбом цитує спогади кількох чоловіків-політв'язнів (О. Солженіцина, Е. Буки, Л. Разгона), які описують узвичаєні практики групового згвалтування жінок в'язнями-кримінальниками і під час етапування, і в таборових бараках, і на місці праці, при мовчазному потуранні охоронців та адміністрації таборів⁷². Поляк Г. Герлінг-Грудзінський у своїх табірних мемуарах описував кілька різних випадків жорстокого групового згвалтування вродливих невільниць в'язнями-чоловіками при повній бездіяльності інших в'язнів та адміністрації⁷³. В. Кузін цитує спогади двох інших чоловіків (С. Мальсагова⁷⁴ та Б. Ширяєва⁷⁵) про конкретні практики повсякчасного сексуального насильства охоронців таборів над беззахисними жінками⁷⁶. До того ж, як стверджують ці та інші автори, вільнонаймані працівники зон і таборів толерували сексуальне насильство з боку в'язнів, бо й самі масово і безкарно зловживали своїм становищем та владою, примушуючи ув'язнених жінок до проституції.

Жахливі картини масового жорстокого згвалтування жінок в'язнями-чоловіками у трюмі корабля, яким доправляли невільниць на місце утримання, за мовчазного потурання охоронців змалювала у своїх документальних повістях Олена Глінка⁷⁷. Однак це фактично єдина настільки відверта і вражаюча своїм реалізмом розповідь жінки. Подібний випадок масового згвалтування жінок чоловіками-карними злочинцями

описав ще польський політв'язень Я. Бардах у своїх спогадах⁷⁸. Йдеться про досить поширене явище, яке навіть отримало власну назву (так званий “колимський трамвай”).

Не буде перебільшенням припустити, що в подібних ситуаціях могли опинитися й українські жінки, але в жодному із доступних спогадів немає згадки про такий факт, як особистий досвід⁷⁹. Ванда Горчинська описує перевезення невільниць баржею Єнісеєм до Норильська, під час якого частина жінок стала жертвами групового зґвалтування кримінальними злочинцями. Мемуаристка, яка сама перебувала в тій ситуації, стверджує, що решті жінок вдалося відбитися від нападників і залучити на допомогу українських політв'язнів-чоловіків та спільно домогтися від наглядачів покарання винуватців⁸⁰. Однак це чи не єдина розповідь про подібні інциденти на баржі, яка, не інформуючи про подробиці самого злочину (про це згадано лише одним реченням: “Дівчата, що були біля перегородки, стали жертвами насильства”), повідомляє про заходи з самозахисту, виявлення і покарання кривдників.

В. Шаповалова, вивчаючи жіночий досвід ГУЛАГу на основі значного масиву жіночих спогадів (головно російськомовних), стверджує, що в таборах “загроза зґвалтування була невід'ємною частиною життя ув'язнених жінок” і водночас “серед видів насильства найбільш табуованою залишається тема зґвалтування, про що переважно писали свідки, а не жертви (...) Приниження, сором та страх громадського осуду і нерозуміння були особистою трагедією і змушували застосовувати захисний механізм заперечення”⁸¹. Дослідниці вдалося віднайти трохи більше десятка свідчень про зґвалтування та примус невільниць до статевих контактів, однак усі вони віддзеркалюють досвід російських жінок або російськомовних єврейок. Відсутність свідчень, уникання чи замовчування цієї теми у спогадах українок (що може бути і свідомою самоцензурою, і наслідком дії позасвідомих захисних механізмів пам'яті, яка витісняє травматичний досвід) не можна вважати доказом того, що українські жінки не зазнали сексуальної наруги.

Жінки наражалися на ризик зґвалтування ще на етапі слідства: Олександра Слободян-Ковалюк, Галина Шандарак, Марія Грендиш у своїх спогадах повідомляють про невдалі спроби зґвалтування слідчими офіцерами НКВС під час допитів⁸². Чи не єдиним безпосереднім свідченням групового зґвалтування слідчими арештантки є спогад Зоні Пилявської про пережите в Чортківській тюрмі: “Руки зв'язували за спину, вкинули на долівку, один сів на ноги, інший вклякнув над нею [і гвалтував орально]”⁸³. Натомість маємо декілька згадок про невдалі спроби зґвалтувань і домагань, що свідчить про те, якими насправді беззахисними і вразливими були невільниці в тій системі.

В одній із перших узагальнюючих праць про жіночий досвід ГУЛАГу Марта Чиж, покликаючись на особисті свідчення очевидців, також повідомляє про кілька десятків молодих українок, що зазнали особливих сексуальних тортур, хоча й не уточнює, яких саме⁸⁴. Існує також низка спогадів про загрозу зґвалтування у тюрмах і таборах, як-от випадок, описаний Ганною Позняк: “Нас, дівчат, під охороною завели в баню

помитися і тільки ми роздяглися, як до нас увірвалося четверо мужчин. Ми почали кричати і обливати їх водою, прибігли наглядачі і забрали їх”⁸⁵. Надія Суровцова описує кілька випадків: в одному — дорогою до лазні “до нас приєднали ще кілька жінок, геть переляканих, по дорозі вони розказали нам, що кілька днів тому в лазні згвалтували двох ув’язнених”; в іншому — вона та її співкамерниці ледь не стали жертвами групового згвалтування, коли в’язні-кримінальники вночі намагалися розібрати ветху стіну в’язничної камери, тоді вона гостро усвідомила, що їх “чекає невелика доля “трамваю”⁸⁶. Показовою є історія Тамари Петкевич, яка разом з подругами стала свідком і ледь не жертвою масового нічного жорстокого згвалтування в’язнями-кримінальниками жінок у бараку, де врятуватися їм вдалося лише тому, що серед чоловіків виявилися політичні в’язні-земляки⁸⁷. Зрідка можна натрапити на розповіді про випадки згвалтувань, почуті від інших жінок. Колишня невільниця Марія Флюнт у своїх спогадах ділилася історією, яку їй розповіла сестра, почувши про це від іншої дівчини, яка перебувала у засланні на Колимі: “Потім як приїхала, то розказувала, каже: “Там така банда була. Наших дівчат гвалтували. Котра опиралася, не давалася, — голову відрубали і так на пень ставили і всьо. То було в тім посольку Сусуманде, [куди] вона була виселена. Там такий був завмагазином і він казав: “Етой не троньте, ета будет мая”. І він потім каже: “Слава, хочеш — ілі ти мая, ілі вот — хочеш на пеньок”. І вона каже: “Що я мала робити? Я хотіла жити”⁸⁸.

Нечисленні і скупі свідчення українок про сексуальне насильство як частину жіночого досвіду ув’язнення не розкривають усіх сторін цього явища та його наслідків. Однак навіть вони (у поєднанні зі спогадами інших жінок і чоловіків) дають уявлення і про постійні загрози та ризики, на які наражалися молоді жінки в неволі, і про безправність і беззахисність невільниць перед кривдниками (серед яких були і в’язні, і працівники каральних органів, і службовці ГУЛАГу), і безкарність та правову сваволю, що панувала у в’язницях, на пересилках і в таборах. Проблема системного гендерно забарвленого насильства щодо українок у ГУЛАГу ще потребує окремого вивчення.

6.4 СТОСУНКИ З ЧОЛОВІКАМИ

Ерзац-сім’ї у неволі

Попри те, що ув’язнених чоловіків та жінок утримували окремо і вони не мали ані права, ані змоги контактувати безпосередньо, потреба в такому спілкуванні, вочевидь, існувала. Це засвідчують не лише спогади колишніх арештантів, а й той факт, що в переліку вимог, висунутих в’язнями до керівництва ГУЛАГу під час Кенгірського повстання, був пункт: “Дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок”⁸⁹. Основним чинником, що спонукав жінок шукати контактів з чоловіками, була надія віднайти своїх рідних (чоловіка, брата, батька) або здобути бодай якусь інформацію про їхні

долі. Поза тим, українські жінки та чоловіки, яких було репресовано за участь у національно-визвольному русі, вважали навіть формально чужих людей “своїми” (в етнічному, релігійному, політичному сенсі), почували значну спорідненість своєї долі, формувало співчуття до терпінь побратимів.

Згадки про те, що в’язні-чоловіки шукали контактів з жінками, бо потребували жіночої емоційної підтримки, знаходимо в різних спогадах. Оксана Мешко згадує випадок у пересильному таборі: “Якийсь чоловік, подібний до діда-жебрака, заговорив до мене так, що привернув увагу. З почуття жалості я злізла з горішніх навіс, зрозуміла, що людина спрагла за добрим словом з уст жіночих, що марились їй через забуття довгих років неволі і граничного духового і фізичного виснаження”. Українець, із Дніпропетровщини, мій ровесник, знищений до здичавіння”⁹⁰. Надія Суровцова, яку якось призначили кухаркою в “командіровку” і вона провела літо з чоловічій сінокісній ділянці, добре відчула, що означала її жіноча присутність для ув’язнених чоловіків: “Я маю повернутись у табір (...) Хлопці посмутилися. Вони згадали до мене як до тіні домашнього затишку, хоча крім котлів та вогнища у нас нічого не було. Але випрана зрідка сорочка, латка, пришитий гудзик, а головне — кілька сердечних слів, що не так уже й часто трапляється на табірному шляху”⁹¹.

Така взаємна потреба отримати і надати опіку в таборах інколи реалізувалася в формі подружжя *de facto*. О. Солженіцин пише про немолодих жінок, які вступали в зв’язок з чоловіками, спонукувані “потребою про когось піклуватися, когось зігріти, від себе віділити, а його погодувати, обіпрати його і обшити”⁹². Що й казати про молодих людей: «“А піду-но я заміж!” — це табірне формулювання в таких випадках. Аджі люди були молоді, не завжди виснажені до останнього краю, і життя брало своє. “Через загорожі, дроти, тайговими стежками, задвірками продиралися одержимі, і буйний чортополохом розцвітало заборонене кохання”», — пригадувала Надія Суровцова⁹³. Потреба в любові та сексуальних стосунках не згасала в таборах, але набувала інших форм і проявів, що хоч і виходили за межі соціальних та моральних норм, та все ж не втрачали свого емоційного наповнення. Хава Волович, єврейка родом з України, у своїх спогадах зауважувала з приводу руйнівного впливу таборів на людську сутність: “Одного лише не змогли знищити селекціонери диявола: статевого потягу. Незважаючи на заборони, карцер, голод та приниження, він жив та процвітав значно відвертіше і безпосередніше, аніж на волі. Те, над чим людина на свободі, можливо, сто разів би подумала, тут траплялося запросто, як у вуличних котів. Ні, це не була розпуста борделю. Тут було справжнє, “законне” кохання, з вірністю, ревностями, стражданнями, боєм розлуки і страшною “вершиною любові” — народженням дітей”⁹⁴.

Попри всі формальні заборони, табірні *de facto* сім’ї таки виникали, і деякі з них вирізнялися справді міцними і щирими почуттями поміж подружжям, незважаючи на різні соціальні відмінності (етнічні, освітні, класові, професійні, релігійні тощо) і навіть правовий статус (ув’язнені та вільні). Надія Суровцова описує низку таких сімей, які,

завдяки відданості партнерів, їхній взаємній турботі, пережили найважчі часи та виховали спільних дітей (навіть народжених у неволі)⁹⁵. О. Солженіцин зазначав, що основою таких табірних ерзац-сімей, як правило, ставали не плотські стосунки, а передусім взаємна підтримка і турбота, коли невольниці знаходили особливу розраду в тому, щоб дбати про “свого чоловіка” у традиційному сенсі слова⁹⁶. Вірогідно, такі партнерства давали змогу жінкам (від)творити певну подобу нормального (сімейного) життя, а виконання ролі дружини допомагало їм зберігати власну гендерну ідентичність.

Дружба та романтичні стосунки за колючим дротом

У таборовій субкультурі політв'язнів особливе місце посідало таємне внутрішнє листування, яке допомагало підтримувати контакти з родичами, товаришами по боротьбі, друзями і коханими, обмінюватися інформацією, ділитися своїми думками, спогадами та мріями тощо. Валлі Шліс пояснювала: “Ми листувались з іншими таборами. Це було прямо потребою для нас (...) А коли й не було знайомих, то з часом знаходились. Ми листувались роками з кимось, що й не знали його обличчя. На це було багато способів, хоч воно й не було легко”⁹⁷. І хоча це було суворо заборонено, невольники з різних зон знаходили спосіб обмінюватися кореспонденцією — записками, листівками, навіть дрібними подарунками⁹⁸.

Дарія Гусяк пригадувала, що ініціатива спілкування за допомогою переписки походила від чоловіків із сусідньої зони: “Нас закидали записками чоловіки, бо хотілося кожному якесь жіноче тепле слово дістати. Ми листувалися з нашими хлопцями, підтримували їх на душі”⁹⁹. Через обмін записками люди знайомилися, ставали близькими, довіреними друзями, підтримуючи відверте і регулярне спілкування упродовж тривалого часу. Ганна Заячківська-Михальчук описує, як завдяки випадку — спробі віднайти когось із рідних у чоловічій зоні поруч — зав'язалося інтенсивне листування поміж ув'язненими жінками і чоловіками, які ділилися спогадами про національне підпілля. Згодом, завдяки листуванню, ці стосунки переросли в міцну дружбу, хоча невольники “не бачились ні разу в житті, але перейнялись великим довір'ям до себе”¹⁰⁰. Прагнучи підтримати на душі своїх побратимів, дівчата вишили та потайки передали їм вишиті сорочки.

Випадки щирої дружби та взаємопідтримки поміж жінками і чоловіками були непоодинокими, і не завжди вони були пов'язані з сексуальними відносинами. Галина Коханська писала про такого приятеля: “Спогад про нього залишається як про справжнього безкорисливого друга”¹⁰¹. Мемуаристка згадує також і інший випадок, коли один з охоронців закохався у неї настільки, що готовий був чекати на її звільнення, аби потім одружитися: “Підійшов до мене і якимось розгублено і ніяковіючи сказав, що, якщо я дам йому слово після свого звільнення вийти за нього заміж, то чекатиме мене і не буде до цього часу одружуватись. Відповіла, що у мене ще попереду 12 років каторги і п'ять висилки, що хтозна, чи доживу до цього. Та й це неможливо, враховуючи, що

він представник караючих органів, а я — каторжанка”¹⁰². В обох випадках ініціатори стосунків походили від чоловіків, які, втім, з повагою поставилися до жінки, хоч вона й була невольницею.

Інколи табірні знайомства розвивалися в інший спосіб: молоді люди не лише кохувалися, але й потайки вінчалися, і в таких подружжів навіть народжувалися діти. Усе це відбувалося вже тоді, коли жіночі та чоловічі зони в таборах були розділені. Існують свідчення очевидців та задокументовані факти вінчання кількох пар каторжан під час Кенгірського повстання, які перед тим таємно листувалися тривалий час. Показовою у цьому сенсі є історія Ольги Лядської: “Після повстання (1954 р.) я чекала Оленку (...) Приїхали в спецтабір для матерів з дітьми і там у лютому 1955 року я народила Оленку (...) З Оленчиним батьком познайомилася в таборі. Федора Сидоренко я не бачила, лише друзів зустріла. Друзі розповідали йому про мене, і він написав мені листа. Згодом я ходила чистити від снігу зону, там і побачилися вперше (...) Федір сказав, що ми мусимо обвінчатися, — він був католик. Вінчав нас ксьондз, Федорів дідусь (...) Федір же був хірургом, ув’язнений “за підозру в шпигунстві” в Берліні під час Другої світової війни. Федір звільнився раніше — 1955 року і поїхав до Західної Німеччини”¹⁰⁴.

У деяких випадках табірна щира дружба переростала у глибоке кохання, що уможлимовувалося створенням родини після звільнення. Зворушливою є історія Ганни Кисляк-Скавінської, яку з її майбутнім чоловіком звів випадок у таборі в Норильську: “Там ми, дівчата-каторжанки (...) вирішили подарувати своїм друзям по ідеї та боротьбі з чоловічого табору хоча б маленьку радість, щоб вони бодай на мить відірвалися від жахливої дійсності і полинули думками у рідний край, на Україну. Кожна з нас знайшла якийсь клептик полотна і вишила хустинку, а в кутку — свої ініціали. Помолившись, ми відправили подарунки (...) через одного з конвоїрів (між ними теж були добрі люди)”¹⁰⁵. Подарунки розібрали в’язні-чоловіки, а її хустинка потрапила до рук Ярослава Скавінського. Між в’язнями зав’язалося таємне листування, а після виходу з табору у 1956 р. Ганна ще шість років чекала на звільнення свого коханого (якого перед тим навіть ніколи не бачила), щоб вийти за нього. Подібну історію про випадкове знайомство через обмін записками, яке переросло в кохання, розповіла й Стефанія Квас¹⁰⁶. Дарія Полюга також заприятелювала зі своїм майбутнім чоловіком Любомиром через обмін записками, які почергово залишали в потайних схованках у вбиральні¹⁰⁷.

Створення сім’ї після звільнення

Відстежуючи життєві траєкторії жінок-політв’язнів, можна помітити, що абсолютна більшість вийшла заміж буквально в перші роки після звільнення, часто ще відбуваючи період примусового поселення (без права виїзду на батьківщину)¹⁰⁸. Типовим є приклад Олександри Слободян-Ковалюк, яка відбула 9 років каторги, після звільнення “через рік вийшла заміж за каторжанина” там-таки, на Колімі, де й народилася їхня дочка¹⁰⁹. Катерина Андрусишин пояснювала: “В 1955 році почалися масові

звільнення (...) ми залишилися в Норильську добудовувати місто, заводи (...) Як починати нове життя? Дехто одружувався зразу, деякі ще думали, приглядалися, як їм бути даліше”¹¹⁰. Не таємниця, що під час звільнення в колишніх в’язнів зазвичай не було засобів для існування, навіть на квиток додому. Тому чимало жінок залишалися на якийсь час у тій місцевості, працюючи на підприємствах: “Наші дівчата працювали як вільнонаймані і одержували непогану зарплату. Після масового звільнення мало хто поїхав в Україну. Залишались працювати в шахтах Воркути, щоб забезпечити себе матеріально. Тут зарплата була висока, платили “північні”¹¹¹.

Молоді люди обох статей, які роками були позбавлені товариства протилежної статі, спрагло шукали спілкування, уже в процесі масового звільнення й ослаблення табірної режиму (в середині 1950-х рр.) вони нетерпляче налагоджували контакти, знайомилися, зустрічалися потайки. “Коли опустіли вишки, хлопці з усіх шахт приходили у неділю під огорожу нашого табору шукати землячок, знайомитись з дівчатами. Дехто, прорвавши дротяну огорожу, пролазив у зону. Дівчатам на неділі майже всім давали дозвіл на вихід за зону. Вони їздили у місто та райони, де зустрічались з хлопцями”, — пригадувала Галина Коханська¹¹². Утім, бувало й інакше — колишні політв’язні знаходили одне одного й одружувалися вже в Україні. Юлія Будзанович, наприклад, після звільнення повернулася на батьківщину і вже там її посватав колишній політв’язень, який приїхав у відпустку з Інти, де залишився жити і працювати після звільнення. Попри те, що молоді люди майже не знали одне одного, жінка погодилася на шлюб: “Він усім сподобався, а в мене іншого вибору не було. І так я вирішила свою долю. Він поїхав в Інту, вислав мені гроші на дорогу (...) Тяжко було їхати в той страшний Сибір, а виходу не було (...) Чоловік зустрів мене гарно. Я приїхала 27 грудня, а 31 ми розписалися”¹¹³.

Анастасія Закидальська у своїх мемуарах подає перелік родин, які були створені колишніми політв’язнями-українцями одразу після виходу на волю: “Починається масове звільнення політв’язнів, всюди чути українську мову, виходять на волю мої подружки. Хлопці, відсидівши 10 років, дивляться на дівчат як на образи [ікони]. Починають створювати свої сім’ї: Ірина та Ярослав Ковальчуки, Оленка та Кузьма Хобзеї, Ірина та Михайло Вівчарики, Віра та Микола Дрозди, Дарія та Любомир Полюги, Надя та Ярослав Волянські, Галина та Ярослав Гасюки, Галина та Олекса Брисі”¹¹⁴.

У рідкісних випадках деяким жінкам та чоловікам вдалося зберегти почуття, які зародилися поміж ними ще до ув’язнення, пронести його крізь тюрми і табори, та врешті після звільнення створити повноцінні родини. Саме так склалася доля Олени Северин та Кузьми Хобзея, які познайомилися ще у 1942 р., далі обоє брали участь у національному підпіллі, за що були ув’язнені в ГУЛАГу. Їм вдалося налагодити зв’язок та листуватися під час неволі, перебуваючи в різних таборах, а після звільнення у 1956 р. побратися. “Наша дружба перейшла в кохання, і ми одружилися як земляки, однодумці і з однаковими планами на майбутнє. Наше однакове минуле, спільна

однакова віра в краще майбутнє нашої України допомогли нам створити міцну інську сім'ю", — пояснює у своїх спогадах про дружину К. Хобзей¹¹⁵. Подібною їй доля Параски Процак, яка ще на початку 1940-х рр. у підпіллі таємно взяла шлюб і лише через півтора десятиліття, після звільнення їх обох з ГУЛАГу, вони офіційно зареєстрували подружжя та створили справжню сім'ю у Воркуті, де й народилися діти¹¹⁶. Стефанія Дзендровська-Беркут, наречений якої також був політв'язнем і з нею не бачилися 12 років, після звільнення також одразу ж одружилася з ним¹¹⁷.

Характерно, що інколи колишні невільниці створювали сім'ї не просто з колишніми політв'язнями, а саме з тими чоловіками, стосунки з якими розпочалися в таборі. Колишня надрайонова провідниця ОУН Марія Нич-Страханюк розповіла свою історію: "Чоловік мій (...) відбув строк покарання 23 роки. Ми з ним познайомилися ще в Норильській Ширяєвській тюрмі. На волі я його чекала 12 років (...) Ми були з ним одних поглядів, устремлінь, розуміння. До арешту він був вояком УПА"¹¹⁸. Олена Гросберг-Наконечна зазначала: "Ще в Мордовії я листувалася з політв'язнем Петром Наконечним. Він у 57-му звільнився і приїхав до мене. Ми одружилися"¹¹⁹. Схожою була доля Марії Яковишин, яка також познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком ще в таборі, а після свого звільнення кілька років чекала на нього на волі¹²⁰.

Втративши багато років у неволі, і молоді, і старші за віком люди квапилися жити, прагнули якнайшвидше та якнайповніше надолужити те, чого були позбавлені в ув'язненні. У тих обставинах, мабуть, говорити про романтичні почуття поміж нареченими було б не зовсім доречно — вірогідно, жінками та чоловіками керувала передусім потреба використати чи не останній шанс зреалізуватися у суто людському сенсі, створити сім'ю, відчувати затишок власного дому та емоційну підтримку людини, яка розумітиме і поділятиме досвід неволі, щоб спільно будувати своє життя з нуля. Ганна Позняк-Скрип'юк пригадує те, що відбувалося зі щойно звільненими: "Ми вже не були ті веселі жартівливі дівчата й хлопці. Всі задумувалися над тим, як жити далі. Стали нареченими, але говоримо не про кохання, а хто де був, що пережив, і думаєш, хто він, той хлопець з іншої області, хто його родина... І все-таки нас об'єднувала одна доля (...) Хто одружився, той одержав кімнатку, радів, що вже є свій куточок і своє віконце. Хоча починати сімейне життя прийшлося із однієї ложки, але й це було велике щастя"¹²¹.

Наскільки випадковим, як кажуть, навмання, міг бути вибір подружжя, можна судити з розповіді про процес "сватання" до щойно звільнених дівчат з боку чоловіків, які звільнилися раніше та працювали на шахтах в околицях селища: "На другий же день до сусідок почалося паломництво женихів. Приїжджали машини, змовлялися, і вони одна за одною виїжджали на копальні. Раз сталася помилка — повантажили якусь Маньку замість Аньки (...) "А, все одно!" — махнув хвацько рукою хлопець у кепці і повіз свою Маньку по курній дорозі кудись на рудник (...) У другому бараці, заселеному виключно "мамками" [жінки з немовлятами. — О. К.], також відбувались дивні сцени. До кімнати, де спали жінки, з'являвся який-небудь приїжджий "жених". "Підеш

за мене чи що?” — будив він котрусь, ледве глянувши на обличчя. — “Ну, піду”, — відказувала та, ледь розплющивши сонні очі, і починала одягатись. Або ж спросоння категорично відповідала “Ні!” й переверталася на другий бік”¹²².

Схоже, для багатьох колишніх невіільниць питання свідомого обдуманого вибору майбутнього чоловіка було нерелевантне. Марія Вагула пригадувала випадок на поселенні у Західному Сибіру одразу ж після звільнення: “Через кілька днів до нас приходить якийсь чоловік середнього віку з якогось села, що віддалене від Казачинська на 40 км, білорус, вже якийсь час на засланні, має невелику господарку. Довідався, що приїхали нові поселенці, шукає собі господиню. Ганнуса припала йому до вподоби і згодилася поїхати до нього”¹²³.

Траплялися й більш ризиковані одруження. Одна з дівчат, звільнених у 1956 р., Ганя Ткачук з Ясіня, у своєму листі до подруги описала, як відбувалося обрання подружжя серед тих молодих людей, які щойно вийшли на волю: “Привезли на Алтай в якесь сільце, відкрили жіночий вагон і чоловічий. Чоловіки обступили жіночий вагон. Котра тільки збирається вийти з вагона, тут же по черзі, аж до бійки доходить, крик: “Моя!” Дівчата перестали виходити, бо біля вагона самі чужинці. Почали кричати: “Хлопці, де ви?!” А тоді наші хлопці, їх більше, відтиснули тих чужинців, і так само по черзі, хто кому попався, забирали дівчат. Ганя дісталася якомусь гарному хлопцеві з Карпат, Андрієві”¹²⁴. Фактично, не маючи змоги ближче познайомитися і відтак зважено обрати собі партнера (майбутнього чоловіка), дівчата все ж воліли принаймні пов’язати своє майбутнє з українськими чоловіками, до яких, вочевидь, мали більшу довіру. Національна спорідненість та спільні світоглядні цінності мали б стати основою для сімейного порозуміння.

Та чи не більше за згадані фактори важив для щойно звільнених з ГУЛАГу молодих людей спільний досвід ув’язнення. З біографій жінок-політв’язнів довідуємось, що більшість із них вийшли заміж саме за таких самих колишніх політв’язнів-чоловіків. Спільний досвід пережитого в таборах, приналежність до так званого “колимського земляцтва” — особливої контркультури політв’язнів, яка сформувалася у ГУЛАГу¹²⁵ — давали молодим людям основу для кращого порозуміння у новостворених сім’ях, замінюючи романтичні почуття, на тлі загального неприйняття колишніх “зеків” радянським суспільством. Труднощі реінтеграції в нормальне життя, з якими так чи інакше зіткнулися всі колишні політв’язні, легше було долати спільно, поруч з людиною, яка пережила подібне і з якою поділяєш спільне минуле та спільну ідентичність.

¹ На цьому також наголошує В. Шаповалова: Shapovalov V. Remembering the Darkness... — P. 279.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 73.

³ В намісті з колючого дроту... — С. 209.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... — С. 40.

⁵ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 101-102.

- ⁶ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. — Екатеринбург : Издательство "У-Фактория", 2006. — Ч. 3-4. — С. 188.
- ⁷ Barnes S. A. Death and Redemption... — P. 104.
- ⁸ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 474.
- ⁹ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 37.
- ¹⁰ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 16.
- ¹¹ Незвичайні долі звичайних жінок... — С. 176.
- ¹² Суровцова Н. Спогади... — С. 229-231.
- ¹³ Суровцова Н. Спогади... — С. 231, 344.
- ¹⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 286.
- ¹⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 271.
- ¹⁶ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла"... — С. 73.
- ¹⁷ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 229.
- ¹⁸ Нескорена Берегиня... — С. 146.
- ¹⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 309.
- ²⁰ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ... — С. 182.
- ²¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 73, 104.
- ²² Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 62.
- ²³ Непохитні... — С. 110-111.
- ²⁴ Андрусак Є. Спогади... С. — 57, 59.
- ²⁵ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 20.
- ²⁶ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 452.
- ²⁷ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 460.
- ²⁸ Мешко О. Не відступлюся!... — С. 33, 44.
- ²⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 279.
- ³⁰ Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps... — P. 177.
- ³¹ Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения. — Сыктывкар : Коми книжное издательство, 1991. — С. 280-281.
- ³² Cormos G. Gender policies in the Romanian Gulag // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2011. — Vol. 3(5). — P. 72-73.
- ³³ Karay F. Death Comes in Yellow : Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp. — New York : Routledge, 1997. — P. 241.
- ³⁴ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 198-199.
- ³⁵ Андрусак Є. Спогади... — С. 61.
- ³⁶ Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... — P. 64, 69.
- ³⁷ Cormos G. Women humiliated in the Romanian Communist prison // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2009. — Vol. 1(1). — P. 49.
- ³⁸ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 225.
- ³⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 251.
- ⁴⁰ Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора. — Москва : Московская школа политических исследований, 2006. — С. 146.
- ⁴¹ Гранкина Н. В. Записки вашей современницы / биограф. справка Э. Силиной // Доднесь тяготее. — Москва : Советский писатель, 1989. — Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. — С. 166 ; подібно ж : Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 69.
- ⁴² Керсновская Е. А. Сколько стоит человек : повесть о пережитом [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=5&list=13&foto=13>.
- ⁴³ Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... — С. 183 ; Олицкая Е. Л. Мои воспоминания: в 2 кн. / обл. Н. И. Николенко. — Frankfurt ; Москва : Посев, 1971. — Кн. 2. — С. 235, Адамова-Слиозберг О. Путь... — С. 76.
- ⁴⁴ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 238, 244.
- ⁴⁵ Нескорена Берегиня... — С. 118 ; подібно ж : Андрусак Є. Спогади... — С. 56 ; Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=7&list=1&foto=10>.
- ⁴⁶ Gulag Voices : Oral Histories... — P. 202.
- ⁴⁷ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 556.

- ⁴⁸ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=5&list=37&foto=46>.
- ⁴⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 268.
- ⁵⁰ Непохитні... — С. 110.
- ⁵¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 247.
- ⁵² Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... — С. 187.
- ⁵³ Cormos G. Women Humiliated... — P. 50.
- ⁵⁴ "Sex was survival strategy in gulag", says US journalist Anne Applebaum. Interview by Written by Monika Horáková [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.expats.cz/prague/article/weekly-czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/> ; Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... — P. 128.
- ⁵⁵ Петров Н. История империи ГУЛАГ... [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava06.htm>.
- ⁵⁶ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=9&list=37&foto=46>.
- ⁵⁷ Руженцева Т. Д. [Воспоминания] // Вся наша жизнь : Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею / изд. подгот. О. Блинкина, Е. Великанова ; авт. предисл. Н. Охотин. — Москва : Мемориал, 1996. — С. 72-75.
- ⁵⁸ Такої думки дотримується і одна з перших дослідниць жіночого досвіду ГУЛАГу Марта Чиж : Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... — P. 128.
- ⁵⁹ Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps... — P. 119.
- ⁶⁰ Мешко О. "Не відступлюся!"... — С. 35.
- ⁶¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 251.
- ⁶² Суровцова Н. Спогади... — С. 301.
- ⁶³ Суровцова Н. Спогади... — С. 316.
- ⁶⁴ Barnes S. A. Death and Redemption... — С. 100.
- ⁶⁵ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=9&list=1&foto=7>.
- ⁶⁶ Нескорена Берегиня... — С. 106-107.
- ⁶⁷ Коханська Г. З Україною у серці... — С. 269.
- ⁶⁸ Улановская Н. М., Улановская М. А. История одной семьи. — Санкт-Петербург : Инапресс, 2003. — С. 249.
- ⁶⁹ Коханська Г. С. З Україною в серці... — С. 263-264.
- ⁷⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 83.
- ⁷¹ Суровцова Н. Спогади... — С. 317.
- ⁷² Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... — С. 300.
- ⁷³ Герлінг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки. — Чернівці : Книги — XXI, 2010. — 316 с.
- ⁷⁴ Мальсагов С. А. Адские острова : Советская тюрьма на Дальнем Севере / пер. с англ. Ш. Яндиев ; предисл. В. Г. Танкиева ; вступ. ст. М. Абсаметова. — Нальчик : Издат. центр "Эль-фа", 1995. — 125 с.
- ⁷⁵ Ширяев Б. Н. Неугасимая лампада. — Москва : Товарищество русских художников, 1991. — 411 с..
- ⁷⁶ Кузин В. Женщины ГУЛАГа...
- ⁷⁷ Глинка Е. С. Трюм, или Большой "колымский трамвай" : рассказ-свидетельство // Радуга. — 1990. — № 2. — С. 14-30 ; Глинка Е. С. "Колымский трамвай" средней тяжести // Доднесь тяготеет. — Москва : Возвращение, 2004. — Т. 2 : Колыма / сост. Виленский С. С. — С. 376-380.
- ⁷⁸ Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... — С. 179.
- ⁷⁹ Характерно, що українська дослідниця Марта Чиж, яка свою розвідку про жіночий досвід ув'язнення в ГУЛАГу написала майже виключно на спогадах самих в'язнів, про практику зґвалтувань згадала лише кількома рядками, констатуючи це як характерну рису табірної побуту : Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... — P. 130.
- ⁸⁰ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..."... — С. 72.
- ⁸¹ Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки... — С. 149-150.
- ⁸² Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. — С. 84-85 ; В намисті з колючого дроту... — С. 84 ; Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 461.
- ⁸³ Штепа М. Пам'ять кличе... — С. 42-43.
- ⁸⁴ Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... — P. 69, 64.

- ⁸⁵ Позняк (Скрип'юк) Ганна. Мені було 19... — С. 58.
- ⁸⁶ Суровцова Н. Спогади... — С. 268, 242.
- ⁸⁷ Петкевич Т. В. Жизнь — сапожок непарный : Воспоминания / послесл. Б. Ф. Егорова ; ж. И. Архипов. — Санкт-Петербург : Астра-Люкс : АТОКСО, 1993. — С. 180.
- ⁸⁸ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 441.
- ⁸⁹ Бондарук Л. Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ [Електронний ресурс]. — Український інститут національної пам'яті. — Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/city-littya-kengirskogo-povstannya-kengirskoe-povstannya-yak-viyav-krizi-sistemi-gulag> ; Иванова история ГУЛАГа... — С. 328.
- ⁹⁰ Мешко О. “Не відступлюся!”... — С. 33.
- ⁹¹ Суровцова Н. Спогади... — С. 314.
- ⁹² Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ... — С. 191.
- ⁹³ Суровцова Н. Спогади... — С. 356.
- ⁹⁴ Волович Х. В. О прошлом... — С. 478-479.
- ⁹⁵ Суровцова Н. Спогади... — С. 318.
- ⁹⁶ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ... — С. 190-191.
- ⁹⁷ Шліс В. Неділя у Воркуті... — С. 6.
- ⁹⁸ Докладніше про це : Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу // Народознавчі зошити. — 2016. — № 6. — С. 1274-1285.
- ⁹⁹ Інтерв'ю з Дарією Гусяк (1924 р.н.), записане у червні 2009 р. // Архів Меморіального музею талітарних режимів “Територія Терору”. — Ф. 1, оп. 1.
- ¹⁰⁰ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 121-125.
- ¹⁰¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 275.
- ¹⁰² Коханська Г. З Україною в серці... — С. 290.
- ¹⁰³ Бондарук Л. Кенгірське повстання...
- ¹⁰⁴ Нескорена Берегиня... — С. 65.
- ¹⁰⁵ В намисті з колючого дроту... — С. 44-45.
- ¹⁰⁶ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 150-151.
- ¹⁰⁷ Яворівщина у повстанській боротьбі... — Т. 2. — С. 277.
- ¹⁰⁸ Це засвідчують біографічні довідки про жінок-політв'язнів, чиї спогади опубліковано у збірнику : Нескорена Берегиня... ; подібно ж: Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 28 ; Коханська Г. З Україною в серці... — С. 321.
- ¹⁰⁹ Історія однієї фотографії... — С. 74.
- ¹¹⁰ В намисті з колючого дроту... — С. 70.
- ¹¹¹ Коханська Г. З Україною в серці... — С. 320.
- ¹¹² Коханська Г. З Україною в серці... — С. 321.
- ¹¹³ Історія однієї фотографії... — С. 61.
- ¹¹⁴ Закидальська А. Інтинські сніговії... — С. 54.
- ¹¹⁵ Нескорена Берегиня... — С. 110-111.
- ¹¹⁶ Процак П. На перехрестях... — С. 14, 31.
- ¹¹⁷ Літопис нескореної України... — Кн. 1. — С. 483 ; подібно ж: Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 55-56.
- ¹¹⁸ В намисті з колючого дроту... — С. 228.
- ¹¹⁹ Літопис нескореної України... — Кн. 2. — С. 439.
- ¹²⁰ Усна жіноча історія... — С. 337.
- ¹²¹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 103-104.
- ¹²² Суровцова Н. Спогади... — С. 327.
- ¹²³ Вагула М. Моя дорога з дому... — С. 53.
- ¹²⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 176.
- ¹²⁵ Почепцов В. “Колымское землячество”... — С. 136-146.

Розділ 7

МАТЕРИНСТВО ЗА ҐРАТАМИ

7.1 ЖІНКИ З ДІТЬМИ У В'ЯЗНИЦЯХ І НА ЕТАПІ

Попри згадані заходи керівництва ГУЛАґу 1947 р. з посилення ізоляції чоловіків та жінок, які мали на меті запобігти статевим контактам серед в'язнів та боротися з сексуальними зловживаннями з боку працівників таборів, щоб знизити чисельність вагітних і породіль у місцях позбавлення волі, вирішити проблему не вдалося. Кількість вагітних жінок серед ув'язнених, особливо у повоєнні роки, відчутно зросла: від 1 січня 1947 р. до 1 січня 1949 р. їх частка збільшилася від 1,55 % до 1,76 %, досягнувши 9310 осіб¹. Ситуація змінювалася у цілком протилежному напрямку. Дослідник історії ГУЛАґу М. Петров, покликаючись на доповідну записку начальника ГУЛАґу навесні 1949 р., наводить таку динаміку: на 1 січня 1948 р. у місцях позбавлення волі перебувало 10 217 жінок з дітьми та 4588 вагітних, а вже через рік їхня кількість становила відповідно 23 790 та 9300 осіб і продовжувала стрімко зростати. Таким чином, лише протягом 1947 р. кількість ув'язнених матерів збільшилася на 138 %, а вагітних жінок — на 98 %; загалом на 1 січня 1949 р. частка матерів і вагітних становила 6,3 % від загальної кількості невільників². Автор доповідної вбачає головну причину ситуації, що склалася, у великій кількості серед нових ув'язнених жінок таких, які потрапляють до таборів із малими дітьми та у стані вагітності. Ця тенденція продовжувала зростати і вже на 1 січня 1952 р. в таборах та колоніях ГУЛАґу перебувало 28 219 дітей, народжених ув'язненими жінками, та ще 11 096 вагітних³. Якщо в березні 1940 р. в системі ГУЛАґу діяло 90 дитбудинків, у яких утримували 4595 дітей невільників⁴, то у 1949 р. жінки з малими дітьми та вагітні розташовувалися вже у 234 спеціально обладнаних приміщеннях (дитячих будинках) і рідше в окремих секціях бараків⁵.

Умови утримання вагітних жінок, породіль та немовлят віком до 1,5–2 років регламентувалися у розділі 4 “Інструкції по санітарній службі тюрем НКВС СРСР”, викладеної в наказі наркома внутрішніх справ СРСР № 0457 від 23 жовтня 1940 р.⁶. Згідно з цим документом, було встановлено роздільне утримання матерів і дітей, але мали бути створені відповідні побутові і санітарні умови, забезпечене належне харчування,

потрібний медичний нагляд, які сприяли б здоров'ю та повноцінному розвитку дитини. Інструкція, крім надання відповідного одягу, ліжечок, постільної білизни, просторих і теплих приміщень, здійснення регулярних гігієнічних процедур і годування відповідною віковій їжею, передбачала й іграшки та щоденні прогулянки. Важливо, цим документом ув'язненим матерям, окрім можливості кількаразового годування грудьми, надавали право спілкування з дітьми: "Ув'язнені матері виводяться на прогулянку обов'язково на відкриті прогулянкові подвір'я разом з дітьми двічі на добу. Прогулянкові подвір'я повинні мати доступ сонця, з травою і піском, обладнані лавками для сидіння. Ув'язненим матерям з дітьми дозволено сидіти, водити дітей за руку, бавитися з дітьми у піску тощо"⁷. На практиці, однак, цих вимог майже ніде не дотримувалися: жіночі спогади про досвід материнства у неволі висвітлюють негуманне ставлення радянського режиму не лише до ув'язнених жінок, а й до немовлят, які з формальної точки зору, вважалися вільними радянськими громадянами.

Чи не найтрагічніше складалася доля жінок, яких заарештували у стані вагітності чи з немовлям на руках. На час слідства у радянських в'язницях таких жінок утримували в загальних камерах разом з дітьми, а їхній в'язничний пайок мало чим відрізнявся від решти в'язнів. Ані спеціального харчування, ані жодних речей, необхідних для догляду за немовлятами, матерям у в'язницях не надавали.

Текля Бекар, яка народила сина в ув'язненні під час слідства, пригадувала: "В камері було 9 таких "щасливиць", як я, — молодих матерів, які родили. Ці подружки по камері почали мені допомагати, чим могли (...) Я зняла з себе сорочку і єдину блузочку порвала їх на пеленки (...) Одна з камерних подруг дала мені сорочку, інша — суконку. Найгірше було те, що на мене, жінку після родів, і немовля, яке треба було купати, видавали на добу один літр води (...) І так я промучилася зі своїм синочком у камері 20 днів (...) На суді я була з дитиною на руках"⁸. В іншій слідчій тюрмі умови були не кращими, як свідчила Анна Гошко-Кіт: "Вже минуло п'ять місяців, як я з дитиною в тюрмі. Ріс мій синочок без свіжого повітря, сонця, молока. Пелюшки з роздертої надвоє сорочки сушу на своєму тілі. Дитину мию над "парашею", жінки поливають водою. Досну навіть не можна було заспівати дитині колискової. Мені сказали: "Так как этот ребенок грудной, ему паек не положен". тож Богданчик їв зі мною все, що отримувала я: тюремну баланду, зупу, борщ чи кашу"⁹.

У спогадах жінок-політв'язнів знаходимо пронизливі, сповнені безсилового розпачу описи нелюдських умов утримання і перевезення таких жінок, через що життю і здоров'ю малюків загрожувала небезпека. Згадуючи про етап, жінки чи не дослівно повторюють ті самі обставини пережитого: їх тривалий час (від кількох днів до кількох тижнів) везли разом із немовлятами у товарних вагонах без жодних санітарних умов, невільниці потерпали від спраги та голоду, мусили зносити холод (взимку) та спеку і задуху (влітку), годуючи маля грудьми чи примітивним харчем (розмоченим у воді хлібом або сухарем), висушуючи мокрі пеленки теплом власного тіла¹⁰.

Інколи пологи відбувалися безпосередньо у вагоні, і жінкам доводилося самотужки, без жодної медичної допомоги, дбати про породіллю і новонароджене дитя¹¹. Єфросинія Керсновська, наприклад, допомагала приймати пологи в потязі, яким жінок доправляли по етапу¹². Іншу жінку — Наталю Запорожець — відправили на етап на восьмому місяці вагітності: після тривалого переїзду в товарному вагоні і кузові вантажівки її дитина з'явилася на світ мертвою¹³.

Парадоксальним чином жінки, які мали немовлят ще у слідчих тюрмах (до винесення вироку), згадують водночас і про жахливі умови утримання матерів та дітей у в'язницях, і про свою тодішню неготовність віддати власних немовлят на виховання. Одні, усвідомлюючи страшні перспективи немовлятка у неволі, намагалися за всяку ціну переправити дитину на свободу. Неймовірний випадок пригадувала Марія Потикевич-Заболотна: “У однієї з жінок у камері народилася дитина. Наглядачі про це не знали. Жінка переказала, щоб з дому принесли передачу у великому кошику. Дитині було п'ять днів, коли бабуса принесла передачу і забрала дитину таємно в кошику додому”¹⁴. Текля Бекар отримала змогу мовчки віддати немовлятко своїй матері під час суду¹⁵. Натомість іншим вкрай важко було наважитися на розрив із дитиною. Наталія Костенко через сильні материнські почуття двічі відмовилася передати новонародженого сина його батькові (який уже на той час мав іншу сім'ю) та вільнонайманій медсестрі-польці, яка готова була усиновити хлопчика. Про своє рішення вона пошкодувала вже на етапі, коли її з восьмимісячним малюком та іншими жінками кілька тижнів везли у Мордовію у товарному вагоні, майже без води і їжі: “Спекотно, задуха. Діти почали хворіти, понос. Пеленки, шматочки — їх не те що випрати, а замити немає чим”¹⁶. Фактично, у слідчих в'язницях і під час етапування до місця відбування покарання матері з немовлятами перебували у нелюдських умовах, які ставили під загрозу здоров'я і життя дітей.

7.2 “МАМКИ” У ТАБОРАХ

Дослідники зауважують неоднозначний характер материнства в умовах ув'язнення, зокрема в ГУЛАГу. Любов Максимова, аналізуючи жіночий досвід материнства в таборах, виділяє принаймні п'ять основних причин, через які жінки (навмисно чи мимоволі) вагітніли й народжували за колючим дротом:

- 1) для послаблення табірної режиму (як-от: полегшені роботи, покращене харчування, кращі умови проживання тощо);
- 2) заради створення повноцінної сім'ї з батьком дитини після звільнення;
- 3) через потребу в реалізації материнства як жіночої ролі, щоб подолати самотність;
- 4) унаслідок вимушеної проституції (за їжу) за відсутності засобів контрацепції;
- 5) унаслідок сексуального насильства (згвалтування)¹⁷.

Спираючись на спогади українських невільниць, можна дійти висновку, що кожна з цих причин — більшою чи меншою мірою — відобразилася і в табірному досвіді українок. Жінки, яким довелося особисто досвідчити материнство у таборах, розповідають про пережите порівняно стисло і стримано, з огляду на травматичність того досвіду. Інші, чиї діти залишилися на волі під опікою родичів, інколи діляться своїми почуттями, описуючи тугу за дитиною, хвилювання за її долю тощо. Проте є жінки, чиї діти зростали без їхньої опіки, які обходять мовчанкою тему материнства. До прикладу, багаторічна ув'язнена ГУЛАґу Оксана Мешко, яку біографи промовисто назвали “козацька мати”¹⁸, у власних доволі розлогіх мемуарах і словом не проходила про свої материнські почуття і переживання¹⁹. Натомість невільниці, яким у силу обставин довелося зіткнутися з цим явищем у таборах зблизька, у своїх спогадах багато і деталізовано розповідають і про умови утримання та догляду за дітьми, і про регламенти спілкування матерів з немовлятами, і про подальші долі цих жінок та їхніх дітей²⁰.

Надія Суровцова, багаторічна невільниця ГУЛАґу, у своїх спогадах чимало місця присвятила роздумам над материнством у неволі. “Який контингент попадав у “мамки”? Неоднорідний. Там були молоді дівчатка-битовички, котрі (...) вагітніли, народжували, попадали на легку працю, вигодовували дитину й народжували знов. Це був також метод легше прожити. Народжували й старші жінки — селянки, інтелігентки літ під п'ятдесят. Цих томила спрага материнства. Вони забували про батьків і самовіддано присвячували все життя, всю любов своєму останньому дитяті (...) Їх було досить багато, цих запізнілих матерів, і дивитися на них було боляче. Вони були подібні скоріше до вдів, але чоловіки їхні були випадкові і здебільшого, так би мовити, не кращі (...) Материнство давало певне полегшення в роботі, тому на це часом йшли навіть навмисне, і, як показала амністія матерям, розрахунок виявився правильним. Все ж багато жінок не зважувалися на цей тернистий шлях”²¹.

Треба розуміти, що материнство у неволі залишалося, як правило, жіночою проблемою, адже дослідники та очевидці сходяться у тому, що чоловіки зазвичай повністю ігнорували факт свого батьківства і лише в рідкісних випадках турбувалися про жінок і нащадків: “Батьки дуже рідко допомагали матерям своїх дітей. Мабуть, із сотні лише два-три чоловіки признавали своїх бідних обездолених дітей” (Ганна Позняк-Скрип'юк)²². Оскільки в'язнів постійно переводили з табору в табір, у жінок майже не було шансів знову побачити батька дитини після пологів²³.

Науковці зазначають, що вагітність з розрахунку на полегшений режим практикували насамперед і здебільшого жінки, ув'язнені за кримінальні злочини та/або на незначний термін²⁴. 28 серпня 1950 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, згідно з яким належало звільнити від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, що мають малих дітей, внаслідок чого наприкінці квітня 1951 р. було звільнено 100 % жінок згаданих категорій та 98 % тих, які мали дітей поза межами табору чи колонії²⁵.

Однак ця постанова не поширювалася на жінок, засуджених за політичними статтями, тож становище абсолютної більшості ув’язнених українок-матерів не змінилося.

Коли йдеться про політв’язнів, то найвірогіднішою причиною вагітності (окрім зґвалтування) ставав свідомий вибір жінки — її готовність і прагнення народити дитину за будь-яку ціну. Хава Волович, до прикладу, у своїх спогадах “Про минуле” визнає, що саме невимовне почуття самотності і потреба любити спонукала її наважитися на народження дитини в ув’язненні: “Прекрасна і страшна штука — інстинкт дітонародження. Прекрасна, коли всі умови створено для приходу на світ нової людини, і жахлива, коли ще до свого народження вона приречена на муки. Але люди з потьмареним розумом не дуже замислювались над долею своїх нащадків. Просто до безумства, до биття головою до стіни, до смерті хотілося любові, ніжності, ласки. І хотілося дитини — істоти рідної і близької, за яку не шкода було б віддати життя. Я трималася порівняно довго. Але такою потрібною, такою бажаною була рідна рука, щоб можна було хоч трохи на неї спертися у цій багаторічній самотності, гнобленні та приниженні, на яку людина була приречена. Таких рук було простягнуто чимало, з них я обрала не найкращу. А результатом була схожа на ангела, з золотими кучериками дівчинка...”²⁶. Інша ув’язнена, Тамара Петкевич, у таборі працювала санітаркою в лічниці; за 4 роки до звільнення вона щиро закохалася у вільнонайманого одруженого лікаря, завагітніла і мріяла про майбутню родину, та цим мріям не судилося здійснитися — лікар забрав сина у свою сім’ю, а невільницю покинув²⁷. Дослідники зауважують, що “материнство давало жінкам — вже самою позірною можливістю вибору — певну ілюзію контролю над своїм життям. Воно тимчасово позбавляло від самотності і дарувало ще одну ілюзію — вільного сімейного життя”²⁸.

Для деяких жінок народження дитини стало способом протидії дегуманізуючому режимові ГУЛАГу — залишатися жінкою, всупереч обставинам. “Посилаючи жінок у табір, їх прирікали на самотність. Однак природа брала своє і, незважаючи на тяжку кару, незважаючи на те пекло, фізичне і моральне, що чекало на жінку-матір, дітей ставало дедалі більше й більше, і держава мусила брати на себе турботу про цих несподіваних вихованців (...) їх одбирали і селили в дитмістечку”²⁹.

Вочевидь, вагітність, народження та вигодовування дитини в таборі не мали нічого спільного з нормальними практиками материнства. Не кожна вагітність була бажаною і не кожна жінка, що (добровільно чи примусово) мала зв’язок з чоловіком, готова була стати матір’ю і дати життя дитині в тих нелюдських умовах. “Кількість абортів розуміється, була величезна. Вагітності спочатку намагалися позбутися: ~~тягали на~~ ~~ке~~, стрибали з чогось, пили хіну, дістаючи її правдами і неправдами, ~~робили аборт~~ ~~вмирили~~, та якщо не вдавалося нічого чи бракувало сміливості, то ~~признавалися~~ ~~З~~ місяць ішли у відпустку, народжували в табірній лікарні, а тоді починався ~~страшний~~ ~~кий~~ шлях матері-ув’язненої”, — пригадувала Надія Суровцова³⁰. Характерно, що ~~на початку~~ ~~заборону~~ штучного переривання вагітності, яка діяла в СРСР упродовж 1930–1950-х

у жіночих спогадах натрапляємо на сюжети про те, що в таборах їх таки (напівтаємно) здійснювали. Загалом позиція керівництва ГУЛАґу з приводу переривання вагітності у невільниць була суперечливою і неоднозначною: в одних випадках жінок примушували до абортів, деінде адміністрація закривала на це очі, а в інших таборах за здійснений аборт жінку карали додатковим терміном ув'язнення³¹. З коротких згадок про подібні випадки неважко зробити висновок про величезний ризик, на який наражали жінок такі "процедури" за відсутності кваліфікованого медперсоналу та належних умов: "Нарядчицю, кокетливу польку, примусили зробити аборт (...) у табірній санчастині, де не було гінеколога. А коли не могли спинити кровотечу, її відвезли в сусідній чоловічий табір, де була санчастина", — описує один із таких епізодів Оксана Мешкова. Очевидно, невільниці ГУЛАґу були позбавлені також і репродуктивних прав: рішення щодо збереження чи переривання вагітності не завжди належало самій ув'язненій жінці, тоді як керівництво табору могло на власний розсуд чи покарати її за аборт, чи примусити до нього.

7.3 НЕВІЛЬНИЦЬКІ ДІТИ

Умови утримання немовлят

Дітей, що народилися у неволі чи потрапили туди немовлятами разом зі своїми засудженими матерями, утримували окремо від жінок у державних інституціях при таборах (дитбудинку, яслах, дитмістечку, дитячому бараку, притулку тощо). Породіл у таборах зазвичай також утримували окремо від решти невільниць у так званих "баракках мамок".

Ганна Позняк описує режим утримання матерів та їхнє спілкування з немовлятами в одному з таборів ГУЛАґу: "Я побачила жахливу картину. Тут були матері, що тільки народили дітей. Родильний дім і так званий діточий приют були за зоною тільки через колючі дроти. Діти вважалися вільними громадянами Радянського Союзу, а їхні матері "політичними злочинцями". Конвой водив матерів за зону щотри години, кормити маленьких діток, і так цілодобово. Приходять мамки в барак, киплять воду, добавляють трошки цукру, який їм давали, і п'ють, щоб прибуло молоко, бо через три години знову треба йти. Хто масажує груди, хто зціджує молоко, яке дитина не виссала (...). Вони навіть не роздягалися, щоб скорше вспіти та побути довше з дитиною. В котрої матері пропадало молоко і вона не кормила, то її зразу відправляли на той лагпункт, звідки вона прибула, а то були в більшості лісопозавальні табори"³³.

У таборах ставлення до дітей було особливе: їх сприймали як спогад про минуле, як надію на майбутнє, вони були об'єктом загальної любові. У численних жіночих спогадах містяться сюжети про жертвоне, на рівні з фанатизмом, ставлення до дітей не лише їхніх матерів, а й винятково турботливе та ніжне ставлення інших жінок³⁴.

Чи не кожна матір прагнула потрапити на роботу в дитбудинок, щоб бути ближчою до своєї дитини і мати змогу дбати про неї. Умови праці тут, попри значне емоційне напруження і відповідальність, були значно кращими, ніж на загальних роботах: у закритому приміщенні, без надривних фізичних навантажень, з доступом до їжі тощо. Наталія Костенко розповідала, як вона старалася сумлінно виконувати всю роботу, навіть замість вільнонайманих працівників, коли її взяли на працю до дитячої кухні: “Це було дуже добре місце ще й тому, що при кухні була відгороджена кабінка і мене з бараку перевели туди жити. І спокійніше, і чистіше, і, головне, дитина повсякчас в мене на очах”³⁵.

Надія Суровцова, яка, хоч і не мала власної дитини, тривалий час працювала нянею у такому “дитмістечку”, детально описує свої обов’язки, стан дітей та власне ставлення до них: “Діти були вдягнені, наставав час снідати. З загальної кухні приносили каструлі паруючого какао і незліченну кількість пляшечок з молоком, вершками, всілякими сумішами. В здоровій групі важко було тільки справлятися з кількістю. Годівля йшла, як на конвеєрі. Дитина за дитиною сиділа на колінах і поглинала, волею чи неволею, належну кількість продуктів. Годували дітей бездоганно, продуктів харчування було дуже багато (...) Після снідання ми впаковували немовлят на прогулянку. Вони лежали на підмостах в спальних мішках і мирно спали. Їх виносили до 35 градусів морозу (...) За нашої роботи, напруженої і насиченої до краю, на долю кожної дитини часу вистачало рівно стільки, щоб вона була нагодована, вмиyta, чисто й тепло вдягнена, але ласка не належала до норми. Хвилинка, коли гладиш біляву чи чорняву голівку, коли обіймаєш маленьке бідне тільце, — ці хвилини доводилося красти у свого відпочинку, а його й не передбачалось. Ото в ту годину ми віддавали дітям збережену в душі ніжність і ласку, а вони, як маленькі звірята, також тягнулись до нас. Затим по вечері приходила ніч. Ми впаковували їх у ліжечка, гасили світло (...) Тихо й рівно дихали вони в ліжечках, всі однакові в своїй безпритульності. Було чисто навколо, було тепло. І так самотньо від свідомості, що навіть такої табірної, одібраної дитини в тебе нема. Й теплі дитячі сонні ручки, що обіймали тебе за шию, дітки, що довірливо пригорталися, вони також тобі не належали”³⁶.

Проте аж ніяк не кожна мати-невільниця, яка опинялася в ролі няні при дитбудинку, однаково турботливо ставилася до всіх знедолених дітей. Хава Волович, дитина якої перебувала у таких яслах, докладно описала обов’язки нянь та їхнє ставлення до дітей: “О сьомій годині ранку няньки будили малюків. Штурханцями, копняками піднімали їх з ненагрітих ліжечок (для “чистоти” діток ковдрами не накривали, а **накидали** їх поверх ліжечок). Штовхаючи діточок у спинки кулаками і обсипаючи **брутальною** лайкою, міняли сорочечки, підмивали льодяною водою. А малюки навіть **плакати не** сміли. Вони лише кряхтіли по-старечому і гукали (...) На групу з 17-ти дітей **належала** одна няня. Вона мала прибирати палату, одягати і мити дітей, годувати їх, **палити** піч”³⁷. Недбалість, бездушність на межі з жорстокістю у ставленні до чужих дітей (на

відміну від власних малюків, яких ці няні наділяли турботою і любов'ю), у поєднанні з байдужістю керівництва та критичним браком ресурсів (ліків, повноцінного харчування), на думку Хави Волович, призводила до високого рівня захворюваності і смертності малюків у таких установах, які жінка відверто називає “домами смерті немовлят”³⁸.

Авторка всесвітньо відомих мемуарів про ГУЛАГ Євгенія Гінзбург, яка під час ув'язнення доволі довго працювала нянею у такому закладі для дітей невільників, дає йому дуже чітку характеристику: “Диткомбінат — це також зона. З вахтою, воротами з бараками і колючим дротом”³⁹. Тож не дивно, що ці діти своїм виглядом, рівнем розвитку і поведінкою аж ніяк не вкладалися у пропагандистську картинку “щасливого радянського дитинства: «Нещасні, небажані діти невільників, бліді, кволі, сумними оченятами, навіть плач у них був, як скигління безпомічного, маленького поморщеного сотворіння. Тих дітей, привезених з усіх таборів Союзу віком до двох років було коло 200. Опісля тих, хто залишився живий, чекала доля іншого “притуку”». Євгенія Гінзбург детально змалювала недостатній рівень розвитку й агресивну поведінку вихованців “диткомбінату” та пояснила причини: “По бараку снували, шкадибали, з вереском, реготом і заливаючись сльозами душ тридцять дитлахів (...) Кожен відстоювало своє місце під колимським сонцем у невпинній боротьбі з іншими. Вони нещадно лупцювали одне одного по голові, чіплялись одне одному у волосся, кусали (...) Ні, гріх було б сказати, щоб їх морили голодом. Годували ситно і, за моїми тогочасними уявленнями, здається, навіть смачно (...) Вони ще не говорять. Лише деякі 4-річні вимовляли окремі незв'язні слова. Переважали нерозбірливі крики, міміка, бійки (...) В немовлячій групі вони ж весь час просто лежать у своїх ліжечках. Ніхто їх на руки не бере, хоч лусни від крику. Заборонено брати на руки, лише міняти мокрі пеленки. В повзунковій групі вони всі скупчені в манежах, повзають, лише пильнуй, щоб не повбивали одне одного чи око не вибрали (...) Дай бог встигнути усіх нагодувати і не горщики посадити”⁴¹.

Доступні нині спогади невільників про становище немовлят у таборах недзвозначно засвідчують, що хоча умови їх утримання могли відрізнитися на рівні матеріального забезпечення (від зовсім неприйнятних до цілком задовільних), та брак материнської турботи й живого спілкування вкрай негативно позначався на психоемоційному розвитку малюків та їх соціально-поведінкових навичках.

Спілкування матерів з їхніми дітьми було суворо регламентоване, обмежене в часі, залежало від низки чинників: віку дитини, типу утримання немовлят (у межах табору в так званому бараці для “мамок” чи в дитбудинку за межами табору), лояльності адміністрації, типу робіт, які виконувала жінка, її поведінки (за порушення режиму матір могли покарати обмеженням доступу до дитини). Ключовим фактором все ж залишався вік дитини: здебільшого немовлят віком до 1 року вважали такими, які перебувають на грудному харчуванні, що відповідно передбачало кількаразове відвідування матерями-годувальницями своїх дітей (за умов збереження лактації).

Анна Гошко-Кіт, яка потрапила в табір з немовлям на руках, згадує, що в таборі роз'єднують тому, що я “заклученная”, а дитина — вільна: Богдан згадує, що в таборі де є ще дуже багато малих дітей, а мене — в барак для політичних в'язнів. Там діляє “забор”, колючий дріт і солдати з псами (...) Мені, як і іншим, доводилося о шостій рано і ввечері після роботи приходити і годувати його. Дітей годували в коридор, ми не бачили, де вони сплять, нам не вільно було туди заходити. До дитина до одного року, мала право годувати її два рази на день (—) До одного над один рік мамам дозволяли приходити тільки у вихідні дні².

Часто у виснажених жінок грудне молоко зникало вже за кілька днів після пологів, що означало переведення у загальний барак та на загальні раціони з обмеження кількості або й заборону візитів до дитини⁴³. Адміністрація дитячих будинків вела насамперед інтересами виконання виробничих норм, тож кількість візитів материнських до немовлят скорочували до мінімуму, іноді навіть за відсутності приводу⁴⁴. “Тих, у кого діти в старшій групі, пускали до них один раз на тиждень, вихідний, але й те добре, принаймні бачиш свою дитину. А нам, новачкам, в першій групі, ще краще: ми кожен день після роботи з дітьми, і в обід, і ввечері, і вночі ведуть — годувати”, — згадувала Наталія Костенко⁴⁵.

Порівняно з тим, як було регламентоване материнство в таборі, утримання жінок з немовлятами у в'язниці виглядало дещо гуманніше. Анна Мухоморова арештували вагітною у 1951 р., її син з'явився на світ у Лук'янівській в'язниці. Кілька місяців опинився разом з матір'ю у в'язниці в Верхньо-Уральському. Умови їх утримання у цій тюрмі: «Минали дні й тижні. Наш пайок дитині давали півлітри молока і 300 г хліба, і мені стільки ж само хліба (на день), на сніданок жменю тюльки і кружку кави, на обід — щі і ріденька каша, ввечерю — переважно каву. Рано і вечір водили до туалету, де можна було поспати. Раз на тиждень водили до бані (...) Дитину до року я годувала грудьми (...) Коли спала, я просилася до туалету і прала пеленки. Також просила дещо з їжі, коли вирішувала для мого синочка (...) Коли водили нас в баню, давали мені талончик, я купала дитину, а потім сама милась під краном»⁴⁶.

Прикладом для порівняння може слугувати одна з польських в'язниць, яка була призначена тільки для жінок і там утримували чимало українських жінок за політичні злочини (співпрацю з українським національним визвольним рухом). У цій в'язниці був облаштований окремий корпус, де розташовували притулки для народжених у неволі. Доглядали їх самі ж жінки-в'язні.⁴⁷ Українка Ольга Душенко останні чотири місяці вагітності провела у польській в'язниці, де народився її син. Згадуючи той час, вона з гіркотою описує суперечливі почуття: радість звитягства та біль, який викликало скрутне становище двох десятків матерів з немовлятами, яким бракувало найнеобхіднішого⁴⁸. Катерина Вітко-Стах, якій довелося пережити ув'язнення у Ряшівській тюрмі, пригадує долю своєї подруги: «В цій тюрмі було багато українських жінок, які були звідси, звідти, з Польщі, з Чехії, з Німеччини...».

для матерів з дітьми, що народилися в неволі. Тут зустріла Марійку (...) Боже, яка була бідна мати, як вона мучилася і терпіла з цим немовлятком. Для дитини на харчування було призначене тільки сире холодне молоко, не було де і на чому його зварити, хоча б підігріти (...) Під дверима розпачливий плач дитини і мами — дитинка голоду і холоду, а мама — з розпуки, що не може нічим собі тут зарадити”⁴⁹. Вочевидь, ані в польських в’язницях, ані в радянських тюрмах і таборах українки-політв’язні могли розраховувати на гуманне ставлення до себе та своїх дітей.

Спільний досвід страждань розвивав у жінок взаємне співчуття та спонукав до допомоги тим, кому було найважче. Виснажені тіла невільниць не завжди здатні були до належної лактації. Розуміючи материнські почуття та тривоги одна одної, вони ділилися материнським молоком: “В котрої матері було мало молока, то вона просила в котрої лишилось, і тримала у плящечці за пазухою, щоб було тепле і щоб покормити свою дитину. Часто за молоко віддавали свій цукор (...) Жили вони дружньо, помагали чим могли, одна одній”⁵⁰. Наталія Костенко пригадувала, як ще під час етапу матері рятували одна одну: “Молока в мене — хоч залийся, а він [син] не бере груди (...) Я годувала дівчинку однієї львів’янки, Іванки Міських. У неї молоко зникло. Чужу дитину годую, а свій кричить від голоду (...) Вона мені давала білі сухарі. Ото націджу молоко з грудей, розмочу сухарі — Ігор з ложечки поїсть трошки”⁵¹. Згодом, уже в таборі жінка продовжувала вигодовувати чужих немовлят: “Молока в мене, як і раніше, було багато, і я годувала Іванчину дівчинку, і ще інших дітей підгодовувала, в кого молоко бракувало. Скоро мене зарахували молочним донором: це означає — дали посилене харчування”⁵². Спогадів про таку практику не бракує⁵³.

Медична допомога і смертність малюків

Спогади, документи та дослідження підтверджують: умови утримання у більшості табірних закладів для дітей невільниць були неприйнятними, через що діти не лише відставали у фізичному й розумово-емоційному розвитку, а й рівні захворюваності та смертності малюків були високими, фактично більшість дітей, народжених у неволі, була приречена на смерть уже в перший рік свого життя⁵⁴. Це недвозначно засвідчує висока статистика смертності дітей у дитбудинках (яка, втім, мала тенденцію до зниження): у 1947 р. із кожної тисячі дітей загинуло 409, у 1949 р. — 200, у 1953 р. — 46 дітей⁵⁵. До того ж адміністрація таборів постійно занижувала ці показники, приховуючи реальну кількість загиблих малюків, — інформація про це міститься у звітах прокурорських перевірок⁵⁶.

Пам’ятником злочинів радянської влади проти невільницьких дітей стало так зване “мамочкине кладовище” — місце поховання сотень малюків, які загинули протягом 1931–1959 рр. у “дитмістечку” в селищі Долинка, поблизу містечка Шахтинськ Карагандинської області у Казахстані. Тут, у так званому “мамкиному домі”, малят утримували до віку 2–3 років, а через високу смертність дітей хоронили у братські

могили, без домовин, і місце поховання позначали не завжди. Лише у 2002 р. ділянку з могилами було обгороджено, встановлено хрест і пам'ятну дошку жертвам політичних репресій, а в 2003 р. кладовище отримало статус меморіального. Згодом тут було встановлено релігійні пам'ятні знаки: ісламський (2003 р.), римо-католицький (2003 р.) та греко-католицький (2005 р.)⁵⁷.

Медична допомога недужим малюкам була мінімальною: хронічними проблемами були брак кваліфікованого медперсоналу та потрібних ліків. Колишня невільниця і мати Анна Гошко-Кіт доволі детально описує свої обов'язки санітарки та стан дітей у дитячій лікарні при таборі, де опинився її малюк: “Я відважуюся просити “вольну” докторку, щоб дозволила мені працювати коло тяжко хворих дітей (...) Лікарня — багато боксів-кімнаток, де лежало по 7–10 дітей, відповідно до їх хвороби. Кожна санітарка мала “свій” бокс і відповідала за чистоту кімнати і дітей. Раненько, пів до шостої, — “підйом”, береш сонну дитину або й дві на одну руку і несеш в туалет, де стоїть багато крісел з “горшками” — на них садимо дітей. Скоро бігом треба будити інших дітей (...) скоро мити, підмивати з крану холодною водою і заносити їх в бокс. За той час, що діти сиділи на нічних горщиках, ліжечка мають бути перестелені і все має бути готове до годування (...) Їм давали рідку кашу в горнятках. Деякі діти настільки знесилені плачем і хворобою, що не хочуть їсти, — таким треба було насильно запхати до уст хоч пару ложок каші. Інша сильніша дитина тримає сильно в руках горнятко: знає, що як вилле кашу — іншої не дістане (...) В лікарні дітям не давали ні молока, ні фруктів. Але там була взірцева чистота, яку підтримували заарештовані матері. Металеві ліжечка блищали, підлога біла, постіль чиста... Тільки лежали в них не діти, а мученики... Не було чути дитячого сміху”⁵⁸.

Попри співчуття до хворих немовлят та щире прагнення полегшити їхні страждання, жінка усвідомлювала власне безсилля і безпомічність: діти не отримували повноцінного лікування, а перевантажені надмірними обов'язками няні фізично не могли з увагою ставитися до кожного малого пацієнта. Про неналежне лікування малят свідчать численні спогади і матерів, і персоналу дитячих лічниць, які вказують на погану діагностику, брак потрібних ефективних ліків, інколи — непрофесійність і байдужість вільнонайманих лікарів.

Надія Суровцова пригадує свій досвід праці у дитячій лікарні, описуючи жахливу епідемію, яка спричинила масову смертність серед немовлят: “Там атмосфера постійно напружена. Тихі палати, білі ліжечка, завіски. І в ліжечках лежать маленькі бідні тільця (...) Пересохлі ротики, як у рибок (...) Діти вмирали тихенько, майже непомітно, і швидко. Три-чотири дні, і все кінчалося (...) Весь час доводилося працювати в якомусь кошмарі: ні на хвилину, ні вдома в таборі, ні вві сні не минало почуття непомічності і безвиході. Постійний гість — пневмонія — також косила дітей (...) склоті худенькі тільця звивалися під руками, кривавила бліда шкіра, скрип голки, кисневі подушки і ротики, що задихалися, а потім заклаклі ляльки зі скляним каламутним

поглядом... Вмирала дитина, [лікар] (...) дозволяла матері проводити останні години, іноді ночі біля неї. Відбувалися вражаючі сцени. Звичайно, присутність матері вельми ускладнювала нашу роботу. Працювали ми весь час надзвичайно напружено і старанно. Та, природно, доведеним до відчаю матерям, з одного боку, здавалися недостатніми всі турботи, з другого — всі страждання від приписаних лікарем процедур відбувалися у них на очах, і вони нерідко не розуміли ні того, що ми робимо, ні того — для чого ми це робимо. Часто доводилося вислуховувати чимало гіркої незаслуженої”⁵⁹. Вірогідно, що подекуди медперсонал докладав усіх зусиль, щоб вилікувати недужих дітей, однак через обмежені ресурси врятувати всіх не вдавалося, тоді як в інших випадках непрофесійність та недбалість лікарів у поєднанні з браком ліків на тлі загального ослаблення дітей, яких утримували при таборах, призводили до фатальних наслідків більших масштабів. Та все ж ризик того, що немовля занедужає і загине в перші ж роки свого життя, був надзвичайно високим.

7.4 РОЗЛУКА З ДІТЬМИ

Втрата дитини в таборі була справжньою трагедією для більшості жінок, тож опи́си сцен материнського розпачу вкрай рідкісні у спогадах про ГУЛАГ: “Потім наста́вала остання хвилина. Мати все ще не вірила, що дитя мертве. Одні падали непритомні, або билися в істериці, або тормошили нещасне тільки, інші кам’яніли з відчаю. Серце рвалося при таких сценах”⁶⁰. Найчастіше в описі втрати дитини мемуаристки обмежувались стислими і дещо сухими фразами, позбавленими емоційного наповнення: “Смертність серед дітей була надзвичайно велика, і матері хоронили своїх діток під конвоєм” (Ганна Позняк-Скрип’юк)⁶¹. Та не завжди з похороном малюка у вічну мерзлоту материнські страждання закінчувалися: як пригадувала Надія Суровцова, подекуди, коли “навесні сніг танув, осідала земля, труни виступали з землі, і матері тікали на цвинтар, знов драми, відкривання крадькома трун, сині, нетлінні в мерзлоті, змарнілі страшні личка, і другий похорон (...) “На кого ти мене покинула!” — цей стогін досі дзвенить у вухах”⁶².

Так чи інакше, проте діти не могли перебувати в місцях позбавлення волі тривалий час, тож тих малюків, яким все ж вдалося вижити під час етапу чи в табірних яслах, згодом (коли маля досягло віку 1–2 років) остаточно відбирали у їхніх матерів. Залежно від обставин, таку дитину могли забрати на виховання родичі невільниці, або, що траплялося частіше, дітей “ворогів народу” скеровували до державних дитбудинків, де їм давали нове прізвище і слід такої дитини міг бути втрачений назавжди. Подібно і в польських в’язницях від українок-політв’язнів дітей забирали — в кращому випадку передаючи родичам, у гіршому — в сиротинець чи для усиновлення⁶³. “Кормили дітей до 10 місяців, після чого дитину залишали, а мати верталася на лагпункт. Дітей

тут тримали до двох років, а потім відправляли в диточі доми, а адресу мамі повідомляли”, — згадувала Ганна Позняк-Скрип’юк⁶⁴. Страх втратити дитину назавжди, невідомість долі, яка спіткає цю дитину, виснажували матерів-невільниць: “Над нами панував страх втратити дитину — а як відберуть, куди вивезуть, як виховують? Боже! Яка це мука! Ніхто з нас, матерів, про свою долю і не думав”, — описувала свої тогочасні переживання Анна Гошко-Кіт⁶⁵.

Вочевидь, матері-невільниці усвідомлювали, що найкраще для дитини було б виховуватися у родині. Зрідка жінкам та їхнім родичам вдавалося отримати дозвіл на передачу малюка під опіку членів сім’ї засудженої. Анні Мартинюк та її ув’язненому чоловікові пощастило: після численних клопотань вдалося домогтися такого дозволу. Однак така бажана розв’язка викликала в матері суперечливі почуття: “Тішилася, що дитина нам не пропаде в дитдомі, а плакала, бо мусила розстатися з найдорожчим синочком, і вже журилась, як йому там буде”. Болісним було й саме розставання⁶⁶.

Попри бажаність саме такого сценарію, сам момент розставання був неабияким випробуванням і загалом вкрай травматичним досвідом для жінок. Свідком такої події стала свого часу Єфросинія Керсновська: “Перше, що я побачила, увійшовши до 8-го бараку, була несамоविта сцена: молода мати — майже дівчинка — билася в руках у солдата, благаючи: “Дайте погодувати його — востанне! Востанне!” А старенька бабуса поквапом дріботіла геть, забираючи маленьку дитинку, загорнуту в ковдрочку. Присутні при цьому “мамки” їй заздрили: “Щастя, що у тебе є бабуса... А ми?” Ця дитина була ще з волі: мати щойно почала розкручувати свою “катушку” — 10 років”⁶⁷.

Зі спогадів жінок-політв’язнів, яким довелося пережити подібне, стає зрозумілим, яким сильним ударом був для кожної з них момент розлуки з дітьми, особливо тоді, коли їх відправляли в радянські сиротинці. Анна Гошко-Кіт описує сповнену трагізму сцену відправки малюків з табору в дитбудинок: “Матерям дозволяли віднести свою дитину на “вахту”, а там “вольні” з материнських рук виривали дітей. То було неймовірно жахливе видовище: матері плакали, кричали, вили, як вовчиці, кусали “вольним сестрам” руки, пригортали свої кровиночки до себе... Дитячі голоси вливались в розпач розлуки, а жаль дитини виривався словом “Мамо!” Страшні розпачливі крики роздирали серце, усе змішувалося з дитячим плачем (...) Жінка, яка була засуджена на 10 років, мала надію довідатися, що десь там знайдеться добре жіноче серце, що хтось напише щось про її дитину. Але така, яку засудили на 25 років, була позбавлена надії довідатися що-небудь про свою дитину, де вона є, і не знала, чи взагалі її колись побачить”⁶⁸. Подібні ситуації регулярно траплялися у різних жіночих таборах. Чи не ідентичний епізод описувала й Василина Саламон: “Я бачила сцену, якої до кінця життя не забуду. Кінчається дитинці 3 роки, і ту дитинку відвозять вже (...) Кожна мама мала право свою власну дитинку винести з того бараку і занести на вахту. Кожна мама старалася якусь шапочку, якийсь светерочок, що-небудь тій дитинці дати (...) а на вахті уже кожную дитинку переймала медсестра вільна з конвоєм (...) А

мами декотрі не давали їх, кричали, їм виривали ті діти. Та дитина плакала, та мама кидалася на землю, біла ногами і руками. Вона... Страшне (...) І дуже часто матері не знаходили вже тих дітей”⁶⁹.

Наталія Костенко саме так втратила свого сина, і лише через багато років відшукала і повернула його. Жінка зазнала такого стресу, що частина подій просто випала з її пам'яті: “Стали його в мене з рук забирати. Він за мою шию чіпляється: “Мама, мама! Я його тримаю і не віддаю... Ну, звичайно, принесли наручники, закували мене і потягли силоміць. Ігор у наглядача з рук виривається, кричить. Я й не згадаю, як мене на етап відправили, можна сказати, була непритомна”⁷⁰.

Матері-невільниці, яких розлучили з їхніми дітьми під час арешту, потерпали не тільки від розлуки з ними, а й від того, що часто їм не було нічого відомо про долю власних дітей. “Між нами була наша подруга з Тернопільщини (...) Ми ніколи не бачили усмішки на її обличчі. Чоловіка її вбили, а сина вона встигла комусь передати, щоб виховали, не дали в дитдом. Але чи не відберуть тої дитини, чи не виросте з неї яничар, що прокляне і батька, і матір, а сам піде служити імперії?” — згадувала Ганна Заячківська-Михальчук⁷¹. Колишня невольниця Марія Потикевич-Заболотна у неволі (у 1947 р.) склала вірш, який передає думки та почуття матерів за ґратами:

*Маленька дитино, в святкову цю днину
Хотіла б сказати про те,
Що в світі чужому — тобі невідомім —
За ґратами мама живе.
І тужить, і плаче сумними ночами,
І молиться мама твоя,
Щоб доня здорова була і раденька,
На щастя родині росла.
За дротом колючим роками страждає,
І мукам не видно кінця.
Літа молодії і дні щонайкращі
Зжирає проклята тюрма.
Коли щось недобре почуєш про неї,
Не вір язикам злих людей.
Чекай її, доню, вона скоро прийде
Й пригорне тебе до грудей.
І тайну відкриє, і правду розкаже,
За що проливалася кров
І мучились люди. Та день той настане,
І буде добро і любов!⁷².*

З одного боку, ці переживання додавали гіркоти, однак з іншого — почуття материнського обов'язку змушувало жінок не опускати рук та стійко витримувати

неймовірні труднощі. Анна Марунчак пригадувала момент відчаю: “Я думала: чи витримаю ще це випробування? Хотіла заподіяти собі смерть, бо не ставало сил терпіти. Одного разу мало не кинулася під вагон з гравієм, але голос сина зупинив мене — я мусила для нього жити”⁷³. Євгенія Андрусак, дитину якої відібрали після арешту, від самого початку твердо вирішила вижити у неволі, щоб повернути собі сина: “Їла, що давали, бо хотіла вижити. Про дитину я не забувала ні на хвилину, навіть у найважчі періоди свого життя”⁷⁴.

Подолати зневіру, що опановувала ув'язнених матерів і викликала думки про самогубство, допомагали їхні ж подруги по неволі, розділяючи важку долю та підтримуючи одна одну у найважчі хвилини. Наталія Костенко згадувала свій стан після розлуки з сином: “Я й працювати не можу, і ночами не сплю, плачу і плачу (...) Подруги кажуть мені: перестань ти плакати, припини дитину мучити — поки ти побиваєшся, і він там заспокоїтися не може”⁷⁵. Анна Мартинюк з вдячністю згадувала подруг по бараку, які своїм щирим співчуттям та розрадою допомогли психологічно впоратися з втратою дитини: “Я була така нещасна без дитини в тюрмі (...) Ох, Господи, тяжко те описати, коли б не мої подруги, мабуть, збожеволіла б. Катруся (Зарицька) бачила моє горе і розповіла мені про свою долю, також лишила малесенького синочка вдома у Львові (...) Хотіла кинутися під поїзд, але тоді став перед очима маленький синок Богдан...”⁷⁶. Підтримуючи одна одну у найважчі хвилини відчаю, жінки спільно долали біду та допомагали одна одній вистояти психологічно.

Мрії про майбутню зустріч з дитиною, сподівання віднайти її після звільнення та відновити родину вселяли жінкам надію на майбутнє, додавали сил витримувати всі випробування, спонукали жити далі. Наталія Шухевич згадувала: “Від мене забрали дітей, мовляв, діти не можуть бути в тюрмі. Їх віддали до дитбудинку. Відтоді я їх не бачила аж до свого звільнення (...) Я писала прохання, щоб дозволили написати дітям. Але все було намарне (...) Жила з дня на день. Весь час думала про дітей, молилася, щоб тільки побачити їх ще раз”⁷⁷. Анна Карванська-Байляк розповідала про свою співкамерницю: “Хлопець, про якого Калина не переставала говорити, завжди зі сльозами на очах і невимовною тугою, — Олесь, її синочок. Остався десь на волі, при людях. Де й при кому — вона цього не знала. Він — її плоть і кров, її дитя — здавався тепер мрією. І лиш одного прагнула, лиш про одне Господа молила: пригорнути синочка до серця і вже більше з ним не розійтися”⁷⁸.

Проблема розриву і поновлення стосунків поміж матерями-політв'язнями та їхніми осиротілими на довгі роки дітьми потребує глибшого вивчення. Виховані у радянських сиротинцях чи під опікою родичів, діти не отримували материнської любові й турботи, їм важко було зрозуміти, чому мама не була поруч. Про цей аспект жіночого досвіду ув'язнення вкрай рідко згадують жінки. Можна вважати, що найбільш сприятливим сценарієм для матерів-невільниць було виховання дітей у сім'ях близьких родичів: такі діти не втрачали зв'язку з рідною культурою, мали родинну опіку, і після

звільнення матерям значно легше було повернути їх. Так склалося, наприклад, жінку Павліни Мельничук: жінку заарештували вагітною і вона народила сина у в'язниці. немовлям на руках була етапована у харківську колонію; згодом півторарічного хлопчика дозволили передати на виховання рідній сестрі, а після звільнення жінці подалося відновити сім'ю⁷⁹.

Декому з жінок вдавалося налагодити листування з підростаючими дітьми і в такий спосіб підтримувати більш-менш регулярний зв'язок: цікавитися справами своїх дітей, чи доньки, давати поради чи настанови, напучувати, жити їхніми інтересами. Саме так вибудовувала свої стосунки з сином упродовж 25 років неволі Катерина Зарицька. Її листи сповнені материнської любові і турботи, вона заохочувала і підбадьорювала його до добрих вчинків та водночас критикувала за хиби⁸⁰. Унікальною є історія відновленого материнства колишньої підпільниці Євгенії Андрусак, півторарічного сина якої відібрали при арешті, — слід дитини було втрачено. Протягом 10 років таборів жінка жила думкою про те, що поверне собі сина, і після звільнення ще два роки докладала неймовірних зусиль, щоб розшукати родину радянського офіцера, яка взяла дитину на виховання. Жінці вдалося не лише знайти свого на той час вже 12-річного сина в російській провінції, а й через суд поновити свої материнські права, забрати малого в Україну та виховати гідною людиною⁸¹.

Зустріч з дітьми після багатьох років розлуки далеко не в усіх була радісною. Як писала звільнену Наталю Попович її вже дорослі сини зустрічали на вокзалі з квітами⁸², то 10-річний син Марії Курочки, якого виховували дідусь і бабуся, при її появі після ув'язнення відмовився визнавати її матір'ю, що спричинило в жінки нервовий розлад⁸³. Зі скупих спогадів про відносини з дітьми після звільнення стає зрозуміло, що ті не завжди готові були пробачити матерям своє вимушене сирітство. “Мої сини з великим невдоволенням сприймають мою біографію і зв'язане з нею їх важке дитинство”, — з гіркотою писала Галина Шандарак в одному з листів до І. Кривуцького у 2002 р.⁸⁴.

Вивчення спогадів жінок-політв'язнів про їхній досвід материнства в неволі дає змогу усвідомити всю суперечливість і трагізм пережитого: коли прагнення жінки реалізувати свою материнську роль натрапляло на нелюдські умови утримання у в'язницях і таборах, бажання зберегти зв'язок і згодом зустрітися зі своїми (не)втраченими дітьми спонукало жити, а смерть чи довічна розлука з дитиною залишали невиліковні рани в душах колишніх невольниць.

Важко не погодитися з висновками Л. Максимової: “Материнство давало їм [жінкам] “друге дихання”, з'являвся смисл життя, спалахувала згасла надія на нормальне життя (...) Природне почуття турботи про нащадків допомагало їм вижити і відчувати свою соціальну жіночу роль”⁸⁵. У таборах і в'язницях роль матері (виконувана реально на місці чи пережита дистанційно), попри всі емоційні та фізичні страждання, дозволяла жінкам залишатися жінками, таким чином підживлюючи їхню загрожену гендерну ідентичність.

- ¹ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...
- ² Петров Н. История империи ГУЛАГ. – Глава 17 [Электронный ресурс]. – www.pseudology.org/GULAG/Glava17.htm
- ³ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... – № 7. – С. 8.
- ⁴ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... – № 6. – С. 8.
- ⁵ Петров Н. История империи ГУЛАГ. – Глава 17 [Электронный ресурс]. – www.pseudology.org/GULAG/Glava17.htm.
- ⁶ Дети ГУЛАГа : 1918-1956 / под ред. акад. А. Н. Яковлева ; сост. С. С. Виленский, А. М. Г. В. Атамашкина, И.Ю. Новиченко. – Москва : Международный фонд "демократия", 2002. – С. 345.
- ⁷ Дети ГУЛАГа... – С. 345.
- ⁸ Усна жіноча історія... – С. 267-269.
- ⁹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... – С. 84.
- ¹⁰ Наприклад: Нескорена Берегиня... – С. 175, 179.
- ¹¹ Закидальська А. Інтинські сніговії... – С. 30-31.
- ¹² Дети ГУЛАГа... – С. 428.
- ¹³ Запорожец Н. И. Из воспоминаний / предисл. Н. Ширяевой // Доднесь тяготееет. – Москва : Сов. писатель, 1989. – Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – С. 537-538.
- ¹⁴ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... – С. 31.
- ¹⁵ Усна жіноча історія... – С. 269.
- ¹⁶ Судьба Натальи Костенко... – С. 405.
- ¹⁷ Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... – С. 271-272.
- ¹⁸ Нескорена Берегиня... – С. 116-118.
- ¹⁹ Мешко О. "Не відступлюся!"... – С. 24-89.
- ²⁰ Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения... – С. 381-395; Волович Х. В. О прошлом... – С. 479-484.
- ²¹ Суровцова Н. Спогади... – С. 317-318, 357.
- ²² Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... – С. 78.
- ²³ Максимова Л.А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... – С. 275.
- ²⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 257.
- ²⁵ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...
- ²⁶ Волович Х. В. О прошлом... – С. 479.
- ²⁷ Петкевич Т. В. Жизнь – сапожок непарный... – С. 258.
- ²⁸ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... – С. 478.
- ²⁹ Суровцова Н. Спогади... – С. 316-317.
- ³⁰ Суровцова Н. Спогади... – С. 316-317, 356.
- ³¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 257; Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... – С. 273.
- ³² Мешко О. "Не відступлюся!" – С. 55.
- ³³ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... – С. 77.
- ³⁴ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... – С. 480.
- ³⁵ Судьба Натальи Костенко... – С. 407.
- ³⁶ Суровцова Н. Спогади... – С. 319.
- ³⁷ Волович Х. В. О прошлом... – С. 481.
- ³⁸ Волович Х. В. О прошлом... – С. 481.
- ³⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут... – С. 272.
- ⁴⁰ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... – С. 99.
- ⁴¹ Гинзбург Е. Крутой маршрут... – С. 272-273.
- ⁴² Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... – С. 99-100.
- ⁴³ Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... – С. 275.
- ⁴⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... – С. 260.
- ⁴⁵ Судьба Натальи Костенко... – С. 406.
- ⁴⁶ Нескорена Берегиня... – С. 175-176.
- ⁴⁷ Віра, Надія, Любов : спогади жінок... – Т. 1. – С.63-65.
- ⁴⁸ Віра, Надія, Любов : спогади жінок... – Т. 2. – С. 244-245.

- ⁴⁹ Віра, Надія, Любов : спогади жінок... — Т. 1. — С. 47-48.
- ⁵⁰ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 77.
- ⁵¹ Судьба Натальи Костенко... — С. 405.
- ⁵² Судьба Натальи Костенко... — С. 406.
- ⁵³ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... — С. 480.
- ⁵⁴ Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... — С. 275-277.
- ⁵⁵ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)... — 1991. — № 7. — С. 8.
- ⁵⁶ Епплбом Е. Історія ГУЛАґу... — С. 260.
- ⁵⁷ "Мамочкино кладбище" — кладбище детгородка пос. Долинка [Електронний ресурс]. Виртуальный музей ГУЛАГа. — Режим доступа : <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=19885512&language=1>
- ⁵⁸ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 100-101.
- ⁵⁹ Суровцова Н. Спогади... — С. 320-321.
- ⁶⁰ Суровцова Н. Спогади... — С. 320-321.
- ⁶¹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 77.
- ⁶² Суровцова Н. Спогади... — С. 320.
- ⁶³ Віра, Надія, Любов : спогади жінок... — Т. 2. — С. 248, 289-290; Віра, Надія, Любов : спогади жінок... Т. 1. — С. 156-157.
- ⁶⁴ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19... — С. 77.
- ⁶⁵ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 102.
- ⁶⁶ Нескорена Берегиня... — С. 176.
- ⁶⁷ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек : повесть о пережитом [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=9&list=1&foto=2>
- ⁶⁸ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... — С. 104.
- ⁶⁹ Незвичайні долі звичайних жінок... — С. 180-181.
- ⁷⁰ Судьба Натальи Костенко... — С. 405.
- ⁷¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 109.
- ⁷² Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... — С. 66.
- ⁷³ Нескорена Берегиня... — С. 101.
- ⁷⁴ Андрусяк Є. Спогади... — С. 49.
- ⁷⁵ Судьба Натальи Костенко... — С. 408.
- ⁷⁶ Нескорена Берегиня... — С. 174-177; подібно ж: Корчак Д. Побачене і пережите... — С. 26; Заєць-Мерещак О. Хто з Богом... — С. 26.
- ⁷⁷ Нескорена Берегиня... — С. 80-81.
- ⁷⁸ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... — С. 299.
- ⁷⁹ Беноні П. Така наша гірка правда... — С. 29-30.
- ⁸⁰ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати"... — С. 206.
- ⁸¹ Андрусяк Є. Спогади... — С. 69-84.
- ⁸² Нескорена Берегиня... — С. 147.
- ⁸³ Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла..." — С. 100-101.
- ⁸⁴ В намісті з колючого дроту... — С. 91.
- ⁸⁵ Максимова Л.А. Материнство в лагерях ГУЛАГа... — С. 277.

ВИСНОВКИ

В умовах позбавлення усіх прав, коли ресурси та можливості контролю над ситуацією були зведені майже до нуля, єдиним доступним способом спротиву дегуманізуючому впливові режиму ГУЛАГу стало виживання: вижити і залишитися людиною означало перемогти репресивну систему, націлену на руйнування особистості в'язня. Для багатьох невільників – свідомо чи ні – завдання полягало в тому, щоб не дозволити табірному режимові зруйнувати себе фізично та морально, зберегти (наскільки це можливо) своє соматичне та психічне здоров'я, вижити і залишитися особистістю з певним спектром соціальних ідентичностей, системою цінностей, моральними принципами та світоглядом.

Фактично основною метою багаторічного ув'язнення політичних опонентів радянського режиму було їх “перевиховання” — тобто, дезінтеграція особистості, руйнування базових соціальних ідентичностей, розмивання усталеної системи цінностей і переконань. Для цього система використовувала різні прийоми: голод, виснажлива праця, відсутність можливостей повноцінного відпочинку та медичної допомоги тощо мали звести усі інтереси в'язня до задоволення базових (фізіологічних та безпекових) потреб, з одночасним нівелюванням вищих потреб (соціальних, самоповаги, самовираження). З іншого боку, ізоляція від решти суспільства, інформаційна блокада, вилучення зі звичного соціального середовища, казармовий (бараковий) побут і чітко регламентований триб життя мали дезорієнтувати в'язнів у часі, розірвати існуючі соціальні зв'язки, створити відчуття цілковитого контролю над усіма сторонами їхнього життя і повної залежності від режиму. Уніфікація одягу, заборона особистих речей, використання номерів (а не особистих імен) для ідентифікації в'язнів мали слугувати їх знеособленню, втраті індивідуальності та перетворенню на частину безликої і слухняної людської маси.

Якщо праця та харчування в'язнів перебували під тотальним контролем режиму і невільників не мали змоги якось посутньо вплинути на ці норми та регламенти, то житло було більшою мірою у розпорядженні в'язнів. Бараки, що їх жінки власноруч перетворювали на сурогат “дому”, ставали простором “колективної приватності”, протиставленої режимові, який уособлювала табірна адміністрація. Охоронці і табірне начальство не могли постійно контролювати всі сторони повсякдення невільників

у бараках, за винятком регулярних обшуків задля вилучення “заборонених речей”. Попри численні заборони та обмеження (і суворі покарання за їх порушення), у бараках тривало таємне життя ув’язнених, відбувалося чимало недозволеного (молитви, спів, віршування, вишивання, розповідання власних життєвих історій та літературних творів, навчання тощо). Таким чином барак ставав осередком, де зароджувалася та розвивалася і формувалася невільницька контркультура, в межах якої жінки плели і практикували свої загрожені соціальні ідентичності. Власноруч витворені образи “нормального життя” слугували жінкам рятівними маяками у темряві їхнього табірнього існування, допомагали зберегти людяність і цілісність особистості жінки. Парадоксальним чином, загратовані і замкнуті бараки давали жінкам певний — нехитрий, ілюзорний — простір свободи, де існувала інша паралельна реальність, що функціонувала за принципами нормального життя і не була цілковито підконтрольна табірній владі, таким чином підриваючи її (влади) тотальність.

Для українок одним із найбільш ефективних способів виживання стало гуртування у національні спільноти-земляцтва: жінки, об’єднані не лише спільною етнічною культурою (мовою, релігією), а й найчастіше опозиційними режимами (антирадянськими, націоналістичними) політичними поглядами, творили малі (квазіродинні) групи і ширші (квазідіаспорні) мережі взаємопідтримки — емоційно-психологічної та матеріальної. Попри певну дистанційованість з іншими подібними групами, міжетнічні упередження та конфлікти, жінкам часто вдавалося налагодити мирні чи навіть дружні стосунки з представницями інших націй. Інколи на ґрунті спільного протистояння репресивній системі в жінок розвивалося почуття спорідненості їхньої (жіночої і національної) долі та солідарності понад національними відмінностями, найвищим проявом якого стала спільна участь жінок у табірних повстаннях 1953–1954 рр.

Свідомо чи спонтанно, жінки виробили і застосовували порівняно ефективні прийоми та сценарії протидії руйнівному впливові перелічених методів на особистість в’язня, що загалом збільшувало шанси на виживання. Серед завдань, які певною мірою вдавалося вирішити жінкам у цьому нерівному протистоянні, були:

1) *подолання ізоляції та інформаційного голоду (щоб не загубитись серед чужих людей)* — через налагодження каналів комунікації поміж українками-невільницями та із зовнішнім світом/домом; постійне листування всередині таборів/зон та з батьківщиною, що сприяло підтримці й відновленню соціальних зв’язків, отриманню інформації;

2) *подолання/освоєння місця (щоб не загубитись у чужому просторі)* — через відтворення подоби “нормального трибу життя” в ГУЛАГу та перетворення камери/барака в подобу дому (з характерними елементами інтер’єру), впорядкування та перетворення чужого простору табору/в’язниці на “свій”; практика виконання традиційних жіночих

побутових обов'язків допомагала жінкам зберігати жіночу ідентичність попри обставини, які її нівелювали;

3) *подолання монотонності і невизначеності часу (щоб не загубитись у потоці часу)* — через цілеспрямоване структурування часу, відтворення традиційного ритму життя: проведення щонедільних богослужень, відзначення Різдва і Великодня з максимальним збереженням/відтворенням ритуалів та атрибутів свят;

4) *подолання емоційного занепаду, зневіри (щоб не втратити надії)* — через жіночу солідарність, емоційну підтримку, креативну мобілізацію: жіноча солідарність, дружба та малі групи взаємопідтримки, творчі практики (спів, віршування, театральні постановки тощо) допомагали жінкам розраджувати одна одну в критичні моменти, долати депресивні стани, стримувати суїцидальні настрої, відволікатися від тривожних думок тощо;

5) *збереження системи цінностей (щоб не втратити моральних орієнтирів)* — через регулярні релігійні практики: індивідуальні та спільні (групові) таємні молитви, щонедільні та святкові богослуження; жінки вперше випробували себе в ролі священнослужителів, здобувши новий досвід;

6) *підтримання жіночності і жіночі практики (щоб залишатися жінкою)* — через цілеспрямовану турботу про зовнішній вигляд: зачіски й одяг, регулярні гігієнічні процедури, фізичні вправи, атрибути жіночності (вишивка, мереживо, парфуми тощо); жінки таким чином підтримували гендерну ідентичність та маніфестувати її;

7) *підтримання українськості (щоб залишатися українкою)* — через заснування неформальних національних мереж-земляцтв і (від)творення уявної (нація у ширшому сенсі) і реальної (квазідіаспора) національної спільноти в ГУЛАГу за допомогою листування всередині і за межами таборів і в'язниць; традиційні форми жіночої творчості (вишивка, спів тощо) слугували маркерами національної ідентичності українок.

Особливим феноменом жіночого досвіду політичного ув'язнення стала невольницька творчість, що виконувала в таборах і в'язницях низку важливих функцій, які допомагали жінкам переносити всі неймовірні фізичні та психологічні випробування:

- *репрезентативну* — через творчість жінки проявляли свою українськість: легковпізнавані українські пісні, вишивка, вірші, а також вистави і малюнки з наскрізно українськими мотивами та сюжетами були маніфестом їхньої національної ідентичності, чітко маркували українок з-поміж інших невольниць ГУЛАГу;
- *консолідуючу* — творчість згуртовувала жінок, сприяла становленню, зміцненню та підтриманню соціальних зв'язків поміж політв'язнями, допомагала їм відчувати приналежність до національної спільноти (уявної — далеко в Україні, і реальної — у таборі), формувала солідарність, що було запорукою виживання у таборах;

- *аксіологічну* — крізь творчість, яка глибоко закорінена в народну культуру українців, жінки підтримували лояльність до усталеної системи цінностей та цінностей, моральних орієнтирів (із домінуванням християнських мотивів), що допомагало їм протистояти дегуманізуючому впливу ГУЛАГу на людську особистість;
- *експресивну* — творчість давала можливість бодай частково задовольнити емоційні потреби та реалізувати творчий потенціал тим, хто мав творчі здібності; жінки демонстрували винахідливість щодо матеріалів, технік та інструментів творчого процесу;
- *психотерапевтичну* — завдяки творчості жінки спільно долали травматичний досвід, депресію, вивільняли нагромаджений стрес, знімали психічне напруження, отримували позитивні емоції, відволікалися від жахів реального повсякдення ГУЛАГу, що їм допомагало їм не занепадати духом та не втрачати інтересу до життя;
- *протестну* — творчість потрібно розглядати як форму пасивного спротиву антигуманному режиму ГУЛАГу: всупереч фізичній неволі та численним заборонам, жінки відчували і проявляли внутрішню свободу в піснях, малюнках, віршах і вишивці, артикулюючи спогади про свою батьківщину та плекаючи мрії про волю; їхня творчість була поза контролем табірної системи.

Розмаїття жанрів і форм, у яких проявляла себе жіноча творчість у неволі, а також наполегливість і винахідливість жінок у креативних практиках недзвозначно засвідчують виняткове значення цього аспекту їх табірної повсякденності. Перелічені функції допомагали жінкам-політв'язням зберігати основні соціальні ідентичності (гендерну, національну, релігійну, політичну), систему ціннісних координат (соціальні норми, моральні засади, світоглядні принципи), щоб не допустити розпаду особистості, залишатися людиною/жінкою/українкою.

Як і нацистські концтабори, система ГУЛАГу була антитезою до звичайної громади: режим прагнув цілковито вирвати людину з середовища, яким є нормальне людське суспільство. Однак ця машина, націлена на атомізацію в'язнів та розщеплення засад гуманності, насправді стала полігоном для випробування справжнього значення того, що означає людська спільнота. Статеві розділені табори ГУЛАГу, як і подібні табори смерті часів Другої світової війни, стали простором творення та прояву жіночої солідарності, завдяки якій невольницям вдавалося виживати в умовах, що не мали аналогів у звичайному світі. Жіночі спільноти, стосунки в яких нагадували родинні (сестринські чи материнсько-дочірні) і будувалися на засадах культивованої традиційною культурою жіночої "етики турботи" (за Керол Гіліган та Ненсі Чодоров), були чи не найбільш ефективною стратегією протидії руйнівному впливові режиму, а отже — запорукою виживання. Жіночі групи взаємодопомоги не лише надавали своїм членкам психологічну (емоційну, інформаційну) та матеріальну (їжа, одяг, ліки тощо) підтримку, а й дозволяли жінкам — через прояви турботи — виконувати свою

традиційну роль опікунки, що сприяло збереженню гендерної ідентичності жінок. Жіноча солідарність набувала особливо виразних проявів, засвідчувала свою дієвість у найскрутніших обставинах (хвороби, травми) та в кризових умовах (протести, табірні повстання), коли саме згуртованість жінок, їхня готовність спільно захищати і відстоювати інтереси особи і групи — за відсутності інших ресурсів чи важелів впливу — рятувала життя багатьом із них.

Досліджуючи жіночу історію із залученням феміністського підходу, ми розкриваємо цілком невідомий пласт минулого, у якому мільйони жінок щоденно проживали Історію, кожную подію, кожен день, кожную мить — і трагічну, і героїчну, і буденну. Вони досвідчили історію у свій специфічний спосіб — як жінки. Вони реагували на зміни та вибудовували свої життєві стратегії на основі культурно-обумовлених рамок жіночності: використовували свої, власне жіночі знання, навички, уміння, у вчинках спиралися на усталені в цій культурі соціальні норми, моральні цінності та уявлення про жінку. Вони приймали рішення, обирали способи, шукали засоби — жінки діяли, використовуючи доступні (часто мізерні) можливості і ресурси, долаючи структурні обмеження.

Феміністська історія дає нам можливість почути розповіді жінок-політв'язнів про пережите, щоб ми спробували досягнути їхній історичний досвід, реконструюючи з розрізнених клаптиків жіночих спогадів більш-менш цілісне, але дуже складне полотно життя цілої групи жінок у конкретних історичних обставинах. Життя, у якому було чимало болю, сліз, сорому, відчаю, але були також і радість, гордість, надія, любов, людяність. Попри те, що в суспільній свідомості склався стійкий образ жінки-політв'язня ГУЛАГу як *жертви*, яка зазнала нелюдських знущань, принижень, страждань і втрат, жіночі наративи про пережите в таборах і в'язницях не мають такого однозначно-віктимного характеру. В особистих спогадах колишніх українських невольниць незмінно звучить цей виразний мотив *виживання* та *перемоги* над режимом. Їхні історії — це насамперед історії неймовірних випробувань і водночас історії їх подолання, історії про силу духу і силу спільноти. Саме тому, вивчаючи жіночий досвід ГУЛАГу, вкрай важливо зосереджуватися не лише на проявах мучеництва, а й розкривати малопомітні, втім, насправді потужні форми жіночої *дієздатності* в гендерно забарвлених повсякденних практиках пристосування, спротиву та виживання в неволі.

ПЕРЕЛІК КОЛИШНІХ НЕВІЛЬНИЦЬ ГУЛАГУ, ЧИЇ СПОГАДИ ВИКОРИСТАНО У КНИЗІ

- Адамова-Сліозберг Ольга, 1902 р.н.
Андрусишин Катерина, р.н. невідомий
Андрусів Галина, 1932 р.н.
Андрусак Євгенія, 1919 р.н.
Бекар Текля, 1929 р.н.
Беноні Поліна, 1923 р.н.
Бзова-Стахів Теофілія, 1910 р.н.
Бриндзей-Лехицька Марія, р.н. невідомий
Бродюк-Душенко Ольга, р.н. невідомий
Будзанович Юлія, р.н. невідомий
Будник-Кекіш Євдокія, 1924 р.н.
Вагула Марія, 1926 р.н.
Валентина Н., прізвище і р.н. невідомі
Верес-Штундак Олександра, 1927 р.н.
Викович Іванна, 1933 р.н.
Вітко-Стах Катерина, р.н. невідомий
Войтоловська Ада, 1902 р.н.
Войцехович-Рафальська Омеляна, 1925 р.н.
Волович Хава, 1916 р.н.
Воробій Оксана, р.н. невідомий
Гаген-Торн Ніна, 1901 р.н.
Галій Марія, 1926 р.н.
Гишпіль-Демчук Тетяна, 1922 р.н.
Гінзбург Євгенія, 1904 р.н.
Гладка-Каній Ірина, 1927 р.н.
Глінка Олена, 1926 р.н.
Годяк Ольга, 1925 р.н.
Гончар-Бакай Уляна, 1925 р.н.
Горчинська Ванда, 1924 р.н.
Гошко-Кіт Анна, 1926 р.н.
Гранкіна Надія, 1904 р.н.
Грендиш Марія, 1926 р.н.
Грицина-Матешук Ірина, 1929 р.н.
Гриців-Козак Меланія, 1928 р.н.
Гросберг-Наконечна Ольга, 1923 р.н.
Гусяк Дарія, 1924 р.н.
Дейнега Тетяна, 1933 р.н.
Дзюбан-Головата Софія, 1928 р.н.
Дзендровська-Беркут Стефанія, 1925 р.н.
Дрозд Віра, 1929 р.н.
Довгошия Текля, 1925 р.
Завербна Ольга, р.н. невідомий
Задорожан Лариса, 1920 р.н.
Закидальська Анастасія, 1923 р.н.
Запорожець Наталія, 1923 р.н.
Зарицька Катерина, 1914 р.н.
Заячківська-Михальчук Ганна, 1919 р.н.
Іваницька Анна, 1925 р.н.
Камінська-Юрчук Оксана, 1922 р.н.
Карванська-Байляк Анна, 1924 р.н.
Катамай Нуся, р.н. невідомий
Квас Стефанія, 1924 р.н.
Керснорська Єфросинія, 1907 р.н.
Кислиця-Скавінська Ганна, 1927 р.н.
Кобрин-Сеник Володимира, 1928 р.н.
Коваль-Надорожняк Стефанія, 1928 р.н.
Корпан Віра, 1924 р.н.
Корчак Дарія, 1933 р.н.
Костенко Наталія, 1922 р.н.
Коханська Галина, 1925 р.н.
Коцур Анна, 1923 р.н.
Кошак-Свистельницька Дарія, 1926 р.н.

Крижанівська-Гасюк Ярослава, 1925 р.н.
Крутяк-Рудник Надія, 1926 р.н.
Лаврів-Скрентович Марія, 1925 р.н.
Лемеха Віра, 1923 р.н.
Ліппер Елінор, 1912 р.н.
Лядська Ольга, 1926 р.н.
Мазепа-Кучма Ганна, р.н. невідомий
Макогон Марія, 1925 р.н.
Мальцева Ніна, 1911 р.н.
Марта Н., прізвище і р.н. невідомі
Мартинюк Анна, 1925 р.н.
Марунчак Анна, р.н. невідомий
Марченко Зоя, 1907 р.н.
Мацелюх-Горинь Ольга, 1930 р.н.
Мерещак-Заяць Ольга, 1919 р.н.
Мешко Оксана, 1905 р.н.
Мода-Покалюк Ольга, 1923 р.н.
Мосюк-Полюга Дарина, р.н. невідомий
Мочульська Оріся, р.н. невідомий
Нич-Страханюк Марія, р.н. невідомий
Обертинська Беата, 1898 р.н.
Оліцька Катерина, 1899 р.н.
Петкевич Тамара, 1920 р.н.
Пилявська Зоня, 1922 р.н.
Плечій Ганна, 1929 р.н.
Позняк-Скрип'юк Ганна, 1925 р.н.
Полюга Дарія, 1926 р.н.
Попович Наталія, 1906 р.н.
Потикевич-Заболотна Марія, 1924 р.н.

Процак Параска, 1926 р.н.
Руденко Раїса, 1939 р.н.
Руженцева Тамара, 1917 р.н.
Саламон Василина, 1919 р.н.
Слободян-Ковалюк, 1922 р.н.
Сподарик Ольга, 1928 р.н.
Старік-Паламарчук Валентина, 1915 р.н.
Стефанська Міліца, 1916 р.н.
Стец-Іванчук Ольга, 1928 р.н.
Суровцова Надія, 1896 р.н.
Тамарина Руф, 1921 р.н.
Танасійчук Марія, р.н. невідомий
Тесля-Павлик Марія, 1927 р.н.
Тимчишин Стефанія, 1921 р.н.
Улановська Надія, 1903 р.н.
Флюнт Марія, 1925 р.н.
Франко Віра-Марія, 1923 р.н.
Хомій-Камінська Євгенія, 1926 р.н.
Чабан-Гаваль Стефанія, 1926 р.н.
Чеховець Анастасія, 1930 р.н.
Шандарак-Бровченко Галина, 1920 р.н.
Шліс Валлі, р.н. невідомий
Шубська Галина, 1918 р.н.
Шустакевич Марія, 1927 р.н.
Шухевич Наталія, 1910 р.н.
Юрків-Стецьків Ганна, 1923 р.н.
Юрчик-Івасенко Ганна, р.н. невідомий
Юрчицька Олена, 1921 р.н.
Яковишин Марія, р.н. невідомий

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Фото 1. “Ангеле Хоронителю, благаю тебе хорони мою донечку Миросю. Тюремні спомин 1949”. Вишивка Ганни Процьків-Лівень (1923 р.н.), створена у Чортківській тюрмі 1949 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 2. “На вічний спомин тюремний своєму ніколи не забутому любому мужу Ярославови дарує твоя Ганя”. Вишивка Ганни Процьків-Лівень (1923 р.н.), створена у Чортківській тюрмі, 1949 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 3. Образ Діви Марії з ангелами. Вишивка Марії Бездик-Поляшецької, створена у Львівській тюрмі “на Лонцького”, 1948 р. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 4. “Ангел-хоронитель оберігає дітей Ігора і Зенона”. Вишивка Василя Соломоновича, створена для її дітей у Львівській пересильній тюрмі, 1950 р. Фонди Львівського історичного музею (ТК 4272).

Фото 5. Серветка (фрагмент), вишита у неволі. Фонди Львівського історичного музею (ТК 4993).

Фото 6. Серветка (фрагмент), яку вишила невільниця-литовка (ім'я невідоме) у таборі в Тайшеті, подарована на пам'ять українці Любі Барабаш-Білінській. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 7. “В незабутній спогад із тюрми”. Тюремна вишивка (фрагмент), 1947 р. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5012).

Фото 8. Вишивка Анни Хом'як, створена на згадку власним дітям у таборі в Норильську, 1948 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 9. “На спомин діточкам”. Вишивка Анни Хом'як, створена у таборі в Норильську, 1948 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 10. “Моє серце рветься на волю”. Вишивка Анни Хом'як, створена у таборі в Норильську, 1948 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 11. “Боже, дай Волю Україні”. Вишивка Ольги Завербної, створена у таборі в Інті. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові і (ТК-4452).

Фото 12. “Ангел-охоронець супроводжує дітей”. Вишивка Анни Бурбели-Олексів, створена у таборі в Мордовії, 1955 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 13. Фото Ганни Процьків-Лівень (1923 р.н.), надіслане родичам з табору у Тайшеті, 21 березня 1954 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 14. Фото Ганни Процьків-Лівень (1923 р.н.), надіслане родичам після звільнення з табору 5 вересня 1957 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 15. Неповнолітні політв'язні після звільнення з таборів, 1956 р. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 16. Колишні політв'язні С. Мойсейн та її чоловік А. Довжук після звільнення, Інта, 1956 р. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 17. Жінки-політв'язні після звільнення з табору, Казахстан, 1956 р. У центрі — Ольга Дяковська. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 18. Жінки-політв'язні після звільнення. Фото Марії Н., подароване на згадку подрузі по табору в Кінгірі, 5 квітня 1953 р. Архів Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н)

Фото 19. Жінки-політв'язні після звільнення. Фото Юлії Н., подароване на згадку подрузі по табору в Магадані, 28 липня 1954 р. Архів Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 20. Жінки-політв'язні після звільнення. Фото Марії Н., надіслане родичам, 21 грудня 1955 р. Архів Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н)

Фото 21. Українці-політв'язні після звільнення. Фото Доми Н., подароване на згадку подрузі по табору в Магадані, 23 березня 1955 р. Архів Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 22. Жінки-політв'язні після звільнення. Фото Ганни Н., подароване на згадку подрузі по табору, 15 травня 1955 р. Архів Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 23. Саморобна різдвяна листівка Ганни Коцур, надіслана з табору сестрі. Архів Львівського історичного Музею (АРХ-16896/2)

Фото 24. "В день моей свободы!" Малюнок-обкладинка листа щойно звільненої Василю Ільюк до її ув'язненої невістки Люби, 20 лютого 1956 р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ 284).

Фото 25. Малюнок Ганни Коцур, прикріплений до листа братові Богдану з табору в Тайшеті, 15 червня 1954 р. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/5).

Фото 26. Фрагмент саморобної різдвяної листівки Ганни Коцур, надісланої з табору сестрі, 20 грудня 1955 р. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/9).

Фото 27. Саморобна різдвяна листівка Ганни Коцур, надіслана з табору сестрі, 16 грудня 1954 р. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/7).

Фото 28. Саморобна привітальна листівка з нагоди іменин подруги у таборі в Невельську, 30 вересня 1954 р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ- 282).

Фото 29. "Пливуть літа, неначе хвилі, хоч і темніє життєва ніч. Помимо бурь і негоди — сонечку навстріч!" Саморобна листівка Ганни Коцур, надіслана з табору сестрі. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/4).

Фото 30. "В день ангела". Саморобна привітальна листівка з нагоди іменин подруги у таборі, 1955 р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ 287).

Фото 31. Саморобні листівки Ярослави Сенківської-Онуферко (1923 р.н.), виготовлені з березової кори в таборі у Воркуті. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 32. Саморобна привітальна листівка Ірини Н., подарована з нагоди іменин подруги у таборі, 30 вересня 1953 р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ 278).

Фото 33. "В день ангела". Саморобна привітальна листівка з нагоди іменин подруги у таборі, 1953 р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ 275).

Фото 34, 35, 36, 37. Малюнки з табірному альбому, адресованого дітям невільниці, 1956 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів.

Фото 38. “С.І.Х. (Слава Ісусу Христу!) Спомин з неволі”. Вишивка Лесі Воробій, створена у Львівській тюрмі, 1947 р. Експозиція музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 39. “О Маріє, Мати Божа неустанної помочі, молися за нами!” Вишита іконка Марії Берези, створена у Львівській тюрмі, 1946 р. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 40. “Божественне серце Ісуса, помилуй нас!”. Вишита іконка Ганни Кавецької, створена в таборі в Магадані. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 41. Образки Ісуса Христа і Діви Марії, які вишила Марія Матковська у таборі Караганді. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 42, 43. Образки Матері Божої та Ісуса Христа, які вишила Марія Кавецька і охоронець Йосип Сліпий у таборі в Красноярському краї. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 44. “Христу Твоєму покланяємся”. Вишивка Ганни Потюк, створена у Коломийській тюрмі, 1948 р. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 45. “О Мати Божа визволи нас із тюрми”. Іконка вишита у неволі. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5068).

Фото 46. Іконки Ісуса Христа і Діви Марії, вишиті у таборах. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові.

Фото 47. “З далекого краю, мов на крилах до Тебе лечу, Миросю! У Твої обійми, мій єдиний скарбе, моя пташко, мій раю! Коханій Доні від рідної Матусі”. Напис на звороті світлинки, яку надіслала Ганна Процьків-Лівень (1923 р.н.) дочці Мирославі з табору у Тайшеті, 11 березня 1955 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 48. “На спомин Марійці. Нехай оця знімка споминає дні спільного життя, для Тебе після нашої розлуки. Незабувай”. Напис на звороті світлинки, яку Марія Н. подарувала на згадку своїй подрузі по таборі в Кінгірі, 5 квітня 1953 р. Архів Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 49. “На Довгу згадку подрузі Нусі дарить своє фото Юлія”. Напис на звороті світлинки, подарованої Юлею Н. на згадку Нусі, своїй подрузі по таборі в Магадані, 28 липня 1954 р. Архів Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 50. “На пам'ять довгу, моїх сірих буднів, у далекому краю. Для моїх ніколи незабутих Родичів від вірної дочки Гані”. Напис на звороті світлинки, яку надіслала родичам Ганна Процьків-Лівень (1923 р.н.) родичам з табору у Тайшеті, 21 березня 1954 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 51. “Де пам'ять там слів не треба. На добру згадку для родини дарує Марія”. Напис на звороті світлинки, яку надіслала Марія Н. своїм родичам після звільнення з табору, 21 грудня 1955 р. Архів Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 52. “З Рождеством Христовим!” Різдвяний лист з малюнком Ганни Коцур, надісланий з табору сестрі, 20 грудня 1955 р. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/9).

Фото 53. “Христос воскрес!” Великодній лист Ганни Коцур, надісланий з табору сестрі. Архів Львівського історичного музею (АРХ-16896/10).

Фото 54. “На довгу пам'ять Подрузі Нусі від Домі і її мужа Михася. Не впоминай, коли глянеш, а глянь Тоді, коли Згадаєш”. Напис на звороті світлинки Домі Н., подарованої на згадку подрузі по таборі в Магадані, 23 березня 1955 р. Архів Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 55. “На довгий незабутній спомин для свої землячки Маріїни Іванівни дай дні неволі дарує подруга Ганя”. Напис на звороті світильника Гані Х. [немає прізвища] згадку подрузі по табору, 15 травня 1955 р. Архів Музею Співки [немає прізвища] м. Бучач Тернопільської обл. (б/н).

Фото 56. Лист Василю Ільюк, написаний у день звільнення з табору [немає прізвища] невістки Люби, 20 лютого 1956 р. Фонди Національного музею-меморіалу [немає прізвища] режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 284).

Фото 57. Саморобна привітальна листівка з нагоди іменин [немає прізвища] у [немає прізвища] Невельську, 30 вересня 1954 р. Фонди Національного музею-меморіалу [немає прізвища] режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ- 282).

Фото 58. Вишита торбинка для збереження невідьницьких реліквій ([немає прізвища] тів, фотографій). Належала Ганні Процьків-Лівень (1923 р.н.), невідьницький табір [немає прізвища] (1947-1956). Приватний архів М. Байдак.

Фото 59. Вербечка з хліба, виготовлена у Львівській тюрмі “на Лонцького”, 1947 р. Належала Надії Мудрій (1923 р. н.). Фонди Національного музею-меморіалу [немає прізвища] режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 60. Табірний альбом О. Дяковськовської, виготовлений у таборі в Мордовії. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 61, 62. Табірний мікроальбом, виготовлений з берести з обкладинкою зі свинцю із побажаннями подрузі Любі. Розмір 4х6 см. Фонди Національного Музею-меморіалу [немає прізвища] окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 260).

Фото 63. Табірний альбом О. Дяковськовської, виготовлений у таборі в Мордовії. Експозиція Музею Співки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 64. Портрет Т. Шевченка, виконаний на слюдi, на видобутку якої працювали невідьниці. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 265).

Фото 65. Фрагмент саморобної привітальної листівки, виконаної на слюдi, на видобутку якої працювали невідьниці, 12 липня 1955р. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 262).

Фото 66. Афіша виступу табірної художньої самодіяльності — дуету Одарки і Карася з опери С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм” у таборі в Інтi, 16 березня 1949 р. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові.

Фото 67. Табірний альбом з вишитою обкладинкою, який належав Любі Барабаш-Білінській. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 68. Дитяча сорочечка, яку пошила і вишила Ірина Білінська для своєї дочки Терези у Львівській тюрмі “на Лонцького”, 1947 р. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові.

Фото 69. Торбинка для особистих речей Катерини Зарицької, яку вона виготовила і вишила у Володимирській тюрмі. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5272).

Фото 70. Футляр для щітки Ірини Шумської-Шведик, зроблений та оздоблений у таборі. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5076).

Фото 71. Полотняна вишита обкладинка привітальної листівки з нагоди уродин подруги, створена у таборі в Інтi, 25 липня 1951 р. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5076).

Фото 72. Зразки табірної одягу невільників. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (позаду: сукня Наталії Попович ТК-4949; ліворуч – ватник ТК-4951; у центрі – блузка і спідниця Ольги Дучимінської ТК-4215, ТК-4214; праворуч – сукня ТК-4216, хустка ТК-4217)..

Фото 73. Саморобні табірні сувеніри у вигляді брелків, які виготовила та вишила Ірина Сеник для онуків Катерини Зарицької. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5272).

Фото 74. Блокнот Катерини Зарицької, виготовлений і вишитий у Володимирській тюрмі. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5269).

Фото 75, 76. Вірші Ольги Дучимінської, написані у таборі. Зберегла її подруга Лариса Білинська-Барабаш. Розмір 12х8 см. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 295).

Фото 77. Вірш “Моїй матері”, який написала невілинка для матері на листівці з табору. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 288).

Фото 78. Вірш-привітання, який написала Ірина Н. у таборі на саморобній листівці нагоди іменин подруги, 30 вересня 1953 р. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” (ТЛ 278).

Фото 79. “О Маріє Мати Божа, повна ласкі, возьми мою родину, під свій покров”. Образ Матері Божої, який вишила Ганна Процьків-Лівень (1923 р.н.) у Чортківській тюрмі, 1948 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 80. “О Мати Божа благаю тя візьми мою донечку під свою опіку не лишай сиротою. Тюремний спомин”. Образ Матері Божої з материнською молитвою, який вишила Ганна Процьків-Лівень (1923 р.н.) у Чортківській тюрмі, 1949 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 81. “Пам’ятка з сибіру. Спомагай нас Діво Маріє”. Образ Матері Божої, який вишила Марія Воробій-Берега у таборі. Експозиція Музею Спілки політв’язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 82. “О Маріє рятуй нас в неволі. Пам’ятка з тюрми Лонцького”. Іконка Богородиці з немовлям, який вишила Катерина Мельницька у Львівській тюрмі “на Лонцького”, 30 травня 1949 р. Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 83. “О Мати Божа вислухай мене маленьку хорони моїх рідних і поверни мене з моєю матусею з тюрми додому. Процьків Мирослава. Ярославна П.”. Іконка Матері Божої з материнською молитвою, який вишила Ганна Процьків-Лівень (1923 р.н.) у Чортківській тюрмі, 1949 р. Приватний архів М. Байдак.

Фото 84. “О Маріє Мати Божа неустанної помочі, молися за нами”. Образ Богородиці з немовлям, який вишила Люба Барабаш-Білинська у таборі в Тайшеті. Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Фото 85. Іконка Матері Божої, який вишила Наталія Непіп у Чортківській тюрмі, 1947 р. Експозиція Музею Спілки політв’язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.

Фото 86. Іконка Богородиці з немовлям, який вишила Анна Бурбела-Олексів у таборі в Мордовії, 1955 р. Експозиція Тернопільського історико-меморіального музею політв’язнів.

Фото 87. “Мати Божа рятуй в’язнів. Спомин з тюрми “Бригідки”. Ігор Надя”. Іконка Богородиці з немовлям, який вишила Надія (Анастасія) Гелета у Львівській тюрмі “Бригідки”, 25 листопада 1948 р. Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

- Адамова-Слиозберг О. Л. Путь / Ольга Адамова-Слиозберг ; предисл. Н. Коржавина ; худож. Д. С. Мухин. – Москва : Возвращение, 1993. – 254 с.
- Андрусак Є. Спогади / Євгенія Андрусак. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 91 с.
- Беноні П. Така наша гірка правда: спогади і роздуми політв'язня / Павліна Беноні. – Чортків : [б.в.], 2003. – 40 с.
- В намісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – 276 с.
- Вагула М. Моя дорога з дому через в'язниці, лагерні зони, заслання додому / Марія Вагула. – Львів : Українські технології, 2006. – 94 с.
- Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. – Варшава : Український Архів, 2001. – Т. 1. – 426 с.
- Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. – Варшава : Український Архів, 2005. – Т. 2. – 360 с.
- Войтоловская А. По следам судьбы моего поколения / Ада Войтоловская. – Сыктывкар : Коми книжное издательство, 1991. – 334 с.
- Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі / Омеляна Войцехович-Рафальська // Наше життя. – 1992. – № 2. – С. 7-9; № 3. – С. 5-11.
- Волович Х. В. О прошлом / Хава Волович // Доднесь тяготеет. – Москва : Сов. писатель, 1989. – Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – С. 461-494.
- Гаген-Торн Н. И. Меморія / Нина Гаген-Торн. – Москва : Возвращение, 1994. – 412 с.
- Герлінг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки / Густав Герлінг-Грудзінський. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. – 316 с.
- Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности / Евгения Гинзбург. – Москва : Советский писатель, 1990. – 603 с.
- Глинка Е. “Колымский трамвай” средней тяжести / Елена Глинка // Доднесь тяготеет. – Москва : Возвращение, 2004. – Т. 2 : Колыма / сост. Виленский С. С. – С. 376-380.
- Глинка Е. Трюм, или Большой “колымский трамвай”: рассказ-свидетельство / Елена Глинка // Радуга. – 1990. – № 2. – С. 14-30.
- Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність / Анна Гошко-Кіт. – Львів : НВФ “Українські технології”, 2009. – 324 с.
- Гранкина Н. В. Записки вашей современницы : биограф. справка Э. Силиной / Надежда Гранкина // Доднесь тяготеет. – Москва : Сов. писатель, 1989. – Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – С. 149-174.
- Дети ГУЛАГа: 1918-1956 / сост. С. С. Виленский и др. ; под ред. акад. А. Н. Яковлева. – Москва : Международный фонд “Демократия”, 2002. – 631 с.
- “Дорогая Екатерина Павловна...”: Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920-1936: По документам фондов: “Московский политический красный крест”, “Е. П. Пешкова.

- Помощь политическим заключенным" / ГАРФ, НИПЦ "Мемориал" ; сост.: Л. Должанская, И. Осипова ; подгот. текстов, коммент., вступ. Л. Должанская ; науч. ред. Я. Леонтьев. — Санкт-Петербург : Журн. "Звезда", 2005. — 448 с.
- Заєць-Мерещак О. Хто з Богом, то Бог з ним : спогади Ольги Мерещак (Заєць) / Ольга Заєць-Мерещак. — Тернопіль : Астон, 2015. — 43 с.
- Закидальська А. Інтинські сніговії : документ. повість, публіцистика / Анастасія Закидальська. — Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2014. — 244 с.
- Заклученные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР : собр. документов и фотографий. — Москва : РОССПЭН, 2008. — 448 с.
- Запорожец Н. И. Из воспоминаний / Наталья Запорожец ; предисл. Н. Ширяевой / Доднесь тяготеет. — Москва : Сов. писатель, 1989. — Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. — С. 532-538.
- Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. — Львів : ПП Сорока, 2009. — 204 с.
- Изгнанники в своей стране : письма из советской ссылки 1921–1930-х годов : по документам фонда "Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным" / сост. О. М. Милова. — Москва : Наука, 2008. — 552 с.
- История сталинского ГУЛага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов : собр. док. : в 7 т. — Москва : РОССПЭН, 2004. — Т. 4 : Население ГУЛАГа: численность и условия содержания / отв. ред И. В. Безбородов, В. М. Хрусталева. — 624 с.
- Історія однієї фотографії : спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Галина Дацюк. — Київ : Спадщина, 2007. — 224 с.
- Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. — Варшава : Видавництво "Український Архів", 2000. — 440 с.
- Керсновская Е. А. Наскальная живопись: "...беззакония наши свидетельствуют против нас..." / Е. А. Керсновская ; ред.-сост., авт. предисл. В. Вигилянский. — Москва : Квадрат, 1991. — 383 с.
- Керсновская Е. А. Сколько стоит человек: повесть о пережитом : в 6 т. и 12 тетр. — Москва : Фонд Керсновской, 2000-2001.
- Корчак Д. Побачене і пережите : спогади політв'язня / Дарія Корчак. — Стрий : Укрпол, 2016. — 137 с.
- Коханська Г. З Україною в серці : спогади / Галина Коханська // Літопис УПА.— Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2008. — Т. 9. — 402 с.
- Лагері СССР. Справа про радянські табори від 1948 р. [Електронний ресурс] // Архів Центру дослідження визвольних змагань ЦДВР. — Ф. 9, т. 46. — 35 арк. — Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10462/>.
- Лагерная повседневность. Условия существования заключенных на объектах электроэнергетики // Заклученные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики СССР : собр. документов и фотографий. — Москва : РОССПЭН, 2008. — С. 289-393.
- Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади / АН України, Інститут українознавства; відп. ред. Я. Лялька — Львів : Просвіта, 1993. — Кн. 1. — 799 с.
- Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька ; АН України, Інститут українознавства. — Львів : Галицька видавнича спілка, 1997. — Кн. 2. — 664 с.
- Мальсагов С. А. Адские острова : Советская тюрьма на Дальнем Севере / С. А. Мальсагов ; пер. с англ. Ш. Яндиева ; предисл. В. Г. Танкиева ; вступ. ст. М. Абсаметова. — Нальчик : Эльфа, 1995. — 125 с.

Мальцева Н. В. За пологом сталинської печати : записки и воспоминания [Електронний ресурс] / Нина Мальцева. — Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=maltseva>.

Марченко З. Д. Семнадцять лет на островах ГУЛАГа / Зоя Марченко. — Москва : Возвращение, 1999. — 106 с.

Мешко О. Між життям і смертю / Оксана Мешко. — Київ : НВП "Ява", 1991. — 92 с.

Мешко О. "Не відступлюся!" : До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Оксана Мешко ; Харківська правозахисна група ; упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. — Харків : Права людини, 2005. — 344 с.

На зламі століть. У пам'ять прийдешнім поколінням / упоряд. : Т. Б. Карпенюк, В. В. Сергєєва, І. З. Бойко. — Луцьк : Терен, 2014. — 200 с.

Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / гол. упоряд. Іроїда Винницька. — Львів : Видавництво Львівської Політехніки, 2013. — 836 с.

Непохитні : зб. спогадів / ред. Б. Гордасевич ; упор. С. Волощак. — Львів : Рідна школа, 2005. — 180 с.

Нескорена Березина: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / упоряд. Б. О. Гордасевич ; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. — Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. — 280 с.

Олена Степанів — Роман Дашкевич : спогади і нариси / Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ ; упоряд. Г. Сварник, А. Федонюк. — Львів : Літературна агенція "Піраміда", 2009. — 623 с.

Олицкая Е. Л. Мои воспоминания : в 2 кн. / Екатерина Олицкая. — Frankfurt-am-Mein : Посев, 1971. — Кн. 2. — 270 с.

Паньків М. Теофілія: Про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів : спогади / М. Паньків. — Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2009. — 192 с.

Петкевич Т. В. Жизнь — сапожок непарный : воспоминания / Т. В. Петкевич ; послесл. Б. Ф. Егорова ; худож. И. Архипов. — Санкт-Петербург : Астра-Люкс ; АТОКСО, 1993. — 502 с.

Плечій Г. Маківкою покликані : спогади і роздуми колишньої зв'язкової УПА / Г. Плечій. — Львів : Каменяр, 2007. — 74 с.

Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19 : автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрип'юк). — Київ : Видавничий Дім "Києво-Могилянська Академія", 2001. — 124 с.

Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити / Марія Потікевич-Заболотна. — Тернопіль : Лілея, 1996. — 135 с.

Потікевич-Заболотна М. Нескорена пісня (Пісні медсестри УПА і політв'язня) / Марія Потікевич-Заболотна. — Тернопіль : Лілея, 1997. — 52 с.

Процак П. На перехрестях життя (спогади) / Параска Процак. — Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2003. — 51 с.

Руденко Р. Згадуючи пережите / Раїса Руденко // Наше життя / Our Life. — 1988. — № 2. — С. 3-6.

Руженцева Т. Д. [Воспоминания] / Т. Д. Руженцева // Вся наша жизнь : воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею / изд. подгот. О. Блинкина, Е. Великанова ; авт. предисл. Н. Охотин. — Москва : Мемориал, 1996. — С. 64-81.

Савка Б. "А смерть їх безсмертям зустріла" : нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА / Богдан Савка. — Тернопіль : Джура, 2003. — 332 с.

Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! / Олександра Слободян-Ковалюк. — Коломия : Вік, 2010. — 144 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования / Александр Солженицин. — Екатеринбург : Издательство “У-Фактория”, 2006. — Ч. 3-4. — 563 с.
- Стефанская М. Черное и белое / М. Стефанская. — Москва : Суздальев, 1994. — 71 с.
- Судьба Натальи Костенко (запись Л. Богораз) // Пам’ять : ист. сб. — Париж : YMCA Press, 1981. — Вып. 4. — С. 402-412.
- Суровцева Н. Колымские воспоминания / Надежда Суровцева // Доднесь тяготееет. — Москва : Советский писатель, 1989. — Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. Семён Виленский. — С. 252-324.
- Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Частина 1 / Надія Суровцова // Україна. Наука і культура. — Київ : Знання, 1990. — Вип. 24. — С. 210-307.
- Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Частина 2 / Надія Суровцова // Україна. Наука і культура. — Київ : Знання, 1990. — Вип. 25. — С. 218-301.
- Суровцова Н. Спогади / Надія Суровцова. — Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. — 431 с.
- Суровцова Надія Віталіївна. Листи. — Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. — Кн. 1. — 704 с.
- Тамарина Р. М. Такая планида, или Зарубки на “Щепке” / Руфь Мееровна Тамарина ; Том. обл. ист.-просветит., правозащит. и благотвор. о-во “Мемориал”, Музей обществ.-полит. истории XX в. — Томск : Водолей, 2002. — 320 с.
- Узницы “АЛЖИРа” : список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага / сост. В. М. Гринев и др. — Москва : Звенья, 2003. — 567 с.
- Улановская Н. М. История одной семьи / Н. М. Улановская, М. А. Улановская. — Санкт-Петербург : Инапресс, 2003. — 461 с.
- Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Галини Дацюк. — Київ : Жіночий Центр “Спадщина”, 2003. — 273 с.
- Ширяев Б. Н. Неугасимая лампада / Б. Н. Ширяев. — Москва : Т-во рус. худож., 1991. — 411 с.
- Шліс В. День у Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1956. — № 7. — С. 5-6.
- Шліс В. Молитва в Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1956. — № 9. — С. 7.
- Шліс В. Неділя у Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1956. — № 8. — С. 6-9.
- Шліс В. Пошта у Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1956. — № 10. — С. 7.
- Шліс В. Різдво у Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1957. — № 1. — С. 4.
- Шліс В. Розвага у Воркуті / Шліс Валлі // Наше життя. — 1956. — № 11. — С. 7.
- Штепа М. Пам’ять кличе / Штепа Марія. — Чортків : Терно-Граф, 2008. — 123 с.
- Яворівщина у повстанській боротьбі : розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Євген Луньо. — Львів : Літопис, 2005. — Т.1 : Наконечне Перше. Наконечне Друге. — 576 с.
- Яворівщина у повстанській боротьбі : розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Євген Луньо. — Львів : Растр-7, 2015. — Т. 2 : Яворів. — 1080 с.
- Adamova-Sliozberg O. My Journey: How One Woman Survived Stalin’s Gulag / Adamova-Sliozberg Olga ; trans. by Katharine Gratwick Baker. — Northwestern University Press, 2011. — 312 p.
- Estonian Life Stories / ed. and transl. by Tiina Kirss. — New York ; Budapest : CEU Press, 2009. — 540 p.
- Figes O. Just Send me Word. A True Story of Love and Survival in the Gulag / Orlando Figes. — London : Metropolitan Books, pages, 2012. — 352 p.

ЛІТЕРАТУРА

- Ginzburg E. Within the Whirlwind / Ginzburg Eugenia ; ~~trans. by~~ Böll. — New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1981. — 423 p.
- Invincible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women ~~Political Prisoners~~ — Baltimore : Smoloskyp Publishers, 1977. — 124 p.
- Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps / Elinor Lipper. — 1951. — 329 p.
- Meshko O. Between Death and Life / Meshko Oksana; ~~transl. by~~ New York ; Toronto ; London ; Sydney : Women's Association for the Defense of Ukraine, 1981. — 176 p.
- Meshko O. Memoirs / Meshko Oksana // The Ukrainian Review. — 1972. — No. 1. — P. 1-10.
- Meshko O. Memoirs / Meshko Oksana // The Ukrainian Review. — 1972. — No. 2. — P. 1-10.
- Meshko O. Memoirs / Meshko Oksana // The Ukrainian Review. — 1972. — No. 3. — P. 1-10.
- Obertynska B. (Rudzka M.). W domu niewoli / Beata Obertynska (M. Rudzka). — Nakł. Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu A.P., 1946. — T. 1-2. — 354 s.
- Surovtseva N. Vladivostok Transit / Nadezhda Surovtseva // Till we meet again. — Memoirs of the Gulag / ed. by Simeon Vilensky. — Bloomington : Indiana University Press, 2001. — P. 181-210.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження націоналізму / Андерсон Бенедикт ; пер. з англ. В. Морозова. — Київ : Критика, 2004. — С. 1-10.
- Белова А. Методологические аспекты истории женской повседневности в контексте истории повседневности: гендерная социальная история / А. Белова // "Четыре возраста женщины". Историческая провинциальная дворянки XVIII-XIX вв. / А. В. Белова, — СПб.: Лань, 2010. — С. 5-48
- Белова А. В. Женская повседневность как предмет исторического исследования: биографический и методологический аспекты // Российская история. Вопросы культуры и истории: сб. статей / отв. ред. и сост. Н. Л. Пунин. — М.: Литературное обозрение, 2013. — С. 25-67.
- Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — Москва : Медиум, 1995. — 323 с.
- Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : суспільно-історико-правовий аналіз : у 2 т. / Іван Григорович Білас. — Київ : Інститут історії України, 1994. — Кн. 1. — 422 с.; Кн. 2. — 428 с.
- Бондарук Л. Кенгірське повстання як вияв кризи системи радянської влади [ресурс] / Леся Бондарук. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/docPrint.php/60-ti-littya-kengirskogo-povstannya-kengirske-povstannya-ya-k-tyranni-1936-1937>
- Бондарук Л. В. Український рух опору в радянських концтаборах 1930-х років: до 50-х років XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Леся Бондарук-Василівна ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2011. — 20 с.
- Бородкин Л. И. Труд в ГУЛАГе: между принуждением и свободой / Л. И. Бородкин // ГУЛАГ: экономика принудительного труда / отв. ред. П. Грегори, О. В. Хлевнюк. — Москва : РОССПЭН, 2008. — С. 129-156.

Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.) / Лариса Буряк. — Київ : Національна академія управління, 2010. — 368 с.

Вамбольдт Н. В. Повседневность в истории / Вамбольдт Н. В., Шубина М. П. // Гуманитарные исследования : ежегодник. — Омск : Изд-во ОмГТУ, 2006. — Вып. 11. — С. 92-99.

Венкен М. Як спів може надати сенсу воєнному досвіду. Остарбайтерки в Бельгії в воєнного періоду [Електронний ресурс] / Венкен Махтельд // Україна Модерна. — 9 квітня 2015 р. — Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/venken-ostarbeiters-singing>;

Вишневский А. Общее число репрессированных [Електронний ресурс] // Демоскоп. — 2007. — № 313-314. — Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema001.php#_FN_91.

Вронська Т. Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу Великого Терору / Тамара Вронська // Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — Київ : Темпора, 2013. — С. 142-192.

Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу “великого терору” (1937–1938 рр.) / Т. Вронська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — Київ : Видавництво “Телесик”, 2009. — № 32. — С. 137–175.

Герліг-Грудзінський Г. Інший світ: советські записки / Герліг-Грудзінський Густав. — Чернівці : Книги-XXI, 2010. — 316 с.

Гриценко В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР [Електронний ресурс] / Вадим Гриценко, Вячеслав Калинин // Новая Газета. — 8 квітня 2009. — Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.

Грінченко Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) / Гелінада Грінченко, Ірина Реброва, Ірина Романова // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 172–187.

Грошев И. В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи / Грошев И. В. // Гендерные отношения в России: история, современное состояние, перспективы : материалы междунар. науч. конф. — Иваново, 1999. — С. 61-66.

Гулаг: экономика принудительного труда / отв. ред.: Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. — Москва : РОССПЭН, 2008. — 320 с. — (История сталинизма).

Дерев'яний І. Українські повстанці в ГУЛАГу: боротьба триває [Електронний ресурс] / Дерев'яний Ігор // Тиждень. — 21 жовтня 2012 р. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62782>.

Дюби Ж. Рассказывая историю женщин / Дюби Жорж, Перро Мишель // История женщин на Западе : в 5 т. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. — Т. 1 : От древних богинь до христианских святых / под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро ; пер. с англ. — С. 10-23.

Енсебаева М. “Мамочкино кладбище”: как хоронили детей репрессированных женщин [Електронний ресурс] / Маххабат Енсебаева. — Режим доступу: https://informburo.kz/stati/mamochkino-kladbishche-kak-horonili-detey-repressirovannyh-zhenshchin.html?utm_source=facebook.com&utm_medium=story&utm_campaign=nf.

Епплбом Е. “Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви” [Електронний ресурс] / Енн Епплбом // Дзеркало тижня. — 8 квітня 2006 р. — Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emotsiyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html.

Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. — Київ : Вид. дім “Киево-Могилянська Академія”, 2006. — 512 с.

Завадский А. Письма из лагеря как способ сохранить себя: случай художника Григория Филипповского / Завадский Андрей // *Laboratorium*. — 2015. — № 7(1). — С. 147-157.

Земская Е. А. Особенности мужской и женской речи / Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. // *Русский язык в его функционировании* / под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. — Москва : Наука, 1993. — С. 90-136.

Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // *Социологические исследования*. — 1991. — № 6. — С. 10-27; № 7. — С. 3-16.

Зиль А. “Не можу витерпіти чужих страждань...” Архангельське “вікно” Надії Суровцової [Електронний ресурс] / А. Зиль // *День*. — 20 січня 2006 р. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/155836/>

Иванова Г. М. ГУЛАГ: государство в государстве / Г. М. Иванова // *Советское общество: возникновение: развитие: исторический финал* / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. — Москва : РГУ, 1997. — Т. 2. — С. 209-272.

Иванова Г. М. История ГУЛАГа 1918-1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Иванова. — Москва : Наука, 2006. — 440 с.

Иванова Е. О гендерных особенностях памяти / Елена Иванова // *Гендерные исследования*. — 1999. — Т. 3. — С. 242-252.

Карлаг: Творчество в неволе: Художники, музеи, документы, памятники / сост. Жумадилова Н. Т. Карагандинский ун-т “Болашак”, Международное о-во “Мемориал” : Караганда, 2009. — 248 с.

Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Кирилина А. В. — Москва : Институт социологии РАН, 1999. — 180 с.

Кирилина А. Лингвистические гендерные исследования [Електронний ресурс] / Кирилина А., Томская М. // *Отечественные записки*. — 2005. — № 2. — Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>.

Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках / О. Кісь // *Філософсько-антропологічні студії* 2001. Спецвипуск. — Київ : Стилос, 2001. — С. 43-58.

Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історії: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / Оксана Кісь // *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25-26 вересня 2014 р.* / [упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко]. — Львів : ІН НАН України, 2014. — С. 11-41.

Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX — початку XX ст. / О. Кісь. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. — 272 с.

Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / Оксана Кісь // *Український історичний журнал*. — 2012. — № 2. — С. 159-172.

Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті / Кісь О. // *Український історичний журнал*. — 2016. — № 3. — С. 125-138.

Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу / О. Кісь // *Народознавчі зошити*. — 2016. — № 6. — С. 1274-1285.

Кісь О. Релігійні практики українок-політв'язнів у Гулагу / О. Кісь // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. — 2016. — № 6. — С. 41-49.

Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу / О. Кісь // *Народна творчість та етнологія*. — 2016. — № 3. — С. 51-59.

Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики / О. Кісь // *Народознавчі Зошити*. — 2015. — Зош. 3-4. — С. 1384-1403.

Кісь О. Усна історія: концептуальні засади / О. Кісь // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. : Історія. — 2015. — Вип. 2 ч. 3. — С. 212-220.

Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна Модерна. — 2006. — Т. 11. — С. 7-24.

Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? / О. Кісь // Критика. — 2013. — № 1-2. — С. 18-21.

Кокурин А. И. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / А. И. Кокурин. — Москва : Международный фонд “Демократия”, Изд-во “Материк”, 2002. — 885 с.

Коломейский И. А. Культурно-воспитательная работа в лагерях и колониях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР на территории Челябинской области : дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук по специальности 07.00.02 “отечественная история” / И. А. Коломейский. — Челябинск, 2009. — 243 с.

Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Коляструк О. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174-184.

Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки “Военно-історичних пам'яток”) / Світлана Кочергіна // Наукові записки Львівського історичного музею. — 1998. — Вип. 7.

Кравцова Г. Поетичний вимір повстанських тюремних пісень / Кравцова Г. // Народознавчі зошити. — 2014. — № 4. — С. 754-759.

Кромм М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (Вместо предисловия) / Кромм М. М. // История повседневности : сб. науч. раб. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. — С. 7-24.

Кузин В. Женщины ГУЛАГа [Електронний ресурс] / Владимир Кузин // Грани эпохи: этико-философский журнал. — 2007. — № 32. — Режим доступа: <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.

Лакофф Р. Язык и место женщины / Лакофф Робин // Гендерные Исследования. — Харьков : ХЦГИ, 2000. — Т. 5. — С. 241-254.

Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке ; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсон ; под общ. ред. С. В. Журавлева. — Москва : РОССПЭН, 2010. — 271 с.

Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / Людтке А. // Социальная история : ежегодник. — Москва : РОССПЭН, 1999. — С. 77-100.

Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа / Любовь Анатольевна Максимова // Гендерная теория и историческое знание : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. А. Павлов. — Сыктывкар : Сыктывкарский гос. университет, 2003. — С. 271-277.

“Мамочкино кладбище” — кладбище детгородка пос. Долинка [Електронний ресурс] // Виртуальный музей ГУЛАГа. — Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=19885512&language=1>.

Мартынюк А. П. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах / Мартынюк А. П., Землянский П. Н. // Язык. Этнос. Культура. — Москва : Наука, 1994. — С. 131-139.

Миронова В. Г. Культурно-воспитательная работа в лагерях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР в 1930–1950-е годы : На материалах Иркутской области : дис. ... канд. ист. наук по специальности: 07.00.02 отечественная история / В. Г. Миронова. — Иркутск, 2004. — 193 с.

“Наследие ГУЛАГа в современной повседневности” [Электронный ресурс] // *Laboratorium*. — 2015. — № 7(1). — Режим доступа: <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/issue/view/18/>

Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа / Борис Нахапетов. — Москва : РОССПЭН, 2009. — 191 с. — (История сталинизма).

Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога / Николаева Е. // Потолок пола : сб. статей / под ред. Т. Барчуновой. — Новосибирск : РЦГО, 1998. — С. 11-44.

Нуркова В. В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии / Нуркова В. В. // Вестник Унверситета РАО. — 1999. — № 2. — С. 11-31.

Оболенская С. “История повседневности” в современной историографии ФРГ / Оболенская С. // ОДИССЕЙ: Человек в истории. Личность и общество. — Москва : Наука, 1990. — С. 182-198.

Онишко Л. В. “Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...” : Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2007. — 928 с.

Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / Орлов И. Б. — Москва : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — 317 с.

Осипова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації / Осипова Т. Ф. // Філологічні студії. — 2012. — № 7. — С. 109-120.

Ощепкова Е. С. Идентификация пола автора по письменному тексту (лексико-грамматический аспект) : дис. ... канд. филол. наук / Е. С. Ощепкова. — Москва : Моск. Гос. лингвистический университет, 2003. — 154 с.

Пагіря О. Воркутинське повстання в'язнів ГУЛАГу (липень — серпень 1953 р.) [Електронний ресурс] / Олександр Пагіря // Меморіальний музей тоталітарних режимів “Територія Терору”. — Режим доступа: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=661>.

Пелешишин К. Малодосліджені аспекти творчості в'язнів сталінських тюрем і таборів (На матеріалах виставки “Воєнно-історичні пам'ятки”) / Катерина Пелешишин // ЛІМ “Наукові записки”. — 1997. — Вип. VI, ч. 2. — С. 57-70.

Петкевич Т. В. Жизнь - сапожок непарный : воспоминания / Тамара Петкевич; послесл. Б. Ф. Егорова ; худож. И. Архипов. — Санкт-Петербург : Астра-Люкс ; АТОКСО, 1993. — 502 с.

Петров Н. В. История империи “Гулаг” [Электронный ресурс] / Никита Васильевич Петров. — Режим доступа: <http://www.pseudology.org/GULAG/>.

Пилявець Ю. Г. Каторга в СРСР (1943-1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці політв'язнів / Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. // Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — С. 91-105.

Подкур Р. “Дитячий ГУЛАГ” у контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) / Роман Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Київ : Сфера, 2007. — С. 189–204.

Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподданных / Полян Павел // Россия и ее регионы в XX веке: территория - расселение - миграции. / отв. ред. П. М. Полян, О. Б. Глезер. — Москва : ОГИ, 2005. — С. 617-630.

Похило І. Модерністська концепція Бенедикта Андерсона формування національних держав у Європі / Ірина Похило // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. № 22 : Політичні науки та методика

викладання соціально-політичних дисциплін. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 4. — С. 37-42.

Почепцов В. “Колымское землячество”: проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко) / Вячеслав Почепцов // *Laboratorium*. — 2015. — № 7(1). — С. 136-146.

Пушкарева Н. История повседневностей и микроистория / Пушкарева Н. // *Теория и методология истории : учеб. для вузов*. — Волгоград : Учитель, 2014. — С. 312-334.

Пушкарева Н. История повседневности: предмет и методы / Пушкарева Н. // *Социальная история : ежегодник*. — Москва : РОССПЭН, 2007. — С. 9-54.

Пушкарева Н. Л. Женская повседневность в эпоху социальных катаклизмов: между традициями и новациями / Пушкарева Н. Л. // *Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. : сб. науч. ст. / ред.-сост. Е. Ф. Кринко, Т. П. Хлынина*. — Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. — С. 212-222.

Пушкарева Н. Л. О методах анализа “мужских” и “женских” текстов / Пушкарева Н. Л. // *Теория и методология гендерных исследований / сост. Н. Ю. Фетисова*. — Москва : ИВИ РАН, 2006. — С. 165-166.

Пушкарева Н. Л. “Пишите себя!” (Гендерные особенности письма и чтения) / Пушкарева Н. Л. // *Сотворение истории. Человек. Память. Текст / под ред. Вишленковой Е. А.* — Казань, 2001. — С. 241-274.

Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения “истории повседневности” / Пушкарева Н. Л. // *Этнографическое обозрение*. — 2004. — № 5. — С. 3-19.

Пушкарьова Н. Л. Від “жіночих студій” до “гендерних досліджень”, від історичної фемінології до гендерної теорії / Наталія Пушкарьова // *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош і О. Кісь*. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 15-45.

Реброва И. В. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне / Ирина Реброва // *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений : сб. статей / отв. ред. и сост. Н. Л. Пушкарева*. — Москва : Новое литературное обозрение, 2013. — С. 605—630.

Риб'ячими кістками та нитками із тороченого одягу вишивали жінки-політв'язні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rukotvory.com.ua/info/rybyachymy-kistkamy-ta-nytkamy-iz-torochenoho-odyahu-vyshyvaly-zhinky-politvyazni/>.

Рислаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-тудовому таборі / Рислаккі Юкка ; пер. з фін. Ю. Зуба. — Львів : Літопис, 2015. — 370 с.

Рогинский А. “Аресту подлежат жены...” / Рогинский Арсений, Даниэль Александр // *Узницы “АЛЖИРа” : список женщин-заключенных Акмол. и др. отделений Карлага / сост. В. М. Гринев и др.* — Москва : Звенья, 2003. — С. 6-30.

Рождественская Е. Гендерные особенности воспоминаний / Елена Рождественская // *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен : материалы Пятой международ. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4—7 октября 2012 г., Тверь*. — Москва : ИЭА РАН, 2012. — Т. 1. — С. 48—51.

Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930—ті / Олександр Рубльов // *Історія України*. — 2002. — № 37. — С. 11—12.

Свешников Б. Лагерные рисунки : альбом / Свешников Борис ; сост.: И. Голомшток, И. Осипова ; худ. Б. Трофимов. — Москва : Звенья, 2000. — 160 с.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1958-1987 гг. / сост. М. Б. Смирнов ; науч. ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рязанский. — Москва : ГУЛАГ, 1998. — 597 с.

Скляренко К. О. Структурування повсякденності: спроба аналізу. // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 59-60. — С. 59-65.

Скот Д. Гендер: полезная категория исторического анализа. — 2000. — № 5. — С. 142-171.

Узницы "АЛЖИРа": список женщин-заключенных Акмол. и др. / В. М. Гринев и др. — Москва : Звенья, 2003. — 567 с.

Устная история и биография: женский взгляд / ред. и сост. Е. М. Невский. — Невский простор, 2004. — 272 с.

Файджес О. Надішли мені хоч слово. Правдива історія про любов і життя. [Електронний ресурс] / Файджес Орlando ; пер. з англ. // Україна Молода. — 2012. — Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/174-174>.

Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Хоф Р. // Культура: Немецкие и русские исследования / под ред. Э. Шоре и К. Хайдер. — РГГУ, 1999. — С. 23-53.

Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930-1990-х гг. // О. И. Чеснокова // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. статей / ред. И. Р. Чикаловой. — Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. — С. 189-193.

Шаповалова В. Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары / Шаповалова Вероника // Социальная история : Ежегодник. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. — Москва : РОССПЭН, 2003. — С. 465-487.

Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах / Шаповалова Вероника // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XXI вв.). — Санкт-Петербург, 2012. — С. 142-163.

Шарп Дж. Історія знизу / Шарп Дж. // Нові підходи до історієписання / за ред. П. Берга ; пер. з англ. — Київ : Ніка-Центр, 2013. — С. 39-59.

Шутова О. М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии / О. М. Шутова // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. статей / под ред. И. Р. Чикаловой. — Минск : БГПУ, 2001. — С. 55-74.

Щербакова И. Карта памяти о ГУЛАГе — проблемы и лакуны / Щербакова Ирина // Laboratorium. — 2015. — № 7(1). — С. 114-121.

Щербакова И. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников / Щербакова Ирина // Устная история: теория и практика : материалы всерос. науч. семинара (Барнаул, 25-26 сентября 2006) / сост. и науч. ред. Т. К. Щеглова. — Барнаул : БГПУ, 2007. — С. 132-153.

Якименко Л. М. Надія Суровцова (1896-1985): у пошуках втраченого часу : монографія / Людмила Якименко, Ігор Кривошея ; під ред. Галича О. А. — Умань : Видавець "Сочінський М. М.", 2016. — 280 с.

Якименко Л. Особливості нарації в табірній прозі Н. Суровцової / Якименко Л. // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. Філологічні науки. — 2012. — № 12(247). — С. 88-94.

Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора / Энн Эпплбаум. — Москва : Московская школа политических исследований, 2006. — 608 с.

- Adler N. Return of the repressed / Adler Nancy // *On Living Through Soviet Russia* / ed. Daniel Bertaux, Paul Thompson and Anna Rotkirch. — London : Routledge, 2004. — P. 214-234.
- Adler N. The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System / Adler Nancy. — New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 2002. — 303 p.
- Anderson K. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history / Kathryn Anderson, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner // *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences* / ed. by Joyce McCarl Nielsen. — San Francisco ; London : Westview Press, 1990. — P. 94—112.
- Anderson K. Learning to listen: interview techniques and analysis / Kathryn Anderson, Dana C. Jack // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 11—26.
- Applebaum A. Introduction / Anne Applebaum // *Gulag Voices: An Anthology* / ed. By Anne Applebaum. — New Heaven ; London : Yale University Press, 2011. — P. VII-XV.
- Applebaum A. Gulag: A History / Anne Applebaum. — New York : Doubleday, 2003. — 677 p.
- Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity / Assmann Jan, John Czaplicka // *New German Critique. Special Issue "Cultural History / Cultural Studies"*. — 1995. — № 65. — P. 125-133.
- Autobiographical Memory / ed. by D. Rubin. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 312 p.
- Barker Ch. Cultural Studies: Theory and Practice / Barker Chris. — 4th ed. — London : Sage, 2012. — 584 p.
- Barnes S. A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society / Steven A. Barnes. — Princeton : Princeton University Press, 2011. — 352 p.
- Bauer P. J. Representation of the inner self in autobiography: women's and men's use of internal states language in personal narratives / Bauer Patricia J., Leif Stennes, Jennifer C. // *Memory*. — 2003. — Vol. 11(1). — P. 27-42.
- Baumel J. T. Women's agency and survival strategies during the Holocaust / Baumel Judith T. // *Women's Studies International Forum*. — 1999. — Vol. 22(3). — P. 329-347.
- Becoming Visible: Women in European History / ed. by Renate Bridenthal, Claudia Koonz. — Boston : Houghton Mifflin Company, 1976. — 510 p.
- Bennett J. M. "History that stands still": women's work in the European past / Bennett Judith M. // *Feminist Studies*. — 1988. — Vol. 14(2). — P. 269-283.
- Bennett J. M. Feminism and history / Judith M. Bennett // *Gender and history*. — 1989. — Vol. 1(3). — P. 251—272.
- Berlant L. Slow death (sovereignty, obesity, lateral agency) / Berlant Lauren // *Critical Inquiry*. — 2007. — Vol. 33(2007). — P. 754-780.
- Bertaux-Wiame I. The life history approach to the study of internal migration: how women and men come to Paris between wars / Bertaux-Wiame I. // *Our Common History: The Transformation of Europe* / ed. by P. Thompson and N. Burchardt. — London : Pluto Press, 1982. — P. 186-200.
- Blyth S. The dead of the Gulag: an experiment in statistical investigation / Stephen Blyth // *Journal of the Royal Statistical Society. Series C (Applied Statistics)*. — 1995. — Vol. 44(3). — P. 307-321.
- Bock G. Women's history and gender history: aspects of an international debate / Bock Gisela // *Gender and History*. — 1989. — Vol. 1(1). — P. 7-29.
- Bornat J. Women's history and oral history: developments and debates / Joanna Bornat, Hanna Diamond // *Women's History Review*. — 2007. — Vol. 16(1). — P. 19-39.

- Celmina H. *Women in Soviet Prisons* / Helene Celmina. — New York : Paragon House Publishers, 1985. — 238 p.
- Chanfrault-Duchet M.-F. Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story / Marie-Francoise Chanfrault-Duchet // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 77–92.
- Chyz M. *Woman and Child in the Modern System of Slavery — U.S.S.R* / Martha Chyz. — Toronto : SUZERO ; New York : DOBRUS, 1962. — 176 p.
- Coak K. "A Day in the life of...": women of the Soviet Gulag / Katryna Coak [Електронний ресурс] / Coak K. // *The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present*. — Режим доступу: <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>
- Conway M. *Autobiographical Memory. An Introduction* / Conway M. — Buckingham : Open University Press, 1990. — 224 p.
- Cormos G. *Femei in infernal concentrationar din Romania (1945-1989)* / Cormos G. — Cluj-Napoca : Editura Argonaut, 2009. — 153 p.
- Cormos G. Gender policies in the Romanian Gulag / Gratian Cormos // *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. — 2011. — Vol. 3(5). — P. 72-75.
- Cormos G. Women humiliated in the Romanian communist prison / Gratian Cormos // *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. — 2009. — Vol. 1(1). — P. 47-52.
- Cosslett T. Introduction / Cosslett T., Lury C., Summerfield P. // *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods* / ed. by T. Cosslett, C. Lury, P. Summerfield. — London : Routledge, 2000. — P. 1-21.
- Dallin D. *Forced Labor in Soviet Russia* / David Dallin, Boris Nicolaevsky. — New Haven : Yale University Press, 1947. — 331 p.
- Davoliute V. Deportee memoirs and Lithuanian history: the double testimony of Dalia Grinkeviciute / Violeta Davoliute // *Journal of Baltic Studies*. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 51-68.
- Devault M. L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / Marjorie L. Devault // *Social Problems*. — 1990. — Vol. 37(1). — P. 96-116.
- Ely R. Gender differences in memories for speech / Ely R., McCabe A. // *Gender and Memory* / ed. by Leydesdorf S., Passerini L., Thompson P. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — P. 17-31.
- Emirbayer M. What is agency? / Emirbayer Mustafa, Mische Ann. // *American Journal of Sociology*. — 1998. — Vol. 103(4). — P. 962–1023.
- Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* / Fitzpatrick Sheila. — New York : Oxford University Press, 1999. — 288 p.
- Fuchs S. Agency (and intention) / Fuchs Stephan // *The Concise Encyclopedia of Sociology* / ed. by George Ritzer and J. Michael Ryan. — Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2011. — P. 8-9.
- Gagulashvili S. *Grappling with Evil: Women of the Gulag Speak. (M. A Thesis)* / Shalva Gagulashvili. — University of Maryland, College Park, 2003. — 178 p.
- Gardner G. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge / Gardner Graham // *Qualitative Research*. — 2000. — Vol 1(2). — P. 185-204.
- Geiger S. What's so feminist about women's oral history? / Susan Geiger // *Journal of Women's History*. — 1990. — Vol. 2(1). — P. 169–182.
- Giddens A. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration* / Giddens Anthony. — Cambridge : Polity Press, 1984. — 402 p.
- Glossary of Feminist Theory / ed. by S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. — New York : Oxford University Press, 2000. — 348 p.

- Gluck S. B. Introduction / Sherna B. Gluck, Daphne Patai // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S.B.Gluck, D.Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 1-5.
- Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history / Sherna B. Gluck // *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* / ed. by David K. Dunaway, Willa K. Baum. — 2nd ed. — California : AltaMira Press, 1996. — P. 215—230.
- Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history / Sherna B. Gluck // *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. — 1977. — Vol. 2(2). — Special issue on women's oral history. — P. 3-13.
- Gordon L. What's new in women's history / Gordon Linda // *Feminist Studies / Critical Studies* / ed. by Teresa de Lauretis. — Madison : Palgrave MacMillan, 1986. — P. 20-30.
- Gregory P. L. Women of the Gulag : Portraits of Five Remarkable Lives / Gregory Paul L. — Stanford: Hoover Institution Press, 2013. — 264 p.
- Griffin Emory M. A First Look at Communication Theory / Griffin Emory M. — New York : McGraw-Hill Education, Inc., 2014. — 482 p.
- Gulag Voices : Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / Jehanne M Gheith and Katherine R. Jolluck. — Palgrave Macmillan, 2011. — 256 p.
- Gulag Voices: An Anthology / ed. by Anne Applebaum. — New Heaven ; London : Yale University Press, 2011. — 224 p.
- Halychyn S. 500 Ukrainian Martyred Women / Stephania Halychyn. — New York : United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. — 159 p.
- Harding S. Is there a feminist method? / Sandra Harding // *Feminism and Methodology. Social Science Issues* / ed. by Sandra Harding. — Bloomington, IN : Indiana University Press, 1987. — P. 1-14.
- Heilbrun C. Writing a Woman's Life / C. Heilbrun. — New York : Ballantine Books, 1988. — P. 11-31.
- Herling A. K. The Soviet Slave Empire / Albert Konrad Herling.— New York, 1951. — 230 p.
- Hewson M. Agency / Hewson Martin // *Encyclopedia of Case Study Research* / ed. by Albert J. Mills, Gabrielle Durepos, Elden Wiebe. — Thousand Oaks : Sage Publications Inc., 2010. — P. 13-16.
- Holmes J. Women's talk in public contexts / Janet Holmes // *Discourse Society*. — 1992. — Vol. 3(2). — P. 131-150.
- Holmes M. Gender and Everyday Life / Holmes M. — London ; New York : Routledge, 2009. — 162 p.
- Humm M. Słownik teorii feminizmu / Humm Maggie. — Warszawa : Semper, 1993. — 270 s.
- Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana UP, 1989. — 274 p.
- Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory / Irwin-Zarecka Iwona. — New Brunswick-London : Transaction Publishers, 1994. — 214 p.
- Jakobs J. L. Women, genocide and memory: the ethics of feminist ethnography in Holocaust research / Jakobs Janet L. // *Gender and Society*. — 2004. — Vol. 18(2). — P. 223—238.
- Johanson S. R. "Herstory" as history: a new field or another fad? / Johanson Sheila Ryan // *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays* / ed. by Berenice A. Carroll. — Chicago : University of Illinois Press, 1976. — P. 400-430.
- Jolluck K. R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II / Kathrine R. Jolluck. — Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2002. — 356 p.
- Karay F. Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp / Karay Felicia. — New York : Routledge, 1997. — 289 p.

- Kelly J. The social relation of the sexes. Methodological implications of women's history / Kelly Joan // Kelly J. *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. — Chicago : University of Chicago Press, 1984. — P. 1-18.
- Khubova D. After Glasnost: oral history in the Soviet Union / Khubova Daria, Ivankiev Andrei, Sharova Tonia // *International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by Luisa Passerini. — Oxford : Oxford University Press, 1992. — Vol. 1 : Memory and Totalitarianism. — P. 89-102.
- Kirss T. Survivorship and the eastern exile: Estonian women's life narratives of the 1941 and 1949 Siberian deportations / Tiina Kirss // *Journal of Baltic Studies*. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 13-38.
- Kis O. Remaining human: Ukrainian women's experiences of constructing "normal life" in the Gulag / Kis O. // *Gender and Peacebuilding: All Hands Required* / ed. by Maureen P. Flaherty, Tom Matyok, et al. — Lexington Books, 2015. — P. 121-137.
- Klein R. D. How to do what we want to do: thoughts about feminist methodology / Renate D. Klein // *Theories of Women's Studies* / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. — London : Routledge, 1983. — 90-105.
- Kosyk V. Concentration Camps in the USSR / Volodymyr Kosyk. — London : Ukrainian Publishers, 1962. — 108 p.
- Kramarae C. Women and Men Speaking: Frameworks for Analysis / Kramarae C. — Rowley, MA : Newbury House, 1981. — 194 p.
- Lakoff R. Language and woman's place / Robin Lakoff // *Language in Society*. — 1973. — Vol. 2(1). — P. 45-80.
- Lazda M. Women, nation, and survival: Latvian women in Siberia 1941-1957 / Mara Lazda // *Journal of Baltic Studies*. — 2005. — Vol. 36(1). — P. 1-12.
- Lentin R. Introduction: engendering genocides / Ronit Lentin // *Gender and Catastrophe* / ed. by Ronit Lentin. — London, New York : Zed Books, 1998. — P. 2-17.
- Lerner G. New approaches to the study of women in American history / Lerner Gerda // *Journal of Social History*. — 1969. — Vol. 3(1). — P. 53-62.
- Lerner G. Reconceptualising differences among women / Lerner Gerda // *Journal of Women's History*. — 1990. — Vol. 1(3). — P. 106-122.
- Lerner G. The majority finds its past / Lerner Gerda // *Current History*. — 1976. — Vol. 70 (416). — P. 193-231.
- Leydesdorff S. Gender and the categories of experienced history / Selma Leydesdorff // *Gender and History*. — 1999. — Vol. 11(3). — P. 597-611.
- Leydesdorff S. Introduction / Selma Leydesdorff, Luisa Passerini, Paul Thompson // *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — Vol. 4 : Gender and memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. — P. 1-16.
- Linden Ruth R. Making Stories, Making Selves: Feminist Reflections on the Holocaust / Linden Ruth R. — Columbus : Ohio State University Press, 1993. — 191 p.
- Mani L. Multiple mediations: feminist Scholarship in the Age of Multinational Reception / Mani Lata // *Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives* / ed. by Carole McCann, Seung-Kyung Kim. — New York : Routledge, 2010. — P. 390-403.
- Mason E. Women in the Gulag in the 1930s / Mason Emma // *Women in the Stalin Era* / ed. by Melanie Ilić. — New York : Palgrave, 2001. — P. 131-150.
- Mies M. Towards a methodology for feminist research / Maria Mies // *Theories of Women's Studies* / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. — London : Routledge, 1983. — 277 p.
- Mies M. Towards a methodology of women's studies / Maria Mies // *Institute of Social Studies Occasional Papers*. — 1979. — Vol. 77. — 23 p.

- Minar David W. *The Concept of Community: Readings with Interpretations* / Minar David W. Greer Scott. — Chicago : Aldine Publishing. — 370 p.
- Minister K. A Feminist frame for the oral history interview / Kristina Minister // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 27-41.
- Minnich E. F. Devastating conceptual error: how can we not be feminist scholars? / Minnich E. F. // *Change*. — 1982. — Vol. 14(3). — P. 7-9.
- Misztal B. A. *Theories of Social Remembering* / Misztal Barbara A. — Philadelphia : Open University Press, 2003. — 168 p.
- Mothers, Sisters, Resisters. *Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust* / ed. by Brana Gurewitsch. — Tuscaloosa ; London : University of Alabama Press, 1998. — 432 p.
- Oakley A. Interviewing women / Ann Oakley // *Doing Feminist Research* / ed. by Helen Roberts. — New York ; London : Routledge, 1981. — P. 30-61.
- Passerini L. A memory for women's history: problems of method and interpretation / Luisa Passerini // *Social Science History*. — 1992. — Vol. 16(4). — P. 669-692.
- Passerini L. Women's personal narratives: myths, experiences and emotions / Luisa Passerini // *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana University Press, 1989. — P. 189-197.
- Reinharz S. *Feminist methods in social research* / Shulamith Reinharz. — New York ; Oxford : Oxford University Press, 1992. — 413 p.
- Rich A. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution* / Adrienne Rich A. — London : Norton, 1976. — 318 p.
- Rowbotham S. *Hidden from History. Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present* / Rowbotham Sheila. — London : Pluto Press, 1973. — 183 p.
- Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history / Joan Sangster // *The Oral History Reader* / ed. by Robert Perks, Alistair Thomson. — London ; New York : Routledge, 1998. — P. 87-100.
- Scott J. W. *Gender and the Politics of History* / Joan W. Scott. — New York : Columbia University Press, 1999. — P. 15-27.
- Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis / Scott J. W. // *The American Historical Review*. — 1986. — Vol. 91. — P. 1053-1075.
- Scott J. W. Introduction / Joan Wallach Scott // *Feminism and History* / ed. by Joan W. Scott. — New York : Oxford UP, 2000. — P. 1-13.
- Scott J. W. The evidence of experience / Scott Joan W. // *Critical Inquiry*. — 1991. — Vol. 17. — P. 773-797.
- Scott J. W. *The Fantasy of Feminist History (Next Wave Provocations)* / Scott Joan W. — Durham : Duke University Press, 2011. — 200 p.
- Scott J. W. The problem of invisibility / Joan W. Scott // *Retrieving Women's History. Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society* / ed. by S. J. Kleinberg. — New York : UNESCO Series in Women's Studies, 1992. — P. 5-29.
- "Sex was survival strategy in gulag", says US journalist Anne Applebaum. Interview by Monika Horáková [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.expats.cz/prague/article/weekly-czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/>.
- Shapovalov V. *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* / Veronica Shapovalov. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — 377 p.

She Who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories / ed. by Tiina Kirss, Ene Koresaar, Marju Lauristin. — Tartu : Tartu University Press, 2004. — 346 p.

Sherbakova I. The Gulag in memory / Sherbakova Irina // Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories / ed. by Luisa Passerini. — Oxford : Oxford University Press, 1992. — Vol. 1. — P. 103-115.

Shifrin A. The First Guidebook to Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union / Avraham Shifrin. — Uhldingen, Switzerland : Stephanus Edition, 1980. — 378 p.

Shoemaker R. Gender history: the evolution of a concept / Robert Shoemaker, Mary Vincent // Gender and History in Western Europe / ed. by Robert Shoemaker and Mary Vincent. — London : Arnold, 1998. — P. 1-20.

Smith H. Feminism and the methodology of women's history / Smith Hilda // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays / ed. by Berenice A. Carroll. — Chicago : University of Illinois Press, 1976. — P. 368-384.

Smith S. The autobiographical manifesto: identities, temporalities, politics / Sidonie Smith // Autobiography and Questions of Gender / ed. by Shirley Neuman. — London : Frank Class, 1991. — P. 186-212.

Stacey J. Can there be a feminist ethnography? / Judith Stacey // Women's Studies International Forum. — 1988. — Vol. 11(1). — P. 21-27.

Stanton D. C. Autogynography: Is the Subject Different? / Donna C. Stanton // The Female Autograph / ed. by Donna C. Stanton. — Chicago : University of Chicago Press, 1984. — P. 3-20.

Strokata N. Oksana Meshko Story / Nina Strokata, Natalia Pazuniak. — Philadelphia : UNWLA, 1985. — 14 p.

Strokata N. Ukrainian Women in the Soviet Union: Documented Persecution [1975-1980] / Nina Strokata. — Baltimore : Smoloskyp, 1980. — 63 p.

Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation / Deborah Tannen. — Perennial Currents, 2001. — 330 p.

Theories of Women's Studies / ed. by G. Bowles and R. Duelli Klein. — London ; Boston : Routledge, 1983. — 277 p.

Thomas L. M. Historicising agency / Lynn M. Thomas // Gender & History. — 2016. — Vol. 28(2). — P. 324-339.

Toker L. Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors / Leona Toker. — Bloomington : Indiana University Press, 2000. — 352 p.

Vasicek C. Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag / Vasicek C. — Boston : Boston College, 2003. — 56 p.

Vilensky S. Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag / Simeon Vilensky ; transl. by J. Crowfoot, M. Farquharson, C. Kelly, S. Laird, C. Porter. — Bloomington, IN : Indiana University Press, 1999. — 358 p.

Weitzman L. J. The role of gender in the Holocaust / Lenore J. Weitzman, Dalia Ofer // Women in the Holocaust / ed. by Lenore J. Weitzman and Dalia D. Ofer. — New Haven, CT : Yale University Press, 1998. — P. 1-18.

Who Remembers what? Gender differences in memory / Loftus Elizabeth F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster // Michigan Quarterly Review, 1987. — Vol. 26 (1): "Women and Memory". — P. 64-85.

Women in the Holocaust / ed. by Dalia D. Ofer, Lenore J. Weitzman. — New Haven, CT : Yale University Press, 1998. — 416 p.

Women in the Holocaust: Narrative and Representation / ed. by Esther Fuchs. — Lanham, MD : University Press of America, 1999. — 168 p.

Women Writing Women: The Frontiers Reader / ed. by Patricia Hart, Karen Weathermon, Susan Hodge Armitage. — Lincoln : University of Nebraska Press, 2006. — 277 p.

Women's Voices from Soviet Labor Camps / transl. by Lesya Jones ; ed. by Bohdan Yasen. — Baltimore : Smoloskyp, 1975. — 8 p.

Yakovlev B. Concentration Camps of the USSR / Yakovlev B. — Munich : Institute for Soviet History and Culture Studies, 1955. — Vol. 23. — Series 1.

Zugger Christopher L. The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin / Zugger Christopher L. — Syracuse : Syracuse University, 2001. — 556 p.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

База данных “Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы” [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>.

Безпалько У. Історія створення та діяльність Історико-меморіального музею політичних в'язнів [Електронний ресурс] / Безпалько Уляна. — Режим доступа: <http://centerculture.uagate.com/?p=604>.

Виртуальный Музей ГУЛАГА [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org/start.do>.

ГУЛАГ фото женский альбом (документальный фильм) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=ouxn_giK7k0.

Електронний архів українського визвольного руху [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://avr.org.ua/>.

Історична правда з Вахтангом Кіпіані (Телеканал ZIK) — тема випуску “День Матері у неволі” 10 травня 2015 [Електронний ресурс] / Телеканал ZIK. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=4znUcz2zv9A>.

Меморіальний музей тоталітарних режимів “Територія терору” [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>.

Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих у Чорткові [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/>.

Музей визвольної боротьби України у Львові [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.lhm.lviv.ua/ekspozyciyi/muzej_vyzvolnoyi_borotby_ukrayiny.html.

Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lonckoho.lviv.ua/>.

Неопубликованные материалы (воспоминания, интервью, встречи) “Сахаровский центр” (Музей и общественный центр “Мир, прогресс, права человека” им. Андрея Сахарова) [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>.

Общество “Мемориал” [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <https://www.memo.ru/ru-ru/>

Проект “Европейская память о ГУЛАГе: звуковые архивы” [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>.

Проект “Ефросиния Кесновская. Сколько стоих человек” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gulag.su/project/>.

Теребовлянський історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://trebovlyamuseum.at.ua/>.

Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський_історико-меморіальний_музей_політичних_в'язнів.

У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув'язнених жінок-політв'язнів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/utyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznenyh-zhinok-politvyazniv.html>.

Цифровий Архів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/archive/>.

Open Society Archive (Budapest, Hungary) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>.

Project “Many days, many lives” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners/>.

Traveling exhibit “GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>.

Women of the Gulag [документальний фільм] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=z9Y2EvrM4R0>.

Women of the Gulag [документальний фільм] / Executive Producer — Paul R. Gregory, Director — Marianna Yarovskaya [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=UYonpnPtmyc> <https://vimeo.com/51827955>.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адлер Ненсі 62, 197
Андерсон Бенедикт 125
Андерсон Кетрін 42
Ассман Ян 39
Бардах Януш 224
Барнс Стівен 108
Баумель Джудіт 29, 192, 195
Беннет Джудіт 20, 23, 24, 26
Берія Лаврентій 91, 109
Берлант Лорен 28, 29
Белова Анна 32
Бок Гізела 21, 22
Бондарук Лариса 52
Боршайд Петер 30
Брайденталь Рената 21
Бука Едвард 223
Ванденфельс Бернард 30
Ват Александер 124
Вінтер Джудіт 42
Вронська Тамара 51
Гардінг Сандра 34
Герлінг-Грудзінський Густав 223
Глюк Шерна 34
Гнедін Євгеній 55
Гордон Лінда 26
Гейгер Сюзан 34, 35
Гіліган Керол 256
Де Бовуар Сімона 19
Деволт Мерджорі 45, 47
Джоллук Кетрін 51, 123, 138
Добринін Георгій 132
Еліас Норберт 30
Ермітаж Сюзан 42
Епплбом Енн 50, 54, 60, 108, 123, 178, 223
Жак Дана 42, 45
Іванова Галина 123
Іванова Олена 38, 39
Ірвін-Зарецька Івона 40
Йогансон Шейла 22
Карей Феліція 217
Келлі Джоан 22
Кормос Граціан 51, 218
Крамаре Черіз 42
Кривуцький Іван 58, 250
Круглов Сергій 97
Кунз Клавдія 21
Лакофф Робін 42
Лейдесдорф Селма 47
Лентін Роніт 29, 40, 54
Лернер Герда 20-24, 26
Лінден Рут 208
Лотман Юрій 30
Лофтус Елізабет 39
Людтке Альф 31
Майс Марія 34
Максимова Любов 237, 250
Мальсагов Созерко 223
Міністер Крістіна 46
Мінніх Елізабет 22
Наседкін Віктор 91, 99
Оуклі Енн 36, 37
Пасеріні Луїза 35, 46
Пушкарьова Наталія 31
Разгон Лев 223
Річ Адрієн 23
Сангстер Джоан 38, 41
Скот Джоан 21, 26, 28, 29
Сміт Гільда 25, 33
Сміт Сідоні 45
Солженіцин Олександр 55, 213, 215, 223, 226, 227
Стейсі Джудіт 37
Стентон Донна 46
Таннен Дебора 43
Токер Леона 69
Томас Лин 28
Трьомель-Пльоц Сента 42
Чиж Марта 48, 108, 224
Чодоров Ненсі 256
Шаламов Варлам 55
Шанфро-Дюше Марі 35
Шаповалова Вероніка 54, 61, 62, 73, 74, 196, 206, 214, 224
Ширяєв Борис 223
Щербакова Ірина 52, 60, 73, 74, 208
Якобс Джанет Л. 16, 37

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Автобіографічна пам'ять 37

Автобіографічний наратив/розповідь 42, 43, 44, 62, 65, 67, 68, 74

Автобіографія жіноча 33, 45, 46, 52, 57, 58, 72,

Автогіографія 46

Азбука Морзе 128

Андроцентризм 21, 22, 23, 25, 33, 35, 44, 45, 46

Барак

вентиляція / сморід 10, 96, 110, 114

житлові умови 90-95, 98, 103, 109, 110, 117, 164, 191, 202, 220

квіти 92, 166, 172, 176, 177, 188, 197, 207, 208, 250

намет 91, 92, 190, 205

нари 90-92, 97, 98, 104, 147, 168, 174, 194, 206

упорядкування 98, 100, 166, 206, 207, 209

холод 74, 91, 92, 95, 99, 101, 102, 106, 110, 113, 117, 130, 147, 155, 161, 177, 183, 185, 189, 190, 192, 204, 215, 219, 236, 244, 245

паразити/шкідники 10, 93, 97, 109, 177, 206, 111

Вагони 132, 185, 193, 231, 236, 237, 249

Вигляд ув'язнених 73, 137, 186, 198, 199, 200, 201, 203, 205, 208, 209, 213, 214, 216, 255,

Віктимізація 26, 28, 40

Вода 91, 92, 93, 96, 99, 103, 107, 108, 110, 111, 116, 124, 199, 206, 214, 215, 219, 225, 236, 237, 241, 245

Гендерлект 43

Гігієна в'язнів

баня / лазня / душ 91, 96, 116, 128, 146, 218, 219, 224, 243,

“санобробка” 219, 220

прожарка одягу 95, 111, 216, 219

мило 96, 103, 104, 111, 166, 219

Гіноцентричність 25, 35

Голод 10, 26, 31, 74, 94, 95, 97, 99-101, 107, 108, 110-112, 117, 126, 130, 134-136, 146, 149, 155, 165, 168, 172, 174, 175, 177, 183, 185, 187, 190, 193, 199, 203, 204, 213-217, 226, 236, 242, 244, 253, 254,

Голокост 16, 29, 37, 40, 54, 59, 192, 208

Дієвець/дієвий суб'єкт 26-30, 74

Дієздатність 12, 26-30, 41, 46, 74, 257

Діти

догляд 236, 241, 243, 245,

лікування 245, 246,

розвиток 236, 242, 244

розлука 144, 246-250

смерть 237, 242, 244, 245, 246

харчування 236, 237, 241-245, 247

хвороби 236, 237, 242, 244

Жертва 14, 16, 17, 26, 27, 29, 30, 50, 54, 61, 64, 72, 141, 183, 218, 224, 225, 245, 257,

Жіноча взаємопідтримка

квазіродинні стосунки 194, 195, 196, 209, 254

матеріальна / фізична 71, 100, 101, 115, 141, 189-192, 195, 197, 236, 237, 254, 256

психологічна / моральна 46, 71, 72, 124, 129, 139, 140, 141, 145, 148, 149, 156, 162, 167, 174, 178, 189-197, 226, 249, 254, 255, 256

“табірне сестринство” 137, 141, 171, 172, 189, 194, 195, 196, 197, 256

Жіноча генеалогія 35

“Жіноча розмова” 40, 46, 47

Жіночність 11, 12, 183, 198, 203-205, 213, 220, 255, 257

Здоров'я

“доходяга” / дистрофік 10, 107, 100, 110, 112, 113, 193, 216, 217

інвалідність 10, 87, 90, 94, 98, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 156, 165, 194,

“комісовка” 107, 112, 116, 213,

обмороження 101, 113, 115, 194

рівень захворюваності 10, 49, 109-112, 115, 117, 191, 242

травматизм 10, 99, 113, 114, 190, 192

хвороби 10, 97, 101, 109-117, 137, 143, 149, 155, 160, 185, 190-192, 195, 213, 240, 245

Етап 14, 68, 69, 71, 91, 92, 105, 143, 145, 159, 184, 185, 187, 188, 191, 199, 202, 213, 218, 220, 222, 223, 235-237, 244, 246, 248, 250

Етнічність

білоруси 137, 141, 231
 вірмени 137, 141
 грузини 137, 142
 естонці 112, 137, 141
 етнічний склад 49, 88, 136, 137
 євреї 12, 16, 29, 37, 57, 124, 137, 138, 140-143, 217, 224, 226
 казахи 125, 131, 137
 латиші 112, 137, 141, 142, 165,
 литовці 137, 141-143, 162, 165, 196,
 міжетнічні стосунки 123, 125, 136, 137,
 139-141, 167, 254
 національні земляцтва 123, 124, 125,
 136, 138, 142, 254, 255
 німці 56, 72, 88, 94, 95, 97, 123, 125, 137-142, 165, 192, 203
 поляки 88, 113, 123, 124, 133, 137-143,
 146, 165, 167, 192, 206, 223, 224, 240
 росіяни 57, 73, 136-141, 167, 174, 196,
 206,
 фактор 33, 37, 40, 49, 51, 57, 88, 123, 136,
 139, 142, 226

Звільнення 11, 14, 15, 55, 56, 70, 103, 113, 126,
 136, 137, 140, 143, 144, 160, 173, 196, 197, 201,
 204, 227-231, 237-239, 249, 250

Ідентичність

гендерна / жіноча 12, 16, 140, 141, 149,
 170, 172, 174, 196, 198, 205, 209, 227, 250,
 255-157
 національна 12, 16, 50, 123-125, 136, 138,
 141, 149, 158, 162, 165, 172, 174, 255, 256
 релігійна 12, 143, 147, 149, 172, 256
 політична 140, 149, 174, 256
 політв'язня / "колимське земляцтво"
 198, 231, 159, 231

Камера

сморід 93, 205,
 "параша" 92, 93, 126, 150, 205, 236
 переповненість 73, 93
 прогулянка 93, 146, 172, 176, 177, 214,
 215, 236, 241,

Комунікативна пам'ять 39, 40

Листування 11, 12, 17, 33, 46, 48, 49, 58, 65,
 69, 83, 92, 99, 103, 104, 116, 127-136, 142, 146,
 166, 175-177, 189, 197, 207, 227-231, 250, 254,
 255
 Лідерство 55, 65, 141, 194,

Материнство

аборт 218, 239, 240,
 "мамки" 230, 237, 240, 243, 244, 247
 мотиви 237-239

Насильство

дегуманізація в'язнів 11, 16, 17, 149, 185,
 186, 187, 205, 208, 221, 239, 253, 256
 згвалтування 218, 220, 223, 224, 225, 233,
 237, 239,
 приниження 16, 69, 71, 74, 89, 93, 108,
 148, 177, 183, 185, 217, 218, 219, 220, 221,
 224, 226, 239, 257,
 проституція 45, 220, 222, 223, 237
 оголення 71, 96, 202, 213, 218, 219, 220,
 225
 фізичне / побиття 74, 139, 143, 144, 158,
 183, 184, 185, 187, 188, 189, 199, 216, 218,
 221

"Невидимість жінок" 21, 22, 33

Номер в'язня 11, 104, 146, 186, 200, 201, 203,
 204, 207, 253

Одяг

просушування 92, 96, 101, 110, 161, 204,
 236
 вживаний 106, 199, 200
 взуття 92, 101, 104, 107, 110, 117, 142, 161,
 171, 185, 186, 190, 192, 198-201, 203, 221
 купівля 104, 196
 оздоблення 204
 перешивання 203,
 пошиття 139, 162, 197, 202, 204
 предмет обміну 106, 108, 203, 204
 ремонт 100, 202, 222, 226

Патріархат 20, 23, 24, 26, 217

Посилки 106, 108, 129, 133-136, 175, 192, 193,
 201, 205

Протест 73, 157, 185, 187, 193, 214, 256, 257

Прояви людяності 70, 115, 116, 126, 127, 131,
 132, 136, 139, 173, 187-189, 245

Психологічні проблеми 65, 70, 98, 108, 112,
 114, 126, 132, 149, 162, 174, 185, 187, 189, 193,
 194, 215, 244, 249, 255

Праця

види робіт 10, 45, 96, 98, 99, 100, 101,
 102, 103, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113,
 114, 115, 124, 164, 188, 190, 191, 192, 222,
 223, 229, 230, 240, 242
 вихідний день 99, 109, 129, 156, 169, 170,
 201, 243

- відпочинок/втома 10, 92, 94, 97, 98, 99, 102, 108, 115, 117, 155, 174, 177, 193, 201, 253
- мороз / клімат 99, 101, 103, 110, 111, 112, 113, 190, 200, 214, 241,
- норми виробітку 10, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 126, 131, 157, 169, 191, 192, 220, 243
- робочий день 10, 99, 101
- стимулювання 94, 102, 103, 104
- Релігійне життя**
- богослуження 136, 143, 146, 147, 148, 149, 156, 166, 169, 255
- Великдень 12, 125, 139, 146, 147, 149, 157, 165-169, 172, 255
- вервечка 136, 145, 146, 149,
- ікона 50, 145, 146, 147, 149, 171, 229
- молитва 12, 143, 144-149, 155, 166-169, 171, 249, 254, 255,
- молитовник 136, 145, 146, 147, 169
- Рідзво 12, 125, 146, 148, 149, 156, 157, 162, 164-169, 172, 176, 255,
- хрестик 145, 146, 149, 245
- Санітарний стан 10, 95, 96, 98, 109, 111, 113, 117, 128, 185, 206, 215, 235, 236
- Смертність в'язнів 10, 49, 108, 110-113, 116, 117, 160, 193, 215, 217, 223, 242, 244-246
- “Спільнота пам'яті” 40
- Спротив 10, 12, 14, 16, 17, 26, 30, 31, 35, 40, 61, 73, 74, 108, 127, 149, 158, 161, 185, 187, 205, 208, 215, 253, 256, 257
- Стосунки з чоловіками
- спілкування 128, 129, 146, 156, 165, 217, 225, 226, 227-230
- одруження 197, 227-231
- табірна ерзацсім'я 225, 226, 227, 239
- Табір**
- БУР/ШІЗО/карцер 132, 156, 159, 163, 166, 167, 186, 222
- зона 8, 89, 90, 92, 94, 95, 98-102, 104, 107, 126, 129, 131, 146, 147, 156, 157, 164, 165, 175, 177, 188, 191, 192, 196, 201, 205, 208, 216, 222, 223, 227, 228, 229, 240, 242, 254
- каторга 58, 59, 87, 89, 92, 99, 100, 113, 114, 131, 134, 159, 163, 171, 199, 227, 228
- лагпункт 102, 111, 240, 246
- магазин / “ларьок” 95, 103, 104, 128, 168, 193, 204, 205, 207
- режим 14-16, 48, 52, 57, 66, 73, 87, 89, 92, 98, 99, 102, 104, 108, 109, 112, 127, 129, 130, 132, 134, 140, 148, 149, 158, 163, 164, 166, 167, 177, 187, 204, 208, 214, 215, 219, 229, 237, 238, 240, 242, 253, 256
- Табірна лікарня
- лікування 110, 111, 112, 113, 116, 174, 176, 192,
- медперсонал 105, 112, 113, 115, 116, 117, 167, 213, 217, 221, 237, 239, 245, 246, 247
- умови 110, 114, 115, 116
- “Табірна пошта” 11, 128, 129, 146, 227, 228
- Табірні повстання 52, 58, 73, 95, 100, 141, 156, 159, 225, 228, 254
- Творчість ув'язнених
- вишивання 12, 50, 125, 153, 155, 164, 168, 170-173, 178, 181, 203, 204, 207, 227, 254-256
- малювання 12, 17, 57, 74, 155, 172, 173, 178, 181, 207, 219, 255-256
- переказування 173, 174
- поезія/вірші 12, 64, 132, 137, 142, 155, 159-161, 165, 174, 178, 179, 187, 248, 254-256
- природа 176, 177
- самодіяльність 161-165, 178, 255
- самоосвіта 175
- співання 12, 44, 98, 125, 142, 147, 148, 155-159, 163-169, 174, 178, 180, 188, 236, 254, 255
- Травма/травматичний досвід 37, 40, 57, 65, 71, 183, 184, 213, 224, 238, 247, 256
- Феміністська методологія 13, 19, 20, 22, 25-27, 34-37, 45-47, 257
- Харчування**
- баланда 94, 99, 107, 108, 116, 147, 236
- норми / “пайка” 10, 105-108, 109, 115, 146, 147, 166, 167, 168, 185, 190, 197, 215-217, 221, 236, 243
- раціон 100, 105-107, 111, 135, 166-168, 172, 236, 243
- поживність 106, 109, 115
- якість продуктів 106, 107, 111, 112, 117
- Чоловіки-в'язні 13, 69, 73, 74, 89, 96, 99, 100, 111, 129, 138, 146, 173, 174, 192, 205, 206, 213, 215-217, 221, 223-228, 230, 231, 238, 247

Оксана Кісь

Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Монографія. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. — 288 с., бібл., іл.

Наукове видання

This book is the first historical anthropological study of daily life in the GULAG as related by Ukrainian women political prisoners. The author approaches women's historical experiences from a feminist standpoint exploring various aspects of women's lives in the camps and prisons. This study is based on a comprehensive analysis of both personal testimonies of female survivors of the GULAG as well as official documents of the time. The following topics are addressed: national identity, Christian faith and religious practices, women's creative pursuits and crafts, the dehumanization of prisoners and manifestations of humanity, women's solidarity and mutual help, maintenance of femininity in prisons and camps, the female body and sexuality during incarceration, and issues relating to motherhood behind bars. The author traces the barely detectable, but efficient ways of survival in the labor camp as well as their non-violent practices of resistance against the destructive effects of the GULAG regime. The book provides insights on how these Ukrainian female survivors managed to preserve their basic social identities, retaining their humanity as women, Ukrainians, and Christians despite the hell of the GULAG.

For scholars and researchers working within history and historical anthropology who are interested in the history of every day life and the experience and gendered effects of totalitarianism.

Редагування – *Христина Воробій, Лідія Веремієнко*

Оформлення обкладинки, ілюстрації – *Андрій Кучерук*

Верстка – *Мирослава Шульга*

Коректура – *Зоряна Наконечна*

Усі права застережено.

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

В оформленні обкладинки використано зображення вишитої серветки, створеної колективно в'язнями слідчої тюрми НКВС у Львові ("тюрма на Лонцького") протягом листопада 1945 р. – березня 1946 р., із зазначенням ініціалів та номерів камер. Належала Вікторії Полтаревій, арфістці, засновниці української школи арфістів. Зберігається у Фондах Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького".

Оксана Кісь (1970) – історикиня і антропологиня, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, працює у відділі соціальної антропології Інституту народознавства НАН України. Головна редакторка сайту “Україна Модерна”, президентка Української Асоціації Дослідників Жіночої Історії, співзасновниця Української асоціації усної історії.

З 1994 року досліджує жіночу та гендерну проблематику в межах української історії та історичної етнології. Результати своїх студій оприлюднила у численних публікаціях та доповідях на наукових форумах в Україні та за її межами (зокрема, в США, Канаді, Франції, Німеччині, Австрії, Великобританії, Швеції, Нідерландах, Чехії, Угорщині, Литві, Польщі, Грузії, Болгарії, Білорусії та Росії).

Здобула дослідницькі стипендії Програми Фулбрайта (2003, 2011) та ім. Шклярів (2007), завдяки чому пройшла наукове стажування на факультеті Жіночих та гендерних Студій Університету Ратгерс (США), в Інституті Гаррімана Колумбійського Університету (США), в Українському Дослідному Інституті Гарвардського Університету (США). Викладала авторські курси в Колумбійському Університеті (Нью Йорк, США), Університеті Альберти (Едмонтон, Канада), Українському Вільному Університеті (Мюнхен, Німеччина), Українському Католицькому Університеті (Львів, Україна).

Членка редколегії міжнародного щорічника жіночої історії “Аспазія”. Співредакторка тематичних чисел „Гендерні студії” (17’2000) та „Фемінність і маскулінність” (27’2003) Незалежного культурологічного часопису „І”, а також збірників „Гендерний підхід: історія, культура, суспільство” (Львів: Класика, 2003), “Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства” (Київ: Арт-книга); редакторка збірника “Українські жінки в горнилі модернізації” (Харків: КСД, 2017).

Живе і працює у Львові.

ISBN 978-966-02-8268-1

9 789660 282681 >